

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 5

Agnieszka Siedlecka

**Środowiskowe aspekty funkcjonowania
wiejskich gospodarstw domowych
na obszarach przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego**

Biała Podlaska 2015

Wydawca:

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Recenzenci:

prof. zw. dr hab. Stanisław Krasowicz
dr hab. Izabella Sikorska-Wolak, prof. SGGW

**Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego
nr 2011/01/D/HS4/03927 pt.: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki
rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych
województwa lubelskiego” finansowanego ze środków
Narodowego Centrum Nauki**

**© Copyright by Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej**

ISBN 978-83-64881-15-2

Nakład: 150 egz.

Liczba arkuszy wyd.: 17

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatorp.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I. Gospodarstwa domowe w rozwoju zrównoważonym i wielofunkcyjnym obszarów wiejskich	15
1. Rozwój i funkcje rolnictwa w Polsce w XX wieku	15
2. Rozwój zrównoważony i wielofunkcyjny – ujęcie teoretyczne	22
3. Gospodarstwa domowe jako podmiot gospodarki obszarów wiejskich	28
4. Świadomość ekologiczna jako wyraz dbałości o środowisko gospodarstw domowych	38
5. Konsumpcja zrównoważona – nowe podejście do ochrony środowiska	43
6. Obszary przyrodniczo cenne jako uwarunkowanie działalności rolniczej ..	49
Rozdział II. Uwarunkowania i stan rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w województwie lubelskim	57
1. Ogólna charakterystyka społeczno-gospodarcza województwa – implikacje dla rozwoju rolnictwa	57
2. Obszary chronione i przyrodniczo cenne na terenie województwa lubelskiego	64
3. Struktura agrarna i jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej	70
4. Ogólna charakterystyka gospodarstw rolnych	73
5. Produkcja zwierzęca i roślinna	75
Rozdział III. Warunki działalności gospodarstw z obszarów przyrodniczo cennych w świetle badań	83
1. Charakterystyka badanej grupy	83
2. Wyposażenie w maszyny i urządzenia	85
3. Budynki i budowle, i ich wykorzystanie w badanych gospodarstwach	91
4. Poziom i struktura dochodów badanych gospodarstw domowych	98
5. Egzogeniczne uwarunkowania prowadzenia działalności rolniczej w opinii badanych	106
6. Formalno-prawne ograniczenia działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych	118
7. Endogeniczne uwarunkowania i czynniki produkcji zrównoważonej	124
8. Oczekiwane formy wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych	130

Rozdział IV. Wpływ działalności rolniczej badanych gospodarstw na środowisko przyrodnicze	137
1. Świadomość ekologiczna rolników w świetle badań	138
2. Kierunek i wpływ badanych gospodarstw na środowisko przyrodnicze gminy	144
3. Przejawy pozytywnego wpływu produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze.....	147
4. Przejawy negatywnego wpływu gospodarstwa rolnego na środowisko przyrodnicze.....	153
5. Wykorzystanie zasobów i walorów środowiskowych w działalności rolniczej.....	158
6. Proekologiczne rozwiązania stosowane w gospodarstwach domowych i rolnych.....	166
Rozdział V. Ukierunkowanie na produkcję zrównoważoną w gospodarstwach rolnych	175
1. Działania prośrodowiskowe realizowane w gospodarstwach rolnych	175
2. Środki ochrony roślin i ich wykorzystanie w gospodarstwach oraz gospodarka ściekami i odpadami gospodarczymi	182
3. Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej jako instrument dbania o środowisko przyrodnicze.....	187
4. Programy rolnośrodowiskowe jako narzędzie ochrony środowiska	194
Rozdział VI. Postawy konsumenckie jako nowe podejście do ochrony środowiska	203
1. Wiejskie gospodarstwo domowe jako konsument.....	203
2. Determinanty zachowań konsumpcyjnych na rynku produktów spożywczych.....	207
3. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytku w badanej grupie gospodarstw.....	213
Rozdział VII. Potencjał i uwarunkowania rozwoju gospodarstw ekologicznych na obszarach przyrodniczo cennych	225
1. Cele i etapy rozwoju rolnictwa ekologicznego.....	225
2. Charakterystyka i plany rozwojowe badanych gospodarstw ekologicznych.....	229
3. Uwarunkowania rozwoju produkcji żywności ekologicznej.....	231
4. Determinanty rozwoju produkcji ekologicznej na obszarach przyrodniczo cennych w województwie lubelskim.....	237

Rozdział VIII. Działalność agroturystyczna jako szansa wykorzystania walorów środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych	243
1. Agroturystyka jako forma wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich	243
2. Charakterystyka badanych gospodarstw agroturystycznych	245
3. Determinanty rozwoju działalności agroturystycznej	249
4. Aktywność w prowadzeniu działalności agroturystycznej	259
Podsumowanie	265
Bibliografia	271
Spis tabel	293
Spis wykresów	297
Spis rysunków	300

Wstęp

1. Uzasadnienie wyboru tematu

Gospodarstwo domowe jest podmiotem ekonomicznym, który występuje najliczniej w gospodarce narodowej. Zgodnie z definicją Głównego Urzędu Statystycznego jest to „zespół osób (spokrewnionych lub niespokrewnionych) wspólnie zamieszkujących i utrzymujących się”¹. W odniesieniu do wsi i obszarów wiejskich możemy mówić o wiejskich gospodarstwach domowych, których miejsce zamieszkania stanowią tereny poza miastami i obszarami przemysłowymi. Z uwagi na to, iż wieś coraz częściej staje się miejscem zamieszkania większej grupy gospodarstw domowych, dla których tereny wokół dużych miast stanowią atrakcyjną lokalizację, możemy mówić o występowaniu zarówno wiejskich gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą, jak i nie podejmujących tego rodzaju działalności. Jednakże, bez względu na fakt aktywności w aspekcie produkcji rolniczej, wszystkie gospodarstwa domowe są podmiotami biorącymi aktywny udział w przebiegu procesów ekonomicznych, stanowiących zarazem istotę wszelkich procesów zachodzących w gospodarce.

Gospodarstwo domowe jest głównym podmiotem gospodarowania zasobami, jest także pierwszym elementem wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego i wielofunkcyjnego. Paradygmat rozwoju zrównoważonego wskazuje na dążenie do rozwoju bazującego na trzech głównych sferach: ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. We wszystkich tych trzech sferach gospodarstwa domowe stanowią znaczący element, zarówno jako aktywny uczestnik zmian w dążeniu do rozwoju zrównoważonego i wielofunkcyjnego, jak i podmiot odbierający w sposób pośredni wyniki działań instytucji kierujących tymi zmianami.

Problematyka związana z ochroną środowiska, dbałością o jego walory i zasoby była jednym z czynników, które zapoczątkowały rozwój i ewaluację koncepcji rozwoju zrównoważonego. Zagadnienia te istotne są szczególnie z punktu widzenia produkcji rolniczej, podejmowanej w gospodarstwach domowych. W perspektywie rozwoju problematyki dbałości o środowisko przyrodnicze przez gospodarstwa podejmujące się produkcji rolniczej coraz częściej dostrzegany jest problem świadomości ekologicznej społeczeństwa, a w kontekście produkcji rolniczej, także kwestii związanych z rentą dobrostanu środowiska naturalnego.

Gospodarstwo domowe jest podmiotem, który czerpie korzyści z tytułu korzystania z walorów środowiska przyrodniczego w aspekcie wykorzystywania ich zarówno do produkcji rolniczej, jak i w innych celach pozarolniczych. Człowiek od początku dziejów funkcjonował w oparciu o środowisko przyrodnicze i po dziś dzień jest ono ważnym elementem jego otoczenia. Problem wysokiej jakości walorów środowiska przyrodniczego jest zagadnieniem bardzo często poruszonym w różnych kontekstach życia społeczno-gospodarczego. Coraz częściej odnosi się je do problematyki stanu zdrowia i jakości życia gospodarstw domowych. Możliwość rozwoju

¹ Gospodarstwo domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 19.

wielofunkcyjnego powiązana jest z ograniczeniem barier i tworzeniem korzystnych uwarunkowań dla funkcjonowania gospodarstw domowych.

Obszary przyrodniczo cenne są szczególnie ważnymi obszarami z punktu widzenia rozwoju zrównoważonego i wielofunkcyjnego, wynika to między innymi z faktu, iż na tych terenach dąży się do zachowania bioróżnorodności, odtwarzania zasobów naturalnych. Mieszkańcy obszarów wiejskich nie zawsze mają świadomość ogromnego wpływu tych terenów na jakość ich życia, szczególnie z punktu widzenia ich atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej.

Środowisko przyrodnicze, jego walory i zasoby stanowią istotny element wpływający na jakość życia gospodarstw domowych oraz na możliwości poszukiwania dodatkowych źródeł dochodów – jak ma to miejsce w przypadku gospodarstw agroturystycznych czy realizujących produkcję ekologiczną. Umiejętne korzystanie z tych walorów, szczególnie na terenach przyrodniczo cennych, pozwala na realizację polityki zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju. Jednakże środowisko naturalne, przestrzeganie obowiązujących norm i zasad zgodnych z polityką UE tworzy pewne uwarunkowania funkcjonowania poszczególnych podmiotów gospodarczych, w tym gospodarstw domowych.

Wybór województwa lubelskiego jako terenu badań związany jest z jego specyfiką, wynikającą między innymi z przygranicznego położenia oraz rolniczego charakteru. Województwo lubelskie jest jednym z najsłabiej rozwiniętych przemysłowo województw, które boryka się z szeregiem problemów natury ekonomicznej i społecznej. Na niski stopień uprzemysłowienia wskazuje między innymi dominacja, w strukturze przedsiębiorstw, podmiotów małych, zatrudniających do 9 osób. Rolniczy charakter województwa zaznacza się również w strukturze sektora przemysłowego, gdzie dominuje przemysł spożywczy. Rola i znaczenie rolnictwa uwytknione zostały w Regionalnej Strategii Innowacji, gdzie – zgodnie z jej założeniami – rozwój województwa powinien być ukierunkowany na sferę biogospodarki. Stąd też obszary chronione, przyrodniczo cenne stanowią znaczący potencjał dla podejmowanych działań.

2. Cel pracy, cele badawcze oraz hipotezy badawcze

Przedmiotem badań przedstawionych w niniejszej monografii są zachowania gospodarstw domowych, realizujących produkcję rolniczą oraz prowadzących działalność agroturystyczną w odniesieniu do działań związanych z korzystaniem z zasobów środowiskowych. Celem monografii jest diagnoza uwarunkowań funkcjonowania gospodarstw domowych na terenie województwa lubelskiego ze szczególnym uwzględnieniem gospodarstw z obszarów przyrodniczo cennych. Szczególna uwaga została zwrócona na uwarunkowania przyrodnicze i środowiskowe, istotne zarówno w przypadku prowadzonej produkcji rolniczej, jak i agroturystycznej.

Dla realizacji celu głównego monografii sformułowane zostały następujące szczegółowe cele badawcze:

1. Diagnoza zewnętrznych i wewnętrznych czynników warunkujących prowadzenie działalności rolniczej, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów przyrodniczo cennych.

2. Określenie wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze oraz diagnoza zakresu wykorzystania przyrodniczych zasobów na cele rolnicze.
3. Poznanie planów związanych z inwestycjami prośrodowiskowymi w gospodarstwach oraz diagnoza realizowanych działań prośrodowiskowych,
4. Ocena stanu i planów korzystania z programów rolnośrodowiskowych oraz trudności związanych z ich realizacją.
5. Określenie działań podejmowanych przez kierowników gospodarstw zmierzających do zmniejszenia presji na środowisko przyrodnicze oraz działań gospodarstw mających pozytywny i negatywny wpływ na środowisko.
6. Określenie determinant decyzji zakupowych gospodarstw domowych, ze szczególnym uwzględnieniem kryteriów środowiskowych.
7. Ocena postrzegania wsparcia instytucjonalnego oraz oczekiwania w zakresie form wsparcia.
8. Określenie poziomu świadomości ekologicznej w kontekście postaw wobec realizacji działań prośrodowiskowych.
9. Określenie barier oraz uwarunkowań sprzyjających rozwojowi produkcji ekologicznej i działalności agroturystycznej na obszarach przyrodniczo cennych.

W pracy postawiono następujące hipotezy badawcze, które zostały poddane weryfikacji:

1. Możliwość realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i produkcji zrównoważonej wymaga zmiany postaw kierowników gospodarstw domowych oraz wzrostu świadomości ekologicznej. Zmiana postaw odnosi się także do innych aspektów działalności gospodarstw domowych, np.: wdrażania rozwiązań prośrodowiskowych, konsumpcji zrównoważonej.
2. Szansą na wdrażanie zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest wykorzystanie uwarunkowań środowiskowych, umożliwiających rozwój, między innymi, produkcji ekologicznej i działalności agroturystycznej. Możliwe jest to do osiągnięcia przy szeroko zakrojonym wsparciu instytucjonalnym, którego celem będzie zarówno przybliżenie problematyki środowiskowej, jak i podejmowanie innych form pomocy.

Dla realizacji celu głównego oraz weryfikacji hipotez przeprowadzono badania empiryczne.

3. Metody badawcze

Badania, których wyniki przedstawiono w opracowaniu, przeprowadzono w okresie listopad–grudzień 2013 r. na terenie 40 gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego. W każdej gminie badaniom ankietowym poddano po 5 gospodarstw (łącznie 200) o powierzchni co najmniej 5 ha UR (z czego 3 realizujące programy rolno-środowiskowe, z wyłączeniem Pakietu 2 – rolnictwo ekologiczne). W ramach 200 gospodarstw znalazło się:

- 30 gospodarstw rolnych dużych o powierzchni powyżej 50 ha, produkujących głównie na rynek;

- 60 gospodarstw konwencjonalnych o średniej powierzchni 5-10 ha – zajmujących się typową produkcją rolniczą, z wyłączeniem działów specjalnych produkcji rolniczej oraz produkcji warzywniczej;
- 60 gospodarstw ekologicznych certyfikowanych (około 10% gospodarstw z województwa zajmujących się produkcją ekologiczną);
- 50 gospodarstw agroturystycznych (około 10% funkcjonujących w województwie; dane LODR stan na 1.01.2011).

Badania ankietowe przeprowadzone zostały w gospodarstwach prowadzących działalność rolniczą na powierzchni co najmniej 5 ha UR, przyjmując, zgodnie z założeniem J.S. Zegara, iż „gospodarstwa o mniejszej powierzchni nie mają większego znaczenia dla produkcji rolniczej i trudno upatrywać przed nimi przyszłość związanej z działalnością rolniczą”². J.S. Zegar wskazuje, iż gospodarstwa o powierzchni mniejszej niż 5 ha UR, mogą być również wysoko dochodowe i produkcyjne, w przypadku realizacji produkcji specjalistycznej (działy specjalne), jednakże taka produkcja nie powinna być realizowana na terenach objętych ograniczeniami środowiskowymi³.

Tak skonstruowany dobór próby do badań miał na celu wyłonienie różnych rodzajów gospodarstw, ze szczególnym uwzględnieniem typu działalności predysponowanej do prowadzenia na obszarach cennych przyrodniczo. W związku z tym w grupie badanych gospodarstw znalazły się: gospodarstwa realizujące programy rolnośrodowiskowe, gospodarstwa ekologiczne i agroturystyczne, ale też gospodarstwa produkujące na rynek (intensywne), powodujące potencjalnie kolizje ze środowiskiem przyrodniczym.

Dobór gmin, na terenie których zrealizowane zostały badania, przeprowadzony został według wskaźnika opracowanego przez D. Guzal-Dec w ramach badania cenności ekologicznej gmin wiejskich i miejsko-wiejskich województwa lubelskiego⁴. Według tego wskaźnika wyodrębniono grupę 30 gmin najcenniejszych ekologicznie oraz 10 gmin o niskiej cenności ekologicznej.

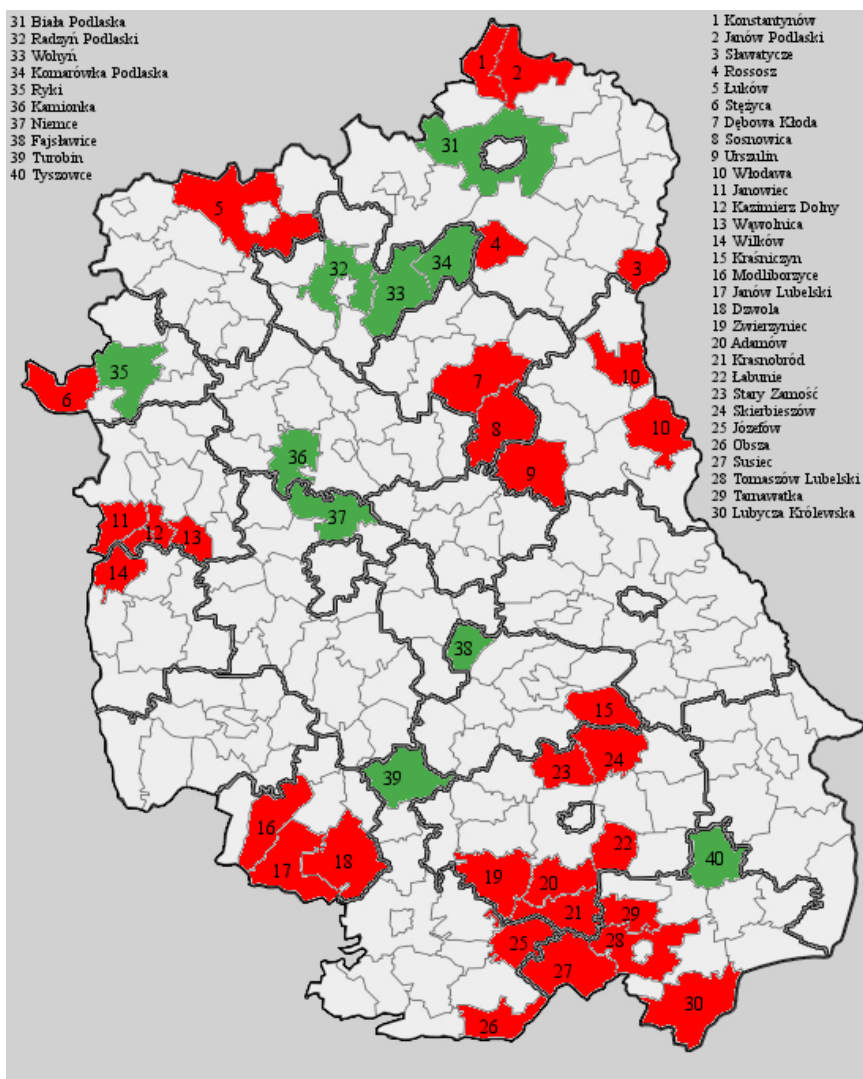
Rozmieszczenie badanych gmin prezentuje rysunek 1.

² J.S. Zegar, Szanse rolnictwa zrównoważonego na terenach Natura 2000, [w:] A. Bołtomiuk (red.), Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000, IRWiR PAN, Warszawa 2011, s. 295.

³ Tamże.

⁴ D. Guzal-Dec, Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cenności ekologicznej gmin wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, Annual Set the Environment Protection/ Rocznik Ochrona Środowiska, 15 (3), 2013, s. 2925-2941.

Rysunek 1. Rozmieszczenie badanych gmin przyrodniczo cennych i porównawczych na terenie woj. lubelskiego

30 gmin przyrodniczo cennych (numery od 1 do 30)

10 gmin porównawczych (numery od 31-40)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wybrane gminy przyrodniczo cenne to: Janów Podlaski, Konstantynów, Józefów, Łukowa, Obsza, Dzwola, Janów Lubelski, Modliborzyce, Janowiec, Kazimierz Dolny, Wąwolnica, Kraśniczyn, Wilków, Dębowa Kłoda, Sosnowica, Stężyca, Lubicza Kró-

lewska, Susiec, Tarnawatka, Tomaszów Lubelski, Rossosz, Sławatycze, Urszulin, Włodawa, Adamów (powiat zamojski), Krasnobród, Łabunie, Skierbieszów, Stary Zamość, Zwierzyniec. Gminy porównawcze to: Biała Podlaska, Radzyń Podlaski, Komarówka Podlaska, Tyszowce, Wołyń, Turobin, Kamionka, Niemce, Ryki, Fajslawice (rysunek 1).

Badania przeprowadzono z wykorzystaniem techniki powszechnie stosowanej w naukach społeczno-ekonomicznych, jaką jest metoda sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Realizacja badań przebiegała w IV kwartale 2013 roku; badania były prowadzone przez firmę zewnętrzną. Zebrany materiał statystyczny został opracowany w wykorzystaniu następujących metod i narzędzi statystycznych:

z grupy metod i narzędzi statystyki opisowej:

- miary tendencji centralnej (średnia arytmetyczna, mediana);
- miary zróżnicowania (rozpiętość, odchylenie standardowe i współczynnik zmienności);
- mierniki siły związku między zmiennymi (współczynnik korelacji liniowej Pearsona, współczynnik V-Cramera);
- graficzna prezentacja danych: tabele, wykresy, mapy;

z grupy metod wnioskowania statystycznego:

- jednoczynnikowa analiza wariancji Anova;
- analiza porównań wielokrotnych (test Gamesa–Howella);
- testy istotności różnic (t-studenta, Manna-Whitneya);
- test niezależności Chi-kwadrat.

Analizy statystyczne danych w zakresie statystyk podstawowych: tabele liczości, tabele wielodzielcze, statystyki opisowe, korelacje wykonane zostały w Centrum Badań nad Innowacjami PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej z wykorzystaniem programu Statistica 10 przez Pana Adama Szepeluka. Analizy przekrojowe wraz z oceną różnic między średnimi w badanych grupach w układach terytorialnym (gminy przyrodniczo cenne/gminy porównawcze) i rodzajowym (typ gospodarstwa rolnego) wykonała autorka niniejszej publikacji.

4. Struktura pracy

Monografia składa się z 8 rozdziałów, poprzedzonych wstępem. Rozdział I przybliżyła w swojej zawartości problematykę rozwoju zrównoważonego oraz wielofunkcyjnego obszarów wiejskich. Autorka koncentruje się także na podmiocie gospodarczym, który stanowi przedmiot zainteresowania pracy – gospodarstwie domowym. Rozdział II stanowi analizę uwarunkowań oraz opis stanu rozwoju rolnictwa na terenie województwa lubelskiego, analizie poddano zarówno ogólną charakterystykę społeczno-gospodarczą województwa, jak również charakterystykę gospodarstw rolnych. Ważnym elementem rozważań jest charakterystyka produkcji rolniczej na terenie województwa.

Rozdziały od III do VIII zawierają prezentację wyników badań własnych. Rozdział III obejmuje pogłębioną analizę badanej grupy gospodarstw domowych. Analiza koncentruje się zarówno na charakterystyce gospodarstwa rolnego, jak również na opisie posiadanego majątku oraz struktury dochodów gospodarstw domowych.

Zawiera także analizę uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych prowadzenia działalności rolniczej, a także zawiera charakterystykę formalno-prawnych ograniczeń działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych. Ważnym jego elementem jest także analiza form wsparcia, jakich oczekują rolnicy prowadzący działalność na tych terenach. Przedmiotem analiz w rozdziale IV jest ocena wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze, analiza wykorzystania zasobów i walorów środowiskowych przez rolnictwo. Poprzedzone zostały one próbą oceny świadomości ekologicznej badanych respondentów. Uzupełnieniem tej części monografii jest rozdział V, którego przedmiotem jest analiza działań podejmowanych przez gospodarstwa domowe i rolne, ukierunkowane na produkcję zrównoważoną, realizowanych zgodnie z wymogami zarządzania środowiskowego. Kolejnym ważnym aspektem poruszonym w monografii jest problematyka realizacji programów rolnośrodowiskowych. Realizacja działań związanych z ochroną środowiska uwarunkowana jest wzrostem świadomości ekologicznej rolników oraz wszystkich członków gospodarstw domowych. Ma to swoje odzwierciedlenie w podejmowanych decyzjach związanych z zakupem dóbr i usług. W obecnej rzeczywistości społeczno-ekonomicznej, poszczególni konsumenci oraz gospodarstwa domowe koncentrują się w swoich zachowaniach rynkowych w głównej mierze na pozyskiwaniu coraz to nowych dóbr. Na przeciw szeroko pojmowanemu konsumpcjonizmowi wychodzi zagadnienie konsumpcji zrównoważonej. Problematyka ta stanowi przedmiot analiz w rozdziale VI, przedstawione w nim zostaną czynniki determinujące zachowania konsumpcyjne badanych gospodarstw domowych, a także metody i sposoby podejścia do zakupu dóbr i usług stanowiących przedmiot konsumpcji w tych gospodarstwach.

Rozdziały VII i VIII poświęcone są analizie szans oraz barier rozwoju gospodarstw ekologicznych i agroturystycznych jako form wspierania rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich, ale również metod prowadzenia gospodarstw w zgodzie z naturą. Prowadzenie działalności, zarówno agroturystycznej, jak i produkcji ekologicznej jest działaniem zgodnym z wielofunkcyjnym rozwojem obszarów wiejskich. Nie tylko stanowi szansę gospodarstwa domowego na pozyskanie dodatkowych źródeł dochodów, ale także stwarza możliwość wykorzystania walorów środowiskowych w zgodzie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Ostatnim elementem pracy jest podsumowanie, w którym odniesiono się do celów i zweryfikowano hipotezy.

Opracowanie przygotowano w ramach projektu badawczego nr 2011/01/D/HS4/03927 pt.: „Ekologiczne uwarunkowania i czynniki rozwoju funkcji gospodarczych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego”, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Bardzo dziękuję Panu Profesorowi Mieczysławowi Adamowiczowi za cenne uwagi, czynione w trakcie powstawania niniejszej pracy oraz okazaną życzliwość. Szczególne podziękowania składam Recenzentom, Pani Profesor Izabelli Sikorskiej-Wolak oraz Panu Profesorowi Stanisławowi Krasowiczowi, których niezwykle trafne oraz życzliwe uwagi i sugestie przyczyniły się do znaczącego ulepszenia ostatecznej wersji pracy.

Rozdział 1

Gospodarstwa domowe w rozwoju zrównoważonym i wielofunkcyjnym obszarów wiejskich

Przemiany społeczno-gospodarcze wpływają na funkcjonowanie wszystkich podmiotów życia gospodarczego, w tym na gospodarstwo domowe. W wyniku zmieniających się uwarunkowań modyfikacji podlegają elementy otoczenia gospodarstwa domowego, jak również zmienia się ono samo. Wiąże się to z ewolucją funkcji gospodarstwa domowego, jego klasyfikacji czy też celu funkcjonowania. Odnosi się to zarówno do gospodarstw domowych zamieszkujących miasta jak także i obszary wiejskie. W wyniku zachodzących przemian ewolucji podlega samo pojęcie wiejskiego gospodarstwa domowego, które wcześniej zdecydowanie częściej utożsamiane było z gospodarstwem prowadzącym produkcję rolniczą. W chwili obecnej natomiast wieś staje się obszarem stanowiącym przedmiot zainteresowania ze względu na dogodne warunki dla zamieszkania.

Przed nowymi wyzwaniem stają jednak głównie gospodarstwa domowe prowadzące działalność rolniczą. Wynika to między innymi z potrzeby prowadzenie działalności z poszanowaniem środowiska przyrodniczego, zgodnie z koncepcją zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju. Gospodarstwa powinny tak wykorzystywać walory i zasoby środowiskowe aby służyły one kolejnym pokoleniom. Szczególnie charakterystycznym obszarem prowadzenia działalności rolniczej są obszary przyrodniczo cenne, na tych terenach koncepcja efektywnego, zgodnego z poszanowaniem przyrody wykorzystania zasobów nabiera swoistego znaczenia.

1. Rozwój i funkcje rolnictwa w Polsce w XX wieku

Rolnictwo i produkcja rolnicza stanowiły od zawsze ważny element gospodarki Polski. Analizując zmiany zachodzące w polskim rolnictwie na przełomie wieków, można zaobserwować za M. Fotymą i S. Krasowiczem trzy główne etapy rozwoju⁵:

- agrarny (do 1950 roku),
- industrialny (1950-1989),
- postindustrialny (po 1989).

Każdy z tych okresów charakteryzował się pewnymi specyficznymi cechami. Etap agrarny trwał w rolnictwie państw europejskich do początku XX wieku, chociaż w niektórych krajach można doszukać się wydłużenia tego okresu do lat powojennych⁶. Okres ten wyróżniał się pracochłonnymi technologiami z wykorzy-

⁵ M. Fotyma, S. Krasowicz, Teoria i praktyka zrównoważonego rozwoju rolnictwa w krajach europejskich, *Fragmenta Agronomica*, (XXIV) 3 (95), 2007, s. 98.

⁶ Tamże, s. 90.

staniem żywej pracy pociągowej, dominacją rolnictwa naturalnego skoncentrowanego⁷. W pierwszych latach po II wojnie światowej rolnictwo indywidualne w Polsce skupione było na samozaopatrzeniu. W roku 1950 stopień towarowości⁸ sektora rolniczego wynosił 37,1%, zaś dla roku 1970 wielkość ta kształtowała się na poziomie 45,3%⁹. Na etapie tym produkty rolnicze były zdecydowanie nisko przetworzone, a wszelkie wynalazki wykorzystywały pracę ludzką. W strukturze ludności ogółem dominowała ludność rolnicza i wiejska. W socjosferze najliczniej występowały rodziny wielopokoleniowe, charakteryzujące się silnymi więziami rodzinnymi oraz bardzo niskim poziomem edukacji. Dopływ informacji (infosfera) był bardzo ograniczony, dużą rolę pełnił przekaz ustny. Z czasem znaczenia zaczęła nabierać wiedza i nauka¹⁰. Można wskazać na występowanie silnego związku gospodarstw domowych z realizowaną produkcją rolniczą.

Za moment rozpoczęcia drugiego etapu rozwoju rolnictwa należy przyjąć powstanie początków zjednoczonej Europy. Okres industrialny charakteryzował się, między innymi, substytucją pracy żywej przed mechaniczną w obszarze technosfery, zdecydowanym wzrostem intensywności produkcji dzięki wykorzystywaniu nawozów oraz środków ochrony roślin. Etap ten cechował się preferencjami w obszarze sektora uspołecznionego, a także dążeniem do maksymalizacji produkcji w rolnictwie¹¹. Było to możliwe dzięki rozwojowi postępu technicznego, który jest strategicznym czynnikiem rozwoju industrialnego modelu rolnictwa¹². W okresie tym nastąpiły istotne zmiany, także w socjosferze, związane między innymi z migracjami ludności wiejskiej do miast, a co za tym idzie, postrzeganiem tej zmiany jako awans społeczny. Nastąpił wzrost zainteresowania wykształceniem, zmianie uległ również model rodziny. Cechą charakterystyczną był także dysparytet dochodów. W obszarze infosfery nastąpił wzrost znaczenia rolniczych organizacji zawodowych. Zaczęto zwracać coraz większą uwagę na zagrożenie środowiska przyrodniczego, dostrzeżono niski poziom świadomości ekologicznej¹³.

Faza ostatnia, trzecia, określana terminem postindustrialnej przypada na początek lat 90. Najistotniejszą jej cechą jest zmiana priorytetów gospodarowania, dążenie do rozwoju zrównoważonego. Cechą charakterystyczną tej fazy jest dążenie do włączenia rolnictwa w rozwiązywanie problemów gospodarki energetycznej. Nastąpił również wzrost zainteresowania różnymi systemami gospodarowania. Okres ten charakteryzował się także spadkiem zatrudnienia w rolnictwie, istnieniem zjawiska bezrobocia, migracjami zarobkowymi oraz dużym znaczeniem wsparcia socjalnego. W obszarze infosfery nastąpił bardzo intensywny rozwój sfery informacji,

⁷ Tamże, s. 90-97.

⁸ Stopień towarowości to procentowy udział produkcji towarowej do produkcji globalnej, [w:] R. Kulikowski, *Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce: przemiany i zróżnicowania przestrzenne po II wojnie światowej*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. Stanisława Leszczyckiego, Prace Geograficzne nr 241, Warszawa 2013, s. 110.

⁹ R. Kulikowski, *Produktywność i towarowość rolnictwa w Polsce*, Barometr Regionalny, 4 (30), 2012, s. 24.

¹⁰ M. Fotyma, S. Krasowicz, *Teoria i praktyka zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 90-97.

¹¹ Tamże, s. 91-96.

¹² B. Czyżewski, *Produktywność zasobów w rolnictwie w Polsce wobec paradygmatu zrównoważonego rozwoju*, *Studia ekonomiczne, Economic studies*, nr 2 (LXXIII), 2012, s. 171.

¹³ M. Fotyma, S. Krasowicz, *Teoria i praktyka zrównoważonego...*, dz. cyt., s. 91-96.

zdecydowanie większy dostęp do nowoczesnych form jej przekazu (Internet, telefon komórkowy). Zmianie uległ również system doradztwa rolniczego – z technologicznego do ekonomiczno-organizacyjnego¹⁴.

Wszelkie te zmiany i etapy rozwoju wpływały i wpływają na funkcje, jakie realizowane są przez rolnictwo. W obecnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej dostrzec można, iż rolnictwo realizuje nie tylko cel ekonomiczny, ale także cele społeczne, społeczne, kulturowe i ekologiczne¹⁵.

Rolnictwo pełni szereg funkcji, główną z nich jest funkcja żywnościowa. Jednakże inną, niezwykle ważną, ze względu na dążenie do rozwoju zrównoważonego, jest funkcja środowiskowa. Pełniąc ją, rolnictwo wytwarza efekty środowiskowe, które można uznać za dobra publiczne. Są to między innymi: zachowanie żyzności i funkcjonalności gleb, zachowanie bioróżnorodności, wpływ na jakość i dostępność wód, jakość powietrza, stabilizacja klimatu, tworzenie krajobrazu rolniczego czy dobrostan zwierząt¹⁶. Wśród innych dóbr publicznych powstających dzięki rolnictwu należy wyróżnić: bezpieczeństwo żywnościowe, udział rolnictwa w rozwoju obszarów wiejskich, zachowanie kultury ludowej czy wiejskiego krajobrazu¹⁷.

M. Kłodziński, analizując funkcje realizowane przez obszary wiejskie, wyodrębnia funkcje główne, takie jak wytwarzanie żywności i surowców rolniczych oraz funkcję uzupełniającą – rzemiosło (dostarcza towarów i usług do produkcji rolniczej). Inny podział funkcji to klasyfikacja na funkcje produkcyjne, konsumpcyjne i usługowe, np. usługi turystyczno-rekreacyjne¹⁸.

Bardziej szczegółową klasyfikacją funkcji rolnictwa jest podział na cztery grupy: produkcyjne, społeczne, kulturowe i przyrodnicze (tabela 1.1).

¹⁴ Tamże, s. 93-99.

¹⁵ A. Kowalski, Miejsce polskiego rolnictwa na globalnym rynku żywnościowym, [w:] A. Kowalski, Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2010, s. 11.

¹⁶ J.S. Zegar, Gospodarstwa rodzinne wobec wyzwań wyżywienia i ochrony środowiska – ujęcie globalne, *Wieś i Rolnictwo*, 4 (157), 2012, s. 63.

¹⁷ Tamże, s. 64.

¹⁸ M. Kłodziński, Bariery wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, *Wieś i Rolnictwo*, 2 (155), 2012, s. 40.

Tabela 1.1. Klasyfikacja rynkowych i pozarynkowych funkcji rolnictwa

Produkcyjne	Społeczne	Kulturowe	Przyrodnicze
Komercyjne: a. artykuły żywnościowe przeznaczone na rynek b. artykuły rolne stanowiące surowce przemysłowe c. produkty rolne służące wytwarzaniu energii d. usługi turystyczne związane z działalnością rolniczą	a. wpływ na żywotność ekonomiczną i spójność społeczną wsi b. element zabezpieczenia społecznego dla rodzin rolniczych i części rodzin nierolniczych c. stabilizator wstrząsów wywołanych zmianami gospodarczymi i instytucjonalnymi (tzw. bufor szoków zewnętrznych)	a. ochrona i wzbogacanie tradycji kulturowych na wsi b. wzbogacanie kultury narodowej c. wzmacnianie tożsamości i różnorodności kulturowej na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym d. kształtowanie kapitału kulturowego e. ochrona i wzbogacanie pejzażu kulturowego wsi	Negatywne: a. zanieczyszczanie gleb i wód środkami chemicznymi, ściekami komunalnymi i gospodarczymi b. erozja gleb c. zmniejszenie bioróżnorodności terenów rolniczych d. emisja gazów cieplarnianych
Niekomercyjne: a. samozaopatrzenie gospodarstwa domowego w żywność b. wytworzone w gospodarstwie środki produkcji na własne potrzeby			Pozytywne: a. zapobieganie degradacji przyrodniczej użytków rolnych b. ochrona bioróżnorodności terenów rolniczych c. ochrona bądź poprawa stosunków wodnych na terenach rolniczych d. zapobieganie erozji gleb

Źródło: J. Wilkin (red.), Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne, IRWiR PAN, Warszawa 2010, s. 29.

Odmiennej klasyfikacji funkcji rolnictwa dokonali G. van Huylenbroeck i inni. Wyodrębniają oni mianowicie¹⁹:

- funkcje zielone, związane z zarządzaniem zasobami Ziemi w celu utrzymania jej właściwości, stwarzanie warunków dla dziko żyjących zwierząt i roślin, ochrona dobrostanu zwierząt, utrzymanie bioróżnorodności oraz poprawa obiegu substancji chemicznych w systemach produkcji rolnej,
- funkcje błękitne, które wiążą się z zarządzaniem zasobami wodnymi, dążeniem do poprawy jakości wód, zapobieganiem powodziom, wytwarzaniem energii wodnej i wiatrowej,

¹⁹ G. Van Huylenbroeck, V. Vandermeulen, E. Mettepenningen, A. Verspecht, Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments, Living Reviews in Landscape Research, 1 (3), 2007, s. 7.

- funkcje żółte, obejmujące utrzymywanie spójności i żywotności obszarów wiejskich, podtrzymywanie i wzbogacanie tradycji kulturalnych oraz tożsamości wsi i regionów, rozwój agroturystyki,
- funkcje białe, związane z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowej żywności.

Funkcje pozarynkowe rolnictwa są powiązane z jego funkcjami produkcyjnymi, powiązanie to określane jest jako nierozdzielność funkcji. Realizacja zarówno funkcji produkcyjnych, jak i pozarynkowych związana jest z działalnością w sferze produkcji²⁰. W wielu przypadkach funkcje nieprodukcyjne są produktem ubocznym działalności produkcyjno-komercyjnej²¹.

Rolnictwo oddziałuje w znaczącym stopniu na środowisko naturalne i jest jednym z czynników występujących w przypadku różnego rodzaju zagrożeń ekologicznych. Wśród tych zagrożeń wymienić należy²²:

- degradację bogactw i zasobów naturalnych, która wyraża się w obniżeniu ilości i jakości zasobów mineralnych, lasów, gleby, wód, itp.;
- zanieczyszczenia biologiczne, powodujące schorzenia człowieka i świata przyrody;
- zanieczyszczenia chemiczne, pyłowe, gazowe powietrza, gleby, wody, środków spożywczych, a w konsekwencji organizmów żywych;
- zanieczyszczenia fizyczne, akustyczne, termiczne, radioaktywne;
- zanieczyszczenia estetyczne, wyrażające się w brzydocie, chaosie, beładzie przestrzennym, braku organizacji, naruszaniu harmonii krajobrazu.

Ciekawą analizą funkcji w odniesieniu do wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa jest ich prezentacja przy wykorzystaniu metafory „domu” (rysunek 1.1). L. Fleskens, F. Duarte, I. Eicher wyodrębnili pięć funkcji rolnictwa: produkcyjną, ekonomiczną, ekologiczną, społeczną i kulturową. Stanowią one metaforycznie pięć linii tworzących sylwetkę domu (symbolizującego środowisko życia). Każdy zestaw funkcji pełni konkretną rolę w miejscu tego „domu”²³.

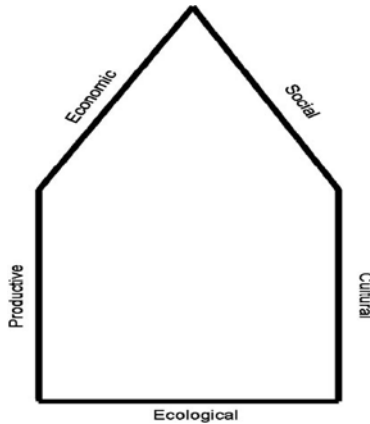
²⁰ J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki...*, dz. cyt., s. 30.

²¹ J. Kania, *Doradztwo rolnicze wobec wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*, *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 2 (64), 2011, s. 15.

²² A. Skowroński, *Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego*, *Problemy Ekorozwoju*, 1 (2), 2006, s. 49.

²³ L. Fleskens, F. Duarte, I. Eicher, *A conceptual framework for the assessment of multiple functions of agro-ecosystems: A case study of Trás-os-Montes olive groves*, *Journal of Rural Studies*, 25, 2009, s. 143.

Rysunek 1.1. Model „domu”– funkcje rolnictwa

Źródło: L. Fleskens, F. Duarte, I. Eicher, A conceptual framework for the assessment of multiple functions of agro-ecosystems: A case study of Trás-os-Montes olive groves, *Journal of Rural Studies*, 25, 2009, s. 143.

Funkcje ekologiczne stanowią fundament przestrzeni życiowej, porównywalne są do pojęcia śladu ekologicznego. Funkcje produkcyjne dostarczają nam produkty z natury, są wyznacznikiem czegoś stałego (ściany). Druga ściana domu reprezentuje funkcje kulturalne, jest wyposażona w okna („okna na życie”). Kultura łączy ekologię i społeczeństwo, zaś produkcja – ekologię i gospodarkę. Dach domu stanowi zatem linie reprezentujące funkcje gospodarcze i społeczne. Jeżeli funkcje gospodarcze i społeczne są zrównoważone z funkcjami ekologicznymi, „grzbiet” dachu znajduje się pośrodku. Zbyt duży nacisk kładziony na ekologię (długa linia bazowa) powoduje powstanie luki w dachu, zaś jeśli za mało uwagi zwraca się na funkcje ekologiczne, powstaje dziura w fundamencie. Koncepcja funkcji rolnictwa w postaci metafory domu wskazuje na trudności z utrzymaniem równowagi, ale także wskazuje na odpowiedzialność i znaczenie wyboru w poszczególnych decyzjach²⁴.

System rolniczy jest systemem niezwykle złożonym, składającym się z szerokiej grupy obszarów i obejmuje parametry: gospodarcze, biofizyczne, kulturalne. Opierają się one na kruchych i współzależnych systemach naturalnych oraz konstrukcji społecznej. Rolnictwo charakteryzuje się znaczącym potencjałem szczególnie pozytywnych funkcji, które realizowane są w różnych skalach i na różnych obszarach²⁵.

Rozbudowana hierarchia pozytywnych funkcji rolnictwa obejmuje 5 kategorii, omawianych w wymiarze lokalnym, regionalnym i globalnym (tabela 1.2).

²⁴ Tamże.

²⁵ B.D. McIntyre, H.R. Herren, J. Wakhungu, R.T. Watson, *International Assessment of Agricultural Knowledge, Science (IAASTD) and Technology for Development, Global Report*, Island Press, Washington 2009, s. 20.

Tabela 1.2. Pozytywne funkcje rolnictwa w wymiarze terytorialnym

Wymiar	Funkcje środowiskowe	Funkcje społeczne	Bezpieczeństwo żywnościowe	Funkcje ekonomiczne	Funkcje kulturowe
Globalny	<ul style="list-style-type: none"> odnowa ekosystemu łagodzenie zmian klimatycznych bioróżnorodność 	<ul style="list-style-type: none"> stabilizacja społeczna łagodzenie ubóstwa 	<ul style="list-style-type: none"> bezpieczeństwo żywnościowe/ żywność dla wszystkich 	<ul style="list-style-type: none"> wzrost, handel międzynarodowy 	<ul style="list-style-type: none"> różnorodność kulturowa
Regionalny/ narodowy	<ul style="list-style-type: none"> odnowa ekosystemów ochrona gleby (erozja, zasolenie) retencja wody/dostępność zapobieganie powodziom i osuwiskom bioróżnorodność (rolnicza i przyrodnicza) redukcja emisji zanieczyszczeń 	<ul style="list-style-type: none"> zrównoważona migracja stabilność społeczna (łagodzenie skutków kryzysu) zapobieganie bezrobociu łagodzenie ubóstwa 	<ul style="list-style-type: none"> dostęp do żywności bezpieczeństwo narodowe bezpieczeństwo żywności 	<ul style="list-style-type: none"> stabilizacja ekonomiczna zatrudnienie wymiana międzynarodowa turystyka 	<ul style="list-style-type: none"> krajobraz dziedzictwo kulturowe tożsamość kulturowa kapitał społeczny
Lokalny	<ul style="list-style-type: none"> odnowa ekosystemów ochrona gleby retencja wody bioróżnorodność redukcja emisji zanieczyszczeń 	<ul style="list-style-type: none"> stabilność społeczna (praca, rodzina) źródła utrzymania zrównoważone relacje płci 	<ul style="list-style-type: none"> bezpieczeństwo żywnościowe, lokalne i gospodarstw domowych 	<ul style="list-style-type: none"> wpływ na zatrudnienie w drugim i trzecim sektorze 	<ul style="list-style-type: none"> krajobraz rodzima, lokalna wiedza tradycyjne technologie tożsamość kulturowa

Źródło: B.D. McIntyre, H.R. Herren, J. Wakhungu, R.T. Watson, International Assessment of Agricultural Knowledge, Science (IAASTD) and Technology for Development, Global Report, Island Press, Washington 2009, s. 21.

J.S. Zegar wskazuje na klasyfikację funkcji rolnictwa na dwie kategorie: funkcje pozytywne i negatywne. Funkcje negatywne rolnictwa odnoszą się głównie do oddziaływania na środowisko przyrodnicze²⁶. Pozytywne zaś koncentrują się na elementach w kategoriach: środowiskowych, społecznych, bezpieczeństwa żywności, ekonomicznych i kulturalnych.

Zmiany społeczno-gospodarcze zachodzące w systemie gospodarki narodowej wpływają w sposób pośredni i bezpośredni na funkcje realizowane przez rolnictwo. Na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, rolnictwo z sektora gospodarki realizującego głównie funkcję żywnościową przekształca się w system, który pełni zdecydowanie więcej funkcji, które należy uznać za wiodące i priorytetowe. Można wymienić chociażby funkcję ekologiczną czy też budowanie świadomości kulturowej. Niezaprzeczalnie istotną funkcją realizowaną przez rolnictwo jest funkcja środowiskowa. Szczególnie ważna w jej realizacji jest produkcja rolnicza oparta na wykorzystaniu naturalnych walorów i możliwości. Jest to istotne zwłaszcza ze względu na zmiany zachodzące w środowisku naturalnym, jego ubożenie i podejmowane działania w zakresie zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju.

2. Rozwój zrównoważony i wielofunkcyjny – ujęcie teoretyczne

Problematyka zrównoważonego rozwoju od początku rozwijała się pod wpływem niepokojów wywołanych pogarszającym się stanem środowiska przyrodniczego oraz negatywnym wpływem tego zjawiska na jakość życia mieszkańców²⁷. Zagrożenia związane ze stanem środowiska przyrodniczego związane są z nadmierną presją działalności gospodarczej człowieka, w tym produkcji rolnej.

W latach 60. i 70. ubiegłego wieku ukształtowały się swoiste podwaliny rozwoju zainteresowania kwestiami środowiskowymi. Znaczącymi zjawiskami, które przyczyniły się do rozwoju koncepcji zrównoważonego rozwoju, były zjawiska o charakterze gospodarczym, czego przykładem jest chociażby kryzys naftowy lat 70.²⁸. Pojęcie rozwoju zrównoważonego pojawiło się w 1980 roku. Światowa Strategia Ochrony Przyrody uruchomiona przez Międzynarodową Unię Ochrony Przyrody (IUNC), Program Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych (UNEP) oraz Światowy Fundusz na Rzecz Dzikiej Przyrody (WWF) wprowadziła nie tylko koncepcję zrównoważonego rozwoju, ale również określenie „trwały” w odniesieniu do relacji między człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym²⁹.

Dokumentem przełomowym dla koncepcji zrównoważonego rozwoju był Raport Brundtland (*Report of the World Commission on Environment and Development: "Our Common Future"*)³⁰. W raporcie zdefiniowano rozwój zrównoważony jako „taki,

²⁶ J.S. Zegar, Współczesne wyzwania rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 71.

²⁷ A. Papuziński, Filozofia zrównoważonego rozwoju jako subdyscyplina badań filozoficznych, Problemy Ekorozwoju, 2 (2), 2007, s. 29.

²⁸ R. Kudłak, Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju poprzez system zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach w Polsce, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008, s. 15.

²⁹ R. Harding, Ecologically sustainable development: origins, implementation and challenges, Desalination, 187, 2006, s. 231.

³⁰ Raport powstał w wyniku prac Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju pod przewodnictwem

który gwarantuje zaspokojenie potrzeb obecnych pokoleń, nie ograniczając możliwości zaspokajania potrzeb przez przyszłe pokolenia”³¹. Przedstawiona w raporcie koncepcja rozwoju zrównoważonego nie oznacza granic absolutnych, ale wskazuje ograniczenia narzucane przez obecny stan technologii, organizacje społeczne i zasoby środowiskowe. Rozwój zrównoważony wymaga sprostaną podstawowym potrzebom wszystkich, stworzenia możliwości spełniania swoich aspiracji oraz lepszego życia³². Dokument wpłynął na zmianę podejścia do problematyki rozwoju zrównoważonego, jego definiowania i analizowania.

D. Mebratu wyodrębnił trzy okresy historyczne związane z koncepcjami zrównoważonego rozwoju. Pierwszy obejmuje okres do dnia Konferencji ONZ dotyczącej Naturalnego Środowiska Człowieka, tzw. Konferencji Sztokholmskiej (1972), drugi pomiędzy Konferencją a powstaniem Raportu Brundtland i pracami Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju (WCED)³³ (1972-1987) i trzeci po powołaniu WCED (1987-1997)³⁴.

Inne etapy rozwoju myśli i badań nad rozwojem zrównoważonym wskazują T. Borys i S. Czaja. Wyodrębniają oni pięć etapów³⁵:

- Etap pierwszy – „inspiracji”; okres narodzin idei i próby jej pierwszej identyfikacji; przełom lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku;
- Etap drugi – „dojrzewania”; czas intensywnych prac nad nadaniem treści koncepcji *sustainable development*, skoncentrowany na badaniu związków „człowiek i gospodarka a środowisko przyrodnicze”; etap zakończony w okresie przygotowania Raportu Brundtland;
- Etap trzeci – „fascynacji”; okres gwałtownego wzrostu i intensyfikacji zainteresowania zrównoważonym rozwojem w okresie poprzedzającym Konferencję ONZ (1992) „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro;
- Etap czwarty – „implementacja”; nastąpił po 1992 roku, kiedy podjęto liczne prace nad wdrażaniem idei zrównoważonego rozwoju w praktyce życia społecznego i gospodarczego. Nie ma daty końcowej tego etapu, ponieważ implementacja koncepcji zrównoważonego rozwoju nadal trwa, mimo „wzbogacenia” tego procesu wieloma wątpliwościami, czy nie należałoby już tej koncepcji „odwołać” z praktyki i teorii;
- Etap piąty – „wątpliwości”; czas przyjęcia Milenijnych Celów Rozwoju (2000)³⁶ i przygotowań do Drugiego Ziemskiego Szczytu Ekologicznego w Johannes-

Gro Harlem Brundtland; raport został opublikowany w kwietniu 1987 r. Dzięki pracom i działalności Komisji w roku 1992 zwołano Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro.

³¹ Report of the World Commission on Environment and Development: “Our Common Future” 1987, s. 11; http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf, dostęp z dnia 17.04.2015.

³² Tamże.

³³ Światowa Komisja ds. Środowiska i Rozwoju, the World Commission on Environment and Development.

³⁴ D. Mebratu, Sustainability and sustainable development: historical and conceptual review, Environmental Impact Assessment Review, 18, 1998, s. 496-497.

³⁵ T. Borys, S. Czaja, Badania nad zrównoważonym rozwojem w Polskich Ośrodkach Naukowych, [w:] D. Kiełczewski (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2009, s. 17-18.

³⁶ Milenijne Cele Rozwoju zostały przyjęte w Deklaracji Milenijnej przez przywódców 189 państw na

bergu (2002) oraz lata następne. W okresie tym narodziły się pierwsze wątpliwości co do możliwości i konsekwencji strategii zrównoważonego rozwoju oraz nastąpił ogólny spadek zainteresowania społecznego samą ideą *sustainable development*.

W roku 1992 na Konferencji ONZ „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro przyjęto definicję, według której „rozwój zrównoważony jest strategią przekształceń ekologicznych, społecznych, techniczno-technologicznych i organizacyjnych, których celem jest osiągnięcie racjonalnego i trwałego poziomu dobrobytu społecznego umożliwiającego przekazanie go następnym pokoleniom bez obawy zagrożenia destrukcją zasobów przyrody i ekosystemów”³⁷.

Odnosząc się do pojęcia rozwoju zrównoważonego w polskiej literaturze przedmiotu, należy wyjść od definicji umieszczonej w *Ustawie Prawo ochrony środowiska*, zgodnie z którą przez zrównoważony rozwój rozumie się „taki rozwój społeczno-gospodarczy, w którym następuje proces integrowania działań politycznych, gospodarczych i społecznych, z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych, w celu zagwarantowania możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb poszczególnych społeczności lub obywateli zarówno współczesnego pokolenia, jak i przyszłych pokoleń”³⁸. Problematyka rozwoju zrównoważonego ma tak istotne znaczenie, iż została także uwypuklona w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Rozdział 1, artykuł 5 mówi, że „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”³⁹.

Definiując pojęcie rozwoju zrównoważonego, należy zwrócić uwagę na znaczenie relacji kapitałów. F. Piontek wskazuje, iż istotą rozwoju zrównoważonego jest zapewnienie trwałej poprawy jakości życia zarówno pokoleniom współczesnym, jak i przyszłym, poprzez kształtowanie właściwych proporcji między kapitałem: ekonomicznym, ludzkim i przyrodniczym⁴⁰. Należy również pamiętać, iż ogólne zasady sformułowane w koncepcji w równym stopniu dotyczą różnych sfer działalności człowieka⁴¹.

szczyście Organizacji Narodów Zjednoczonych w 2000 roku. Były to następujące cele: wyeliminować skrajne ubóstwo i głód; zapewnić powszechne nauczanie na poziomie podstawowym; promować równość płci i awans społeczny kobiet; ograniczyć umieralność dzieci; poprawić opiekę zdrowotną nad matkami; ograniczyć rozprzestrzenianie się HIV/AIDS, malarii i innych chorób zakaźnych; zapewnić ochronę środowiska naturalnego; stworzyć globalne partnerskie porozumienie na rzecz rozwoju.

³⁷ Dokumenty końcowe Konferencji ONZ „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993, za: J. Gudowski, Ignacy Sachs jako prekursor koncepcji zrównoważonego rozwoju, [w:] D. Kiełczewski (red.), *Od koncepcji ekorozwoju...*, dz. cyt., s. 17-18.

³⁸ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, art. 3, pkt. 50, Dz. U. 2001 Nr 62 Poz. 627 z późn zm., Dz. U. 2013 Poz. 1232, 1238; 2014 Poz. 40, 47, 457, 822, 1101, 1146, 1322.

³⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 78 Poz. 483; 2001 nr 28, Poz. 319; 2006 Nr 200 Poz. 1471; 2009 Nr 114 Poz. 946.

⁴⁰ F. Piontek, *Internalizacja kosztów zewnętrznych jako warunek zrównoważonego rozwoju*, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012, s. 91.

⁴¹ E. Majewski, *Ekonomiczna a ekologiczna trwałość gospodarstwa rolniczego*, *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 3 (96), 2009, s. 140.

Dążąc do realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego rolnictwa polska gospodarka stanęła przed wyzwaniem dotyczącym rozwiązania znaczących, wzajemnie uwarunkowanych problemów, takich jak⁴²:

- restrukturyzacja i modernizacja rolnictwa, realizowana w warunkach rosnącej konkurencji oraz niskiego popytu, w sytuacji nadmiaru zasobów pracy oraz braku środków na inwestycje, a także ograniczeń budżetowych;
- dążenie do zmiany struktury zawodowej ludności wiejskiej w warunkach ograniczeń związanych z migracją do miast, nasiloną konkurencją zagraniczną, zdecydowanie niższej efektywności kapitału na obszarach wiejskich lub też jego braku, niedorozwoju infrastruktury;
- podniesienie poziomu oświaty rolniczej, a także świadomości ekologicznej.

Wdrażanie koncepcji rozwoju zrównoważonego w przypadku rolnictwa realizowane jest na czterech poziomach zarządzania. Rozpoczyna się od gospodarstwa, w dalszej kolejności dotyka poziomu lokalnego (gmina, powiat), regionalnego (województwo) i krajowego⁴³.

Koncepcje rozwoju zrównoważonego cały czas są przedmiotem dyskusji i analiz, jednakże w perspektywie czasu zostały uzupełnione programem wielofunkcyjnego rozwoju⁴⁴. Rozwój wielofunkcyjny oznacza „ umiejętne wkomponowanie w wiejską przestrzeń coraz więcej nowych funkcji pozarolniczych”⁴⁵. Jednakże pojęcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich obejmuje nie tylko proces tworzenia nowych miejsc pracy. Jest pojęciem zdecydowanie szerszym, bowiem są to także aspekty związane z rozwojem lokalnym, przedsiębiorczością, kapitałem ludzkim, rozwojem infrastruktury⁴⁶. Definicja J. Wilkina wskazuje, iż rozwój wielofunkcyjny to „zjawisko polegające na tym, że poza podstawową funkcją rolnictwa, jaką jest wytwarzanie produktów (surowców) żywnościowych i innych surowców organicznych służących produkcji przemysłowej, wytwarza ono dobra i usługi, a także realizuje inne funkcje mające znaczenie dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego”⁴⁷. W dalszej części definicji jej autor wskazuje, iż efekt działalności rolniczej nie zawsze jest przedmiotem obrotu rynkowego i nie zawsze sam rolnik ma świadomość, iż dostarcza dobra i usługi na rynek. Stanowią one natomiast ważny społecznie aspekt realizacji funkcji rolnictwa⁴⁸.

Rozwój wielofunkcyjny jest procesem, który zachodzi na obszarach wiejskich w tempie niezadowalającym⁴⁹. Tempo to zależy oczywiście w bardzo dużym stopniu również od polityki państwa, która powinna tworzyć zachęty dla osób zainteresowanych inwestowaniem na obszarach wiejskich⁵⁰. Biorąc również pod uwagę to, iż

⁴² M. Fotyma, S. Krasowicz, Teoria i praktyka ..., dz. cyt., s. 97.

⁴³ A. Harasim, Metody oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa na poziomie gospodarstwa rolnego, Studia i Raporty IUNG-PIB, 32 (6), 2013, s. 25.

⁴⁴ J. Gudowski, Ignacy Sachs jako prekursor..., dz. cyt., s. 16.

⁴⁵ M. Kłodziński, Bariery wielofunkcyjnego rozwoju obszarów..., dz. cyt., s. 43.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ J. Wilkin (red.), Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki..., dz. cyt., s. 13.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ M. Kłodziński, Bariery wielofunkcyjnego rozwoju..., dz. cyt., s. 44

⁵⁰ M. Kłodziński, Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagraryzacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, Studia BAS, 4 (24), 2010, s. 13.

rolnictwo w chwili obecnej jest nierozzerwalnie związane z funkcjami pozakomercyjnymi, racjonalną przesłanką jest finansowe wspieranie tego sektora ze środków publicznych⁵¹.

Literatura przedmiotu obfituje w wielość definicji rozwoju wielofunkcyjnego. Często wskazuje się, że szansą rozwoju wielofunkcyjnego jest rozwój przedsiębiorczości wiejskiej, co wymaga jednak wyeliminowania szeregu barier, które mogą stanowić czynnik destabilizujący. Wśród istotnych uwarunkowań utrudniających ten rozwój wymienić można⁵²:

1. Słaby rozwój pozarolniczych podmiotów gospodarczych na obszarach wiejskich, początkowy rozwój podmiotów został zahamowany między innymi w wyniku wykorzystania wiedzy i kapitału;
2. Subiektywne obawy potencjalnych właścicieli własnych firm, strach i obawy związane są z potrzebą przestawienia myślenia na inne tory, obawami związanymi ze zmianą stylu życia;
3. Zdecydowanie większe problemy z pozyskiwaniem środków z UE na rozwój przedsiębiorstw w porównaniu z przedsiębiorcami miejskimi; wynika to między innymi z tego, iż ogólnokrajowa polityka wsparcia ukierunkowana jest na pomoc dla mieszkańców miast i nie uwzględnia specyfiki obszarów wiejskich;
4. Brak rozpoznania potrzeb firm działających na obszarach wiejskich, które różnią się specyfiką poprzez działanie w odmiennym środowisku;
5. Problematyka przedsiębiorczości na obszarach wiejskich znajduje się na pograniczu różnych programów, a także w obszarze działań różnych ministerstw; obszary wiejskie znajdują się w domenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, zaś problematyka aktywności i przedsiębiorczości w obszarze zainteresowania Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości oraz Ministerstwa Infrastruktury i Rozwoju;
6. Skomplikowane procedury i przepisy związane z działalnością gospodarczą jak i pozyskiwaniem środków z Unii Europejskiej.

Rozwój obszarów wiejskich wiąże się z kształtowaniem i ochroną środowiska naturalnego. Wszelkie działania realizowane na obszarach wiejskich związane są z funkcjonowaniem podmiotów zlokalizowanych na tym terenie. Wśród nich wymienić należy głównie gospodarstwa domowe, gospodarstwa rolne, różnego rodzaju przedsiębiorstwa oraz samorządy terytorialne. Działania realizowane przez te podmioty, ich zachowania wpływają w sposób istotny na zachowanie walorów środowiskowych⁵³.

Rola rolnictwa w rozwoju gospodarczym kraju maleje, dlatego też trzeba poszukiwać metod i narzędzi pozwalających na dokonywanie zmian w rolnictwie w celu

⁵¹ B. Kutkowska, Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego, [w:] M. Woźniak (red.), Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy, zeszyt 29, Rozwój zrównoważony i problemy obszarów wiejskich, Rzeszów 2012, s. 99.

⁵² M. Kłodziński, Rolnictwo a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce, Pamiętnik Puławski, 151 (2), 2009, s. 521-523.

⁵³ H. Pondel, Środowisko naturalne w działalności gmin wiejskich województwa wielkopolskiego, [w:] K. Michałowski (red.), Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011, s. 121.

zapewnienia pewnej stabilności tego sektora. Mieszkańcom obszarów wiejskich natomiast zapewnić należy możliwość uzyskiwania dochodów i rozwoju (szczególnie odnosi się to do terenów najbiedniejszych, do których zalicza się także województwo lubelskie). Wydaje się też, iż koncepcje rozwoju zrównoważonego i wielofunkcyjnego są szansą na poprawę warunków życia, zarówno w aspekcie ekonomicznym, jak i środowiskowym.

Aby można było mówić o dywersyfikacji funkcji społeczno-ekonomicznej, o ograniczaniu rolnictwa w strukturze zatrudnienia i produkcji, winny być wykorzystane następujące instrumenty⁵⁴:

- wspieranie nierolniczych przedsięwzięć gospodarczych w gospodarstwach rolnych,
- kształtowanie prorynkowe struktury produkcji rolnej i warunków użytkowania ziemi rolniczej,
- doskonalenie infrastruktury technicznej i społecznej dla ułatwienia działalności gospodarczej,
- podnoszenie poziomu wykształcenia i wzrost możliwości oraz jakości kształcenia zawodowego, rozwój doradztwa,
- kształtowanie pozytywnych modeli aktywności obywatelskiej i etosu liderów lokalnych w pobudzaniu rozwoju gospodarczego,
- wybór efektywnej, adekwatnej do potrzeb i możliwości, nastawionej na innowacyjność i przedsiębiorczość polityki rozwojowej.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju rolnictwa to dążenie do wypełniania przez rolnictwo i obszary wiejskie wielorakich funkcji rolniczych i pozarolniczych⁵⁵. Realizacja celów zrównoważonego rozwoju następuje na czterech płaszczyznach: politycznej, prawnej, ekonomicznej i edukacyjnej. Edukacja dla zrównoważonego rozwoju powinna być ukierunkowana na wzmacnianie struktur społeczeństwa obywatelskiego. Zdaniem A. Papuzińskiego wymaga ona także dodatkowo zainteresowania filozoficzną debatą w tym zakresie wielu innych społecznych podmiotów. Sam proces edukacji powinien upowszechniać wiedzę i umiejętności konieczne do działalności na rzecz zrównoważonego stylu życia i gospodarowania. Koncepcja ta winna być traktowana jako element edukacji obywatelskiej⁵⁶.

Rozwój zrównoważony i wielofunkcyjny w wyniku zmian w gospodarce i społeczeństwie jest poddawany ciągłej ewolucji. Czynnikiem, który zmusza do analizowania tego zagadnienia, jak również do krytycznego podejścia, a także poszukiwania nowego podejścia do idei rozwoju zrównoważonego, są zmiany zachodzące w środowisku fizycznym, technologiach informacyjnych. Zbadania wymaga wpływ tych zmian, ich znaczenie dla środowiska⁵⁷.

⁵⁴ G. Spychalski, Wielofunkcyjność jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich, [w:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwo domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Prace Naukowe SGGW nr 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004, s. 51-52.

⁵⁵ B. Roszkowska-Madra, *Koncepcja rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich*, *Gospodarka Narodowa*, 10, 2009, s. 85.

⁵⁶ A. Papuziński, *Filozofia zrównoważonego rozwoju jako subdyscyplina...*, dz. cyt., s. 35-36.

⁵⁷ M.R. Redclift, *Sustainable Development (1987-2005) – an Oxymoron Comes of Age*, *Problemy Ekoro-zwoju – Problems of Sustainable Development*, 4 (1), 2009, s. 49.

Rozwój zrównoważony i wielofunkcyjny, poza spełnianiem szeregu celów o charakterze ekonomicznym, w znaczącym stopniu ma za zadanie wpływać na poprawę warunków życia oraz jakość życia mieszkańców zarówno obszarów wiejskich jak i miast. Jakości życia rozumianej jako „stan satysfakcji, szczęścia, zadowolenia, płynący z całości kształtu egzystencji, czyli: korzystania ze środowiska przyrodniczego, dobrego stanu zdrowia, pomyślności w życiu, pozycji społecznej, dobrobytu oraz konsumpcji”⁵⁸. Realizacja koncepcji poprawi jakość życia wszystkich gospodarstw domowych.

3. Gospodarstwa domowe jako podmiot gospodarki obszarów wiejskich

Podstawowym podmiotem funkcjonującym na obszarach wiejskich jest gospodarstwo domowe, a w szczególności gospodarstwo prowadzące działalność rolniczą. W efekcie przemian strukturalnych zachodzących w sektorze rolnym można zaobserwować, iż udział tego sektora w kształtowaniu PKB, a także wykorzystanie zasobów (głównie zasobów kapitałowych) maleje. Redukcji tej towarzyszy rozbudowanie funkcji, jakie pełni rolnictwo w gospodarce⁵⁹, a przez to zmianie ulegają funkcje gospodarstwa domowego.

W literaturze przedmiotu można znaleźć szereg definicji terminu „gospodarstwo domowe”. Zarówno światowa, jak i polska literatura prezentuje różnorodne podejścia do definiowania terminu. Można wyodrębnić następujące grupy definicji:

- nawiązujące do rodziny,
- o charakterze przedmiotowym,
- o charakterze mieszanym (podmiotowym, przedmiotowym i funkcjonalnym).

Jedną z definicji wskazujących na powiązanie gospodarstwa domowego z rodziną jest definicja J. Piotrkowskiego, która mówi, iż „gospodarstwo domowe związane jest ściśle z rodziną. Składa się na nie całość materialnych środków i działań, które są niezbędne dla samego bytowania rodziny i jej funkcjonowania, a więc mieszkanie, jego wyposażenie, środki utrzymania oraz zorganizowany zespół czynności domowników. Te środki i działania mają służyć możliwie najlepszemu w danych warunkach zaspokajaniu potrzeb rodziny i jej członków”⁶⁰. Na powiązanie gospodarstwa domowego i rodziny w swojej definicji zwraca również uwagę J. Szczepański, który wskazuje, iż „członkowie rodziny żyją zazwyczaj pod jednym dachem i tworzą jedno gospodarstwo domowe, obejmujące dwa lub trzy pokolenia, a czasem także kilka rodzin połączonych ze sobą pokrewieństwem”⁶¹.

Definicjami o charakterze przedmiotowym są między innymi definicje A. Hodoly i M. Syrki. A. Hodoly wskazuje, iż gospodarstwo domowe „jest bazą ekonomiczną

⁵⁸ C. Bywalec, L. Rudnicki, Podstawy ekonomii konsumpcji, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1999, s. 26.

⁵⁹ A. Czyżewski, P. Kułyk, Fakty i mity wokół rolnictwa w świetle badań empirycznych, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 10 (XXV), 1, 2010, s. 45.

⁶⁰ J. Piotrowski, Współczesne gospodarstwo domowe i jego funkcjonowanie, [w:] Ekonomiczno-społeczna rola gospodarstwa domowego, Wydawnictwo CRZZ, Warszawa 1970, s. 76.

⁶¹ J. Szczepański, Elementarne pojęcia socjologii, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1970, s. 300.

jednostki lub grupy osób powiązanych ze sobą więzami rodzinnymi i innego rodzaju. Członkowie gospodarstwa zamieszkują razem, łączą swoje przychody i zasób dóbr materialnych oraz reprezentowaną przez siebie siłę roboczą w celu zaspokojenia potrzeb gospodarstwa jako całości i poszczególnych jego członków, przy czym mowa tu o potrzebach szeroko pojętego spożycia. Na gospodarke domową składa się z jednej strony szeroko pojmowana organizacja spożycia, a z drugiej praktyczna konsumpcja. Gospodarstwo domowe prowadzone jest na bazie środków będących (lub stających się) własnością osobistą jednostki lub zespołów żyjących w gospodarstwie domowym⁶². Wymienione w definicji środki stanowią: dochody pieniężne i inne przychody, dobra materialne, siła robocza oraz artykuły żywnościowe. W przypadku definicji prezentowanej przez M. Syrkę uwidoczni się wyróżnienie bazy ekonomicznej i materialnej, którą tworzą dwa elementy: budżet gospodarstwa domowego i majątek. Budżet gospodarstwa domowego stanowi zestawienie dochodów, wydatków i oszczędności. Natomiast majątek tworzą trwałe i nietrwałe dobra konsumpcyjne, będące własnością członków gospodarstw. Dobra te stanowią podstawę zaspokajaniu ich potrzeb⁶³.

Kolejną grupę definicji tworzą definicje o trójstopniowym charakterze, wskazujące na wymiar podmiotowy, przedmiotowy i funkcjonalny. Przykładem jest definicja Z. Kędzior, która wskazuje, iż najistotniejszym elementem jest wymiar podmiotowy – tworzą go bowiem ludzie, charakteryzujący się cechami społeczno-demograficzno-ekonomicznymi. Wymiar przedmiotowy tworzony jest przez dobra trwałe i nietrwałe, będące w posiadaniu gospodarstwa domowego (pieniądze, mieszkanie oraz wszystkie elementy wyposażenia). Trzeci wymiar – funkcjonalny, związany jest z samym faktem podejmowania czynności. Działania te mają na celu zaspokojenie potrzeb wszystkich członków gospodarstwa, zarówno indywidualnych, jak i wspólnych dla całego gospodarstwa⁶⁴.

Innym przykładem definicji o charakterze trójstopniowym jest definicja gospodarstwa domowego stworzona przez K. Gutkowską i K. Żelazną. Według autorek, gospodarstwo domowe jest systemem tworzonym przez następujące elementy: czynnik ludzki, materialny i społeczno-ekonomiczny⁶⁵. Czynnik ludzki tworzy osoba lub grupa osób, które powiązane są więzami rodzinnymi i funkcjonalnymi, wynikającymi z podziału ról, zadań oraz obowiązków. W sytuacji, gdy osoby te nie są ze sobą spokrewnione, wówczas powiązania te mogą być jedynie funkcjonalne. Czynnik materialny tworzą dobra materialne, dobra trwałego użytku, jednorazowego użytkowania, a także środki finansowe. Czynnik społeczno-ekonomiczny to ogół działań podejmowanych w obrębie gospodarstwa domowego, jak też i poza nim⁶⁶.

⁶² A. Hodoly, *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Wydawnictwo KiW, Warszawa 1971, s. 12.

⁶³ M. Syrek, *Ekonomiczne funkcje współczesnego gospodarstwa domowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1980, s. 25.

⁶⁴ Z. Kędzior, *Gospodarstwo domowe – podmiot gospodarujący*, Wydawnictwo Instytutu Rynku Wewnętrzznego i Konsumpcji, Warszawa 1992, s. 3-4.

⁶⁵ K. Gutkowska, *Rodzinne gospodarstwa domowe na wsi w warunkach gospodarki rynkowej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1997, s. 19-20.

⁶⁶ Tamże.

Rozważania definicyjne można podsumować następującym ujęciem terminu „gospodarstwo domowe”: jest to związek osób, zarówno wspólnie zamieszkujących w sposób ciągły, jak też i pozostających z różnych przyczyn (np. studia, wyjazd do pracy) okresowo poza stałym miejscem zamieszkania. Osoby te wspólnie podejmują decyzje finansowe w zakresie metod i sposobów pozyskiwania środków finansowych oraz ich wydatkowania⁶⁷.

Głównym celem istnienia gospodarstw domowych jest zaspokajanie potrzeb jego członków. Dla jego realizacji gospodarstwa domowe pełnią szereg różnorodnych funkcji. Definiując pojęcie funkcji gospodarstwa domowego należy rozumieć je jako „zespół czynności zarówno o charakterze naturalnym (w trybie procesów samoobsługowych), jak i obejmujących więzi rynkowe, wyrażające się w korzystaniu z różnych form i usług (handlowych, bytowych, kulturalnych, turystycznych itp.), służących zaspokajaniu szerokiego spektrum potrzeb gospodarstwa domowego”⁶⁸. Zarówno funkcje gospodarstwa domowego, jak i rodziny można klasyfikować i grupować w różnorodny sposób.

Dwustopniowy podział funkcji gospodarstw domowych proponuje G. Świątowy, która wyodrębnia w ramach ekonomicznych funkcji gospodarstw domowych funkcję produkcyjną i konsumpcyjną. Obie kategorie funkcji wynikają z ich powiązań z procesami gospodarczymi. Funkcja produkcyjna wynika z tego, iż gospodarstwa są dostarczycielami czynników wytwórczych (pracy, ziemi i kapitału). Natomiast funkcja konsumpcyjna wiąże się z tym, iż gospodarstwa są odbiorcami dóbr i usług dostarczanych przez przedsiębiorstwa oraz instytucje⁶⁹. Zdecydowanie bardziej rozbudowaną klasyfikacją funkcji gospodarstw domowych jest podział związany z fazami społecznego procesu reprodukcji. Zgodnie z nim można wyodrębnić następujące funkcje⁷⁰:

1. produkcja – kontynuowanie i substytuowanie społecznego procesu produkcji;
2. podział – redystrybucja dochodów wśród członków gospodarstwa;
3. cyrkulacja – wymiana usług między członkami gospodarstwa;
4. konsumpcja – wspólne użytkowanie mieszkania i zasobów dóbr materialnych oraz organizacja indywidualnej konsumpcji członków gospodarstwa.

Powyżej przedstawione klasyfikacje funkcji gospodarstw domowych stanowią jedynie pewien element tego szerokiego zagadnienia, bowiem w literaturze przedmiotu można znaleźć szereg innych klasyfikacji zdecydowanie bardziej rozbudowanych, wyodrębniających dodatkowo np. funkcje opiekuńczo-wychowawcze, czy też związane z zagospodarowaniem czasu wolnego. Poza funkcjami ekonomicznymi niezwykle ważne są bowiem funkcje społeczne, związane z wychowywaniem dzieci, opieką nad osobami starszymi, kształtowaniem zainteresowań czy poglądów. Analiza poszczególnych klasyfikacji funkcji gospodarstw domowych wskazuje na

⁶⁷ A. Siedlecka, *Adaptacja wiejskich gospodarstw domowych do warunków gospodarki rynkowej*, Rozprawa doktorska, Maszynopis, Warszawa 2006, s. 26.

⁶⁸ Tamże, s. 16.

⁶⁹ G. Świątowy, *Gospodarstwo domowe jako kreator przemian społecznych i gospodarczych*, *Konsumpcja i Rozwój*, 2, 2012, s. 57.

⁷⁰ T. Pałaszewska-Reindl, M. Strzelecka, B. Tylec-Durand, *Gospodarstwo domowe. Funkcje i rola na rynku*, Wydawnictwo Instytutu Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 1983, s. 8.

istotną rolę tego podmiotu w całym systemie gospodarki narodowej, ponieważ gospodarstwa domowe, realizując wszystkie wymienione powyżej funkcje, po pierwsze zaspokajają potrzeby swoich członków, przez co realizują podstawowy swój cel, ale również wpływają na kreowanie otaczającego je świata.

Gospodarstwa domowe są podmiotem najliczniej występującym w gospodarce narodowej, w różnorodny sposób zróżnicowanym. W związku z tym występuje potrzeba usystematyzowania poszczególnych ich rodzajów. Główny Urząd Statystyczny dokonuje podziału gospodarstw domowych ze względu na liczbę oraz stosunek pokrewieństwa osób, wyróżniając następujące typy gospodarstw⁷¹:

1.rodzinne:

- gospodarstwa domowe jednorodzinne,
- gospodarstwa domowe dwurodzinne,
- gospodarstwa domowe trzyrodzinne i więcej,

2. nierodzinne gospodarstwa domowe:

- jednoosobowe
- wieloosobowe.

Wśród typów rodziny GUS wyróżnia następujące kategorie: małżeństwo bez dzieci, małżeństwo z dziećmi, partnerzy bez dzieci, partnerzy z dziećmi, samotna matka z dziećmi, samotny ojciec z dziećmi⁷².

Niezwykle ważną klasyfikacją jest podział gospodarstw według grup społeczno-ekonomicznych, który umożliwia wskazanie podstawowego źródła dochodów gospodarstwa⁷³. Wyróżnia się wówczas⁷⁴:

- gospodarstwa domowe pracowników;
- gospodarstwa domowe rolników;
- gospodarstwa domowe pracujących na własny rachunek;
- gospodarstwa domowe emerytów i rencistów;
- gospodarstwa domowe utrzymujących się z niezarobkowych źródeł.

Inna typologia gospodarstw domowych odnosi się do ich podziału ze względu na relacje między dochodami a ponoszonymi wydatkami. Według tego kryterium możemy wyróżnić gospodarstwa, w których uzyskiwane dochody przewyższają wydatki, równoważą ponoszone wydatki lub są mniejsze niż niezbędne wydatki⁷⁵. Jest to podział szczególnie istotny ze względu na fakt, iż gospodarstwo domowe jest podmiotem odpowiedzialnym za zaspokajanie potrzeb wszystkich swoich członków. Poziom zaspokojenia potrzeb skorelowany jest z zachowaniami ekonomicznymi gospodarstw.

⁷¹ Gospodarstwo domowe i rodziny. Województwo lubelskie, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2003, s.13.

⁷² Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 21.

⁷³ B. Podolec, Materialna sfera warunków życia gospodarstw domowych na wsi, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 817, 2010, s. 49.

⁷⁴ Budżety gospodarstw domowych w 2013 roku, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 15.

⁷⁵ J. Grotkowska-Leder, Zaradny czy bezradny? Strategie życiowe współczesnych Polaków w świetle wybranych wyników badań ogólnopolskich, Zeszyty Naukowe nr 9, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2011, s. 183.

Gospodarstwa domowe można również klasyfikować ze względu na strukturę gospodarstwa czy też fazy życia. Podział gospodarstw ze względu na strukturę pozwala wyodrębnić podmioty: jednopokoleniowe, dwupokoleniowe, trzypokoleniowe i wielopokoleniowe. Odminną klasyfikację stanowi podział gospodarstw ze względu na fazę życia gospodarstwa domowego. Wyróżnia się sześć kategorii gospodarstw⁷⁶:

- faza 0 – rodzice młodzi bez dzieci;
- faza I – rodzice z najstarszym dzieckiem w wieku do 6 lat;
- faza II – rodzice z najstarszym dzieckiem w wieku 7-15 lat;
- faza III – rodzice z dziećmi, z których najstarsze ma 16-24 lat;
- faza IV – rodzice z dziećmi, z których najstarsze liczy więcej niż 24 lata;
- faza V – starsi rodzice bez dzieci.

Klasyfikacja ta jest szczególnie istotna ze względu na fakt, że pozwala dokonać analizy gospodarstwa, uwzględniając zakładany wiek głowy gospodarstwa domowego, czas trwania tego gospodarstwa oraz określa wiek dzieci. Jest to szczególnie istotne ze względu na analizę potrzeb konsumpcyjnych gospodarstw, czy też analizę ewentualnych inwestycji, związanych np. z edukacją.

Zmiany społeczno-gospodarcze mające miejsce w ciągu ostatnich dziesięcioleci w Polsce wpływają na gospodarstwa domowe w sposób zarówno bezpośredni, jak i pośredni. Powoduje to, iż pewnym ewolucjom ulegają nie tylko funkcje realizowane przez gospodarstwa domowe, przeobrażenia obejmują też klasyfikacje gospodarstw domowych. O ile we wcześniejszych okresach podział gospodarstw na jedno-, dwu- czy wielopokoleniowe znajdował swoje odzwierciedlenie w rzeczywistości, to w chwili obecnej liczba gospodarstw domowych wielopokoleniowych istotnie się zmniejszyła. Typologie gospodarstw domowych zmieniają się również w wyniku realizowanych badań naukowych, a także w wyniku rozwoju ekonomiki gospodarstw domowych.

Gospodarstwa domowe można sklasyfikować również ze względu na miejsce zamieszkania. Wyróżnimy wówczas gospodarstwa domowe zamieszkujące miejskie i wiejskie obszary. Wiejskie gospodarstwa domowe wyróżniają się lokalizacją, są to bowiem podmioty zlokalizowane poza granicami terenów miejskich i przemysłowych⁷⁷. Poza miejscem zamieszkania, cechą wyróżniającą wiejskie gospodarstwa domowe jest powiązanie gospodarstwa domowego z prowadzonym gospodarstwem rolnym⁷⁸. Pomimo tego, iż na przestrzeni lat obserwuje się zmiany społeczno-gospodarcze, zmiany zachodzące w gospodarstwach domowych, ujednoczenie się różnorodnych procesów (np. konsumpcji), w dalszym ciągu możemy znaleźć pewne cechy w sposób znaczący różnicujące wiejskie gospodarstwa domowe. Wiejskie gospodarstwa domowe, szczególnie te prowadzące działalność rolniczą, różnicuje między innymi: wspólne użytkowanie przestrzeni, sposób uzyskiwania dochodów, zarządzania pracą i czasem wolnym, zmienność zapotrzebowania na pracę.

⁷⁶ Z. Kędzior, *Gospodarstwo domowe – podmiot...*, dz. cyt., s. 7.

⁷⁷ G. Spychalski, *Wielofunkcyjność jako czynnik...*, dz. cyt., s. 44.

⁷⁸ E. Wiszniewski, *Gospodarstwo domowe: problemy ekonomiki i funkcjonowania*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 1993, s. 39.

Odnosząc się do wspólnego użytkowania przestrzeni należy zwrócić szczególną uwagę na fakt, iż gospodarstwa domowe stanowią podmioty wydzielone na przestrzeni gospodarstwa rolnego⁷⁹, co oznacza, że budynki i budowle wykorzystywane są zarówno na cele związane z zaspokajaniem potrzeb gospodarstwa domowego, jak i ewentualnie prowadzonej działalności produkcyjnej.

Specyficzną cechą charakteryzującą wiejskie gospodarstwa domowe jest po pierwsze sposób pozyskiwania dochodów oraz ich regularność. Zarządzanie budżetem gospodarstwa wiąże się z pozyskiwaniem środków finansowych, zarówno z tytułu prowadzenia działalności produkcyjnej, jak i z innych źródeł (np. praca najemna). Pozyskane środki przeznaczane są na cele związane z prowadzeniem produkcji rolniczej i na zaspokajanie potrzeb wszystkich członków gospodarstwa. Jednakże cechą wyróżniającą wiejskie gospodarstwo domowe w zdecydowanie największym stopniu jest fakt, iż uzyskiwane dochody nie są regularnie dostarczane. Gospodarstwo uzyskuje tzw. dochód wytworzony w gospodarstwie rolnym⁸⁰. Należy zauważyć w tym miejscu, że sytuacja dochodowa gospodarstwa domowych prowadzących produkcję rolniczą w wyniku wejścia Polski do UE uległa poprawie. Wiąże się to z rosnącą dochodowością produkcji, polepszonymi relacjami cenowymi, jak również funduszami ze Wspólnej Polityki Rolnej⁸¹. Jednakże największy wpływ na poprawę sytuacji miały środki transferowane do rolnictwa poprzez mechanizmy WPR w postaci dotacji⁸².

Innym elementem, który w sposób istotny charakteryzuje wiejskie gospodarstwo domowe prowadzące działalność rolniczą, jest zarządzanie pracą i czasem wolnym. Czas wolny jest istotnym czynnikiem, który wywiera pozytywny wpływ na kształtowanie potrzeb konsumpcyjnych. Posiadane zasoby czasu wolnego umożliwiają kształtowanie procesów konsumpcyjnych⁸³. W przypadku wiejskich gospodarstw domowych nie występuje możliwość całkowitego przestrzennego i czasowego wydzielenia pracy na rzecz gospodarstwa domowego i rolnego. Dlatego też występują utrudnienia związane z określeniem granicy pomiędzy czasem wolnym i czasem pracy. Wiąże się to również z tym, iż gospodarstwa domowe i gospodarstwa rolne na obszarach wiejskich związane jest ze zmieniającymi się warunkami przyrodniczymi. Rytm pracy zależy od zmieniających się pór roku i od specyfiki prowadzonej uprawy czy hodowli, co koreluje z możliwościami posiadania czasu wolnego, jak również wiąże się ze zmiennością zapotrzebowana na pracę w ciągu roku, z częstą rozbieżnością pomiędzy zapotrzebowaniem na pracę w gospodar-

⁷⁹ J. Lira, J. Stanisławska, Poziom dochodów realnych i ich prognoza w gospodarstwach domowych rolników w porównaniu do innych gospodarstw, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 2011, s. 105. Za: W. Michna (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe*, LSW, Warszawa 1989.

⁸⁰ K. Żelazna, *Zarządzanie zasobami wiejskich gospodarstw domowych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000, s. 20.

⁸¹ W. Poczta, Ł. Hardt, *Skutki integracji Polski z UE dla rolnictwa i obszarów wiejskich – próba oceny*, [w:] *Polska w Unii Europejskiej. Doświadczenia pierwszego roku członkostwa*, Wydawnictwo UKIE, Warszawa 2005, s. 165.

⁸² E. Szuba, W. Poczta, Źródła zmian wartości produkcji i dochodów w sektorze rolnym po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich* 101 (2), 2014, s. 35.

⁸³ M. Pikut, *Wydatki na zagospodarowywanie czasu wolnego w gospodarstwach domowych*, *Ekonomia i Zarządzanie*, 3, 2013, s. 64.

stwie rolnym a posiadanymi zasobami pracy, a także z koniecznością najmu pracy dorywczej oraz sezonowej⁸⁴. Stąd też niezwykle ważne jest umiejętne zarządzanie zasobami gospodarstwa, w tym – zasobami ludzkimi, właściwa organizacja pracy ludzkiej i wykorzystanie posiadanych zasobów⁸⁵.

Z posiadanymi zasobami gospodarstw domowych wiąże się dom, mieszkanie, stanowiące jeden z elementów majątku. Cechą charakteryzującą wiejskie gospodarstwa domowe w tym zakresie jest fakt, że podmiot ten na obszarach wiejskich najczęściej mieszka w domach i budynkach wolnostojących, jednorodzinnych. W zdecydowanej większości przypadków domy są własnością gospodarstw domowych. Dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego, przeprowadzonego w 2011 roku, wskazują, iż na wsi ponad 80% gospodarstw zamieszkiwało w mieszkaniach z tytułu własności, zaś w miastach wielkość ta wynosiła 43%. Natomiast ponad 16% gospodarstw mieszkania wynajmowało (miasto 22%, wieś 5,6%)⁸⁶.

Cechą ukazującą specyfikę wiejskich gospodarstw domowych, realizujących produkcję rolniczą, jest fakt przeznaczania znacznej części wytwarzanej produkcji na samozaopatrzenie. Ta forma autokonsumpcji jest jednym z czynników wpływających na zachowania żywieniowe wiejskich gospodarstw domowych⁸⁷, możliwa jest dzięki temu, iż prowadzenie produkcji rolnej pozwala gospodarstwu domowemu na zaopatrywanie się w artykuły żywnościowe, daje poczucie samowystarczalności w zakresie konsumpcji wielu artykułów żywnościowych⁸⁸.

Termin „wiejskie gospodarstwo domowe” w ujęciu tradycyjnym odnosił się do gospodarstw domowych rodzin, posiadających indywidualne gospodarstwo rolne lub działkę rolną. Rozumienie pojęcia w tym kontekście wiązało się z tym, iż wcześniej wieś zamieszkiwana była głównie przez rolników. Współcześnie pojęcie „wiejskie gospodarstwo domowe” charakteryzuje wszystkie gospodarstwa domowe zamieszkujące obszary wiejskie. Sam termin „wiejskie” nie odnosi się do posiadania czy też nieposiadania gospodarstwa rolnego⁸⁹. Wynika to z faktu, iż obszary wiejskie zamieszkują coraz częściej gospodarstwa domowe nie prowadzące produkcji rolniczej, co związane jest między innymi z przemianami zachodzącymi na polskiej wsi. Wśród nich należy wymienić wzrost poziomu infrastruktury technicznej i społecznej, co wpływa na atrakcyjność wsi jako miejsca zamieszkania. W związku z powyższym tradycyjne ujęcie terminu „wiejskie gospodarstwo domowe” należy rozumieć zdecydowanie szerzej.

Z pojęciem gospodarstwa domowego zamieszkującego obszary wiejskie wiąże się pojęcie gospodarstwa rodzinnego. M. Drygas, powołując się na kryteria definio-

⁸⁴ J.S. Zegar, Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2006, s. 41

⁸⁵ B. Kiełbasa, Współczesne determinanty skutecznego zarządzania gospodarstwem (przedsiębiorstwem) rolnym, Studia i Materiały, *Miscellanea Oeconomicae*, 16 (2), 2012, s. 187.

⁸⁶ Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych i rodzin - NSP 2011. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 28-29.

⁸⁷ T. Zalega, Spożycie żywności w gospodarstwach domowych z osobami bezrobotnymi w województwie mazowieckim, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 93, 2011, s. 120.

⁸⁸ K. Żelazna, *Zarządzanie...*, dz. cyt., s. 21.

⁸⁹ W. Michna (red.), *Wiejskie gospodarstwo domowe*, Wydawnictwo Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1989, s. 9.

wania zaproponowane przez G. Djurfeldta, wskazuje, iż za podstawowe kryterium delimitacji gospodarstw rodzinnych uważa się trzy organicznie powiązane jednostki funkcjonalne⁹⁰:

- gospodarstwo rolne jako jednostka produkcyjna,
- gospodarstwo domowe jako jednostka konsumpcyjna,
- rodzina postrzegana jako jednostka pokrewieństwa.

Klasyfikacjami wiejskich gospodarstw domowych, biorącymi pod uwagę powiązanie z produkcją rolną są podziały zaproponowane przez M. Halamską i J. Wilkin. W podziale uwzględniającym źródło pochodzenia dochodów gospodarstwa, M. Halamska wyodrębniła cztery kategorie gospodarstw⁹¹:

- tylko rolnicy – gospodarstwa, w przypadku których dochody pochodzą wyłącznie z rolnictwa;
- głównie rolnicy – gospodarstwa, w których głównym źródłem dochodów jest produkcja rolna, zaś dodatkowe źródła pochodzą spoza rolnictwa;
- dodatkowo rolnicy – w gospodarstwach tych dominują dochody uzyskiwane z pozarolniczych źródeł, zaś dochód z tytułu prowadzonej produkcji rolnej jest źródłem dodatkowym;
- tylko formalnie rolnicy – gospodarstwa te stanowią podmioty rencistów, emerytów, przedsiębiorców.

J. Wilkin wskazuje natomiast trzy grupy: rolnicy-farmerzy, wielozawodowa ludność chłopska, wiejska ludność bezrolna. Kategorię „rolnicy-farmerzy” stanowią gospodarstwa, dla których głównym źródłem dochodów jest produkcja rolna. W przypadku „wielozawodowej ludności” prowadzenie produkcji rolnej w zdecydowanej mierze wiąże się z zaspokajaniem potrzeb żywnościowych w ramach samozaopatrzenia oraz stanowi dodatkowe źródło dochodów. Kategoria ostatnia to gospodarstwa, w przypadku których działalność rolnicza nie jest realizowana, zaś dochody pochodzą z takich źródeł jak praca najemna czy pomoc socjalna⁹².

Inny podział gospodarstw domowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich prezentują I. Frenkel i A. Rosner; wyodrębniają oni cztery główne kategorie: gospodarstwa czysto rolnicze, gospodarstwa głównie rolnicze, gospodarstwa głównie nierolnicze, gospodarstwa nierolnicze⁹³. Gospodarstwami czysto rolniczymi są gospodarstwa, w przypadku których występuje tylko i wyłącznie jedno źródło dochodów, którym jest praca w gospodarstwie rolnym. W podobny sposób Główny Urząd Statystyczny definiuje gospodarstwo domowe rolników. Przyjmuje, iż jest to „gospodarstwo, w którym wyłącznym lub głównym (przeważającym) źródłem utrzymania jest dochód z użytkowanego gospodarstwa indywidualnego w rolnictwie”⁹⁴. Pod

⁹⁰ M. Drygas, Kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych w wybranych krajach, *Wieś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 2015, s. 14.

⁹¹ M. Halamska, Charakterystyka społeczna polskich rolników, [w:] *Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2000, s. 14-19.

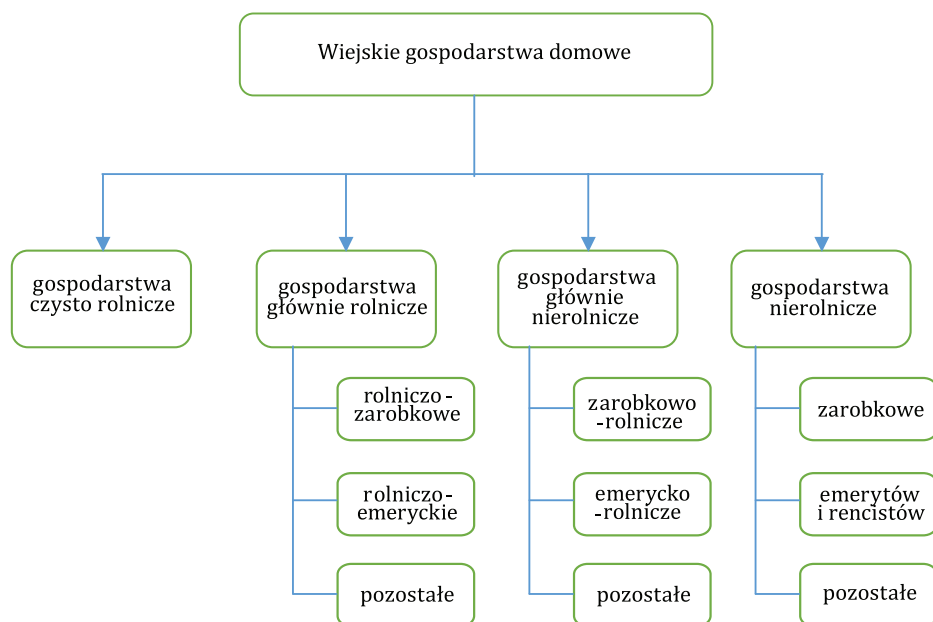
⁹² K. Gutkowska, *Diagnoza funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003, s. 17.

⁹³ I. Frenkel, A. Rosner, *Perspektywy przemian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej*, *Wieś i Rolnictwo*, 1, 1998, s. 13.

⁹⁴ *Budżety gospodarstw domowych w 2013 roku...*, dz. cyt., s. 15.

pojęciem indywidualnego gospodarstwa rozumiemy indywidualne gospodarstwo rolne, czyli gospodarstwo o powierzchni powyżej 1,0 ha użytków rolnych, prowadzone na gruntach własnych lub nie własnych. Gospodarstwem indywidualnym jest także działka do 1,0 ha użytków rolnych, użytkowana rolniczo przez osoby fizyczne, np. działki przydomowe, wspólnoty gminne. Termin „gospodarstwo indywidualne” w rolnictwie obejmuje także indywidualnych właścicieli zwierząt gospodarskich nieposiadających użytków rolnych⁹⁵.

Rysunek 1.2. Klasyfikacja wiejskich gospodarstw domowych ze względu na udział dochodów z tytułu produkcji rolnej w dochodach ogółem gospodarstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie I. Frenkel, A. Rosner, *Perspektywy...*, dz. cyt., s. 13-16.

W przypadku gospodarstw głównie rolniczych, dominującym źródłem dochodów jest prowadzona produkcja rolna, ale występują też inne źródła. W zależności od źródła ich pochodzenia, w kategorii gospodarstw głównie rolniczych można wyodrębnić gospodarstwa rolniczo-zarobkowe (dodatkowy dochód osiągnany jest z tytułu pracy najemnej), rolniczo-emeryckie (dodatkowe źródło: emerytura lub renta) i pozostałe (dochód dodatkowy stanowią niezarobkowe źródła)⁹⁶ – rysunek 1.2. Trzecią kategorią gospodarstw domowych, wskazaną przez I. Frenkel i A. Rosner, są gospodarstwa głównie nierolnicze. Są to podmioty, w przypadku których dochody osiągnane z tytułu prowadzenia działalności rolniczej stanowią

⁹⁵ Tamże, s. 11.

⁹⁶ I. Frenkel, A. Rosner, *Perspektywy...*, dz. cyt., s. 14

dotatkowe źródło osiągniętych przez gospodarstwo dochodów. W tej kategorii gospodarstw wyróżnia się gospodarstwa domowe zarobkowo-rolnicze (głównym źródłem dochodu jest praca najemna lub własna działalność poza gospodarstwem rolnym), gospodarstwa domowe emerycko-rolnicze (głównym źródłem dochodu jest renta lub emerytura) i pozostałe gospodarstwa domowe (głównym źródłem dochodu są źródła niezarobkowe)⁹⁷. Ostatnią kategorię gospodarstw tworzą gospodarstwa nierolnicze, w których nie jest prowadzona działalność rolnicza, tak więc dochody z produkcji rolniczej nie stanowią źródła utrzymania. Gospodarstwa w tej kategorii mogą osiągać dochody z tytułu pracy najemnej, mogą stanowić one jedyne lub główne źródło dochodów – wówczas określamy te gospodarstwa jako zarobkowe. Gospodarstwa nierolnicze to gospodarstwa emerytów i rencistów – głównym lub jedynym źródłem jest dochód osiągnięty z tytułu renty lub emerytury. W przypadku uzyskiwania dochodów ze źródeł niezarobkowych (np. zasiłki) można mówić o pozostałych gospodarstwach nierolniczych⁹⁸.

W Unii Europejskiej powszechnie obowiązująca definicja gospodarstwa domowego wskazuje, iż gospodarstwo rodzinne to miejsce pracy i źródło dochodu dla rolnika oraz produkcji towarowej dla społeczeństwa⁹⁹. Odrębnymi klasyfikacjami są podziały gospodarstw rolnych. Przykładem takiej klasyfikacji jest Wspólnotowa Typologia Gospodarstw Rolnych, czyli ujednolicony system klasyfikowania gospodarstw rolnych Unii Europejskiej. Celem WTGR jest określanie wielkości ekonomicznej, a także kierunku produkcji rolnej. Klasyfikacja gospodarstwa rolnego dokonywana jest na „podstawie danych ilościowych, dotyczących rozmiarów poszczególnych działalności rolniczych (struktury obszarowej upraw i pogłowia zwierząt) oraz obliczonych zgodnie z obowiązującą metodyką standardowych współczynników, odnoszących się do poszczególnych działalności lub grup działalności rolniczych”¹⁰⁰.

Pojęcia gospodarstwa domowego oraz rodziny znajdują się obszarze badań ekonomicznych, jak też i innych nauk społecznych. Na potrzeby niniejszej pracy autorka przyjmuje, że wiejskie gospodarstwo domowe to gospodarstwo funkcjonujące na obszarach wiejskich. Podmiot ten nie zawsze musi prowadzić działalność rolniczą. Analiza statystyk z ostatnich lat wskazuje, iż coraz częściej mieszkańcami wsi bywają osoby niepowiązane z produkcją rolniczą, czy też działalnością w zakresie usług rolniczych. Zarysowująca się tendencja ma miejsce szczególnie w pobliżu dużych miast.

Przemiany zachodzące wokół gospodarstwa domowego są czynnikiem warunkującym zmiany w jego funkcjonowaniu jako podmiotu ekonomicznego. W ich wyniku zmienia się podejście do problematyki gospodarstw domowych i do definiowania terminu oraz określania funkcji tego podmiotu gospodarczego. Zmianie ulegają również uwarunkowania konsumpcyjne oraz modele zachowań gospodarstw na

⁹⁷ Tamże, s. 15.

⁹⁸ Tamże, s. 16.

⁹⁹ W. Poczta, E. Szuba-Barańska, P. Beba, W. Czubak, Strukturalne i ekonomiczne różnorodności a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE, *Więś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 2015, s. 61.

¹⁰⁰ L. Goraj, M. Bocian, I. Cholewa, Wspólnotowa typologia gospodarstw rolnych po zmianie w 2010 roku, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 2013, s. 92.

rynku. Szczególnie ważna jest rola gospodarstw domowych w rozwoju wielofunkcyjności obszarów wiejskich, gdyż to one są dysponentami zasobów, które są istotne dla tego rozwoju.

4. Świadomość ekologiczna jako wyraz dbałości o środowisko gospodarstw domowych

Etymologia terminu „świadomość” wiąże się z łacińskim terminem *conscientia*, pochodzącym od *con-* „z” i *scientia-* „wiedza”. Termin *conscientia* oznacza wiedzę dzieloną z kimś, w metaforycznym sensie oznaczać może „wiedzę dzieloną z samym sobą”, charakter świadomego doświadczenia.

Początków kształtowania świadomości ekologicznej człowieka jako jednostki można upatrywać w pojawiającej się potrzebie czystego powietrza, środowiska. Podejmując próbę zdefiniowania terminu „czyste środowisko” można odnosić się do szeregu potrzeb, które człowiek chce i stara się zaspokoić na odpowiednim poziomie i odpowiedniej jakości. Potrzeba czystego środowiska wiąże się z odczuwaniem braku czystego środowiska lub niezadowolaniem z obecnego jego stanu. Analizując potrzebę czystego środowiska dostrzegamy inne potrzeby, które dzięki niej zostaną zaspokojone, np.: zdrowa żywność, wypoczynek w naturalnym otoczeniu.

Odnosząc się do powyższych definicji świadomość ekologiczną można zdefiniować jako „świadomość zależności ludzi od pozostałej części przyrody i świadomości wpływu, jaki działalność człowieka wywiera na otaczające środowisko”¹⁰¹. Inna definicja wskazuje, iż pojęcie świadomości ekologicznej używane jest w dwojakim znaczeniu. Znaczenie szersze wskazuje na „całokształt uznawanych idei, wartości i opinii o środowisku jako miejscu życia i rozwoju człowieka (społeczeństwa), wspólnym dla określonych grup społecznych w danym okresie historycznym”¹⁰². Analizując ujęcie węższe, świadomość ekologiczna jest stanem wiedzy, poglądów, a także wyobrażeń społeczeństwa o roli środowiska w życiu jednostki. Obszarem zainteresowania świadomości ekologicznej są także antropogenne obciążenia, stopień wyeksploatowania, zagrożenia i ochrona. Ważnym elementem jest także stan i poziom wiedzy o sposobach oraz narzędziach zarządzania, użytkowania, ochrony i kształtowania środowiska¹⁰³.

W celu budowania świadomości ekologicznej niezbędnym elementem jest posiadanie zarówno wiedzy, jak i wyobraźni ekologicznej. Proces kształtowania świadomości ekologicznej jest procesem niezwykle złożonym, wymagającym ponoszenia znaczących nakładów finansowych i czasowych. Dla pełnego kreowania świadomości ekologicznej niezwykle ważne jest budowanie systemów pozwalających na wdrożenie tej dziedziny wiedzy na poszczególnych szczeblach edukacji. Podstawy wiedzy ekologicznej powinny stanowić jeden z elementów w systemie szkolnictwa, zarówno na szczeblu edukacji przedszkolnej, jak i w szkołach wyższych.

¹⁰¹ S. Zaremba-Warnke (red.), Marketing ekologiczny, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 37.

¹⁰² B. Poskrobko (red.), Zarządzanie środowiskiem, PWE, Warszawa 2007, s. 61.

¹⁰³ Tamże.

Wiedza ekologiczna jest definiowana jako „ogólna znajomość procesów zachodzących w biosferze i ekosystemach oraz zależności między różnymi sferami działalności człowieka a środowiskiem, oraz znajomość możliwości przeciwdziałania różnym zagrożeniom ekologicznym, a także narzędzi zarządzania środowiskowego”¹⁰⁴.

Wyobraźnia ekologiczna to natomiast „swoista dyspozycja, umiejętność przewidywania ekologicznych skutków podejmowanych działań, zdolność całościowego widzenia i ujmowania powiązań między jednostkowym lub zorganizowanym (społecznym) działaniem człowieka a procesami przyrodniczymi, umiejętność projektowania działań zgodnych z wymaganiami wiedzy ekologicznej”¹⁰⁵.

Należy zaznaczyć, iż kształtowanie się świadomości ekologicznej następuje pod wpływem różnorodnych czynników:

- norm społecznych,
- przepływu informacji w środkach masowego przekazu,
- miejsca zamieszkania,
- edukacji ekologicznej.

Jedną z klasyfikacji czynników kształtujących świadomość ekologiczną wyróżnia¹⁰⁶:

- poczucie osobistego zagrożenia,
- stan wiedzy i informacji,
- zewnętrzne bodźce,
- poczucie własnej odpowiedzialności za stan środowiska,
- gotowość do osobistych ograniczeń.

Wśród zewnętrznych bodźców kształtujących świadomość ekologiczną na szczególną uwagę zasługują: rosnący prestiż nabywania i konsumowania produktów ekologicznych oraz poczucie bezpieczeństwa zdrowotnego¹⁰⁷.

Świadomość ekologiczna jest zagadnieniem, które może być analizowane i ujmowane w różnorodny sposób. Jednocześnie należy wskazać, iż stanowi przedmiot zainteresowania szeregu nauk, wśród których wymienić należy: socjologię, geografę, pedagogikę oraz ekonomię.

Analizę samego terminu należy rozpocząć od zdefiniowania pojęcia „świadomość”, które wiąże się bezpośrednio z naukami humanistycznymi. Definicja A. Chmieleckiego wskazuje, iż „świadomość” może oznaczać strumień różnorodnych przeżyć, bądź refleksyjne zdawanie sobie z nich sprawy¹⁰⁸. Idąc dalej w rozważaniach terminologicznych należy zwrócić uwagę na pojęcie świadomości społecznej. S. Ossowski wskazuje, iż świadomość społeczna to „zbiór pojęć, wyobrażeń, przekonań, ocen, typowy dla ludzi w pewnym środowisku, który ulega wzmocnieniu dzięki temu, że jest postrzegany jako wspólny z innymi. Wszelkie zjawiska życia społecznego mają aspekt świadomościowy”¹⁰⁹. W sposób zbliżony świadomość spo-

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ M. Klimczyk-Bryk, Świadomość ekologiczna konsumentów i jej uwarunkowania, Zeszyty naukowe, nr 543, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2000, s. 98.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ A. Chmielecki, Między mózgiem i świadomością. Próba rozwiązania problemu psychofizycznego, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001, s. 46.

¹⁰⁹ P. Sztompka, Socjologia. Analiza społeczeństwa, Wydawnictwo Znak, Kraków 2012, s. 32.

łączną definiuje P. Sztompka, który wskazuje na zbiorowy charakter świadomości, stwierdzając, iż jest to „zbiór szeroko rozpowszechnionych i akceptowanych w danej zbiorowości poglądów, idei i przekonań, które stają się wzorcami czy schematami myślenia wpajany mi jej członkom i egzekwowanymi przez społeczny nacisk”¹¹⁰.

Pomimo zbiorowego charakteru świadomości społecznej, należy pamiętać, iż przyswojenie, poznanie przekonań, opinii, zachodzących związków tak czy inaczej jest indywidualnie rozpatrywane i rozważane przez jednostkę. Świadomość ekologiczna stanowi jeden z wymiarów świadomości społecznej. Świadomość ekologiczna stanowi formę świadomości społecznej, która przejawia się w myśleniu oraz przeżyciach ludzi w akceptowanych standardach przeżywania i rozumienia wartości przyrody¹¹¹.

W ujęciu socjologicznym świadomość ekologiczna odnosi się do zbiorowości. Oznacza kategorię, która poprzez utrwalanie systemu etycznego dzięki wartościom, ocenom i normom przyczynia się do znaczącej zmiany społecznej¹¹². Świadomość ekologiczna jest to całokształt społecznych poglądów, opinii, ocen, społecznych wartości oraz norm i wzorców zachowań związanych ze stosunkiem człowieka do otoczenia przyrodniczego¹¹³.

Powołując się na definicję świadomości ekologicznej B. Poskrobko można wskazać, iż zagadnienie to można analizować z dwóch punktów widzenia: szerokiego i wąskiego. W ujęciu szerokim świadomość ekologiczna oznacza „całokształt uznawanych idei, wartości, opinii o środowisku jako miejscu życia i rozwoju człowieka (społeczeństwa), wspólnym dla określonych grup społecznych w danym okresie historycznym”¹¹⁴.

Podsumowując analizę różnych definicji pojęcia „świadomość ekologiczna” można wskazać na różne podejścia. Świadomość ekologiczna może być definiowana w sposób¹¹⁵:

- wąski lub szeroki,
- opisowo-technicznie lub aksjologiczno-normatywnie.

Ujęcie wąskie wskazuje na stan wiedzy oraz poglądów, a także wyobrażeń ludzi o roli środowiska w życiu człowieka. Podejście to zwraca uwagę na posiadaną wiedzę w zakresie antropogennych obciążeń, zagrożeń, ochrony, a także sposobów oraz narzędzi zarządzania użytkowaniem, ochroną i kształtowaniem środowiska¹¹⁶. Szerokie definiowanie pojęcia „świadomość ekologiczna” poza samą wiedzą, poglądami obejmuje rzeczywiste zachowania proekologiczne¹¹⁷.

W ujęciu socjologicznym, analizując pojęcie świadomości ekologicznej A. Papuziński zwraca uwagę na aspekt świadomości indywidualnej i świadomo-

¹¹⁰ Tamże, s. 307.

¹¹¹ Z. Hull, Świadomość ekologiczna. W harmonii z naturą człowiek wartością najwyższą, *Aura*, 11, 1984.

¹¹² A. Sadowski, Struktura świadomości ekologicznej, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (17), 2000, s. 195-197.

¹¹³ J. Wódcz, Świadomość ekologiczna mieszkańców Górnego Śląska – postawienie problemu, [w:] J. Wódcz, *Problemy świadomości ekologicznej*, Wydawnictwo ŚIN, Katowice 1990, s. 13.

¹¹⁴ B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie środowiskiem...*, dz. cyt., s. 61.

¹¹⁵ L. Domka, *Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1998, s. 88.

¹¹⁶ B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie środowiskiem...*, dz. cyt., s. 61.

¹¹⁷ O. Seroka-Stolka, Analiza wybranych czynników determinujących poziom świadomości ekologicznej przyszłych menedżerów, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (41), 2012, s. 247.

ści społecznej/zbiorowej. Szczególnie ważne jest to ze względu na podejmowanie ewentualnych działań związanych z budowaniem świadomości ekologicznej. Jednakże należy zwrócić uwagę na fakt, iż świadomość społeczna/zbiorowa jest analizowana z punktu widzenia jednostki (jej doświadczeń, przeżyć)¹¹⁸.

W corocznie prowadzonych badaniach dla Ministerstwa Środowiska na temat świadomości ekologicznej pojęcie to definiowane jest jako stopień zainteresowania mieszkańców problematyką środowiska naturalnego, a także jego ochroną. Dotyczy ono przekonań mieszkańców na temat degradacji środowiska, wiedzy o metodach wpływania na środowisko oraz wspierania jego ochrony¹¹⁹.

Świadomość ekologiczna składa się z dwóch składowych¹²⁰:

- wiedzy ekologicznej,
- wyobraźni ekologicznej.

Podstawowym komponentem świadomości ekologicznej jest wiedza ekologiczna, pojmowana jako znajomość zjawisk, procesów, powiązań i zależności, jakie występują w środowisku, a także zrozumienie sposobu współistnienia człowieka z przyrodą, powiązań zachodzących pomiędzy człowiekiem a środowiskiem. Wyobraźnia ekologiczna odnosi się do umiejętności przewidywania konsekwencji działań własnych oraz społeczeństwa jako całości i ich wpływu na środowisko.

W innym ujęciu można powiedzieć, że świadomość ekologiczna składa się z wiedzy ekologicznej (znajomości zjawisk, procesów oraz zachodzących powiązań pomiędzy człowiekiem a otaczającym je środowiskiem), wrażliwości ekologicznej (emocjonalnego nastawienia do środowiska przyrodniczego); postaw proekologicznych (wszelkiego rodzaju działań podejmowanych na rzecz ochrony środowiska, zarówno w gospodarstwie domowym, rolnym czy też najbliższym otoczeniu; bez względu na to, czy mają one podłoże ekonomiczne, czy też są świadomymi działaniami o charakterze ekologicznym).

Poza omówionymi powyżej elementami, świadomość ekologiczna obejmuje również wiedzę o istniejących zagrożeniach związanych ze środowiskiem przyrodniczym i ich wpływie na życie i zdrowie człowieka. Aspekt ten można ująć jako odczucie zagrożeń. Wówczas można wyodrębnić cztery elementy, z których składa się świadomość ekologiczna:

- wiedza ekologiczna,
- wrażliwość ekologiczna,
- postawa proekologiczna,
- odczucie zagrożeń ekologicznych.

Rozwój cywilizacji powoduje powstawanie coraz to nowych zagrożeń, niejednokrotnie niebezpiecznych dla naszego zdrowia, takich jak: promieniowanie, żywność genetycznie modyfikowana czy też hałas. Odczucie zagrożeń ekologicznych wiąże się ze świadomością istnienia nowych zagrożeń ekologicznych, które mają wpływ

¹¹⁸ A. Papuziński, Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki. Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej, *Problemy Ekorozwoju*, 1 (1), 2006, s. 34-35.

¹¹⁹ Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski. Badanie trackingowe – pomiar: październik 2013, Raport PBS przygotowany dla Ministerstwa Środowiska, Sopot 2013, http://www.mos.gov.pl/g2/big/2013_12/ee41d9c93bc700729faf03103120a38c.pdf, dostęp z dnia 04.02.2015.

¹²⁰ K. Górnicki, Wybrane problemy badań świadomości ekologicznej, [w:] K. Górnicki (red.), *Kapitał ekologiczny Polski północno-wschodniej*, Fundacja Zielone Płuca Polski, Białystok 2010, s. 19.

na zdrowie człowieka, dążenie do ich eliminacji poprzez odpowiednie dobieranie żywności, dbanie o stan zdrowia. Odczucie zagrożeń wiąże się z działaniami podejmowanymi w ramach prowadzenia gospodarstwa domowego czy też rolnego, mającymi zmniejszyć konsekwencje tych zagrożeń (np.: pieczenie własnego pieczywa, przygotowywanie świeżych posiłków). Pojęciem w pewien sposób powiązanim z tym elementem świadomości ekologicznej jest świadomość żywieniowa. Świadomość żywieniowa definiowana jest jako „wiedza na temat zasad prawidłowego żywienia, przechowywania produktów żywnościowych oraz przygotowywania posiłków”¹²¹. Badania nad świadomością żywieniową wskazały jej powiązanie ze stylem życia i stanem zdrowia.

Interesującym aspektem badawczym może być poszukiwanie powiązań pomiędzy świadomością ekologiczną i świadomością żywnościową, a przez to z zachowaniami konsumpcyjnymi gospodarstw domowych.

Inne składniki świadomości ekologicznej wyróżnia J. Frątczak¹²²:

- podstawy wiedzy o środowisku,
- zdolność dostrzegania specyfiki i złożoności zjawisk przyrodniczych oraz odnajdywania w nich głównych związków, współzależności i prawidłowości,
- zdolność otwartego, twórczego myślenia warunkująca podatność na wprowadzenie innowacji gwarantujących zwiększenie bezpieczeństwa ekologicznego.

Dla osiągnięcia odpowiedniego poziomu świadomości ekologicznej niezbędne jest prowadzenie edukacji ekologicznej. Składnikami edukacji ekologicznej są świadomość i wrażliwość na środowisko oraz zmiany w nim zachodzące, znajomość i zrozumienie środowiska i ochrony środowiska, troska o środowisko, motywacja do poprawy lub utrzymania jakości środowiska, identyfikacja i umiejętność w rozwiązywaniu problemów ochrony środowiska, udział w działaniach, które prowadzą do rozwiązania problemów ochrony środowiska¹²³.

Zagadnienie świadomości ekologicznej jest jednym z obszarów stanowiących przedmiot zainteresowania zarządzania środowiskowego. Kwestie świadomości ekologicznej są niezwykle istotne z uwagi na fakt, że w procesie kształtowania i ochrony środowiska naturalnego na obszarach wiejskich uczestniczą ich mieszkańcy, a co z tym się wiąże, im wyższy poziom świadomości ekologicznej, tym większe zaangażowanie w ochronę środowiska.

¹²¹ E. Goryńska-Goldmann, P. Ratajczak, Świadomość żywieniowa a zachowania żywieniowe konsumentów, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4 (18), 2010, s. 42.

¹²² A. Majchrowska, Świadomość ekologiczna i postawy wobec środowiska naturalnego wśród mieszkańców Lubelszczyzny. Kapitał Intellectualny Lubelszczyzny 2010-2013, Za: J. Frątczak, Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nie szkolnej, Wydawnictwo WSP, Bydgoszcz 1995, s. 5; <http://www.kil.lubelskie.pl/wp-content/uploads/2013/08/%C5%9Awia-domo%C5%9B%C4%87-ekologiczna-i-postawy-wobec-%C5%9Brodowiska-naturalnego.pdf>, dostęp z dnia 22.01.2015.

¹²³ M.N. Mamat, F. Mokhtar, Developing Hadhari Environmental Attitude Test as Instrument for Malaysian Environmental Attitude, *Social and Behavioral Sciences*, 49, 2012, s. 76.

5. Konsumpcja zrównoważona jako nowe podejście do ochrony środowiska

Z problematyką konsumpcji bezpośrednio wiąże się zagadnienie potrzeb, bowiem konsumpcja to zaspokojenie potrzeb. Najprostsza definicja terminu „potrzeba” mówi, że jest to „występujący u jednostki stan braku czegoś, co w związku ze strukturą organizmu, indywidualnym doświadczeniem oraz miejscem społecznym jednostki jest niezbędne do utrzymania jej przy życiu, umożliwia rozwój, zachowanie gatunku, utrzymanie określonej roli społecznej itp.”¹²⁴. Literatura przedmiotu obfituje w różnorodne definicje terminu „potrzeba” z uwagi na to, że jest to zagadnienie stanowiące przedmiot zainteresowania szeregu nauk, między innymi socjologii, psychologii czy ekonomii. Definicje funkcjonujące w literaturze przedmiotu nawiązują do potrzeby jako pewnego stanu, który związany jest z brakiem „czegoś”. I tak, J. Senyszyn wskazuje, że „potrzeba jest stanem organizmu wywołanym brakiem czegoś, co jest niezbędne do życia, lub też szkodliwym nadmiarem”¹²⁵. Natomiast inna definicja nawiązuje do pożądanego stanu i rozwoju gospodarczego, mówi bowiem, że potrzeba to „pożądanie wartości użytkowych (dóbr i usług) wynikające z osiągniętego stopnia rozwoju gospodarczego i kulturalnego społeczeństwa”¹²⁶.

Zainteresowanie problematyką potrzeb ze strony ekonomii wiąże się z faktem, iż są one wyrazem zachowań ekonomicznych gospodarstw domowych, bowiem konsument poszukuje dóbr i usług mogących zaspokoić potrzebę, ograniczyć odczuwany przez niego niedobór. Odzwierciedleniem tego jest definicja potrzeb stworzona przez J. Szczepańskiego, zgodnie z którą „potrzeby konsumpcyjne są to potrzeby, które prowadzą do zużycia zasobów materialnych, dóbr i usług mających wartość ekonomiczną”¹²⁷. Wszelkie dobra i usługi nabywane są w procesie konsumpcji na rynku.

Z uwagi na to, że potrzeba jest niekomfortowym stanem organizmu, powodującym niezadowolenie, człowiek dąży do jej zaspokojenia. Odczuwany przez jednostkę dyskomfort, związany z pojawiającymi się pragnieniami i chęciami, jest czynnikiem mobilizującym do działania. Możemy zatem stwierdzić, że odczuwanie potrzeb, a później ich uświadomienie, jest motywatorem aktywności, siłą napędową działań konsumenta. Uświadomienie istnienia potrzeb może wynikać z wielu czynników, między innymi z faktu braku produktu lub usługi, wprowadzenia na rynek nowych produktów wcześniej nieznanymi, o istnieniu których konsument nie wiedział. Podłożem uświadomienia potrzeb jest również ujawnianie się nowych potrzeb, które we wcześniejszym okresie były niezauważalne, a wiążą się np. ze zmianą pracy¹²⁸. „Ujawnianie” się potrzeb można odnieść do hierarchii potrzeb stworzonej A. Masłowa, w której autor wyodrębnił następujące kategorie: potrzeby fizjologiczne (np.

¹²⁴ Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, tom V, Warszawa 1996, s. 279.

¹²⁵ J. Senyszyn, Potrzeby konsumpcyjne. Wstęp do ekonomicznej teorii potrzeb, Wydawnictwo UG, Gdańsk 1995, s. 15.

¹²⁶ Z. Krasiński, J. Piasny, H. Szulce, *Ekonomika konsumpcji*, PWE, Warszawa 1984, s. 30.

¹²⁷ J. Szczepański, *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, PWE, Warszawa 1981, s. 152.

¹²⁸ L. Rudnicki, *Zachowanie konsumentów na rynku*, PWE, Warszawa 2000, s. 38.

głód, pragnienie, sen), potrzeby bezpieczeństwa (np. ochrona przed uszkodzeniami ciała czy utratą własnych rzeczy), potrzeby przynależności i miłości (np. akceptacja wśród przyjaciół), potrzeby uznania, szacunku (np. osiągnięcie sukcesu), potrzeby samorealizacji (np. potrzeba realizacji planów życiowych)¹²⁹. Zaspokojenie potrzeb najniżej położonych: fizjologicznych, bezpieczeństwa, wywołuje pojawianie się potrzeb kolejnych, związanych z potrzebą miłości, uznania itd. Poza czynnikami fizjologicznymi, które uaktywniają potrzeby, przyczyniają się do tego czynniki środowiska zewnętrznego. Elementami takimi są: system edukacji, instytucje kulturalne czy media; wszystkie one stanowią środowisko zewnętrzne, wpływające na kształtowanie się zachowań, poglądów, a przez to również potrzeb¹³⁰.

Pojęcie konsumpcji na przestrzeni wieków ewoluowało znaczeniowo. Wywodzi się od starożytnego terminu *consumer*, które charakteryzuje się dwuznaczeniowością. Jeden obszar oznaczał spożywanie i wykorzystywanie dóbr, drugi zaś usuwanie bądź zbywanie¹³¹. Ewaluacja terminu obejmowała między innymi jego rozumienie w następujących znaczeniach¹³²:

- zużycie, zniszczenie, marnowanie – rozumienie pochodzące z XIV wieku,
- konsumowanie i spożywanie dóbr – XVII wiek, niemiecki teolog J.B. Schupp,
- jedzenie, picie, ubieranie, mieszkanie, wszystko, co niezbędne do codziennego życia – XVIII wiek, niemiecki filozof i socjolog J.H. Zedler,
- niszczenie użyteczności bądź niszczenie wartości – XIX wiek, J.B. Say.

Współczesne rozumienie pojęcia konsumpcji można odnieść do trzech wymiarów. Konsumpcja może być rozumiana jako¹³³:

- akt biologiczno-psychiczny – rozumiany jako akt zaspokojenia potrzeby człowieka, którego realizacja możliwa jest dzięki użytkowaniu dobra lub usługi;
- proces społeczny – powtarzający się akt konsumpcji, który tworzy ciąg (proces). Akt ten obejmuje całe społeczeństwo;
- sfera reprodukcji społecznej – konsumpcja w tym wymiarze traktowana jest jako kategoria makroekonomiczna. Jest to faza kończąca cykl gospodarowania, w której dobro stało się przedmiotem zaspokojenia potrzeby użytkownika.

W ujęciu tradycyjnym konsumpcja spełnia następujące funkcje: gospodarczą i społeczno-kulturową. Wpływają one na życie jednostki oraz całego społeczeństwa.

Analizując zagadnienie konsumpcjonizmu należy zwrócić uwagę, iż opiera się on na trzech filarach, które powodują obciążenie środowiska¹³⁴:

- przekonanie, że warunkiem samorealizacji jest materialnie rozumiane bogactwo,

¹²⁹ A. H. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990, s. 72-92.

¹³⁰ J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2000, s. 29.

¹³¹ T. Zalega, *Konsumpcja. Determinanty. Teorie. Modele*, PWE, Warszawa 2012, s. 13.

¹³² Tamże, s. 13-14

¹³³ C. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 12.

¹³⁴ D. Kiełczewski, *Związki między ekologizacją i serwicyzacją konsumpcji*, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (27), 2007, s. 43.

- uutożsamianie bogactwa z posiadaniem jak największej ilości dóbr; ilość posiadanych dóbr wraz z rozwojem gospodarczym i technologicznym nieustannie rośnie;
- uznanie za świadectwo bogactwa szybkiej rotacji posiadanych dóbr, dobra są wymieniane nie dlatego, że stały się nieużyteczne, a dlatego, że nie są nowoczesne.

Obciążenie środowiska związane z konsumpcjonizmem powoduje potrzebę nowego podejścia do zagadnienia.

Rozważając problematykę konsumpcji i konsumpcjonizmu w aspekcie zagadnień rozwoju zrównoważonego warto zwrócić uwagę na definicję mówiącą, iż „konsumpcja jest źródłem przyjemności i zadowolenia, a niemożność jej kultywowania staje się źródłem cierpienia”¹³⁵. Na różnorodność procesów konsumpcyjnych i rolę konsumpcji wskazuje definicja B. Mroza mówiąca, iż „w społeczeństwie konsumpcji konsumuje się nie tylko jedzenie: konsumuje się teksty, sztukę, muzykę, rozrywkę, film”¹³⁶.

Definicja konsumpcji zrównoważonej wskazuje, że jest to proces korzystania z dóbr i usług. Korzystanie to powoduje zaspokajanie potrzeb, podnosząc jednocześnie jakość życia. H. Jastrzębska-Smolaga zwraca uwagę na spełnianie równocześnie dwóch istotnych warunków konsumpcji zrównoważonej. Po pierwsze, realizując zakładane cele będzie następowało obniżanie zużycia zasobów naturalnych, energii, ograniczone zostanie zanieczyszczanie środowiska, emisja odpadów oraz całkowicie zaprzestanie się używania materiałów toksycznych¹³⁷. Drugie założenie odnosi się bezpośrednio do problematyki jakości życia obecnych oraz przyszłych pokoleń, ponieważ „uzyskiwanie lepszej jakości życia przez obecne pokolenia nie stanie się przeszkodą na drodze satysfakcjonującej realizacji zaspokojenia potrzeb przez przyszłe pokolenia”¹³⁸.

Bezpośrednie powiązanie konsumpcji zrównoważonej oraz jakości życia opiera się na stwierdzeniu, iż jakość życia oraz zadowolenie zależy od czynnika, jakim jest poziom realizacji konsumpcji niezbędnej. Późniejszy przyrost konsumpcji nie przekłada się na jakość życia¹³⁹. Jak zaznacza D. Kiełczewski, pojęcie konsumpcji zrównoważonej opisywane jest również jako trwała konsumpcja lub trwała i zrównoważona konsumpcja¹⁴⁰. Ażeby można było mówić o zrównoważonej konsumpcji, decyzje konsumenckie muszą być realizowane w oparciu o następujące zasady¹⁴¹:

¹³⁵ T. Słaby, K. Maliszewski, Konsumpcjonizm a jakość życia, [w:] B. Mróz (red.), *Oblicza konsumpcjonizmu*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009, s. 25.

¹³⁶ B. Mróz, *Consumo ergo sum? Rola konsumpcjonizmu we współczesnych społeczeństwach*, Za: T. Kozłowski, *Popnatura i masowa nuda*, [w:] B. Mróz (red.), *Oblicza konsumpcjonizmu*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009, s. 15.

¹³⁷ H. Jastrzębska-Smolaga, *W kierunku trwałej konsumpcji. Dylematy, zagrożenia, szanse*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 72.

¹³⁸ Tamże, s. 73.

¹³⁹ D. Pieńkowski, *Konsumpcja w warunkach kryzysu społeczno-przyrodniczego*, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (11), 1997, s. 68.

¹⁴⁰ D. Kiełczewski, *Struktura pojęciowa konsumpcji zrównoważonej*, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (32), 2007, s. 37.

¹⁴¹ B. Michaliszyn, R. Janikowski, *Przyczynek do zrównoważonej konsumpcji*, *Człowiek i Przyroda*, 6, 1997, s. 65-66.

- selekcji rodzaju energii lub materii – zasada odnosi się do wykorzystywania surowców oraz produktów nie stanowiących zagrożenia dla środowiska, będących mniej uciążliwymi, jak również uwzględnienia w zaspokojeniu potrzeb zastąpienia tych produktów lub surowców usługami,
- minimalizacji zużycia energii i materii – świadome oszczędzanie,
- maksymalizacji efektywności wykorzystania energii lub materii – świadome zwiększanie czasu i wielofunkcyjności użytkowania,
- segregacji odpadów.

Problematyka konsumpcji zrównoważonej jest jednym z ważniejszych problemów szczegółowych koncepcji zrównoważonego rozwoju. Zagadnienie to niejednokrotnie stanowiło przedmiot rozważań w ramach konferencji oraz dyskusji realizowanych w obszarze tematyki rozwoju zrównoważonego. Warunkiem zrównoważenia konsumpcji w układzie podmiotowym jest rozpowszechnianie świadomości ekologicznej¹⁴². Dlatego też, zasadne wydaje się wdrażanie rozwiązań edukacyjnych mogących wpływać na świadomość konsumentów na temat konsumpcji zrównoważonej, pokazywanie metod i narzędzi związanych z wprowadzaniem działań proekologicznych, pozwalających gospodarstwom domowym na działanie zgodne z koncepcją konsumpcji zrównoważonej. Przykładem takiej inicjatywy był „Podręcznik ekoespołów”¹⁴³, w którym wyodrębnione zostały działania, jakie może realizować gospodarstwo domowe w dążeniu do realizacji działań proekologicznych¹⁴⁴.

Aby można było mówić o konsumpcji zrównoważonej, musi być ona zrównoważona w następujących aspektach: ekonomicznym, ekologicznym, społecznym, psychologicznym, demograficznym, przestrzennym oraz intertemporalnym¹⁴⁵.

¹⁴² D. Kiełczewski, *Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008, s. 62.

¹⁴³ *Podręcznik ekoespołów*, Polska GAP, Warszawa 1997.

¹⁴⁴ S. Zaremba-Warnke (red.), *Marketing ekologiczny...*, dz. cyt., s. 37.

¹⁴⁵ D. Kiełczewski, *Różnorodność stylów życia jako czynnik rozwoju zrównoważonego*, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012, s. 78-79.

Tabela 1.3. Aspekty zrównoważenia konsumpcji i ich cechy

Aspekty zrównoważenia	Cechy
ekonomiczny	<ul style="list-style-type: none"> ustalona efektywna proporcja między konsumpcją bieżącą a konsumpcją przyszłą konsumpcja nie przyczynia się do istotnych zaburzeń równowagi gospodarczej
ekologiczny	<ul style="list-style-type: none"> maksymalizacja użyteczności konsumpcji przy zachowaniu użyteczności i jakości zasobów naturalnych i środowiska przyrodniczego bezpośrednio konsumpcja dóbr środowiskowych preferowanie form konsumpcji możliwie najmniej uciążliwych dla środowiska
społeczny	<ul style="list-style-type: none"> konsumpcja dostępna dla wszystkich niezależnie od czasu i przestrzeni (przynajmniej w zakresie dóbr społecznie pożądaných) konsumpcja w jak najmniejszym stopniu powoduje problemy społeczne lub przyczynia się do ich rozwiązywania
psychologiczny	<ul style="list-style-type: none"> konsumpcja przyczynia się do wzrostu jakości życia
demograficzny	<ul style="list-style-type: none"> nie stanowi trwałej bariery wzrostu konsumpcji poprawia się stan zdrowia konsumentów wydłuża się długość życia
przestrzenny	<ul style="list-style-type: none"> sposoby zaspokajania potrzeb nie naruszają zasad ładu przestrzennego
intertemporalny	<ul style="list-style-type: none"> wymiary zrównoważenia konsumpcji są możliwe do spełnienia w nieograniczonej perspektywie czasowej

Źródło: D. Kiełczewski, Różnorodność stylów życia jako czynnik rozwoju zrównoważonego, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012, s. 78-79.

Wprowadzanie w życie realizacji konsumpcji zrównoważonej wiąże się z realizacją odpowiednich polityk w ramach polityki ekonomicznej państwa. Wśród nich wymienić szczególnie należy¹⁴⁶:

- politykę ekologiczną, która w swej istocie powinna koncentrować się na zagadnieniach związanych z wpływem konsumpcji na środowisko,
- politykę socjalną, której zadaniem jest realizacja zasady sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej (dostęp do dóbr podstawowych dla ogółu konsumentów),
- politykę ochrony konsumenta, która zmierza do ochrony konsumentów przed nieuczciwymi praktykami producentów i sprzedawców,
- politykę państwa ukierunkowaną na serwicyzację konsumpcji oraz wsparcie ekologizacji dóbr i usług,
- politykę budżetową, realizowaną poprzez wspieranie konsumpcji zbiorowej i zapewnienie wysokiej jakości konsumpcji publicznej.

Zarówno koncepcja rozwoju zrównoważonego, konsumpcji zrównoważonej, jak i fakt funkcjonowania konsumentów w ciągle zmieniających się warunkach wpływa na kształtowanie się coraz to nowych trendów i stylów zachowań na rynku. B. Mróz w swojej publikacji pt. „Dyskretny urok konsumpcjonizmu. Szkic do portretu konsumenta XXI wieku” wyróżnia 18 różnych trendów, które występują w ostatnich latach

¹⁴⁶ D. Kiełczewski, *Struktura pojęciowa konsumpcji...*, dz. cyt., s. 48.

i mają znaczący wpływ na zachowania konsumentów. Są to: filozofia LOHAS, „Juwenalizacja”, idea „wellness”, metroseksualność, zmiana cech i roli rodziny, paradoksalna zmiana ról konsumpcyjnych, indywidualizm i egocentryzm konsumencki, „kokonizacja”, connectivity, „konsumpcja wrażeń”, globalbrain, trysumer, Web 2.0, generacja „C”, happynomics, „demokratyzacja luksusu”, „selektywna ekstrawagancja” oraz „frakcja posiadania”¹⁴⁷. Analizując poszczególne trendy można poszukiwać w nich pewnych cech odnoszących się do zasad konsumpcji zrównoważonej. Charakteryzując je z tego punktu widzenia, należy szczególną uwagę zwrócić na trzy wiodące:

- Filozofia LOHAS (*Lifestyles of Health of Sustainability*) – jest to trend cechujący się dbałością o zdrowie, kondycję i sprawność fizyczną; konsumenci dążący do funkcjonowania zgodnie z tym trendem starają się dbać o wielostronny i harmonijny rozwój; cechą charakterystyczną jest wykazywanie troski o środowisko naturalne¹⁴⁸. Trend ten początkowo wpłynął na rynek żywności i napojów, gdzie pojawiły się produkty o pozytywnych konotacjach (naturalne, organiczne itp.). Wraz z rozwojem trendu LOHAS zaczął on oddziaływać na inne branże, konsumenci byli zainteresowani zakupem kosmetyków bez chemicznych dodatków, ekologicznych proszków do prania itp.¹⁴⁹
- Juwenalizacja, dotyczy kultu młodości. Związane jest to z kształtowaniem się tzw. społeczeństwa somatycznego, w którym ciało staje się głównym polem aktywności naukowej, politycznej i kulturowej. Kultura konsumpcyjna narzuca obowiązek zarządzania ciałem zgodnie z obowiązującymi wzorcami, współczesne postawy wobec starości i nie kształtuje odmiennych wzorów piękna dla różnych etapów życia. Juwenalizacja stwarza pewne korzyści związane ze stylem życia u pewnej grupy konsumentów, związane z dużym naciskiem kładzionym na odżywianie, utrzymanie dobrej kondycji fizycznej. Mają one znaczące pozytywne konsekwencje dla osób starszych, ale również znaczące korzyści w kontekście społecznym (m.in. zdrowotne)¹⁵⁰.
- Trend „wellness” charakteryzuje się troską o nabywanie bezpiecznych produktów żywnościowych i nieżywnościowych, żywności funkcjonalnej, produktów mało przetworzonych, lokalnych; wiąże się również ze stosowaniem tzw. diet dodatnich, zmianą nawyków żywieniowych, dietą zrównoważoną, korzystaniem z profesjonalnych porad dotyczących zdrowia i odżywiania¹⁵¹. Istotną kwestią jest to, iż trend „wellness” charakteryzuje się także dbałością o zdrowe otoczenie oraz środowisko¹⁵².

¹⁴⁷ B. Mróz, Dyskretny urok konsumpcjonizmu. Szkic do portretu konsumenta XXI wieku, [w:] A. Zawadzka, M. Górnik-Durose (red.), Życie w konsumpcji, konsumpcja w życiu, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2010, s. 28-31.

¹⁴⁸ Tamże, s. 28.

¹⁴⁹ B. Mróz, Konsument w globalnej gospodarce. Trzy perspektywy, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2013, s. 137.

¹⁵⁰ R. Konieczna-Woźniak, „Odmłodzona” starość – implikacje podmiotowe i społeczne, *Studia edukacyjne*, 21, 2012, s. 252-253.

¹⁵¹ D. Szczepieniec-Puchalska, Polscy konsumenci w obliczu megatrendów w konsumpcji, *Konsumpcja i Rozwój*, 1 (2), 2012, s. 86.

¹⁵² A. Olejniczuk-Merta, Współczesne przeobrażenia w konsumpcji a rozwój konsumpcji zrównoważonej [w:] A. Kusińska, A. Olejniczuk-Merta (red.), *Konsumpcja w Polsce. Raport roczny*, Instytut Badań Rynku Konsumpcji i Koniunktury, Warszawa 2009, s. 101.

Trendem konsumenckim, który nabiera szczególnego znaczenia w czasach kryzysu gospodarczego jest kokonizacja. Jest trendem pozwalającym na zaspokajanie odczuwanych potrzeb, przy jednoczesnym generowaniu oszczędności w gospodarstwach domowych¹⁵³. Jest to szczególnie istotne z punktu widzenia konsumpcji zrównoważonej. Trend ten polega na przenoszeniu konsumpcji z instytucji publicznych do domu, który jednocześnie staje się miejscem zaspokajania potrzeb kulturalnych, edukacyjnych, rekreacyjnych, w zakresie ochrony zdrowia itp., realizowanych wcześniej poza jego obrębem. Realizacja tej koncepcji konsumpcji przyczynia się do koncentracji konsumentów na własnym domu i najbliższej rodzinie¹⁵⁴. Kwestie ochrony środowiska, współpracy organizacji pozarządowych są istotnym elementem w modelu określanym jako „trend connectivity”. Charakteryzuje się on potrzebą przynależności do pewnych społeczności, reprezentowania wspólnych wartości, a także walki o nie. Przykładem takich grup mogą być organizacje ekologiczne czy też inne zrzeszające ludzi o wspólnych przekonaniach¹⁵⁵.

Na decyzje konsumenta jako jednostki wpływ mają różnorodne czynniki, wśród których można wymienić następujące kategorie: biologiczne (fizjologiczne) i ekologiczne, ekonomiczne, demograficzne i społeczne, kulturowe, czas wolny¹⁵⁶. W ujęciu makroekonomicznym, na konsumpcję społeczeństwa oddziałują: poziom i tempo rozwoju gospodarki narodowej, procesy demograficzne i społeczne, polityka gospodarcza i społeczna państwa¹⁵⁷. Wszystkie te uwarunkowania kształtują zachowania nabywcze, wpływają na modele konsumpcji w społecznościach lokalnych oraz całym społeczeństwie.

6. Obszary przyrodniczo cenne jako uwarunkowanie działalności rolniczej

Charakterystycznym zagadnieniem związanym z rozwojem zrównoważonym wielofunkcyjnym jest problematyka obszarów przyrodniczo cennych. Próby definiowania terminu „obszary przyrodniczo cenne” są związane z szeroko zakrojoną dyskusją wzbudzającą także kontrowersje. Literatura przedmiotu wskazuje, iż za obszar przyrodniczo cenny uważa się powszechnie teren o szczególnej wartości przyrodniczej¹⁵⁸. Jednakże takie ujęcie terminu powoduje, że na jednej płaszczyźnie

¹⁵³ T. Zalega, Nowe trendy w zachowaniach konsumpcyjnych miejskich gospodarstw domowych w okresie kryzysu, *Marketing i Rynek*, 8, 2013, s. 30.

¹⁵⁴ T. Zalega, Nowe trendy i makrotrendy w zachowaniach konsumenckich gospodarstw domowych w XXI wieku, *Konsumpcja i Rozwój*, 2(5), 2013, s. 10

¹⁵⁵ J. Zalejski, K. Faszczewska, Zachowania polskich konsumentów wobec produktów ekologicznych, *Ekonomia i Zarządzanie*, 4 (3), 2012, s. 94.

¹⁵⁶ C. Bywalec, *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny...*, dz. cyt., s. 62.

¹⁵⁷ Tamże, s. 91-107.

¹⁵⁸ M. Łuszczczyk, Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych, [w:] T. Poskrobko (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych*, Tom 1, Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011, s. 260.

postawione są zarówno parki narodowe, jak też pomniki przyrody. Zgodnie z art. 6 *Ustawy o ochronie przyrody* formami ochrony przyrody są¹⁵⁹:

- parki narodowe;
- rezerwaty przyrody;
- parki krajobrazowe;
- obszary chronionego krajobrazu;
- obszary Natura 2000;
- pomniki przyrody;
- stanowiska dokumentacyjne;
- użytki ekologiczne;
- zespoły przyrodniczo-krajobrazowe;
- ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów.

Jedną z wiodących definicji obszarów przyrodniczo cennych jest definicja B. Dobrzańskiej mówiąca, iż jest to „obszar lądu lub morza o wysokiej różnorodności biologicznej, a także związanych z nimi zasobów naturalnych i kulturowych, użytkowany w sposób zapewniający ochronę istniejącej różnorodności”¹⁶⁰. A. Zielińska za obszary przyrodniczo cenne uznaje¹⁶¹:

1. formy ochrony obszarowej, obejmujące:
 - tradycyjne formy ochrony (parki narodowe, rezerwaty przyrody),
 - nowsze formy ochrony (parki krajobrazowe, obszary chronione krajobrazu),
 - europejskie formy ochrony (obszary Natura 2000);
2. formy ochrony indywidualnej (pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe);
3. formy ochrony gatunkowej roślin, zwierząt i grzybów:
 - ochrona in situ – ochrona, utrzymanie i restytucja ekosystemów i naturalnych siedlisk gatunków w ich naturalnym środowisku; gatunków udomowionych lub hodowlanych w otoczeniu, gdzie rozwinęły swoje właściwości;
 - ochrona ex situ – ochrona składników różnorodności biologicznej poza ich naturalnym środowiskiem;
4. ogrody botaniczne, ogrody zoologiczne oraz ośrodki rehabilitacji zwierząt;
5. tereny zieleni i zadrzewienia;
6. zieleń komunalną i wyodrębnione strefy ochronne (np. parki miejskie).

Elementy stanowiące obszary przyrodniczo cenne można analizować również z uwzględnieniem sposobu zarządzania poszczególnymi formami ochrony przyrody. B. Poskrobko wyodrębnia formy ochrony z własnym zarządem oraz jednostki bez zarządu (nadzorowane bezpośrednio przez wojewodę, wójta, burmistrza lub prezydenta miasta). Jednostkami z własnym zarządem są: parki narodowe, parki krajobrazowe, ogrody zoologiczne, ogrody botaniczne, oceanaria i akwaria. Drugą

¹⁵⁹ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm., art. 6.

¹⁶⁰ B. Dobrzańska, Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007, s. 57.

¹⁶¹ A. Zielińska, Istota obszarów przyrodniczo cennych w naukach prawnych i ekonomicznych, [w:] T. Borys, B. Fiedor (red.), *Ekonomia 11. Gospodarka a środowisko*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 140, 2010, s. 213-214.

zaś grupę tworzą: obszary Natura 2000, rezerwy przyrody, obszary chronionego krajobrazu, pomniki przyrody, użytki ekologiczne, stanowiska dokumentacyjne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe¹⁶².

Obszary przyrodniczo cenne to „każda przestrzeń geograficzna, która podlega ochronie prawnej, funkcjonalnej w postaci racjonalnego gospodarowania znajdującymi się w niej zasobami oraz niezbędnymi restytucjami”¹⁶³.

Problematyka rozwoju obszarów przyrodniczo cennych oraz ochrony środowiska, może mieć charakter prawno-administracyjny. Koncepcja ta zakłada, iż niezbędne jest określenie górnych granic dopuszczalnej ingerencji w środowisko przyrodnicze. Określenie ich jest możliwe dzięki wykorzystaniu reguł prawa oraz procedur administracyjnych¹⁶⁴. Tematyka obszarów przyrodniczo cennych znajduje swoje bezpośrednie odzwierciedlenie w wiodących aktach prawnych, jak również pewne elementy ustawodawstwa nawiązują pośrednio do zagadnienia. Przykładem dokumentów ustawowych związanych z funkcjonowaniem obszarów przyrodniczo cennych są:

- *Ustawa o ochronie przyrody*¹⁶⁵,
- *Ustawa: prawo ochrony środowiska*¹⁶⁶,
- *Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym*¹⁶⁷,
- *Ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko*¹⁶⁸.

Wśród form działalności człowieka, jakie mogą być realizowane na obszarach przyrodniczo cennych, mogą znaleźć się następujące: zrównoważone i trwałe rolnictwo, w tym również rolnictwo ekologiczne oraz rolnictwo wielofunkcyjne, turystyka zrównoważona, gospodarka oparta na wiedzy, proprzyrodnicza działalność gospodarcza, propagowanie i ochrona dziedzictwa kulturowego¹⁶⁹.

Funkcjonowanie obszarów przyrodniczo cennych determinują uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne. Uwarunkowania wewnętrzne to na przykład bogactwo przyrodnicze, struktura funkcjonalno-przestrzenna środowiska. W grupie uwarunkowań zewnętrznych znajdują się ekologiczno-ochronne i społeczno-ekonomiczne, w tym rozwój turystyki¹⁷⁰.

W strukturze obszarów przyrodniczo cennych można wyróżnić następujące strefy: teren ochronny (wyodrębnienie przestrzenne i określone granice), zastosowanie szczególnych działań ochronnych wobec składników lub całości środowiska;

¹⁶² B. Poskrobko (red.), Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 176-177.

¹⁶³ A. Zielińska, Istota obszarów przyrodniczo cennych..., dz. cyt., s. 213-218.

¹⁶⁴ B. Dobrzańska, G. Dobrzański, D. Kielczewski, Ochrona środowiska przyrodniczego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 244.

¹⁶⁵ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

¹⁶⁶ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz.U. 2001 Nr 62 Poz. 627 z późn. zm.

¹⁶⁷ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 2003 Nr 80 Poz. 717 z późn. zm.

¹⁶⁸ Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, Dz. U. 2008 Nr 199 Poz. 1227 z późn. zm.

¹⁶⁹ M. Łuszczczyk, Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego..., dz. cyt., s. 264.

¹⁷⁰ B. Dobrzańska, Planowanie strategiczne zrównoważonego..., dz. cyt., s. 61.

teren ochronny (otulina) – funkcje bufora wobec terenu chronionego; teren powiązań społecznych i gospodarczych¹⁷¹.

Prowadzenie działalności gospodarczej oraz rolniczej na obszarach objętych różnymi formami ochrony przyrody wiąże się z pewnego rodzaju ograniczeniami unormowanymi ustawodawstwem (tabela 1.4). W zależności od obszaru ochrony przyrody różny jest poziom dopuszczalności poszczególnych form działalności gospodarczej. Szereg z tych zakazów może wpływać na rodzaj aktywności ekonomicznej podejmowanej przez mieszkańców obszarów wiejskich umiejscowionych na tych terenach. Jednakże nowoczesne podejście do rozwoju gospodarczego, które ma swoje podłoże w dokumentach programowych, zarówno krajowych i zagranicznych, wpływa na dostrzeganie pozytywnego oddziaływania obszarów przyrodniczo cennych na ich rozwój.

Tabela 1.4. Ograniczenia dla działalności gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych

Forma ochrony przyrody	Zgodnie z <i>Ustawą o ochronie przyrody</i> na poszczególnych obszarach zabrania się:
Park narodowy	<ul style="list-style-type: none"> • budowy lub przebudowy obiektów budowlanych i urządzeń technicznych; • chwytania lub zabijania dziko występujących zwierząt, zbierania lub niszczenia jaj; • polowania, z wyjątkiem obszarów wyznaczonych w planie ochrony lub zadaniach ochronnych ustanowionych dla rezerwatu przyrody; • pozyskiwania roślin oraz grzybów; • użytkowania obiektów przyrodniczych, obszarów oraz zasobów, tworów i składników przyrody; • zmiany stosunków wodnych, regulacji rzek i potoków; • pozyskiwania skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, minerałów i bursztynu; • niszczenia gleby lub zmiany przeznaczenia i użytkowania gruntów; • prowadzenia działalności wytwórczej, handlowej i rolniczej; • stosowania chemicznych i biologicznych środków ochrony roślin i nawozów; • zbioru dziko występujących roślin i grzybów oraz ich części; • połowu ryb i innych organizmów wodnych; • ruchu pieszego, rowerowego, narciarskiego i jazdy konnej wierzchem; • wprowadzania psów na obszary objęte ochroną ścisłą i czynną; • wspinaczki, eksploracji jaskiń lub zbiorników wodnych; • ruchu pojazdów poza drogami publicznymi; • umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną przyrody, udostępnianiem parku albo rezerwatu przyrody, edukacją ekologiczną; • zakłócania ciszy; • używania łądzi motorowych i innego sprzętu motorowego; • wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; • biwakowania; • prowadzenia badań naukowych; • wprowadzania gatunków roślin, zwierząt lub grzybów; • wprowadzania organizmów genetycznie zmodyfikowanych; • organizacji imprez rekreacyjno-sportowych.

¹⁷¹ W. Zbaraszewski, D. Pieńkowski, W. Steingrube, Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania turystyki transgranicznej na obszarach przyrodniczo cennych, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Greifswald – Szczecin 2014, s. 9.

Park krajobrazowy	<ul style="list-style-type: none"> • realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko; • umyślnego zabijania dziko występujących zwierząt, z wyjątkiem wykonywania czynności w ramach racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej, rybackiej i łowieckiej; • likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych; • pozyskiwania do celów gospodarczych skał, w tym torfu oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; • wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; • dokonywania zmian stosunków wodnych; • budowania nowych obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem obiektów służących turystyce wodnej, gospodarce wodnej lub rybackiej; • lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od krawędzi brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego; • likwidowania, zasypywania i przekształcania zbiorników wodnych, starorzeczy oraz obszarów wodno-błotnych; • wylewania gnojowicy, z wyjątkiem nawożenia własnych gruntów rolnych; • prowadzenia chowu i hodowli zwierząt metodą bezściółkową; • utrzymywania otwartych rowów ściekowych i zbiorników ściekowych; • organizowania rajdów motorowych i samochodowych; • używania łodzi motorowych i innego sprzętu motorowego na otwartych zbiornikach wodnych.
obszar chronionego krajobrazu	<ul style="list-style-type: none"> • zabijania dziko występujących zwierząt, z wyjątkiem wykonywania czynności związanych z racjonalną gospodarką rolną, leśną, rybacką i łowiecką; • realizacji przedsięwzięć mogących znacząco oddziaływać na środowisko; • likwidowania i niszczenia zadrzewień śródpolnych, przydrożnych i nadwodnych; • wydobywania do celów gospodarczych skał, w tym torfu, oraz skamieniałości, w tym kopalnych szczątków roślin i zwierząt, a także minerałów i bursztynu; • wykonywania prac ziemnych trwale zniekształcających rzeźbę terenu; • dokonywania zmian stosunków wodnych; • likwidowania naturalnych zbiorników wodnych, starorzeczy i obszarów wodno-błotnych; • lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 100 m od linii brzegów rzek, jezior i innych zbiorników wodnych, z wyjątkiem urządzeń wodnych oraz obiektów służących prowadzeniu racjonalnej gospodarki rolnej, leśnej lub rybackiej; • lokalizowania obiektów budowlanych w pasie szerokości 200 m od linii brzegów klifowych oraz w pasie technicznym brzegu morskiego.
Obszar Natura 2000	<ul style="list-style-type: none"> • podejmowania działań mogących, osobno lub w połączeniu z innymi działaniami, znacząco negatywnie oddziaływać na cele ochrony obszaru Natura 2000, w tym w szczególności: <ol style="list-style-type: none"> 1. pogorszyć stan siedlisk przyrodniczych lub siedlisk gatunków roślin i zwierząt, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000 lub 2. wpłynąć negatywnie na gatunki, dla których ochrony został wyznaczony obszar Natura 2000 lub 3. pogorszyć integralność obszaru Natura 2000 lub jego powiązania z innymi obszarami.

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Zielińska, Konkurencyjność obszarów przyrodniczo cennych, [w:] T. Bernat (red.), Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydawnictwo PRINT GROUP Daniel Krzanowski, Szczecin 2007, s. 165-166 oraz Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zmianami, art. 15.1, art. 17.1, art. 24.1, art. 33.1.

Czynnikami ekonomicznymi, które w znaczący sposób mogą wpływać na umacnianie się przewagi konkurencyjnej obszarów chronionych są możliwości¹⁷²:

- kreowania nowych miejsc pracy,
- rozwoju turystyki zrównoważonej (np.: ekoturystyki, agroturystyki),
- rozwoju proekologicznych usług turystycznych, rekreacyjno-wypoczynkowych i sportowych,
- wspierania gospodarki rolnej i produkcji zdrowej żywności (np. rozwój rolnictwa ekologicznego),
- wykreowania lokalnych produktów,
- przyciągnięcia inwestorów zewnętrznych,
- rozwoju zrównoważonej gospodarki leśnej czy na przykład lecznictwa uzdrowiskowego.

Rola obszarów przyrodniczo cennych jest bardzo rozbudowana. Funkcje realizowane przez obszary przyrodniczo cenne to: utrzymanie i odtworzenie zasobów kapitału naturalnego, zachowanie bioróżnorodności, zachowanie homeostazy ekosystemów oraz zachowanie sprawności obiegu materii¹⁷³. Realizacja tych funkcji wskazuje na niezwykle ważną rolę tych obszarów w rozwoju społeczno-gospodarczym.

Wśród wielu funkcji realizowanych przez obszary przyrodniczo cenne wymienić należy funkcje ekonomiczne oraz pozaekonomiczne. Funkcje i czynniki pozaekonomiczne obszarów przyrodniczo cennych w znaczącym stopniu wpływają na poprawę jakości życia mieszkańców. Niejednokrotnie nawet mieszkańcy obszarów wiejskich, jak również miast nie mają świadomości, w jaki sposób i w jakim stopniu oddziałują one na ich życie. Czynniki pozaekonomicznymi, które w sposób pośredni i bezpośredni wpływają na społeczności lokalne, są działania związane z¹⁷⁴:

- podnoszeniem poziomu świadomości ekologicznej o obszarach przyrodniczo cennych poprzez edukację ekologiczną (np.: programy edukacyjne), propagowanie postaw chroniących lokalne zasoby środowiska przyrodniczego,
- zwiększeniem mobilności poprzez tworzenie miejsc pracy dorywczej (sezonowość prac w ochronie przyrody),
- podnoszeniem kwalifikacji społeczności lokalnej (np. prowadzących produkcję ekologiczną),
- upowszechnianiem zasad zrównoważonego rozwoju dotyczących kształtowania obszarów przyrodniczo cennych i gospodarowania na tych terenach,
- tworzeniem oraz wspieraniem regionalnych i lokalnych miejsc dziedzictwa kulturowego,
- ochroną dziedzictwa kulturowego, rozwój zasobów kulturowych,
- poprawą jakości życia społeczności lokalnej i wypoczynku turystów poprzez zachowanie elementów bioróżnorodności,

¹⁷² A. Zielińska, Konkurencyjność obszarów przyrodniczo cennych, [w:] T. Bernat (red.), Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydawnictwo PRINT GROUP Daniel Krzanowski, Szczecin 2007, s. 167.

¹⁷³ A. Zielińska, Istota obszarów przyrodniczo cennych..., dz. cyt., s. 218.

¹⁷⁴ A. Zielińska, Pozaekonomiczny potencjał obszarów przyrodniczo cennych w Polsce, Handel Wewnętrzny, Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, Tom 1, 2012, s. 203-204.

- szerzeniem wiedzy o możliwościach obszarów przyrodniczo cennych poprzez wykorzystanie turystyczno-kulturowe oraz promocję walorów turystycznych, rekreacyjnych i kulturowo-historycznych,
- promowaniem aktywnego wypoczynku weekendowego i zdrowych stylów życia wśród społeczeństwa oraz upowszechnianie idei odpowiedzialności za własne zdrowie.

Obszary przyrodniczo cenne są niezastąpionym w chwili obecnej elementem kształtowania się przestrzeni. Ich rola w realizacji potrzeb społeczeństwa oraz oddziaływania na jakość ich życia jest niezwykle istotna. Ważnym aspektem jest utrzymanie obszarów przyrodniczo cennych na jak najwyższym poziomie jakościowym, jak również dbanie, ażeby ich zasięg terytorialny nie zmniejszał się. Ludzie zawsze czerpali i czerpią niezliczone korzyści ze środowiska naturalnego w postaci dóbr i usług takich jak np.: żywność, drewno, czysta woda, energia. Usługi te określane są terminem „usług ekosystemowych”. Dobrobyt oraz poziom życia populacji ludzkiej na całym świecie jest całkowicie i bezpośrednio zależny od usług ekosystemowych¹⁷⁵. Definiuje się cztery podstawowe korzyści z ekosystemów¹⁷⁶:

- zaopatrzeniowe (dostarczanie towarów lub zasobów genetycznych),
- regulacyjne (regulowanie klimatu, ochrona przed powodzią),
- kulturalne (dbałość o dobra niematerialne),
- wspierające (np.: zapylenie, funkcje glebotwórcze).

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż nie tylko kondycja obszarów wiejskich, ale również miast zależy od zdrowego środowiska przyrodniczego, które wytwarza szereg usług ekosystemowych¹⁷⁷.

Rolnictwo realizowane na obszarach przyrodniczo cennych powinno być kształtowane jako rolnictwo trwałe i zrównoważone, w wyniku którego powinna nastąpić produkcja surowców żywnościowych wysokiej jakości i w odpowiednich ilościach, przy zastosowaniu technologii produkcji przyjaznych dla środowiska przyrodniczego. Jednocześnie rolnictwo takie winno zapewniać odpowiedni standard życia mieszkańcom wsi dzięki tworzeniu odpowiedniej infrastruktury technicznej. Niezwykle ważnym aspektem jest zapewnienie odpowiedniego poziomu dochodów umożliwiających zaspokajanie potrzeb oraz tworzenie majątku produkcyjnego. Rolnictwo zrównoważone powinno również utrzymywać, a także rozwijać walory estetyczne i rekreacyjne terenów wiejskich oraz zapewnić odpowiedni komfort ludzi i zwierząt¹⁷⁸. Realizacja tych założeń możliwa jest dzięki dążeniu do wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, co między innymi możliwe jest poprzez poszukiwanie dodatkowych, alternatywnych źródeł utrzymania ludności z obszarów wiejskich.

¹⁷⁵ Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności. Raport wstępny, Urząd Publikacji Unii Europejskiej Luksemburg 2008, s. 14.

¹⁷⁶ A. Zielińska, Istota obszarów przyrodniczo cennych ..., dz. cyt., s. 218.

¹⁷⁷ Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności w polityce lokalnej i regionalnej, Poradnik TEEB dla miast: usługi ekosystemów w gospodarce miejskiej, Wydanie polskie: Fundacja Sendzimira, Kraków 2011, s. 1.

¹⁷⁸ R. Baum, J. Śleszyński, Trwały i zrównoważony rozwój gospodarstwa rolnego, [w:] D. Kietczewski, B. Dobrzańska (red.), Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2009, s. 225.

Prowadzenia wszelkiego rodzaju działalności na obszarach przyrodniczo cennych jest w pewien sposób utrudnione poprzez fakt potrzeby przestrzegania przepisów oraz rozporządzeń prawnych. Jednakże poza utrudnieniami dostrzec należy uwarunkowania o charakterze pozytywnym. Jest to chociażby fakt atrakcyjności tych terenów pod względem turystycznym czy też możliwości prowadzenia rolniczej produkcji ekologicznej. Poza wymienionymi dwoma efektami ekonomicznymi dla mieszkańców obszarów przyrodniczo cennych można również wymienić za A. Zielińską także gospodarkę leśną oraz przyrodolecznictwo i lecznictwo uzdrowskowe¹⁷⁹. Daje to szansę poszukiwania różnorodnych form aktywności i przedsiębiorczości mieszkańców tych terenów.

Rozwój obszarów wiejskich kształtuje się pod wpływem trzech grup czynników: społeczno-demograficznych, ekonomiczno-przestrzennych i przyrodniczych. Pierwszą grupę obejmują uwarunkowania zarówno o charakterze pozytywnym jak i negatywnym. Wśród pozytywnych wymienić należy między innymi procesy społeczne związane ze wzrostem aktywności mieszkańców obszarów wiejskich, wzrost poziomu wykształcenia i świadomości społecznej. Negatywne – to zjawiska związane ze starzeniem się społeczeństwa, wykluczeniem społecznym czy też odpływy migracyjne¹⁸⁰. Odpływy ludności z obszarów terytorialnych są jednym z zjawisk problemowych charakteryzujących przestrzenne zróżnicowanie kraju¹⁸¹.

Czynniki ekonomiczne, kształtujące rozwój obszarów wiejskich, w głównej mierze koncentrują się na wielofunkcyjnym rozwoju wsi, wzroście przedsiębiorczości na wsi, poprawie infrastruktury, nowym budownictwie na obszarach wiejskich, rozwoju ICT, spadku liczby gospodarstw rolnych, poprawie dostępności komunikacyjnej. W samym rolnictwie następuje spadek liczby gospodarstw przy jednoczesnym wzroście ich przeciętnej wielkości. W odniesieniu do zjawisk zachodzących w grupie czynników przyrodniczych należy wskazać głównie na poprawę jakości środowiska przyrodniczego, co związane jest z wdrażaniem koncepcji rozwoju zrównoważonego, a także sukcesywny wzrost powierzchni terenów chronionych¹⁸². Wśród wszystkich tych uwarunkowań i zmian zachodzących na obszarach wiejskich funkcjonują gospodarstwa domowe. Podmiot, który w wielu przypadkach jest zarówno twórcą tych uwarunkowań, jak też i odbiorcą, narażony na pozytywne i negatywne ich oddziaływanie. W perspektywie czasu zarówno obszary przyrodniczo cenne, jak i pozostałe tereny współtworzące obszary wiejskie nie ulegną znaczącym przeobrażeniom. Jednakże walory przyrodnicze, kulturowe obszarów wiejskich mogą mieć znaczący wpływ na kształtowanie się rozmieszczenia ludności. W najbliższej perspektywie czasu okazać się może, iż obszary wiejskie będą bardzo konkurencyjnym miejscem zamieszkania dla gospodarstw domowych. Zjawisko takie ma już miejsce w najbliższym otoczeniu dużych aglomeracji miejskich.

¹⁷⁹ A. Zielińska, Wpływ kapitału ludzkiego na funkcjonowanie obszarów przyrodniczo cennych, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (29), 2006, s. 202.

¹⁸⁰ J. Bański, Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia, *Wieś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014, s. 17-21.

¹⁸¹ J. Bański, Problemy demograficzne obszarów wiejskich, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 12, 2008, s. 93-94.

¹⁸² J. Bański, *Perspektywy rozwoju...*, dz. cyt., s. 17-21.

Rozdział II

Uwarunkowania i stan rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w województwie lubelskim

Województwo lubelskie, podobnie jak inne województwa Polski Wschodniej (podkarpackie, świętokrzyskie, podlaskie i warmińsko-mazurskie), to obszar o najniższym w skali kraju (a także UE) poziomie rozwoju¹⁸³, ze starzejącym się społeczeństwem, zapóźnieniem infrastrukturalnym, niskim poziomem warunków życia, niską produktywnością wszystkich sektorów gospodarki oraz niską dostępnością transportową¹⁸⁴.

1. Ogólna charakterystyka społeczno-gospodarcza województwa – implikacje dla rozwoju rolnictwa

Problemy, przed jakimi staje rolnictwo w województwie lubelskim, są wynikiem dziedzictwa historycznego oraz peryferyjnego, przygranicznego położenia. Wśród problemów, które się nawarstwiają i stanowią źródło słabych stron rozwoju gospodarczego regionu wymienić należy¹⁸⁵:

- rozdrobnienie agrarne;
- bardzo niski poziom kooperacji rolników indywidualnych;
- nadmierne zaabsorbowanie siły roboczej, o niskich na ogół kwalifikacjach, w rolnictwie;
- niski poziom towarowości rolnictwa;
- negatywna selekcja w zakresie struktury demograficznej w rolnictwie i na obszarach wiejskich;
- wolne tempo przewycięzania monofunkcyjnego charakteru wsi;
- mało sprawne i niedofinansowane instytucje odpowiedzialne za transfer wiedzy do rolnictwa i mieszkańców wsi.

Województwo lubelskie jest regionem o typowo rolniczym charakterze. Typowo rolniczy charakter odzwierciedla wartość współczynnika osób zatrudnionych w rolnictwie w stosunku do ogólnej liczby pracujących – w roku 2013 kształtował się on na poziomie 26,5%, podczas gdy dla Polski – na poziomie 11,2%, woj. podlaskiego – 24,3%, zaś mazowieckiego – 10,9%¹⁸⁶. Wielkość wyżej wymienionego

¹⁸³ PKB per capita wynosi poniżej 80% średniej krajowej.

¹⁸⁴ Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie, Dokument przyjęty przez Radę Ministrów dnia 13 lipca 2010 r., Monitor Polski nr 36-1375, Poz. 423, s. 28.

¹⁸⁵ Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014–2020 (z perspektywą do 2030 r.), Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin 2013, s. 25.

¹⁸⁶ Obliczenia własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

współczynnika w stosunku do roku 2012 dla województwa lubelskiego zmniejszyła się o 1,15 p. p.

Uwzględniając podział administracyjny województwa lubelskiego należy wskazać, iż na jego obszarze wydzielono:

1. podregiony (4) – bialski, chełmsko-zamojski, lubelski i puławski,
2. miasta na prawach powiatu (4) – Lublin, Biała Podlaska, Chełm, Zamość,
3. powiaty (20) – bialski, biłgorajski, chełmski, hrubieszowski, janowski, krasnostawski, kraśnicki, lubartowski, lubelski, łęczyński, łukowski, opolski, parczewski, puławski, radzyński, rycki, świdnicki, tomaszowski, włodawski, zamojski,
4. gminy (213), w tym: wiejskie (171), wiejsko-miejskie (22), miejskie (20).

Należy zauważyć, że sytuacja społeczno-gospodarcza oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa wyraźnie zróżnicowane są w poszczególnych podregionach. Najwyższy poziom rozwoju gospodarczego wykazuje podregion lubelski. Najkorzystniejsze uwarunkowania rozwoju rolnictwa ma podregion chełmsko-zamojski, który również ma największy udział w tworzeniu wartości dodanej w rolnictwie.

Rysunek 2.1. Podział administracyjny województwa lubelskiego

Źródło: <http://lublin.stat.gov.pl/rocznik-statystyczny-województwa-lubelskiego-2013-799/archiwum-800/dane-województwie-2007-801/informacje-o-woj-886/>, dostęp z dnia 25.05.2015.

Lubelskie jest trzecim pod względem powierzchni (po woj. mazowieckim i wielkopolskim) województwem w kraju (powierzchnia 25.122km²). Jest to region o słabym zaludnieniu – 86osób na km² (Polska – 123km²). Poza niskim stopniem zaludnienia woj. lubelskiego niepokojąca jest struktura ludności według ekonomicznych grup ludności. Liczba ludności w wieku przedprodukcyjnym stanowi 18,3% ogółu, w wieku produkcyjnym – 62,7%, poprodukcyjnym – 18,9%. Wielkości te dla Polski wynoszą odpowiednio 18,2%, 63,4%, 18,4%¹⁸⁷. O problemie demograficznym starzejącego się społeczeństwa świadczą również wskaźniki obciążenia demograficznego (tabela 2.1).

Tabela 2.1. Wskaźniki obciążenia demograficznego dla Polski i woj. lubelskiego na dzień 31 grudnia 2013r.

Jednostka terytorialna	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym	Ludność w wieku poprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym
	osoba	osoba	osoba
Polska	57,6	101,2	29,0
gminy miejskie	58,0	123,1	32,0
gminy miejsko-wiejskie	56,4	89,3	26,6
gminy wiejskie	58,0	80,0	25,8
Lubelskie	59,4	103,3	30,2
gminy miejskie	57,2	114,1	30,5
gminy miejsko-wiejskie	57,5	99,9	28,7
gminy wiejskie	61,8	96,2	30,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Bank Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

Poziom wskaźnika obciążenia demograficznego świadczy o bardzo niekorzystnej sytuacji demograficznej województwa, szczególnie na obszarach wiejskich. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w następujących czynnikach: ujemnym przyroście naturalnym, migracjach, zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych. Województwo lubelskie było jednym z pięciu województw (obok łódzkiego, opolskiego, podlaskiego i świętokrzyskiego), w których w 2012 roku odno-

¹⁸⁷ Obliczenia własne na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

towano ujemny przyrost naturalny¹⁸⁸. W kolejnych latach wielkość współczynnika przyrostu naturalnego także była ujemna.

Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludności w 2012 roku wynosiło (-2,4). Jest to wielkość najwyższa na tle wszystkich województw Polski. Wielkość ta dla Polski kształtowała się w tym samym czasie na poziomie (-0,2). Najmniejsza wielkość salda migracji wynosiła (-0,5) na terenie podregionu lubelskiego, zaś najwyższa w regionie puławskim (-3,5)¹⁸⁹.

Analiza salda migracji w odniesieniu do obszarów wiejskich i miast wskazuje, że w przypadku województwa lubelskiego widoczne są pewne niepokojące wielkości na tle pozostałych regionów. Jedynie w województwie lubelskim (-738), warmińsko-mazurskim (-812) oraz podlaskim (-336) saldo migracji na wsi było ujemne. Saldo migracji w miastach w województwie lubelskim (-4280) wskazywało poziom znacznie wyższy niż dla innych województw na terenie Polski (woj. warmińsko-mazurskie – 1601, podlaskie – 1409, łódzkie – 3.915)¹⁹⁰.

Województwo lubelskie charakteryzuje się także jednym z wyższych poziomów bezrobocia. Stopa bezrobocia rejestrowanego w 2013 roku kształtowała się na poziomie 14,4%. Wielkość ta dla Polski wynosiła 13,4%, najniższy poziom bezrobocia rejestrowanego wystąpił w województwie wielkopolskim – 9,6%, zaś najwyższy w warmińsko-mazurskim – 21,6%¹⁹¹.

Takie kształtowanie się wielkości odnoszących się do migracji ludności może wiązać się między innymi ze stanem infrastruktury na terenie województwa, jego atrakcyjnością gospodarczą i inwestycyjną.

¹⁸⁸ I. Frenkel, *Ludność wiejska*, [w:] I. Nurzyńska, W. Poczta, *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 29.

¹⁸⁹ Saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały na 1000 ludności w 2012 roku wynosiło (-2,4). Jest to wielkość najwyższa na tle wszystkich województw Polski. Wielkość ta dla Polski kształtowała się w tym samym czasie na poziomie (-0,2). Najmniejsza wielkość salda migracji wynosiła (-0,5) na terenie podregionu lubelskiego, zaś najwyższa w regionie puławskim (-3,5).

¹⁹⁰ Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

¹⁹¹ Tamże.

Tabela 2.2. Wartość dodana brutto według rodzajów działalności w 2011 roku

Wyszczególnienie	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel	Działalność finansowa	Pozostałe usługi
P O L S K A	4,0	25,6	8,0	28,9	10,1	23,5
Dolnośląskie	2,1	36,8	7,2	23,2	8,9	21,9
Kujawsko-pomorskie	5,8	26,8	8,1	28,2	8,2	23,0
Lubelskie	8,7	19,7	7,6	28,4	8,9	26,8
Lubuskie	4,9	30,8	7,3	26,7	8,0	22,3
Łódzkie	5,2	29,3	6,9	26,6	9,9	22,0
Małopolskie	2,2	23,1	10,3	29,9	7,6	26,8
Mazowieckie	3,6	15,8	7,1	33,5	15,1	25,0
Opolskie	5,7	30,1	8,2	25,6	6,8	23,7
Podkarpackie	2,5	28,3	8,7	28,7	7,0	24,9
Podlaskie	10,9	19,9	7,8	27,5	8,6	25,2
Pomorskie	3,0	25,2	8,9	30,0	9,6	23,2
Śląskie	1,0	35,3	7,8	25,9	9,7	20,3
Świętokrzyskie	5,9	26,8	9,6	28,2	6,3	23,3
Warmińsko-mazurskie	8,9	24,2	8,1	25,2	8,9	24,7
Wielkopolskie	5,6	27,5	8,6	29,7	7,5	21,0
Zachodniopomorskie	4,1	19,1	9,8	30,7	10,2	26,1

Rolnictwo – rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo

Handel – handel; naprawa pojazdów samochodowych; transport i gospodarka; informacja i komunikacja

Działalność finansowa – działalność finansowa i ubezpieczeniowa; obsługa rynku nieruchomości

Źródło: opracowanie własne na podstawie Rocznika Statystycznego Województw, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 631.

O rolniczym charakterze województwa lubelskiego świadczy udział wartości dodanej brutto w rolnictwie, leśnictwie i rybactwie w ogóle wartości dodanej brutto.

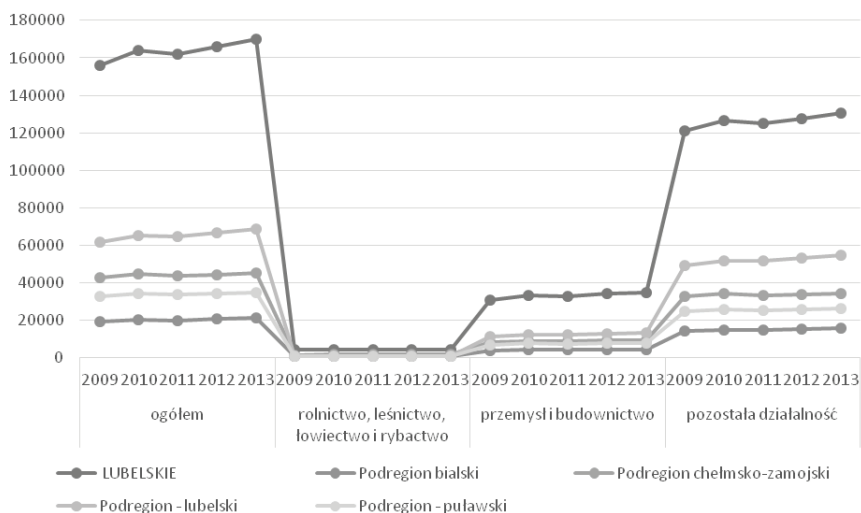
Wartość dodana w tym dziale wynosi 8,7%. Poza rolnictwem wartość dodana powstaje głównie w: handlu – 28,4%, pozostałych usługach¹⁹² – 26,8 oraz przemyśle – 19,7%.

Na rolniczy charakter województwa lubelskiego wskazuje także fakt, iż dominującą rolę w sektorze przemysłu w woj. lubelskim odgrywa przemysł spożywczy.

¹⁹² „Pozostałe usługi” obejmują następujące sekcje: „Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna”, „Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca”, „Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne”, „Edukacja”, „Opieka zdrowotna i pomoc społeczna”, „Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją”, „Pozostała działalność usługowa” oraz „Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby”.

W 2013 roku według REGON zarejestrowane były 1624 przedsiębiorstwa zajmujące się produkcją artykułów spożywczych. Stanowiły one 4,9% ogółu przedsiębiorstw tego rodzaju w kraju. Dla porównania, w woj. podlaskim było 795 przedsiębiorstw (2,4%), pomorskim – 1.801 (5,5%), wielkopolskim – 3.604 (10,95%)¹⁹³.

Wykres 2.1. Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w latach 2009-2013 w woj. lubelskim i podregionach

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

Województwo lubelskie jest jednym ze słabiej rozwiniętych przemysłowo województw. Za stwierdzeniem tym przemawia zarówno niski udział w wartości dodanej z sektora przemysłowego na tle innych regionów (tabela 2.2), jak również wartości cech makroekonomicznych. Jedną z nich jest liczba podmiotów gospodarki narodowej w rejestrze REGON. Liczba podmiotów na dzień 31 grudnia 2012 roku wynosiła 166.027 jednostek, z czego 41% to podmioty z zakresu handlu, naprawy pojazdów samochodowych i innych. Blisko 30% to podmioty w kategorii „pozostałe usługi”.

Zmiany w liczbie podmiotów na przestrzeni ostatnich pięciu lat są niewielkie. Na terenie całego województwa lubelskiego oscylowały one w latach 2009-2012 w granicach ok. 3% w porównaniu do roku bazowego, jakim był 2009.

Odnosząc się do zmian w poszczególnych sektorach gospodarki, największy przyrost podmiotów nastąpił w sektorze „przemysł i budownictwo” w 2010 roku, w stosunku do roku poprzedniego o 8 p.p.

W przypadku liczby przedsiębiorstw w poszczególnych podregionach woj. lubelskiego należy wskazać, iż podregion lubelski charakteryzuje się najwyższym

¹⁹³ Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

udziałem przedsiębiorstw w całkowitej ich liczbie (40% ogółu przedsiębiorstw w lubelskim). Wynika to z jego geograficznego położenia, a w szczególności z faktu, iż na jego terenie znajduje się stolica województwa oraz wiele instytucji i organizacji, a także najistotniejszych przedsiębiorstw. Przedsiębiorstwa z sektora rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa występują głównie w podregionie chełmsko-zamojskim (37% ogółu przedsiębiorstw tego sektora w województwie).

W strukturze przedsiębiorstw w województwie lubelskim dominują podmioty małe zatrudniające do 9 osób (95,82%). Przedsiębiorstwa zatrudniające 10-49 osób stanowiły 3,4% ogółu przedsiębiorstw zarejestrowanych w systemie REGON na dzień 31 grudnia 2013 roku¹⁹⁴.

Niespełna 1% stanowiły przedsiębiorstwa zatrudniające od 50 do 249 osób. Przedsiębiorstw bardzo dużych w województwie było na koniec 2013 roku trzydzieści dwa. Na terenie woj. lubelskiego przedsiębiorstwa duże i bardzo duże dominowały głównie w podregionie lubelskim. Wśród nich wymienić należy: Emperia Holding, Tabał, Faelbud S.A., Spółdzielnia Pszczelarska APIS, PERŁA – Browary Lubelskie S.A., Herbapol Lublin S.A., Sipma S.A., Pol-Skone Sp.z o.o., Zakłady Chemiczne Permedia S.A.

Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w Polsce w 2012 roku kształtowało się na poziomie 3.530,47, zaś w woj. lubelskim 3.203,67zł. Analizując przeciętny poziom wynagrodzenia z uwzględnieniem sektorów publicznego i prywatnego można zaobserwować, iż w przypadku sektora publicznego średnie przeciętne wynagrodzenie brutto w woj. lubelskim jest jednym z niższych w kraju. Stanowi 91,5% wynagrodzenia ogółem w Polsce. Poniżej tej wielkości kształtują się średnie wynagrodzenia brutto w województwie świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, kujawsko-pomorskim oraz podkarpackim. Odnosząc się natomiast do przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w sektorze prywatnym, lubelskie lokuje się na 8 pozycji spośród wszystkich województw. Przeciętne wynagrodzenie brutto w 2012 roku wynosiło na tym terenie 2.852,97zł, co stanowi 87% przeciętnego wynagrodzenia ogółem w Polsce¹⁹⁵.

Regionalna Strategia Innowacji (RSI) wskazuje, iż sektor rolnictwa jest niezwykle ważnym sektorem gospodarki województwa, między innymi ze względu na fakt, iż kluczową specjalizacją powinna być biogospodarka, obejmująca przetwórstwo biozasobów, na przykład na cele spożywcze¹⁹⁶. Wskazuje to na potrzebę poprawy efektywności w sektorze produkcji pierwotnej na potrzeby rozwoju biogospodarki (w tym w rolnictwie, leśnictwie i rybactwie). Poprawa efektywności możliwa będzie m.in. „dzięki rozwojowi powiązań i współpracy pomiędzy producentami rolnymi, ich bliższej kooperacji z otoczeniem (tj. przetwórcami, naukowcami, doradcami, itd.), a także poprzez dokonujący się postęp, wynikający zarówno z czynników zewnętrznych (unijna polityka rolna, wdrażanie nowych technologii produkcji rolnej

¹⁹⁴ Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

¹⁹⁵ Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Regionalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 24.05.2015.

¹⁹⁶ Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin 2013, s. 16.

itd.), jak i wewnętrznych (wymiana pokoleniowa rolników, wzrastający poziom wykształcenia, postępujące procesy konsolidacji gospodarstw rolnych, wypracowanie i rozwój nowych technologii w produkcji pierwotnej opartej na biozasobach)¹⁹⁷.

RSI wskazuje, że wzrost produktywności w sektorze rolnym w połączeniu z rozwojem instytucji sprzyjających modernizacji regionalnego rolnictwa (ośrodki doradztwa rolniczego, prywatne firmy doradcze itp.) wywołają pożądane i korzystne zmiany regionalnej gospodarki i podniesienie jej konkurencyjności.

Na bazie powyższej charakterystyki województwa lubelskiego można wysnuć wnioski, iż jednym z obszarów budowania rozwoju tego regionu może być rolnictwo, ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa ekologicznego oraz agroturystyki. Agroturystyka mogłaby stanowić element uzupełniający w usługach medycznych i prozdrowotnych. Za rozwojem tej formy przedsiębiorczości gospodarstw domowych i rolnych na obszarach wiejskich województwa przemawia potencjał wynikający z położenia terytorialnego, umiejscowienia charakterystycznych parków i innych elementów ochrony przyrody (np. Park „Podlaski Przełom Bugu”). Silną stroną województwa jest również potencjał Lublina czy zespołu Puławy-Nałęczów-Kazimierz Dolny. Wszystkie te elementy stanowią istotny element budowania przewagi konkurencyjnej województwa.

2. Obszary chronione i przyrodniczo cenne na terenie województwa lubelskiego

Prowadzenie działalności gospodarczej i rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych i chronionych nie pozostaje bez wpływu na możliwości rozwojowe tych podmiotów. Związane jest to z szeregiem ograniczeń, jakie występują na tych terenach. Działalność rolnicza jest jednym z obszarów aktywności człowieka, który ma zdecydowanie duży wpływ na kształtowanie się środowiska przyrodniczego. W celu ochrony środowiska przyrodniczego, jego walorów oraz zasobów podejmowane są działania usankcjonowane prawnie, wskazane jako ograniczenia dla działalności na obszarach przyrodniczo cennych (tabela 1.4).

Tereny objęte prawną ochroną obszarową na terenie województwa lubelskiego stanowią 22,7% (570.095,7 ha) całkowitego obszaru województwa¹⁹⁸. Składają się na nie obiekty i obszary o szczególnych walorach przyrodniczych, prawnie chronione¹⁹⁹:

- 2 parki narodowe,
- 86 rezerwatów,
- 16 parków krajobrazowych,
- 17 obszarów chronionego krajobrazu,
- 7 stanowisk dokumentacyjnych,
- 265 użytków ekologicznych,

¹⁹⁷ Tamże, s. 22.

¹⁹⁸ Ochrona środowiska 2014, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 284.

¹⁹⁹ Tamże.

- 7 zespołów przyrodniczo-krajobrazowych,
- 1516 pomników przyrody.

Parki narodowe mają na celu zachowanie przyrody w stanie nienaruszonym przez działalność człowieka. Zabezpieczeniem objęte są nie tylko wybrane elementy przyrody (np. zbiorowiska rzadkich roślin), ale też naturalne siedliska i krajobrazy. Parki narodowe mają w porównaniu z rezerwatami zdecydowanie większą powierzchnię, a także wydzieloną administrację, nadzorującą prawidłowe gospodarowanie²⁰⁰.

Parki narodowe (Poleski i Roztoczański) na terenie województwa zajmują 18.247,4 ha. Poleski Park Narodowy został utworzony w 1990 roku, jego powierzchnia wynosi 4.798,6 ha. Cechuje się on bogatą przyrodą, jak również charakterystycznymi obszarami wodno-błotnymi. Na terenie parku występuje bardzo duża liczba gatunków roślin i zwierząt, w tym takie, które występują jedynie w tym regionie Polski²⁰¹. Głównymi zadaniami realizowanymi w parku są: poprawa stosunków wodnych na większości chronionego obszaru, ochrona obszarów otwartych (torfowisk niskich, wysokich i przejściowych) oraz przebudowa drzewostanów w kierunku zespołów zbliżonych do naturalnych²⁰². Roztoczański Park Narodowy został utworzony w 1974 roku, jego powierzchnia to 8.482,8 ha, z czego 95% stanowią lasy²⁰³. Park zlokalizowany jest na Roztoczu Środkowym, w jego granicach znalazły się najcenniejsze zasoby przyrodnicze regionu. Z uwagi na wysoką wartość przyrodniczą na terenie parku występuje 14 typów siedlisk przyrodniczych (np.: jodłowe bory, lasy bagienne, torfowiska, lasy łęgowe). W Parku Roztoczańskim występują charakterystyczne rośliny i zwierzęta, w tym obuwik pospolity, sierpowiec błyszczący, traszka grzebieniasta, kumak nizinny, bóbr europejski, wydra, ryś i wilk²⁰⁴.

Kolejną formą ochrony prawnej są rezerваты, których celem jest utrzymanie dotychczasowych stosunków biocenotycznych. „Rezerwat przyrody obejmuje obszary zachowane w stanie naturalnym lub mało zmienionym, ekosystemy, ostoje i siedliska przyrodnicze, a także siedliska roślin, siedliska zwierząt i siedliska grzybów oraz twory i składniki przyrody nieożywionej, wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowymi, kulturowymi lub walorami krajobrazowymi”²⁰⁵. Obiekty te powołuje zarządzeniem Regionalny Dyrektor Ochrony Środowiska²⁰⁶. Wyróżnia się następujące podstawowe kategorie rezerwatów przyrody: faunistyczne, florystyczne, leśne, krajobrazowe, torfowiskowe, łąkowe, wodne, przyrody nieożywionej, stepowe, słonoroślne²⁰⁷.

²⁰⁰ D. Fijałkowski (red.), Ochrona przyrody i środowiska na Lubelszczyźnie, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 2003, s. 145.

²⁰¹ http://www.parknarodowe.edu.pl/pn/n_n_poleski_pn.htm, dostęp z dnia 26.08.2015.

²⁰² http://www.poleskipn.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=370&Itemid=255, dostęp z dnia 26.09.2015.

²⁰³ Ochrona środowiska 2014, Informacje..., dz. cyt., s. 284.

²⁰⁴ http://www.dzienziemi.org.pl/2010/index.php?m=pr&pm=fe_sp_23ppn, dostęp z dnia 26.08.2015.

²⁰⁵ Art. 13.1. ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm..

²⁰⁶ Art. 13.3 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm..

²⁰⁷ <http://www.ochrona-przyrody.edu.pl/wiki/rezerваты-przyrody>, dostęp z dnia 27.09.2015.

Tabela 2.3. Powierzchnia oraz rodzaje rezerwatów na terenie województwa lubelskiego

Powiat	Powierzchnia (w ha)*	Rodzaj rezerwatu przyrody						Suma		
		faunistyczny	florystyczny	krajobrazowy	leśno-krajobrazowy	leśny	stepowy		torfowiskowy	inne
Biała Podlaska	475,35	1			1	6				8
Biłgoraj	162,92			2				1		3
Chełm	1289,58		2			4		4		10*
Hrubieszów	113,03	3				1				4*
Janów Lubelski	3862,66					1		1	2	1/histeryczno-przyrodniczy
Krasnystaw	474,97				2					2
Kraśnik	676,05	1			1	2				4
Lubartów	41,04					1				1
Lublin	110,89					4		1		5
Łęczna	133,54		1						1	2
Łuków	1215,70		1			3				1/przyrody nieożywionej
Opole Lubelskie	70,85	1		1						2*
Parczew	398,25	1	1			3			1	6
Puławy	253,21	2				1				1/biocentryczny
Radzyń Podlaski	15,67	1								1
Świdnik	24,52					1				1
Tomaszów Lubelski	191,65		1	1		4		2	1	1/geologiczny
Włodawa	1667,62	2							4	6
Zamość	676,44	3				3		3	1	10

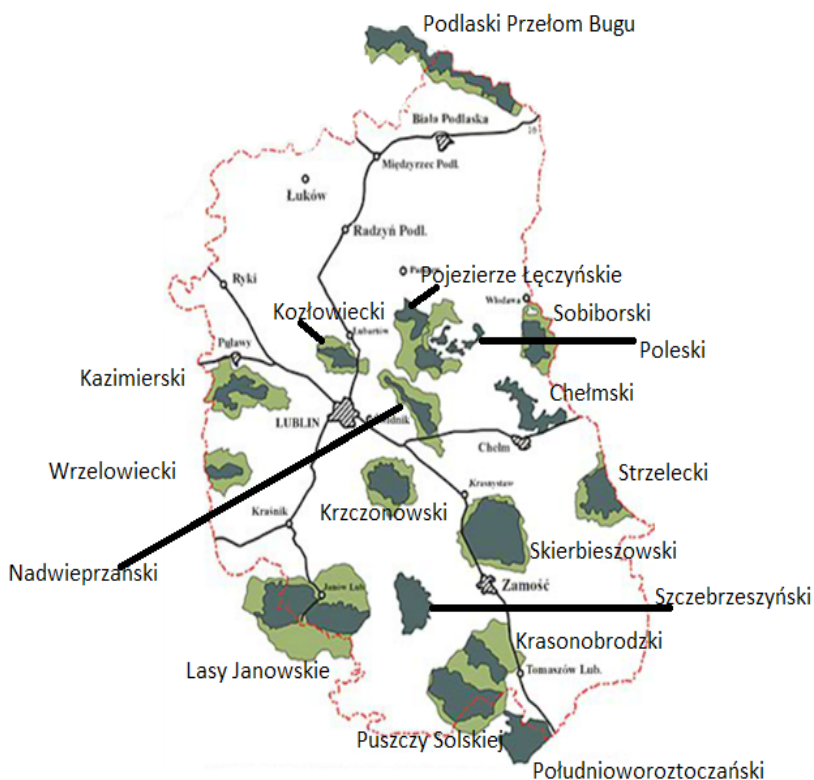
* - powierzchnia wg obowiązującej podstawy prawnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Rejestr rezerwatów przyrody znajdujących się na terenie województwa lubelskiego, http://bip.lublin.rdos.gov.pl/files/artykuly/15472/Rejestr_rezerwatow_przyrody_20_03_2014.pdf, dostęp z dnia 26.08.2015.

Na terenie województwa lubelskiego znajduje się 86 rezerwatów przyrody, których powierzchnia ogółem wynosi 11.862,9 ha. Powiatami, na terenie których zlokalizowana jest największa liczba rezerwatów, są między innymi: chełmski – 10 rezerwatów, tomaszowski – 10 rezerwatów, zamojski – 10 rezerwatów, bialski – 8 rezerwatów, parczewski – 6 rezerwatów, włodawski – 6 rezerwatów, czy łukowski – 5 rezerwatów. Na terenie województwa lubelskiego dominują głównie rezerваты leśne (34) oraz faunistyczne (15) i torfowiskowe (15). Zarówno powierzchnia rezerwatów na terenie poszczególnych powiatów, jak i ich liczba jest bardzo zróżnicowana. Zdecydowanie najmniejszy obszar objęty ochroną w postaci rezerwatów przyrody występuje na terenie powiatu radzyńskiego – 15,67 ha, zaś największe obszary występują w powiecie włodawskim – 1.667,62 ha (tabela 2.3).

Kolejną, znaczącą formą ochrony przyrody obejmującą 233.211,7 ha powierzchni w województwie lubelskim są parki krajobrazowe. Liczba ich w województwie wynosi 16, średnia powierzchnia parków kształtuje się na poziomie 14.187,18 ha (odchylenie standardowe 9.478,51). Każdy z parków krajobrazowych posiada w swoim potencjale przyrodniczym unikatowe, charakterystyczne zasoby.

Rysunek 2.2. Parki krajobrazowe w województwie lubelskim w 2013 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie <http://www.parki.lubelskie.pl/>, dostęp z dnia 26.08.2015.

Chełmski Park Krajobrazowy wyróżnia się torfowiskami węglanowymi, które są unikatowymi siedliskami w Polsce. Tereny te charakteryzują się niezwykle bogactwem flory i fauny. Wśród wyróżniającej ten obszar roślinności wymienić należy kłoc wiewiórkową, która jest podstawowym elementem torfotwórczym²⁰⁸. W przypadku Sobiborskiego Parku Krajobrazowego cechą charakterystyczną są rozległe równiny porośnięte lasami, wśród których znajdują się śródleśne jeziora i torfowiska. Park ten jest typowym parkiem leśnym, bowiem lasy zajmują 75% jego powierzchni²⁰⁹. O powstaniu Skierbieszowskiego Parku Krajobrazowego zdecydowały jego walory krajobrazowe, a szczególnie zróżnicowana rzeźba terenu. Cechą wyróżniającą park jest interesująca szata roślinna oraz mały udział lasów w całkowitej jego powierzchni (20%). Zaznaczyć należy, iż lasy nie mają charakteru jednolitego kompleksu leśnego i stanowią jedynie śródleśne „wyspy”²¹⁰.

Innym ciekawym Parkiem Krajobrazowym są „Lasy Janowskie”, zajmujące powierzchnię ok. 40.000 ha. Wybitna wartość przyrodnicza tych terenów wynika między innymi z tego, iż na obszarze parku występują niedostępne lasy z zachowanym starowiekowym drzewostanem. Na terenie parku występuje ponad 130 rzadkich w Polsce roślin, z których 30 objętych jest ochroną gatunkową. Istotną wartość ma kompleks roślinności wodnej i szuwarowej²¹¹. Głównym walorem krajobrazowym i przyrodniczym Parku „Podlaski Przełom Bugu” jest meandrująca rzeka Bug. Poza dziką i nieuregulowaną rzeką, cechą parku jest duża różnorodność siedlisk. Jednakże najbardziej wartościowym miejscem pod względem przyrodniczym są łągi wierzbowo-topolowe²¹². Powyżej wymienione cechy kilku jedynie parków krajobrazowych województwa lubelskiego wskazują na ich zróżnicowanie i znaczący potencjał, który stanowi podstawę różnorodności przyrodniczej i krajobrazowej tych obszarów.

Terenami objętymi prawną ochroną są obszary chronionego krajobrazu, powoływane w podobnych celach jak parki krajobrazowe, obejmujące jednak swoim zasięgiem większe powierzchnie, o mniejszej randze ochronnej. Są to tereny wyróżniające się, zarówno w skali lokalnej, jak i regionalnej, walorami środowiskowymi oraz krajobrazowymi. Na terenach tych gospodarowanie ma sprzyjać równowadze ekologicznej, dlatego zakazane jest lokowanie tam obiektów uciążliwych dla środowiska. W odniesieniu do gospodarki rolnej czy leśnej nie występują praktycznie ograniczenia²¹³. Na terenie województwa lubelskiego występuje 17 obiektów obszarów chronionego krajobrazu, zajmujących 301.970,8 ha (12% powierzchni województwa).

Inną formą ochrony prawnej są zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, których w roku 2013 było w Polsce 331, w tym 7 w województwie lubelskim. Są to fragmenty krajobrazu naturalnego i kulturowego podlegające ochronie ze względu na ich walory widokowe lub estetyczne. Formuła ta stanowi „tymczasowe zabezpieczenie” dla elementów krajobrazu, które w późniejszym okresie mogą stać się rezerwatami przyrody²¹⁴.

²⁰⁸ http://www.parki.lubelskie.pl/parki_krajobrazowe/chelmski.html, dostęp z dnia 26.08.2015.

²⁰⁹ http://www.parki.lubelskie.pl/parki_krajobrazowe/sobiborski.html, dostęp z dnia 26.08.2015.

²¹⁰ http://www.parki.lubelskie.pl/parki_krajobrazowe/skierbieszowski.html, dostęp z dnia 26.08.2015.

²¹¹ http://www.parki.lubelskie.pl/parki_krajobrazowe/lasy-janowskie.html, dostęp z dnia 26.08.2015.

²¹² http://www.parki.lubelskie.pl/parki_krajobrazowe/podlaski-przelom-bugu.html, dostęp z dnia 26.08.2015.

²¹³ D. Fijałkowski (red.), *Ochrona przyrody i środowiska...*, dz. cyt., s. 169.

²¹⁴ *Ochrona środowiska 2014, Informacje...* dz. cyt., s. 299.

Użytki ekologiczne oraz stanowiska dokumentacyjne są obiektami ochrony przyrody, które obejmują małe powierzchnie i nie nadają się do użytkowania gospodarczego. Odrębną grupę stanowią pomniki przyrody, które, zgodnie z *Ustawą o ochronie przyrody* definiowane są jako „pojedyncze twory przyrody żywej i nieożywionej lub ich skupiska o szczególnej wartości przyrodniczej, naukowej, kulturowej, historycznej lub krajobrazowej oraz odznaczające się indywidualnymi cechami, wyróżniającymi je wśród innych tworów, okazałych rozmiarów drzewa, krzewy gatunków rodzimych lub obcych, źródła, wodospady, wywierzyska, skałki, jary, głązy narzutowe oraz jaskinie”²¹⁵.

Omawiając zagadnienie obszarów przyrodniczo cennych nie można zapominać o terenach objętych europejską siecią ekologiczną Natura 2000. W ramach jej funkcjonowania istnieją dwa rodzaje obszarów²¹⁶:

- obszary specjalnej ochrony ptaków,
- specjalne obszary ochrony siedlisk.

Sieć Natura 2000 nakłada się swoim zasięgiem na obowiązujący system ochrony przyrody i stanowi jego uzupełnienie. Na terenie województwa lubelskiego obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) zajmują powierzchnie 335.841,2 ha, zaś specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) 164.724,7 ha²¹⁷.

Wykorzystanie gruntów na obszarach chronionych i przyrodniczo cennych różni się od ich wykorzystania na terenie całego kraju. Związane jest to między innymi z wyższym współczynnikiem lesistości, czy też większym udziałem obszarów znajdujących się pod wodą. Produkcja rolnicza na tych terenach charakteryzuje się niższym poziomem intensywności, który wyrażony jest poprzez ograniczenie destruktywnych dla środowiska kierunków produkcji oraz mniejsze nakłady na chemizację produkcji²¹⁸. Prowadzenie działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych i chronionych związane jest z uwarunkowaniami przyrodniczo-prawnymi, które ograniczają intensyfikację produkcji. Tereny te stwarzają możliwości produkcji w innych kierunkach, w tym produkcji ekologicznej²¹⁹. Inną formą, która stwarza możliwości efektywnego prowadzenia działalności rolniczej jest rolnictwo integrowane (zintegrowane, harmonijne, zrównoważone), czyli taki sposób gospodarowania, który umożliwi realizację celów ekonomicznych i ekologicznych. Osiągnięcie tych celów równocześnie możliwe jest poprzez świadome wykorzystywanie nowoczesnych technik wytwarzania, usprawnianie zarządzania oraz wdrażanie różnorodnych form postępu biologicznego²²⁰.

Biorąc pod uwagę różnorodność form ochrony na terenie województwa lubelskiego wydaje się zasadne stwierdzenie, iż na obszarach przyrodniczo cennych wśród preferowanych form działalności rolniczej winno znaleźć się rolnictwo ekologiczne oraz zrównoważone, jak również szeroko pojęta turystyka wiejska.

²¹⁵ Art. 40.1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2004 Nr 92 Poz. 880 z późn. zm.

²¹⁶ B. Dobrzańska, Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju..., dz. cyt., s. 69

²¹⁷ Ochrona środowiska 2014, Informacje..., dz. cyt., s. 299.

²¹⁸ A. Bołtromiuk, Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003, s. 102-103.

²¹⁹ Tamże, s. 106.

²²⁰ A. Walaszczyk, Systemy informacyjne w rolnictwie precyzyjnym, Innowacje w zarządzaniu i inżynierii produkcji, Opole 2012, s. 875-876.

3. Struktura agrarna i jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Zagadnienie struktury agrarnej polskiego rolnictwa jest tematem dyskutowanym niejednokrotnie, zarówno w przeszłości, jak również w chwili obecnej. W latach 1950-2010 zmiany zachodzące w tym zakresie polegały między innymi na zmniejszeniu liczby gospodarstw, zwiększeniu liczby gospodarstw większych, a także koncentracji ziemi wśród dużych podmiotów²²¹. Jednakże szczególnego wymiaru dyskusja ta nabrała w momencie przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. Dążenie do zmiany struktury agrarnej stało się jednym z priorytetów prowadzonej polityki rozwoju obszarów wiejskich. Podejmowano szereg działań zmierzających do zmian tej struktury, wśród nich można wymienić „Renty strukturalne”. Działanie realizowano w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006 (PROW 2004-2006) oraz na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013). Celem tego działania była zarówno poprawa struktury gospodarstw rolnych, ale także zapewnienie dochodu rolnikom, którzy zrezygnują z prowadzenia działalności rolniczej w wieku przedemerytalnym oraz obniżenie wieku osób prowadzących działalność rolniczą.

Przyczyn rozdrobnionej struktury agrarnej nie tylko na terenie województwa lubelskiego, ale również na obszarze całej Polski należy upatrywać zarówno w obecnych uwarunkowaniach społecznych, jak również w uwarunkowaniach ukształtowanych historycznie.

Tabela 2.4. Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące działalność rolniczą według grup obszarowych użytków rolnych

Wyszczególnienie	Gospodarstwa		Użytki rolne	
	ha	%	ha	%
do 1 ha włącznie	47729	20,4	20294	1,5
1-2 ha	32163	13,8	47629	3,5
2-3 ha	26120	11,2	64408	4,7
3-5 ha	40551	17,5	159352	11,7
5-10 ha	52443	22,5	370489	27,2
10-15 ha	18072	7,7	217712	16,0
15-20 ha	7018	3,0	120515	8,9
20-30 ha	5222	2,2	125482	9,2
30-50 ha	2708	1,2	101596	7,5
50-100 ha	1026	0,4	68282	5,0
100 ha i więcej	320	0,1	64123	4,8
ogółem	233372	100	1359882	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010, Charakterystyka gospodarstw rolnych, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012, s. 448-449.

Rolniczą przestrzeń produkcyjną w województwie lubelskim, w wymiarze 1.359.882 ha użytkowało w 2010 roku 233.599 gospodarstw rolnych prowadzących

²²¹ J.S. Zegar, Kwestia struktury agrarnej rolnictwa rodzinnego w Polsce, *Journal of Agrobusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014, s. 181.

działalność rolniczą, w tym 66 z sektora publicznego²²². Powierzchnia ta obejmowała 54,1% ogólnej powierzchni województwa lubelskiego w 2010 roku. Dane w tabeli 2.4 wskazują na znaczne rozdrobnienie struktury agrarnej. W ogólnej liczbie gospodarstw aż około 20% stanowią gospodarstwa najmniejsze (do 1 ha), a gospodarstwa o powierzchni do 5 ha stanowią w sumie 62,8% ogólnej liczby gospodarstw i zajmują łącznie 21,4% użytków rolnych.

Gospodarstwa indywidualne powyżej 5 ha stanowią 22,5% ogółu gospodarstw, zajmując powierzchnię 27,2% użytków rolnych. Gospodarstwa duże o charakterze przedsiębiorstw, o powierzchni powyżej 50 ha to niespełna 0,6% ogółu gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą. Zajmują one blisko 10% powierzchni użytków rolnych.

Analizując strukturę agrarną w ujęciu podregionów należy zauważyć, iż podregiony bialski oraz chełmsko-zamojski charakteryzują się najwyższym udziałem indywidualnych gospodarstw rolnych prowadzących działalność rolniczą na powierzchni powyżej 15 ha. Według Powszechnego Spisu Rolnego z roku 2010 gospodarstwa o powierzchni powyżej 15 ha wystąpiły głównie w podregionie chełmsko-zamojskim (38%) i bialskim (30%). Podregionem o najbardziej rozdrobnionej strukturze agrarnej jest podregion puławski. Ponad 67% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą to gospodarstwa o areale do 5 ha, jedynie 3,7% to gospodarstwa o powierzchni powyżej 15 ha. Rozdrobnieniem charakteryzuje się również rolnictwo indywidualne na terenie podregionu lubelskiego, jednakże udział gospodarstw o powierzchni poniżej 5 ha jest nieznacznie niższy²²³.

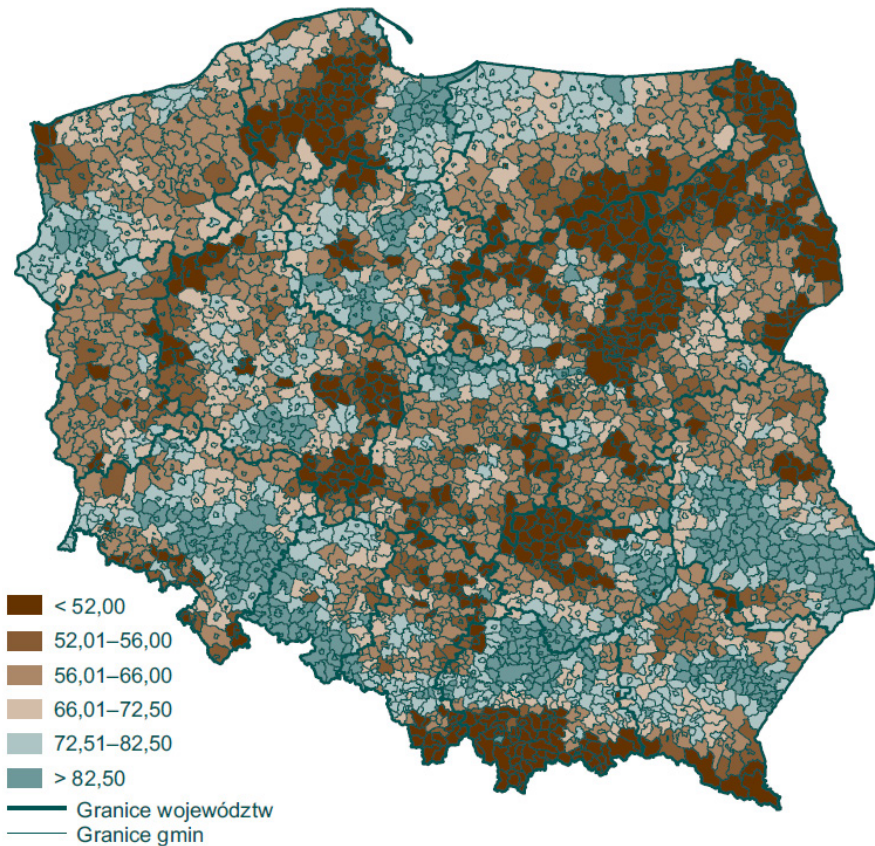
Rozwój produkcji rolniczej uwarunkowany jest między innymi jakością gleb. Potencjał przyrodniczy województwa lubelskiego według wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej w wynosi 74,1pkt. (w kraju 66,6pkt.). Wielkość ta jest znacznie korzystniejsza w porównaniu do innych regionów w kraju – jest jedną z najwyższych w Polsce (po województwach opolskim i dolnośląskim) – rysunek 2.3²²⁴.

²²² Charakterystyka gospodarstw rolnych, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012, s. 448, tabela 22.

²²³ Opracowanie własne na podstawie http://stat.gov.pl/bdl/app/dane_podgrup.display?p_id=664455&p_token=0.9803935723543733#, dostęp z dnia 27.05.2015.

²²⁴ Rolnictwo w województwie lubelskim w 2013 roku, Informacje i opracowania statystyczne, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2014, s. 19-20.

Rysunek 2.3 Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla poszczególnych województw z uwzględnieniem gmin

Źródło: J. Kozyra, G. Siebielec, Stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich, [w:] I. Nurzyńska, W. Poczta, Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi, Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2014, s. 179.

Analizując jakość gleb pod względem przydatności dla rolnictwa należy wskazać, iż najkorzystniejsze warunki występują w południowo-wschodnich krańcach województwa (gminy: Dołhobyczów, Hrubieszów, Mircze, Telatyn, Trzeszczany) oraz w okolicach Lublina (Konopnicy i Jastkowa). Najgorsze jakościowo gleby znajdują się w północnej części województwa – powiaty: bialski, włodawski, łukowski, lubartowski²²⁵.

²²⁵ Rolnictwo w województwie lubelskim..., dz. cyt., s. 19-20.

4. Ogólna charakterystyka gospodarstw rolnych

Dokonując analizy struktury rodzajowej gospodarstw rolnych należy uwzględnić fakt, że od 2010 roku zmianie uległa definicja gospodarstwa rolnego, która została zmodyfikowana zarówno do celów dostosowawczych obowiązujących w UE, jak również do zmian zachodzących w polskim rolnictwie na przestrzeni ostatnich lat.

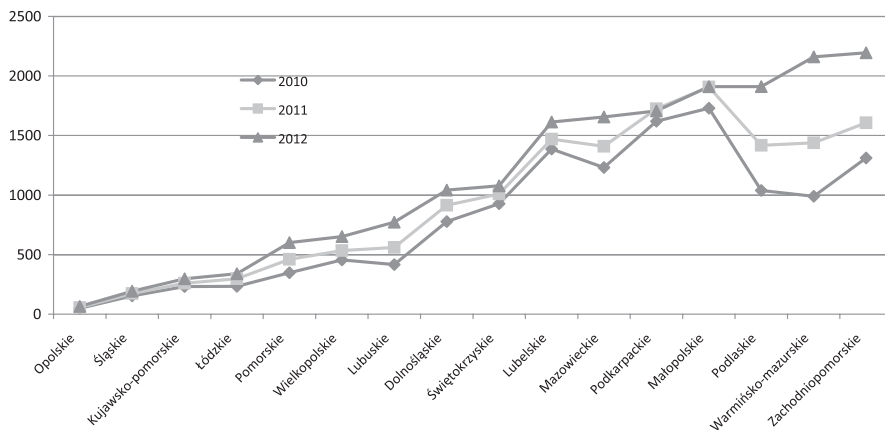
Nowe podejście metodologiczne wyodrębnia gospodarstwa rolne oraz gospodarstwa rolne osoby fizycznej (gospodarstwo indywidualne). Definicja gospodarstwa rolnego wskazuje, iż jest to podmiot wyodrębniony pod względem technicznym i ekonomicznym. Jednostka posiada odrębne kierownictwo (użytkownik/zarządzający) oraz prowadzi działalność rolniczą. Mówiąc o gospodarstwie indywidualnym przyjmuje się, iż jest to gospodarstwo użytkowane przez osobę fizyczną o powierzchni 1 ha i więcej użytków rolnych (UR) lub gospodarstwo poniżej 1 ha UR (w tym nieposiadające użytków rolnych), jeżeli spełnia co najmniej jeden z piętnastu wymienianych kryteriów²²⁶. Gospodarstwem rolnym osoby fizycznej jest również gospodarstwo poniżej 1ha niespełniające kryteriów, a prowadzące produkcję ekologiczną.

Jedną z kategorii gospodarstw indywidualnych są gospodarstwa ekologiczne. Produkcja w tych gospodarstwach kładzie szczególny nacisk na zachowanie równowagi biologicznej w ekosystemach²²⁷. Ogólna liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem w Polsce kształtowała się w roku 2012 na poziomie 18.187 podmiotów, z czego 8,9% stanowiły gospodarstwa na terenie województwa lubelskiego. Największa liczba tego rodzaju gospodarstw wystąpiła w woj. warmińsko-mazurskim oraz zachodniopomorskim – wykres 2.2. Na przestrzeni ostatnich lat na terenie Polski można zaobserwować rozwój tego sektora produkcji rolniczej. Liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem rokrocznie wzrasta o ok. 20%. Dynamika rozwoju na terenie woj. lubelskiego jest mniejsza (ok. 6-10% w skali roku).

²²⁶ I. 0,5 ha dla: plantacji drzew owocowych, plantacji krzewów owocowych, warzyw gruntowych, truskawek gruntowych, chmielu; II. 0,3 ha szkótek sadowniczych i ozdobnych; III. 0,1 ha dla: warzyw pod osłonami, truskawek pod osłonami, kwiatów i roślin ozdobnych pod osłonami, tytoniu; IV. 25 m² grzybów jadalnych; V.10 szt. bydła ogółem; VI. 5 szt. krów; VII. 50 szt. świń ogółem; VIII. 10 szt. loch; IX. 20 szt. dla: owiec ogółem, kóz ogółem; X. 100 szt. drobiu ogółem; XI. 5 szt. koni ogółem; XII. 50 szt. samic królików; XIII. 5 szt. samic pozostałych zwierząt futerkowych; XIV. 10 szt. dzikich zwierząt (np. dziki, sarny, daniela) utrzymywanych w gospodarstwie dla produkcji mięsa; XV. 20 pni pszczelich.

²²⁷ H. Runowski, Rolnictwo ekologiczne – rozwój czy regres? Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G, 96 (4), 2009, s. 183.

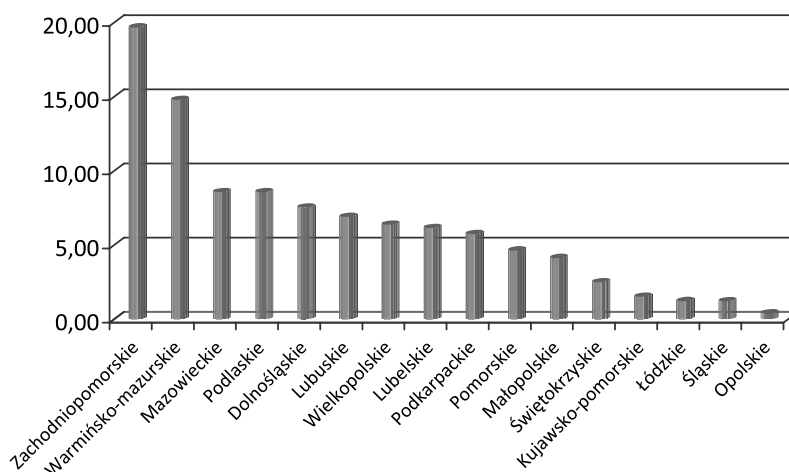
Wykres 2.2. Liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem w woj. lubelskim na tle innych województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Bank Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 24.05.2015.

Powierzchnia użytków rolnych, na których prowadzona jest produkcja ekologiczna w woj. lubelskim, stanowi 6,2% powierzchni wykorzystywanej na ten cel w Polsce. Przyrost areалу w 2012 roku w porównaniu do roku 2011 wynosił 13,9%. Taki poziom wykorzystania użytków rolnych stawia województwo lubelskie na 8 pozycji pod względem powierzchni wykorzystywanej na cele produkcji ekologicznej na tle pozostałych województw.

Wykres 2.3. Powierzchnia użytków rolnych zajmowanych przez gospodarstwa ekologiczne z certyfikatem w województwie lubelskim na tle pozostałych regionów Polski w roku 2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 26.05.2015.

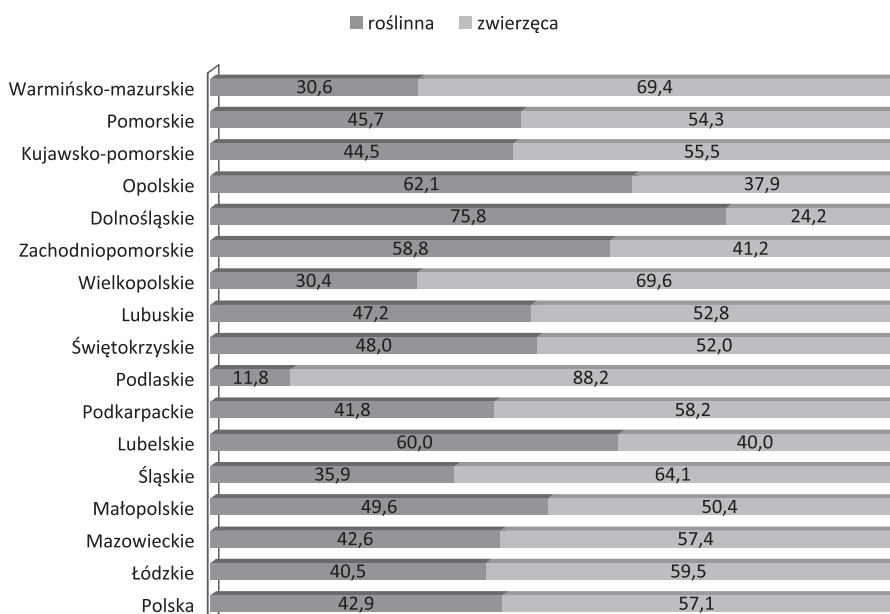
Inną kategorią w klasyfikacji rodzajowej są gospodarstwa wielopowierzchniowe. Według definicji Głównego Urzędu Statystycznego stanowią je podmioty posiadające gospodarstwo rolne o powierzchni użytkowej powyżej 100 ha²²⁸. Udział gospodarstw wielkopowierzchniowych w liczbie gospodarstw ogółem w roku 2012 w Polsce wynosił 0,66%, w porównaniu z rokiem 2011 nastąpił wzrost o 0,06 p.p. Wielkość ta w odniesieniu do gospodarstw indywidualnych kształtowała się w 2012 roku na poziomie 0,52%.

Województwo lubelskie na tle innych znajdowało się na 12 pozycji w 2012 roku, udział tego rodzaju gospodarstw w ogóle gospodarstw stanowi jedynie 0,24%. Niższe wielkości osiągnęły jedynie województwa: podkarpackie, łódzkie, małopolskie i świętokrzyskie²²⁹.

5. Produkcja zwierzęca i roślinna

Struktura towarowej produkcji rolniczej w roku 2012 wskazuje, iż w województwie lubelskim dominujący udział ma produkcja roślinna (60%). Zdecydowanie wyższy wskaźnik wystąpił w województwie dolnośląskim (75%), zaś najniższy udział produkcji roślinnej w województwie podlaskim 11,8% – wykres 2.4.

Wykres 2.4. Struktura towarowej produkcji rolniczej w 2012 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 27.05.2015.

²²⁸ http://stat.gov.pl/bdl/app/slow_katgrupg.pgru_lista?p_kate_id=6&p_grup_id=333, z dnia 25.05.2015.

²²⁹ Tamże.

Analiza realizacji produkcji roślinnej (tabela 2.5) objęła czternaście kategorii. Należy wskazać, iż gospodarstwa indywidualne w województwie lubelskim są dominującym producentem tytoniu oraz roślin strączkowych. W roku 2013 producenci indywidualni dostarczyli 47% ogółu zbiorów tytoniu w kraju. Wynika to zarówno z faktu, iż powierzchnia zasiewów tego rodzaju upraw była największa w kraju, jak również z tego, że plony z hektara były wysokie. Jednakże w porównaniu do roku 2012 obie te kategorie w gospodarstwach indywidualnych spadły.

Powierzchnia uprawy tytoniu zmniejszyła się o 20%, zaś plony z hektara o 10%. W przypadku roślin strączkowych indywidualni producenci z województwa lubelskiego w roku 2013 dostarczyli 16% produkcji krajowej, przy osiągnięciu wysokich plonów z hektara. Wysoki udział w produkcji krajowej może wynikać głównie z tego, iż w województwie lubelskim na tle pozostałych nastąpił najwyższy wzrost powierzchni zasiewów roślin strączkowych w gospodarstwach indywidualnych – w roku 2013 w porównaniu z rokiem 2012 o 62%. Zdecydowanie mniejszy przyrost był w woj. lubuskim (48%), opolskim (31%), zachodniopomorskim (3,4%) i warmińsko-mazurskim (0,3%). W pozostałych województwach nastąpiło zmniejszenie produkcji zasiewów roślin strączkowych.

Tabela 2.5. Powierzchnia zasiewów, udział produkcji zasiewów w zasiewach ogółem w Polsce, plony z ha, zmiana zbiorów wybranych podstawowych upraw – gospodarstwa indywidualne (dane dla 2013 roku)

l.p.	Wyszczególnienie	Powierzchnia w ha 2013	% z Polski	Plony z ha	Plony z ha w Polsce	Zbiory zmiana % 2012/2013	Zbiory % z Polski
Zboża							
1.	zboża ogółem	7.479.493	11,3 ⁽³⁾	32,4	35,2	-1,6	10,1 ⁽³⁾
2.	zboża podstawowe z mieszanką	6.753.467	11,6 ⁽³⁾	31,2	34,2	-5,8	10,6 ⁽²⁾
3.	zboża podstawowe	5.741.096	11,7 ⁽³⁾	31,9	33,9	-3,1	10,7 ⁽²⁾
4.	pszenica	2.137.868	14,4 ⁽²⁾	36,1	41,1	-0,9	12,7 ⁽²⁾
5.	żyto	1.172.722	6,5 ⁽⁶⁾	24,3	27,7	-1,3	5,7 ⁽⁶⁾
6.	jęczmień	819.994	14,0 ⁽²⁾	32,1	34,6	-17,5	13,0 ⁽²⁾
7.	owies	433.812	14,8 ⁽²⁾	27,0	27,3	-9,9	14,6 ⁽²⁾
8.	pszenżyto	1.176.700	9,8 ⁽³⁾	2,9	35,5	13,6	8,0 ⁽⁶⁾
9.	ziemniaki	346.134	8,0 ⁽⁴⁾	224,0	205	-16,3	9,2 ⁽⁴⁾
Uprawy przemysłowe							
10.	buraki cukrowe	193.671	20,1 ⁽²⁾	562,0	585,0	6,6	19,3 ⁽³⁾
11.	rzepa i rzepik	920.705	8,9 ⁽⁴⁾	23,9	27,0	59,7	7,9 ⁽⁶⁾
12.	rośliny strączkowe	173.016	16,4 ⁽¹⁾	21,5	21,8	51,3	16,1 ⁽¹⁾
13.	rośliny oleiste	939.672	9,0 ⁽⁴⁾	23,5	26,7	56,9	7,9 ⁽⁶⁾
14.	tytoń	14.686	46,0 ⁽¹⁾	21,5	21,0	-28,3	47,2 ⁽¹⁾

(2) – miejsce w grupie 16 województw Polski.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 27.05.2015.

Należy wskazać, iż grupa upraw przemysłowych charakteryzuje się w analizowanych kategoriach znaczącym wzrostem zbiorów w roku 2013 w porównaniu z rokiem 2012 (poza tytoniem). W przypadku rzepaku i rzepiku, roślin strączkowych i oleistych nastąpił wzrost powierzchni zasiewów w roku 2013 w porównaniu z rokiem 2012. Powierzchnia upraw roślin strączkowych powiększyła się o 62%, rzepaku i rzepiku o 75%, zaś roślin oleistych o 53%.

Producenci indywidualni z woj. lubelskiego stanowią czwartą grupę producentów ziemniaków w kraju. Ważne jest to, iż plony z hektara w województwie lubelskim są wyższe od średnich plonów dla całego kraju o 19 t. W roku 2013 zbiory ziemniaków w gospodarstwach producentów indywidualnych zmniejszyły się w porównaniu z 2012 o 16,3% – tabela 2.5. Jest to wynik zmniejszenia powierzchni zasiewów o 14% w tym samym okresie.

Produkcja zbóż w gospodarstwach indywidualnych województwa lubelskiego realizowana jest na znaczących obszarach powierzchni zasiewów. Jednakże spośród analizowanych odmian jedynie obszary zasiewów pszenżyta i żyta zostały powiększone w roku 2013 w stosunku do 2012, o odpowiednio 12,8% i 1,5%. W pozostałych przypadkach powierzchnia uległa redukcji. W największym stopniu producenci indywidualni ograniczyli zasiewy jęczmienia o 16,3%. Warto również zwrócić uwagę na fakt, iż w prawie wszystkich analizowanych przypadkach (poza pszenżytem) zbiory w 2013 były mniejsze niż w 2012 roku. Różna była skala zmniejszenia zbiorów.

Przeprowadzona analiza produkcji roślinnej wskazuje, iż w zdecydowanej większości przypadków produkcja zbóż nie pozwala osiągać plonów z hektara na poziomie średniej krajowej. Jedynie w przypadku owsa osiągnane przez producentów indywidualnych plony z ha są zbliżone do średnich plonów w Polsce.

Tabela 2.6. Powierzchnia zasiewów wybranych podstawowych upraw w woj. lubelskim poszczególnych latach

l.p.	Wyszczególnienie	2004 rok	2007 rok	2013 rok
Zboża				
1.	zboża ogółem	857.418	947.619	787.319
2.	zboża podstawowe z mieszanką	816.721	879.511	733.869
3.	zboża podstawowe	662.105	724.605	625.324
4.	pszenica	267.373	273.082	271.603
5.	żyto	113.076	86.958	73.804
6.	jęczmień	122.353	167.565	106.471
7.	owies	73.990	80.281	62.588
8.	pszenżyto	85.313	116.720	110.858
9.	ziemniaki	64.119	47.573	28.046
Uprawy przemysłowe				
10.	buraki cukrowe	41.098	35.595	33.124
11.	rzepa i rzepik	23.479	48.614	66.747
12.	rośliny strączkowe	21.675	28.348	26.552
13.	rośliny oleiste	27.351	52.765	68.906
14.	tytoń	6.261	8.134	6.753

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl> z dnia 2015-05-25.

Zmiany w powierzchni zasiewów w poszczególnych wybranych latach wskazują, iż w zdecydowanej większości przypadków nastąpiło zmniejszenie powierzchni zasiewów. Porównując rok 2004 do 2013, o wzroście powierzchni zasiewów można mówić w przypadku rzepaku i rzepiku (65%), roślin oleistych (60%), pszenżyta (23%) roślin strączkowych (18%), tytoniu (7%) oraz pszenicy (1,5%). W pozostałych przypadkach nastąpiło zmniejszenie powierzchni zasiewów. Największy spadek miał miejsce w przypadku ziemniaków (spadek o 130%), żyta (53%) oraz buraków cukrowych (24%) – tabela 2.6.

Jednym z kierunków produkcji roślinnej charakteryzujących województwo lubelskie na tle pozostałych regionów jest powierzchnia sadów. W roku 2013 wynosiła ona 77.233 ha, w porównaniu do roku 2012 wzrosła o 6,5%. Województwami dominującymi pod względem powierzchni sadów w kraju są mazowieckie (30,30%), lubelskie (21,3%) oraz łódzkie (10,46%) i świętokrzyskie (10,58%). Jednakże analiza zbiorów z drzew owocowych²³⁰ gospodarstw indywidualnych wskazuje, iż w roku 2013 nastąpił nieznaczny spadek w porównaniu do roku 2012 (0,03%). Udział zbiorów z drzew owocowych w woj. lubelskim na tle innych województw stanowi 16%, i lokuje je jako drugie po mazowieckim (46%). Biorąc pod uwagę tendencje ogólnokrajowe można wskazać, iż jest to znaczący sukces producentów z woj. lubelskiego. Jednakże porównując wzrost w zbiorach np. w województwie warmińsko-mazurskim (wzrost zbiorów w 2013 w stosunku do 2012 o 50,7%), czy też zachodniopomorskim (59%) sukces ten traci na znaczeniu. Zdecydowanie korzystniej wygląda sytuacja produkcji rolniczej w zakresie owoców jagodowych²³¹. Tego rodzaju produkcja w gospodarstwach indywidualnych stanowiła w roku 2013 48,1% ogółu zbiorów w Polsce. Wynik ten stawia woj. lubelskie w roli lidera producentów owoców jagodowych. Drugim regionem było mazowieckie, dostarczające 16,5% ogółu zbiorów.

Można zatem uznać, iż woj. lubelskie utrzymuje swoją specjalizację w zakresie produkcji owoców i warzyw. Przeprowadzone w 2006 roku przez S. Krasowicza i J. Kopińskiego analizy struktury produkcji roślinnej wskazały, iż województwo lubelskie (a także województwa: łódzkie, małopolskie, mazowieckie i świętokrzyskie) to regiony o znaczącym udziale w strukturze towarowej produkcji rolniczej tych dwóch grup produktów²³². Jak widać, tendencja ta się utrzymuje.

Jednym z obszarów podejmowania produkcji zwierzęcej na terenie woj. lubelskiego jest produkcja bydła. Pogłowie bydła w roku 2013 na terenie Polski wynosiło 5.500.384 szt. Wielkość ta zmniejszyła się w porównaniu do roku 2012 o 0,4%. W województwie lubelskim pogłowie bydła w 2013 roku wynosiło 357.731 szt., a spadek w porównaniu do roku poprzedniego wyniósł 1,1%. Zmiany pogłowia bydła w analizowanym okresie we wszystkich województwach charakteryzowały się zróżnicowanymi tendencjami. W dziewięciu na szesnaście województw były to

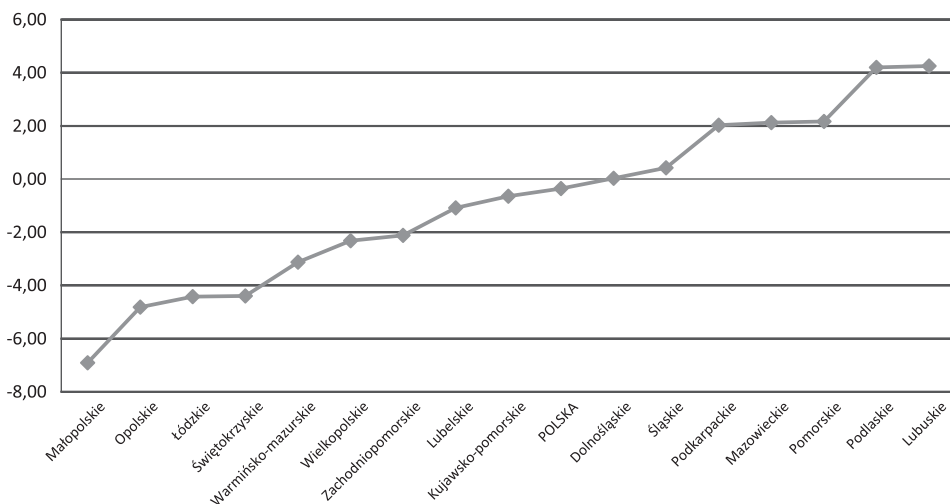
²³⁰ Drzewa owocowe takie jak: jabłonie, grusze, śliwy, wiśnie, czereśnie i pozostałe, tj. morele, brzoskwinie i orzechy włoskie łącznie; <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

²³¹ Krzewy owocowe: agrest, porzeczki (kolorowe i czarne), maliny (łącznie z powierzchnią jeżyny bezkolcowej) oraz uprawy innych krzewów owocowych, takich jak: aronia, borówka wysoka, winorośl, leszczyna i inne; <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

²³² S. Krasowicz, J. Kopiński, Wpływ warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych na regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce, Raporty PIB, Zeszyt 3, 2006, s. 88.

spadki produkcji, zaś w pozostałych – wzrosty na zróżnicowanym poziomie. Największy spadek pogłowia wystąpił w województwie małopolskim (6,9%), zaś najmniejszy w kujawsko-pomorskim (0,6%).

Wykres 2.5. Zmiany pogłowia bydła w województwie lubelskim na tle pozostałych województw w roku 2013 w porównaniu do roku 2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 27.05.2015.

Pod względem wielkości pogłowia bydła ogółem lubelskie zajmuje 7 lokatę w kraju po województwie mazowieckim, podlaskim, wielkopolskim, kujawsko-pomorskim, warmińsko-mazurskim i łódzkim. Najmniejsze pogłowia bydła w roku 2013 było w województwie lubuskim – 68.327 szt.

Poza zmianą w pogłowiu bydła na przestrzeni lat 2012-2013, należy również zwrócić uwagę na zmiany w strukturze wiekowej bydła. Można wskazać, iż zmianom uległy wszystkie kategorie wiekowe grup bydła. Jednak najbardziej charakterystyczny jest spadek pogłowia bydła w wieku 2 lat i więcej ogółem (spadek w 2013 w porównaniu do 2012 o 8,9%), oraz wzrost pogłowia bydła młodego w wieku 1-2 lata o 5,4% w 2013 w porównaniu do 2012 roku. W przypadku cieląt w wieku poniżej 1 roku wzrost ten był wyższy, bo kształtował się na poziomie 10,53 p.p. Można przypuszczać, że ze względu na sytuację związaną z niskimi cenami skupu mleka nastąpił również spadek pogłowia bydła w grupach: bydło w wieku 2 lat i więcej, krowy mleczne oraz krowy „mamki”. Spadki te kształtowały się odpowiednio 5,3% oraz 12%.

Drugim kierunkiem produkcji zwierzęcej jest trzoda chlewna. Pogłowia trzody chlewnej w roku 2013 w woj. lubelskim wynosiło 597.803 szt. Stanowiło to 5,4% ogółu pogłowia trzody w Polsce. Wielkość pogłowia utrzymała się na tym samym poziomie w porównaniu z rokiem 2012, gdzie w Polsce nastąpił nieznaczny spadek

o 1,3 p.p. Analizując te wielkości na przestrzeni ostatnich pięciu lat można zaobserwować, iż znaczące spadki pogłowia trzody chlewnej w woj. lubelskim wystąpiły w latach 2011 i 2012. Wynosiły one odpowiednio 17,8% i 24,8% w porównaniu do roku wcześniejszego. Zmiany zachodzące w pogłowiu trzody chlewnej związane są ze zmianami ceny żywca wieprzowego, która jest syntetyczną miarą opłacalności produkcji.

Poza zmianami w samej wielkości pogłowia trzody chlewnej, zaobserwować można również zmiany zachodzące w jej strukturze. W roku 2013 nastąpił wzrost stada trzody chlewnej ogółem przeznaczonej na ubój o 7,5%, natomiast nastąpił spadek trzody chlewnej ogółem z przeznaczeniem na chów o 10% w porównaniu z rokiem 2012. Analizując odrębnie grupę trzody przeznaczonej na chów szczególnie spadek ten dotyczył loch – 10% w porównaniu do roku 2012.

Pogłowiu owiec w Polsce w roku 2013 wynosiło 223.057 szt. i było wyższe o 2% w porównaniu do pogłowia w 2012 roku. Województwo lubelskie zajmuje piątą pozycję pod względem wielkości pogłowia owiec na tle pozostałych województw, za małopolskim, wielkopolskim, podlaskim i pomorskim. Województwa te posiadają 54% ogólnego pogłowia owiec w Polsce, lubelskie natomiast tylko 6,7%.

Pogłowiu drobiu w 2013 roku w województwie lubelskim wynosiło 5.186.570 szt., stanowiło 4% ogółu pogłowia drobiu w Polsce. Lubelskie znajdowało się na dziesiątej pozycji według ilości sztuk drobiu na tle innych województw. W porównaniu z rokiem 2012, nastąpił spadek pogłowia o 2,5%. Lubelskie było jednym z siedmiu województw, w przypadku których nastąpił w 2013 roku spadek pogłowia drobiu. Największy wzrost pogłowia miał miejsce w woj. zachodniopomorskim o 41,1%, zaś największy spadek – w łódzkim o 6,9%.

Tabela 2.7. Struktura produkcji zwierzęcej w wybranych latach 2004, 2007 i 2013 (w sztukach)

Wyszczególnienie	2004 rok	2007 rok	2013 rok
bydło	377.451	370.573	361.477
trzoda chlewna	1.211.716	1.156.290	597.803
owce	27.428	21.654	15.001
drób	5.947.895	5.442.395	5.186.570

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych, <http://www.stat.gov.pl>, dostęp z dnia 25.05.2015.

Poziom produkcji zwierzęcej w województwie lubelskim w poszczególnych latach – 2004, 2007 i 2013 – ulegał zmniejszeniu (tabela 2.7). Szczególnie tendencja malejąca widoczna była w odniesieniu do pogłowia trzody chlewnej. Zmiana pogłowia na przestrzeni dziesięciu lat była bardzo duża, nastąpił jego spadek o blisko 50%. W przypadku pozostałej produkcji zwierzęcej różnice były zdecydowanie mniejsze.

Rolnictwo na terenie województwa lubelskiego zawsze postrzegane było jako dominująca i najważniejsza gałąź gospodarki. Pomimo tego, iż jest to w odczuciu społecznym najważniejszy obszar działalności, niezbędne jest wprowadzanie

zmian w wymiarze ekonomicznym i społecznym oraz świadomościowym. Aspekt świadomościowy odnosi się do poczucia, iż rolnictwo jest jedną z gałęzi gospodarki, nie najważniejszą, ale współtworzącą pozostałe. Wychodząc naprzeciw Regionalnej Strategii Innowacji należy zwrócić uwagę na fakt, iż strategiczną specjalizacją województwa jest biogospodarka. Rolnictwo stanowić powinno kluczowy jej sektor, bez którego trudno mówić o kreowaniu przewagi konkurencyjnej woj. lubelskiego. Zdecydowanie istotną szansą rozwoju rolnictwa w województwie jest wysoki udział wsparcia sektora rolnictwa i obszarów wiejskich z Funduszy Strukturalnych, Funduszu Spójności i środków Wspólnej Polityki Rolnej, co w połączeniu z dużymi obszarami o wysokiej jakości produkcyjnej przestrzeni rolniczej stwarza znaczące możliwości rozwoju. Warto jednak zwrócić uwagę na zagrożenia i wyzwania, przed jakimi staje rolnictwo oraz rozwój obszarów wiejskich na terenie województwa. Jednym z wiodących zjawisk jest obawa przed zmniejszaniem nakładów UE na wsparcie w rozwój regionów słabo rozwiniętych. Zdecydowanym zagrożeniem nie tylko z punktu widzenia rolnictwa, ale również rozwoju całego województwa są niekorzystne tendencje demograficzne (starzenie się społeczeństwa), jak również odpływ wykwalifikowanej kadry.

Zmiany w rolnictwie powinny iść w kierunku zmniejszenia udziału rolnictwa tradycyjnego i niskotowarowego. Dążeniem powinny być przemiany pozwalające na przemiany strukturalne ukierunkowane na specjalizacje w kierunkach produkcji, które są najbardziej opłacalne, jak również dążenie do pełnego wykorzystania zarówno walorów przyrodniczych, jak również i kulturowych, które stwarzają możliwości różnorodnych form turystyki wiejskiej.

Lepsze wykorzystanie potencjału zarówno zasobów naturalnych, jak i majątkowych mogłoby mieć miejsce dzięki kreowaniu zdecydowanie ściślejszych więzi pomiędzy mieszkańcami obszarów wiejskich. Mogłoby to mieć miejsce między innymi poprzez tworzenie grup producenckich, co pozwalałoby na efektywne wykorzystywanie posiadanych zasobów.

W celu lepszego wykorzystania potencjału lubelskiej wsi wydaje się zasadne umacnianie istniejącej już infrastruktury transportowej, komunalnej. Wszystkie te działania są szansą rozwoju obszarów wiejskich woj. lubelskiego, jak również w znaczący sposób mogłyby wpłynąć na poprawę jakości życia mieszkańców, zarówno w wymiarze subiektywnym, jak i obiektywnym.

Rozdział III

Warunki działalności gospodarstw z obszarów przyrodniczo cennych w świetle badań

Każdy podmiot gospodarczy funkcjonujący w systemie poddawany jest działaniu otoczenia. Otoczenie to najprościej możemy sklasyfikować jak mikro- i makrootoczenie. Zarówno jedno, jak i drugie oddziałuje na gospodarstwa domowe, gospodarstwa rolne, przy jednoczesnym oddziaływaniu samych tych gospodarstw na nie. W wyniku tego tworzą się zewnętrzne i wewnętrzne warunki działalności gospodarstw domowych.

W przypadku gospodarstw rolnych specyfika ich rozwoju i działań uwarunkowana jest szeregiem różnorodnych czynników, między innymi: poziomem osiągniętych dochodów z rolnictwa, dostępem do edukacji, instytucji doradczych, instytucji finansowych, otoczeniem gospodarstwa. Powtarzając za R. Przygodzką, czynniki determinujące rozwój rolnictwa tworzą dwie grupy – uwarunkowania wewnętrzne (endoagrarne) i zewnętrzne (egzoagrarne). Czynniki wewnętrzne tworzone są przez zasoby pracy, ziemi, kapitału oraz zarządzanie, zaś czynniki egzoagrarne obejmują grupy następujących uwarunkowań: rynkowe, instytucjonalne, środowiskowe, regionalne, makroekonomiczne i globalne²³³.

1. Charakterystyka badanej grupy

Podstawowymi czynnikami mającymi wpływ na możliwość zrównoważonego rozwoju gospodarstw rolniczych jest jakość użytków rolnych oraz ich obszar²³⁴. Użytki rolne stanowią grunty mogące służyć do produkcji rolnej. Na ich strukturę wpływ mają czynniki o charakterze przyrodniczym (np.: jakość gleb, suma opadów, poziom wody gruntowej) i organizacyjno-ekonomicznym. Wśród czynników organizacyjno-ekonomicznych wymienić należy m.in.: charakterystyczny dla danego gospodarstwa lub rejonu typ produkcyjny, obrany system produkcji roślinnej i system produkcji zwierzęcej²³⁵.

Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wśród badanych podmiotów wynosiła 23,87 ha (odchylenie standardowe 51,29). Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego na terenie gmin przyrodniczo cennych kształtowała się na poziomie

²³³ R. Przygodzka, Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006, s. 26.

²³⁴ S. Krasowicz, Rola oceny ekonomicznej w badaniach rolniczych, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (12), 2009, s. 96.

²³⁵ F. Kapusta, Ziemia w rolnictwie polskim, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Rolnictwo*, CVII (596), 2013, s. 41.

27,51 ha (odchylenie standardowe 58,37), zaś gmin porównawczych 13,56 ha (odchylenie standardowe 17,54).

W badanych gospodarstwach rolnych dominowały podmioty ukierunkowane na produkcję roślinną. Wśród ważniejszych obszarów tej produkcji wymienić należy produkcję zbóż, roślin przemysłowych i pastewnych oraz ziemniaków. Średnia powierzchnia zasiewów zboża wynosiła 11,95 ha (odchylenie standardowe 18,26). Powierzchnia zasiewów zbóż była bardzo zróżnicowana, rozpiętość pomiędzy powierzchnią zasiewów w poszczególnych gospodarstwach wyniosła 107,86 ha. Gospodarstwo o najmniejszej powierzchni, realizujące tę produkcję, wskazało na jedynie 0,14 ha, zaś maksymalna wielkość dla tego rodzaju produkcji wyniosła 108 ha. Wśród zbóż, których produkcją rolnicy się głównie zajmowali wymienić należy: pszenicę, żyto, jęczmień, owies. Kolejny rodzaj produkcji roślinnej, która zajmuje drugie miejsce pod względem średniej powierzchni zasiewów stanowiły rośliny przemysłowe (buraki, rzepak i inne). Średnia powierzchnia zasiewów wynosiła 8,02 ha (odchylenie standardowe 14,26). Również znaczące w produkcji roślinnej są rośliny pastewne – średnia powierzchnia zasiewów 6,28 ha, przy odchyleniu standardowym 11,87. Średnia powierzchnia uprawy ziemniaków kształtowała się poziomem 1,57 ha (odchylenie standardowe 2,66).

W przypadku produkcji zwierzęcej gospodarstwa koncentrowały się głównie na produkcji bydła, krów, drobiu oraz trzody chlewnej. Średnie pogłowie bydła wynosiło 17,63 szt. (odchylenie standardowe 27,02), zaś krów – 9,16 szt. (odchylenie standardowe 16,94). Liczba sztuk w poszczególnych gospodarstwach była bardzo zróżnicowana. Chów bydła był prowadzony jedynie w 19 gospodarstwach rolnych, z czego tylko 7 posiadało powyżej 10 sztuk. Posiadanie krów zadeklarowało 56 kierowników gospodarstw, w przypadku 16 gospodarstw ich liczba kształtowała się powyżej 10 sztuk. Trzoda chlewna stanowiła kierunek produkcji rolnej w 32 gospodarstwach, z czego jedynie w 17 pogłowie wynosiło powyżej 10 sztuk. Drób był utrzymywany w 41 gospodarstwach rolnych. Jednakże jedynie w 11 gospodarstwach zadeklarowana liczba sztuk drobiu wynosiła powyżej 50 sztuk.

Warto zauważyć, iż w przypadku 19 gospodarstw kierownicy wskazali na posiadanie koni, ich liczba w poszczególnych podmiotach była zróżnicowana. Średnia liczba koni w gospodarstwach wyniosła 6,31 szt. (odchylenie standardowe 6,65). Warto zaznaczyć, iż wystąpiły gospodarstwa, w przypadku których pogłowie wynosiło od 3 do 23 sztuk.

Analizując plany rozwojowe badanych gospodarstw należy wskazać, że ponad 60% kierowników gospodarstw zakładało, że w okresie nadchodzących 3-5 lat nie zamierza powiększać areалу gospodarstwa rolnego. Jedynie 13% respondentów przewidywało tego rodzaju rozwój. Poziom mediany dla wielkości ewentualnego zwiększonego areалу wynosił 10 ha, co oznacza, że połowa planujących ten rodzaj rozwoju gospodarstwa zamierzała zwiększyć areal do 10 ha, zaś pozostali rolnicy powyżej 10 ha.

Blisko ¼ badanych nie miała do końca sprecyzowanych planów na przyszłość w tym obszarze. Poza zmianą areалу gospodarstwa ważnym elementem związanym z prowadzeniem produkcji rolniczej jest także realizowany profil produkcji. Wśród

badanych producentów zmianę profilu produkcji rozważał jedynie jeden rolnik, który zamierzał w nadchodzących latach specjalizować się w uprawie zbóż.

Dużym zainteresowaniem w ostatnich latach cieszy się prowadzenie produkcji ekologicznej żywności. Szczególnie znaczące szanse na rozwój tego rodzaju produkcji mają tereny związane z wysokimi walorami środowiskowymi. Wśród kierowników gospodarstw biorących udział w badaniu jedynie 2% respondentów rozważało tego rodzaju zmiany w swoim gospodarstwie.

Aktywnością w poszukiwaniu dodatkowych źródeł dochodów może być zarówno próba zmiany profilu produkcji, jak również chęć podejmowania działalności pozarolniczej. Rozpoczęcie tego rodzaju aktywności zawodowej wiąże się z potrzebą uzyskiwania dodatkowych środków finansowych, nakładami pracy i potrzebą spełnienia szeregu uwarunkowań związanych z prowadzeniem działalności gospodarczej. W badanej grupie jedynie trzech na 200 respondentów było zainteresowanych podjęciem takich działań w najbliższych latach.

Pomimo szeregu trudności, jakie wiążą się z działalnością rolniczą, w wielu przypadkach stanowi ona jedno z głównych źródeł dochodów lub też jedyne źródło dochodów gospodarstw domowych. Można również przypuszczać, iż czynnikiem, który wpływa na potrzebę prowadzenia działalności rolniczej są problemy na rynku pracy, a przez to problemy ze znalezieniem pracy poza rolnictwem.

Wynika z tego, iż produkcja rolnicza stanowi najważniejsze źródło dochodów badanych gospodarstw. W zdecydowanej większości gospodarstw prowadzenie działalności rolniczej jest działaniem o charakterze długookresowym, stanowiącym przedmiot rozwoju zawodowego.

2. Wyposażenie w maszyny i urządzenia

Poziom wyposażenia w maszyny oraz urządzenia zależy od szeregu czynników, wśród nich wymienić należy: poziom osiąganych dochodów, strukturę gospodarstwa, specjalizację. Jednakże nie ulega jakiegokolwiek wątpliwości, iż istnieje potrzeba podejmowania działań inwestycyjnych w zakresie odtworzenia przestarzałego technologicznie sprzętu, który generuje wysokie koszty utrzymania. Jest również czynnikiem wpływającym na koszty wykonywania zabiegów rolniczych. Szczególnie istotne jest to z punktu widzenia problematyki środowiskowej, gdzie odpowiednia eksploatacja maszyn i urządzeń wpływa na ograniczanie negatywnych skutków działalności rolniczej.

Mechanizacja rolnictwa obejmuje szereg maszyn, narzędzi i urządzeń technicznych, które z punktu widzenia zastosowania można podzielić na²³⁶:

1. maszyny i narzędzia rolnicze, w tym:

a. maszyny stosowane w produkcji roślinnej (do uprawy, nawożenia i pielęgnacji roślin, maszyny do siewu i sadzenia, maszyny do zbioru, omłotu i czyszczenia zbóż, zielonek),

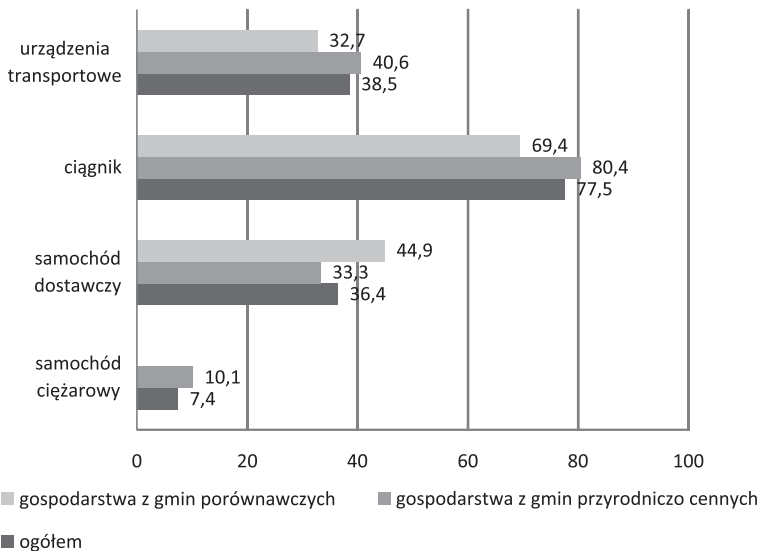
b. maszyny stosowane w produkcji zwierzęcej;

²³⁶ M. Kluba, Mechanizacja i nawożenie, [w:] B. Głębocki (red.), Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa, Powszechny Spis Rolny 2010, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014, s. 116.

2. środki energetyczne i transportu – narzędzia mechaniczne mogące przekazywać maszynom i narzędziom rolniczym energię służącą do ich uciążu lub napędu, tj.: ciągniki (razem z przyczepami), samochody (dotyczy ciężarowych i dostawczych), maszyny samobieżne (kombajny) oraz silniki spalino-we i elektryczne.

Podstawowym składnikiem sprzętu rolniczego posiadanym przez gospodarstwa był ciągnik. We współczesnym, zmotoryzowanym rolnictwie stanowi on podstawowe źródło siły pociągowej, a zarazem od jego stanu zależy mechanizacja pracy w gospodarstwie rolnym. Stan ten określają zarówno czynniki ilościowe, jak i jakościowe²³⁷. Stan parku ciągnikowego wpływa na możliwości prowadzenia zrównoważonej produkcji w gospodarstwach. Zrównoważona produkcja zależy od unowocześniania i upowszechniania zoptymalizowanych technologii, które można realizować z wykorzystaniem zestawów wieloczynnościowych maszyn i agregatów²³⁸. W badanej grupie gospodarstw ciągnik posiadało ponad ¾ gospodarstw prowadzących działalność rolniczą – wykres 3.1.

Wykres 3.1. Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzenia i samochody (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

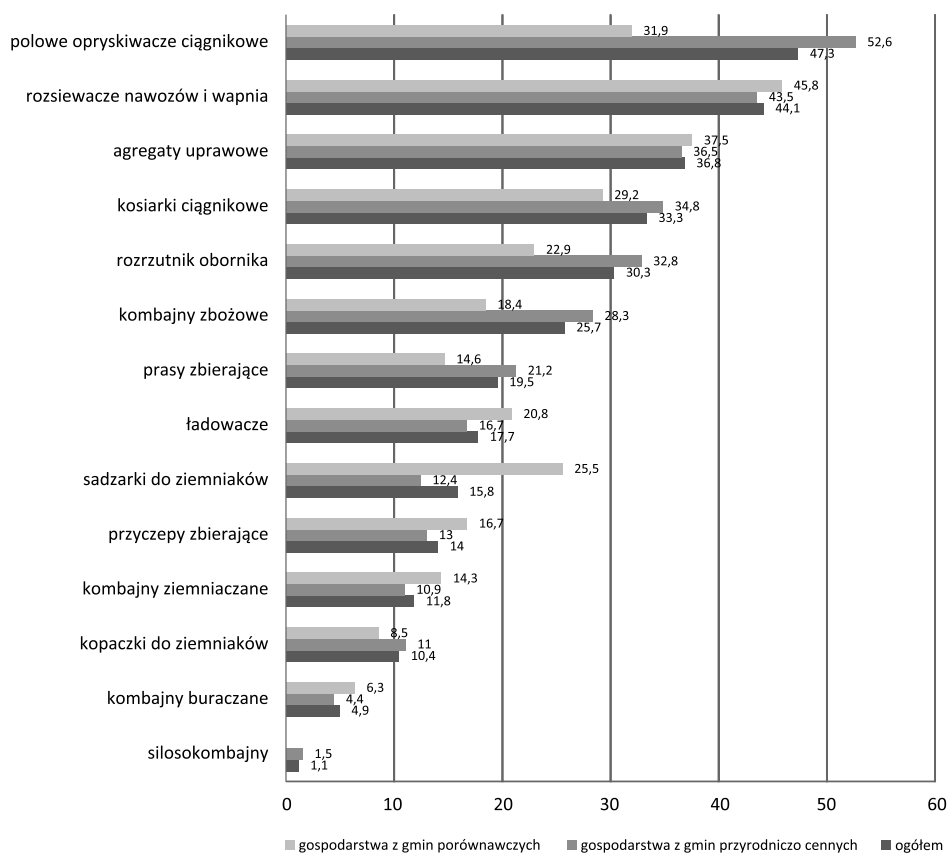
Poziom wyposażenia w poszczególne maszyny do produkcji roślinnej i zwierzęcej jest znacząco zróżnicowany. Znacznie większy odsetek gospodarstw rolnych posiada

²³⁷ J. Pawlak, Powierzchnia gospodarstw rolnych a stan parku ciągnikowego, *Problemy Inżynierii Rolniczej*, Tom R. 21, 1 (79), 2013, s. 14.

²³⁸ J. Kurek, Z. Wójcicki, Technologiczna i ekologiczna modernizacja wybranych gospodarstw rodzinnych, Część IV – Wyposażenie i działalność badanych obiektów w 2010 r., Wydawnictwo Instytutu Technologiczno-Przyrodniczego w Falentach, Falenty-Warszawa 2011, s. 147.

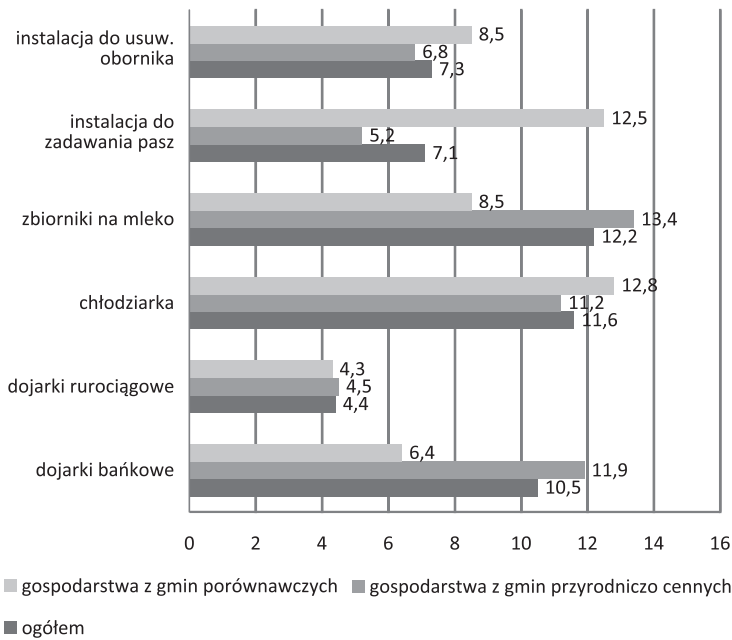
elementy wyposażenia związane z produkcją roślinną. Głównie wynika to z faktu, iż produkcja ta jest częściej realizowana wśród podmiotów biorących udział w badaniu. Do elementów wyposażenia posiadanych przez respondentów zaliczyć należy połowe opryskiwacze ciągnikowe (47,3%) oraz rozsiewacze nawozów i wapnia (44,1%). Znaczący stopień nasycenia w maszyny do produkcji rolniczej wystąpił również w przypadku posiadania agregatów uprawowych, kosiarek ciągnikowych, rozrzutników obornika. Należy również wskazać, iż jedną z maszyn wymagającą znaczących nakładów finansowych są kombajny. Urządzenie to stanowi przedmiot wyposażenia 25% gospodarstw rolniczych wśród badanych gospodarstw – wykres 3.2.

Wykres 3.2. Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzenia do produkcji roślinnej (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Z uwagi, iż produkcja zwierzęca była realizowana w mniejszej grupie gospodarstw, to również poziom wyposażenia w maszyny wykorzystywane do tego rodzaju działalności był niższy, około 10% gospodarstw deklarowało posiadanie zbiorników na mleko, chłodziarek oraz dojarek bańkowych (wykres 3.3).

Wykres 3.3. Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzeniach do produkcji zwierzęcej (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Poza samym faktem posiadania, równie istotny jest stopień wykorzystywania poszczególnych elementów wyposażenia. Rolnicy poddali subiektywnej ocenie stopień wykorzystania poszczególnych elementów wyposażenia w maszyny i urządzenia w czterostopniowej skali: do 25%, 25-50%, 50-75% i powyżej 75%.

W strukturze całego parku maszynowego posiadanego przez gospodarstwa rolne największe znaczenie ma mechaniczna siła pociągowa. Ten element wyposażenia w znaczącym stopniu decyduje o wykorzystaniu innych maszyn towarzyszących. Mechaniczna siła pociągowa pośrednio wpływa na terminowość oraz jakość wykonywanych zabiegów produkcyjnych, poziom ponoszonych nakładów. Rezultatem tego jest uzyskiwana efektywność produkcji²³⁹. Ciągnik, który posiada ¾ gospodarstw, wykorzystywany jest w największym stopniu. Ponad 90% gospodarstw rolnych posiadających ten element wyposażenia deklaruje, iż jest on wykorzystywany w ponad 50% (tabela 3.1). Jednakże analiza stopnia wykorzystania, z punktu widzenia powierzchni gospodarstwa, wskazuje na niepełne racjonalne wykorzystanie ciągników w gospodarstwach do 5,5 ha oraz w gospodarstwach 5,5-10 ha. Co ciekawe, gospodarstwa do 5,5 ha charakteryzują się również najwyższym udziałem w przypadku wykorzystania samochodów osobowych – do 25%. Blisko 40% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na powierzchni do 5,5 ha wskazało, iż

²³⁹ S. Tabor, Postęp techniczny a efektywność substytucji pracy żywej pracą uprzedmiotowioną w rolnictwie. Rozprawa habilitacyjna, Inżynieria Rolnicza, 10 (85), Kraków 2006.

samochód osobowy wykorzystywany jest jedynie do 50% możliwości transportowych.

O pełnym wykorzystaniu posiadanych elementów wyposażenia gospodarstwa w celu prowadzenia działalności produkcyjnej można mówić w przypadku instalacji do zadawania pasz oraz usuwania obornika (tabela 3.1). Jest to maszyna specjalistyczna, zakupywana w sytuacji realizacji konkretnej produkcji i wykorzystywana w 75-100% przez wszystkich ją posiadających. Zdecydowanie niższy jest stopień wykorzystywania innych elementów parku maszynowego.

Tabela 3.1. Stopień wyposażenia i wykorzystania sprzętu rolniczego (w %)

Nazwa maszyny, urządzenia	Gospodarstwa posiadające wymienione elementy	Stopień wykorzystania			
		do 25%	25-50%	50-75%	powyżej 100%
samochód ciężarowy	7,4	26,7	6,7	20,0	46,7
samochód dostawczy	36,4	5,8	5,8	20,3	68,1
ciągnik	77,5	1,4	4,3	18,7	75,5
urządzenia transportowe	38,5	3,1	3,1	23,4	70,3
Maszyny do produkcji roślinnej:					
kombajny zbożowe	25,7	2,5	5,0	25,0	67,5
kombajny ziemniaczane	11,8	8,7	13,0	21,7	56,5
kombajny buraczane	4,9	0,0	12,5	12,5	75,0
silosokombajny	1,1				
kosiarki ciągnikowe	33,3	6,9	5,2	25,9	62,1
przyczepy zbierające	14,0	4,0	4,0	20,0	72,0
prasy zbierające	19,5	5,7	0	14,3	80,0
ładowcze	17,7	3,2	3,2	16,1	77,4
kopaczki do ziemniaków	10,4	5,9	5,9	29,4	58,8
sadzarki do ziemniaków	15,8	0,0	12,0	28,0	60,0
rozsiewacze nawozów i wapnia	44,1	1,3	5,0	30,0	63,8
rozzutnik obornika	30,3	3,9	5,9	33,3	56,9
agregaty uprawowe	36,8	1,5	3,0	27,3	68,2
polowe opryskiwacze ciągnikowe	47,3	7,7	12,8	24,4	55,1
Maszyny do produkcji zwierzęcej:					
dojarki bańkowe	10,5	0,0	5,9	23,5	70,6
dojarki rurociągowe	4,4	0,0	0,0	42,9	57,1
chłodziarka	11,6	0,0	0,0	25,0	75,0
zbiorniki na mleko	12,2	0,0	0,0	23,8	76,2
instalacja do zadawania pasz	7,1	0,0	0,0	0,0	100,0
instalacja do usuw. obornika	7,3	0,0	0,0	0,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Zasadne jest postawienie pytań: czy w związku ze zróżnicowanym stopniem wykorzystania posiadanych maszyn i urządzeń niezbędne jest ich posiadanie; czy z ekonomicznego punktu widzenia nie byłoby wskazane tworzenie np. grup producenckich, które wypożyczałyby potrzebny sprzęt. Posiadanie poszczególnych elementów sprzętu rolniczego potrzebnego do podejmowania działalności rolniczej wiąże się nie tylko z ponoszeniem kosztów związanych z ich zakupem, ale także z kosztami ubezpieczenia, konserwacji czy też napraw, które ponoszą sami rolnicy.

Analiza subiektywnej oceny stopnia wykorzystania parku maszyn i urządzeń w gospodarstwach według powierzchni gospodarstwa rolnego wskazuje, iż niejednokrotnie w gospodarstwach małych i średnich są one nie w pełni użytkowane.

Proces mechanizacji procesów produkcji wpływa na dwojakiemu rodzaju zmiany: ilościowe i jakościowe, w wyniku których zmienia się charakter pracy ludzkiej, która z funkcji wykonawczej realizuje funkcję informacyjno-kontrolną²⁴⁰. Im większe nasycenie w wyposażenie, tym większego znaczenia nabiera ta funkcja.

Analiza badań ankietowych wskazuje, iż nie tylko powierzchnia gospodarstwa rolnego ma znaczący wpływ na poziom wyposażenia parku maszynowego. Istotny jest również rodzaj podejmowanej produkcji rolniczej. Gospodarstwa konwencjonalne, charakteryzujące się powierzchnią użytków rolnych powyżej 5 ha to podmioty, w przypadku których prowadzona jest głównie produkcja zróżnicowana. Nie były to podmioty specjalizujące się w konkretnym, jednym kierunku produkcji rolniczej. Z tego też może wynikać fakt, iż gospodarstwa te posiadają zróżnicowaną bazę maszynową. Odnosząc się jednocześnie do gospodarstw dużych, powyżej 50 ha, należy wskazać, że są to również podmioty podejmujące szereg różnych form produkcji rolniczej, jednakże użytkujące znacznie większy areal, stąd też duże zapotrzebowanie na maszyny i urządzenia.

Tendencje do modernizowania parku maszynowego widoczne są także w badaniach innych. Badania przeprowadzone w 2010 roku na grupie 295 losowo dobranych rolników woj. lubelskiego realizujących inwestycje współfinansowane ze środków PROW 2007-2013 w ramach działania „Modernizacja gospodarstw rolnych” wskazały, iż blisko 70% producentów zainwestowało środki w unowocześnianie parku maszynowego, a jedynie 7,8% w budowę/rozbudowę/modernizację budynków gospodarczych²⁴¹. Uwidacznia to, iż tendencje do nadmiernego inwestowania w park maszynowy były zjawiskiem często spotykanym. Województwo lubelskie zajmuje bowiem pierwszą lokatę w rankingu województw ze względu na stopień wyposażenia technicznego. Wraz z woj. świętokrzyskim, łódzkim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, mazowieckim i podlaskim tworzy kategorię województw o wysokim poziomie wyposażenia. Ranking jest wynikiem pracy K. Kukuły i powstał na bazie danych pochodzących z Powszechnego Spisu Rolnego przeprowadzonego w 2010 roku²⁴².

²⁴⁰ J. Banasiak, Przegląd pojęć i definicji w projektowaniu procesów produkcji rolniczej, *Inżynieria Rolnicza*, 4 (102), 2008, s. 61.

²⁴¹ K. Babuchowska, R. Marks-Bielska, Realizacja działania PROW 2007-2013 „Modernizacja gospodarstw rolnych” w województwie lubelskim, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 11 (XXVI), 4, 2011, s. 9-12.

²⁴² K. Kukuła, Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce, *Wiadomości Statystyczne*, 7, 2014, s. 62-63, 72-73.

Uzyskane wyniki badań wskazują na pewnego rodzaju przeinwestowanie w zakresie wyposażenia w maszyny i urządzenia. Jednakże może to wynikać z możliwości, przed jakimi stanęli rolnicy w sytuacji uzyskania dofinansowania na zakup wyżej wymienionych urządzeń. Inny czynnik wskazują E. Lorencowicz i M. Cupiał, którzy analizie poddali dane pochodzące z Powszechnego Spisu Rolnego z lat 2002 i 2010. Badacze wskazują, iż zmiany w wyposażeniu rolnictwa mogą także wynikać ze zmian w strukturze produkcji, między innymi w wyniku wzrostu zasiewów np. zbóż, rzepaku, co spowodowało wzrost zakupów w grupie kombajnów²⁴³.

3. Budynki i budowle, i ich wykorzystanie w badanych gospodarstwach

Najistotniejszym elementem wyposażenia gospodarstw domowych jest mieszkanie. Natomiast warunki mieszkaniowe są jednym z elementów świadczącym o poziomie życia gospodarstwa domowego. Warunki mieszkaniowe charakteryzują takie składowe jak: liczba izb w mieszkaniu, liczba osób przypadającą na mieszkanie i na izbę oraz powierzchnia użytkowa mieszkania²⁴⁴. Innym miernikiem charakteryzującym warunki mieszkaniowe jest między innymi wyposażenie w infrastrukturę techniczną: wodociągi, kanalizację, sieć gazową²⁴⁵.

Mieszkanie jest najważniejszą częścią majątku gospodarstwa domowego – jego stan i wyposażenie w dużej mierze świadczy o pozycji majątkowej, poziomie osiągniętych dochodów i stanie zamożności. Zakup i utrzymanie mieszkania to najistotniejsze inwestycje gospodarstwa domowego, realizujące zarazem podstawową potrzebę człowieka. Wynika to z faktu, że mieszkanie jest dla całej rodziny miejscem, w którym spełniane są jej poszczególne funkcje, skupiają się wszyscy członkowie i zachodzą różnorodne procesy. Realizowane są w nim także poszczególne cele istnienia gospodarstwa domowego, a także jest prowadzona działalność gospodarcza²⁴⁶.

Blisko 53% gospodarstw domowych z terenu 30 gmin przyrodniczo cennych biorących udział w badaniu mieszka w domu jednorodzinnym (willi), nieznacznie mniejszy odsetek (41%) w domu murowanym w zagrodzie. Jedynie 3,6% gospodarstw to gospodarstwa mieszkające w domach drewnianych w zagrodzie. W przypadku jedynie dwóch gospodarstw domowych miejscem zamieszkania jest spółdzielcze mieszkanie własnościowe i mieszkanie będące własnością osoby fizycznej (członka gospodarstwa domowego). Gospodarstwa domowe z terenu gmin porów-

²⁴³ E. Lorencowicz, M. Cupiał, Ocena racjonalności dobru i wykorzystania maszyn i urządzeń rolniczych w gospodarstwach rolnych Lubelszczyzny w kontekście poprawy ich efektywności i konkurencyjności na rynku, Regionalny System Zarządzania Zmianą Gospodarczą, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin 2012, s. 24.

²⁴⁴ Gospodarka mieszkaniowa w 2013 r. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 18

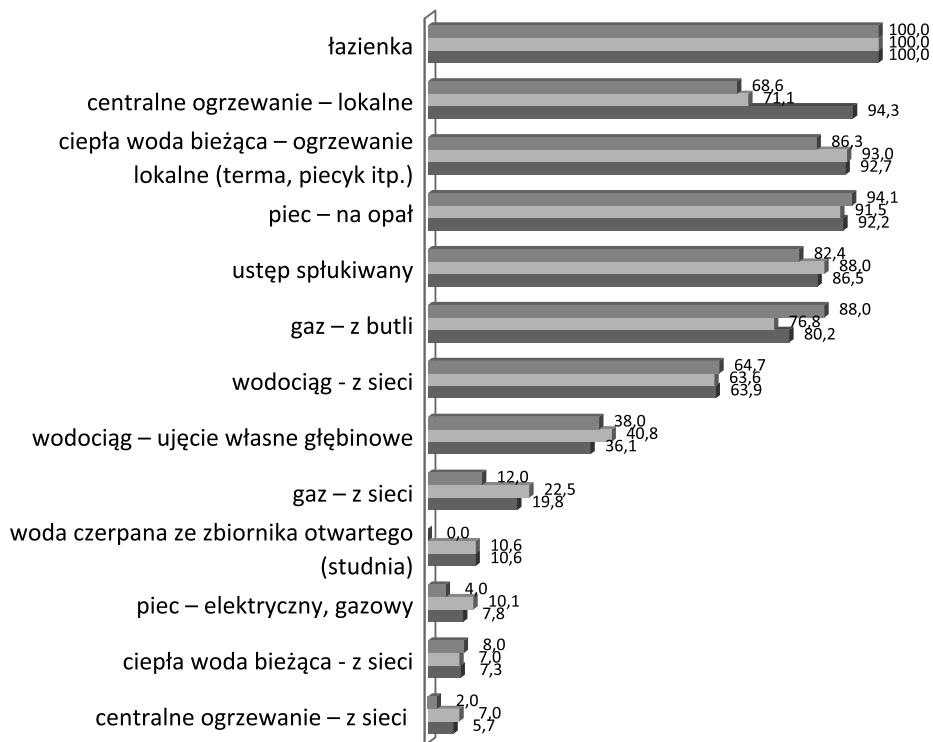
²⁴⁵ A. Winiarczyk-Raźniak, Wymiary poziomu życia w Polsce w świetle wybranych wskaźników, [w:] E. Kaczmarska, P. Raźniak (red.), Społeczno-ekonomiczne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014, s. 119.

²⁴⁶ A. Siedlecka, Adaptacja wiejskich..., dz. cyt., s. 85.

nawczych mieszkają głównie w domach jednorodzinnych (57%) oraz domach murowanych w zagrodzie (40%). Średnia powierzchnia użytkowa domów/mieszkań w gminach przyrodniczo cennych kształtowała się na poziomie 136m² (odchylenie standardowe 62,48). Połowa gospodarstw domowych zajmuje domy/mieszkania o powierzchni do 120m², a pozostała część powyżej 120m² (mediana 120), średnia liczba izb wraz z kuchnią – 6,07 (odchylenie standardowe 1,81).

Elementem świadczącym o standardzie mieszkań jest także ich stan wyposażenia w instalacje i urządzenia. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną obszarów wiejskich jest czynnikiem wpływającym na aktywizację gospodarczą²⁴⁷. Można wskazać, że zarówno aktywizacja ta, jak również dostęp do infrastruktury wpływają w stopniu znaczącym na jakość życia mieszkańców.

Wykres 3.4. Poziom wyposażenia mieszkań w podstawowe instalacje w badanej grupie gospodarstw domowych (% wskazań)

- gospodarstwa z gmin porównawczych
- gospodarstwa z gmin przyrodniczo cennych
- ogółem

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

²⁴⁷ M. Zarębski, Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego), UMK, Toruń 2002, s. 98–107, 162–171.

W badanej grupie zdecydowana większość mieszkań wyposażona była w podstawowe instalacje i urządzenia, takie jak: WC, bieżąca woda, łazienka, centralne ogrzewanie (wykres 3.4).

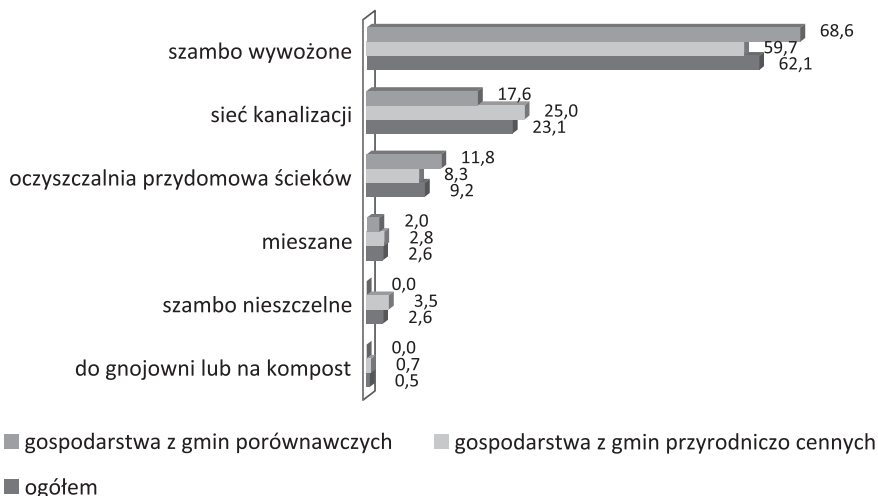
Czynnikiem, od którego zależy poziom higieny gospodarstwa, jest posiadanie bieżącej wody. W budynkach należących do badanej grupy bieżącą wodę miały zainstalowane wszystkie gospodarstwa. Jednakże różne były źródła czerpania wody: 63,9% gospodarstw czerpało wodę z sieci, natomiast pozostałe gospodarstwa z własnego ujęcia. Jedynie 7% gospodarstw uzyskiwało ciepłą wodę z sieci. Pozostałe podmioty korzystały z ogrzewania lokalnego w postaci term, piecyków, kolektorów słonecznych. Zaopatrzenie w bieżącą wodę stanowi podstawowy warunek posiadania łazienki, która na badanych terenach znajdowała się we wszystkich gospodarstwach domowych.

Kolejnym elementem wyposażenia w instalacje techniczno-sanitarne jest gaz. Wiele gospodarstw zaopatrywało się w gaz z butli, przy jednocześnie niskim stopniu wyposażenia w gaz z sieci. Sieciową instalację gazową posiadało niespełna 20% podmiotów z badanej grupy. Mała liczba gospodarstw posiadających instalację gazową wynika z faktu, że na większości obszarów wiejskich Lubelszczyzny nie ma odpowiedniej infrastruktury w zakresie wyposażenia w gaz przewodowy.

Jak wskazują badania Z. Jarosz prowadzone dla szesnastu województw, dotyczące wyposażenia w infrastrukturę techniczną i zasoby mieszkaniowe na obszarach wiejskich w latach 2003-2007, pomimo dużego tempa rozwoju potrzeby w tym zakresie są nadal duże. Szczególnie uwidoczniają się różnice wyodrębniające część wschodnią i zachodnią Polski. Środki uzyskiwane z Unii Europejskiej stwarzają możliwości wyrównywania tych różnic²⁴⁸. Ma to istotne znaczenie ze względu na jakość życia mieszkańców tych terenów.

Centralne ogrzewanie lokalne było najpopularniejszą formą ogrzewania budynków, stosowaną w ponad 90% badanych domów. W przypadku stosowania tego rodzaju rozwiązania jedynie 7,8% gospodarstw korzystało z ogrzewania elektrycznego lub gazowego. Pozostałe gospodarstwa wykorzystywały piece na opał (92,2%). Wśród tych gospodarstw do ogrzewania używano drewno (45,1%), węgiel (19,2) oraz rozwiązanie mieszane – węgiel oraz drewno (pozostałe podmioty).

²⁴⁸ Z. Jarosz, Stan i kierunki zmian w rozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, Pamiętnik Puławski, 151, 2009, s. 85-95.

Wykres 3.5. Metody odprowadzania ścieków w gospodarstwie domowym (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W zdecydowanej większości badane gospodarstwa domowe korzystają z wywożenia nieczystości (62%). Jedynie 23% gospodarstw domowych ma dostęp do sieci kanalizacyjnej, pozostałe gospodarstwa wykorzystują inne metody pozbywania się nieczystości. Wśród nich należy zwrócić szczególną uwagę na te, które stanowią swoiste zagrożenie dla środowiska naturalnego: do gnojowni lub na kompost (0,5%), czy też do nieuszczelnych szamb (2,6%). Jedynie 9% gospodarstw domowych posiada przydomowe oczyszczalnie ścieków (wykres 3.5).

Zarówno słabo rozwinięta sieć kanalizacyjna na wsi, a także zbyt mała liczba wiejskich oczyszczalni ścieków stanowią istotny problem ochrony środowiska na obszarach wiejskich. Pomimo, że polska wieś jest coraz lepiej wyposażona zarówno w infrastrukturę wodociągową, jak i w kanalizacyjną, jest to w dalszym ciągu znaczący problem. Należy również wskazać na występujące dysproporcje w wyposażeniu w infrastrukturę techniczną występującą pomiędzy wsią a miastem. Szczególnie widoczne jest to w przypadku wyposażenia w kanalizację oraz inne podstawowe instalacje sanitarne²⁴⁹.

Wydaje się zasadne stwierdzenie, iż problematyka odprowadzania ścieków przez gospodarstwa domowe, zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach, stanowi niezwykle ważny element prowadzonej polityki środowiskowej. Powinna stać się przedmiotem analiz i poszukiwania rozwiązań systemowych.

Ważnym elementem infrastruktury dostępnej w gospodarstwach domowych jest infrastruktura ekologiczna, wśród jej elementów wymienić można sieć wodociągową i kanalizacyjną²⁵⁰. Stan wyposażenia w nią uległ zdecydowanej poprawie

²⁴⁹ E. Berkowska, H. Rasz, D. Stankiewicz, Infrastruktura techniczna wsi, Studia BAS, 4 (24), 2010, s. 187.

²⁵⁰ M. Dolata, Stan i zmiany wyposażenia obszarów wiejskich w infrastrukturę ochrony środowiska naturalnego, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, (XXVI), 11 (2), 2011, s. 27.

po przystąpieniu Polski do UE w wyniku realizowanych inwestycji. Jak wskazują badania M. Dolaty, zdecydowanie wyższy jest poziom uzbrojenia obszarów wiejskich w instalacje wodociągowe niż kanalizację²⁵¹. Podobnie w przypadku badanych przez Autorkę niniejszej monografii gospodarstw domowych, odsetek podmiotów korzystających z sieci wodociągowej wyniósł 63,9%, zaś sieci kanalizacyjnej – 12%.

Zapotrzebowanie na budynki i budowlę gospodarstw domowych i rolnych zależy od kierunku prowadzonej działalności rolniczej. W przypadku gospodarstw specjalizujących się w produkcji roślinnej gospodarstwa inwestują w stodoły, magazyny, przechowalnie, wiaty i silosy. Gospodarstwa zajmujące się chowem zwierząt wykazują zapotrzebowanie na obory, chlewnie oraz stodoły²⁵². Wśród pozostałych elementów infrastruktury gospodarstw domowych i rolnych znalazły się: obora, chlewnia, stodoła, chłodnia, przechowalnia, garaż, wiata. W przypadku budynków oraz budowli istotne znaczenie ma okres budowy, związane jest to z ich stanem technicznym. Wśród badanych gospodarstw z terenu lubelskiego średni wiek budynków mieszkalnych wynosił 23,43 lat (odchylenie standardowe 12,55) – tabela 3.2. Najmłodsze spośród badanych elementów majątku trwałego gospodarstw były chłodnie oraz przechowalnie. Średni wiek budynku kształtował się odpowiednio 12,83 oraz 18,79 lat.

Tabela 3.2. Statystyki opisowe dla „wieku” budynków oraz budowl

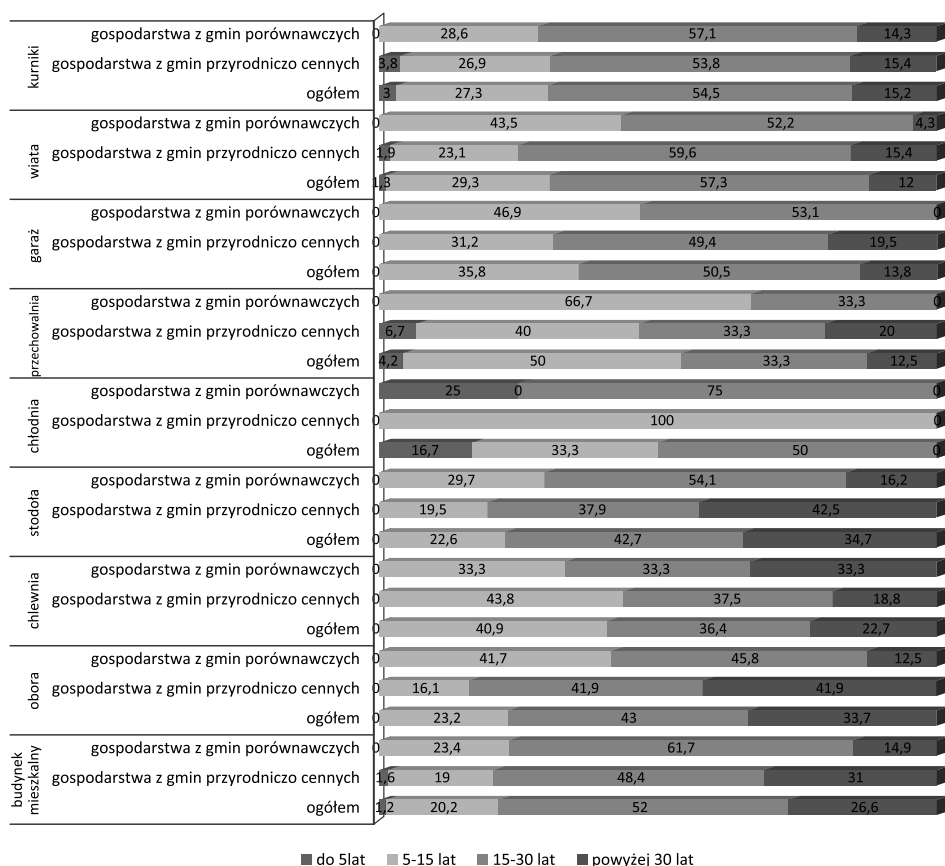
Rodzaj budynku	Ogółem			Gospodarstwa z gmin					
				przyrodniczo cennych			porównawczych		
	średnia	odchylenie standardowe	mediana	średnia	odchylenie standardowe	mediana	średnia	odchylenie standardowe	mediana
budynek mieszkalny	23,43	12,55	23,0	26,68	13,77	24,0	22,10	7,64	22,0
obora	26,26	12,48	23,0	28,43	12,89	25,5	20,66	9,45	20,0
chlewnia	22,50	13,26	18,0	21,62	13,11	17,0	24,83	14,63	22,5
stodoła	27,13	12,88	24,0	29,12	13,78	27,0	22,45	9,01	23,0
chłodnia	12,83	6,67	12,5	8,50	0,70	8,50	15,0	7,43	16,0
przechowalnia	18,79	10,95	15,0	20,53	13,14	16,0	15,88	5,2	14,0
garaż	20,98	9,56	19,0	22,27	10,48	19,0	17,87	5,93	18,5
wiata	21,22	9,18	21,0	22,36	10,01	21,5	18,65	6,41	18,0
kurniki	21,03	9,21	19,0	20,88	8,50	19,0	21,57	12,31	19,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Okres budowy większości budynków mieszkalnych przypada na początki transformacji systemowej. Są to budynki powstałe w okresie 15-30 lat wstecz. Największy odsetek budynków pobudowanych w okresie ostatnich 5 lat to chłodnie oraz garaże (wykres 3.6).

²⁵¹ Tamże, s. 35.

²⁵² U. Malaga-Toboła, Produkcja towarowa a kierunki zmian wyposażenia technicznego w rozwoju gospodarstw rolnych, *Inżynieria Rolnicza*, 9 (118), 2009, s. 147.

Wykres 3.6. „Wiek” budynków i budowli w gospodarstwach domowych gmin przyrodniczo cennych i porównawczych woj. lubelskiego

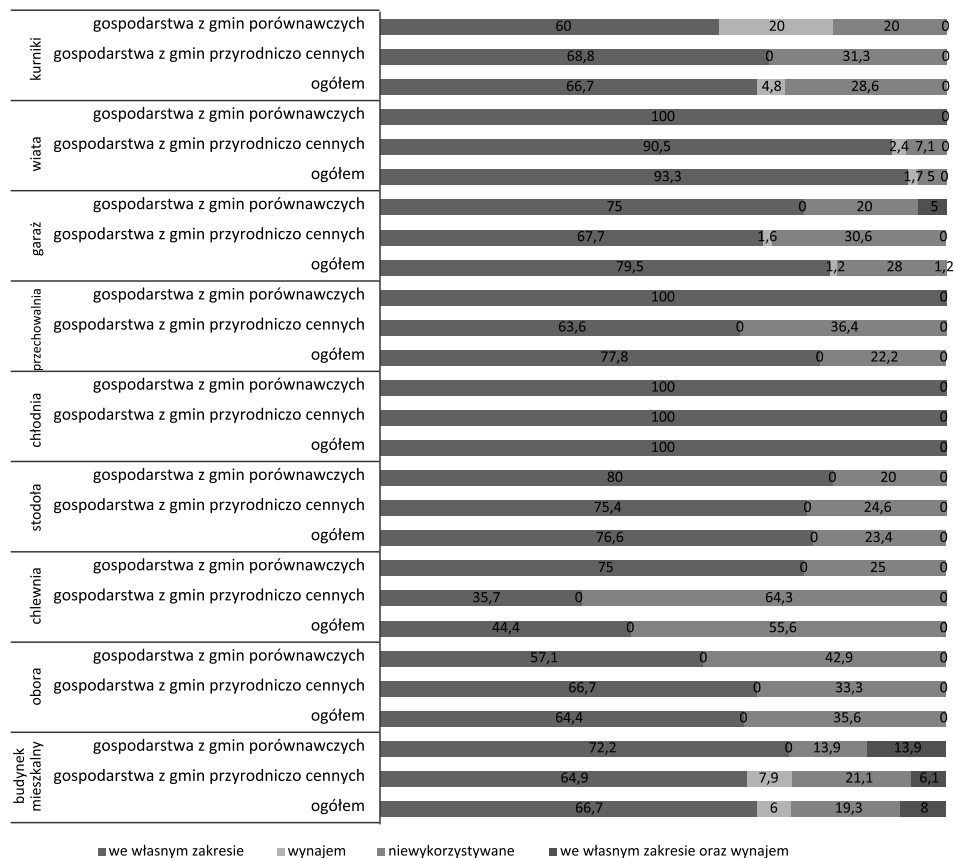
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Taki stan może wynikać mianowicie z faktu, iż na tego rodzaju inwestycje gospodarstwa miały możliwość uzyskiwania środków finansowych z programów UE. W przypadku chłodni żadna z inwestycji nie była realizowana przed rokiem 1990. Co ciekawe, również w przypadku garaży nie było wskazań na inwestowanie w ostatnim okresie. Wzrastająca liczba samochodów osobowych, sprzętu tworzącego park maszynowy nie korelowała z budową garaży. Można przypuszczać, iż funkcję taką pełnią wiaty.

Okres budowy budynków oraz budowli wiąże się z ich stanem technicznym. W ocenie kierowników gospodarstw stan techniczny omawianych budynków i budowli był zdecydowanie bardzo dobry i dobry. W jednostkowych przypadkach oceniano stan techniczny budynków mieszkalnych, obór, stodoł czy wiat jako zły czy też bardzo zły. Zdecydowana większość właścicieli obór i chlewni w subiektywnej ocenie stanu technicznego tych elementów oceniła je na poziomie średnim. Na ta-

kim poziomie stan techniczny oceniało 40% właścicieli stodoł, 30% garaży, 25% przechowalni, 18% budynków mieszkalnych oraz 10% wiat. Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, iż jest to subiektywna ocena respondenta.

Wykres 3.7. Cel nierolniczy wykorzystania budynków będących w posiadaniu gospodarstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Respondenci oceniali również stopień wykorzystania poszczególnych budynków i budowli. Najwyższy poziom wykorzystania budynków (powyżej 75%) wystąpił w opinii badanych w przypadku mieszkań (90,8%), garaży (86,5%), wiat (85,7%) oraz chłodni (83,3%). Na tym samym poziomie co drugi kierownik gospodarstwa domowego ocenił stopień wykorzystania obór oraz chlewni. Budynki wykorzystywane są w większości gospodarstw domowych i rolnych we własnym zakresie. Jedynie w niewielkim odsetku przypadków obiekty te służą pod wynajem (6% budynków mieszkalnych, 1,2% garaże, 1,7% wiat, 4,8% kurniki) – wykres 3.7.

Posiadane przez gospodarstwa domowe oraz rolne budynki mogą być wykorzystywane zarówno na cele rolnicze, jak i pozarolnicze. Wykorzystywanie na cele pozarolnicze, związane chociażby z wynajmem powierzchni, jest formą przedsiębiorczości kierowników gospodarstw, związaną z pozyskiwaniem dodatkowych dochodów. Jednakże ta forma uzyskiwania dodatkowych środków finansowych wiąże się z szeregiem uwarunkowań. Najistotniejszym czynnikiem jest bowiem zapotrzebowanie na powierzchnie nieruchomości czy innych budynków na danym terenie. Stąd też, analizując otrzymane wyniki, można zwrócić uwagę na fakt, iż znacząca część respondentów wskazała na brak wykorzystywania posiadanej infrastruktury na cele pozarolnicze z tego właśnie powodu. Jedynie w przypadku budynków mieszkalnych, wiat, garaży oraz kurników wystąpiło wykorzystanie budynków na cele pozarolnicze pod wynajem. Jednakże uzyskane wielkości wskazują na niewielką aktywność w tym zakresie. Niespełna 5% respondentów zadeklarowało, iż kurniki są wynajmowane, w przypadku budynków mieszkalnych – 6% (wykres 3.7).

Niski udział wykorzystywania budynków oraz budowli w celach pozarolniczych wiąże się z ograniczonymi możliwościami w tym zakresie na obszarach wiejskich. Problem nie w pełni wykorzystanych budynków jest zagadnieniem trudnym do rozwiązania nie tylko na obszarze województwa lubelskiego.

4. Poziom i struktura dochodów badanych gospodarstw domowych

Poziom osiąganych przez gospodarstwo dochodów wpływa w stopniu znaczącym zarówno na kształtowanie się struktury konsumpcji, postawy konsumpcyjne, jak i na strukturę oraz wielkość wydatków²⁵³.

Zróźnicowanie poziomu dochodów osiąganych przez poszczególne gospodarstwa domowe jest wynikiem korelacji pomiędzy poszczególnymi uwarunkowaniami o charakterze społeczno-ekonomiczno-demograficznym²⁵⁴. Głównymi czynnikami decydującymi o zróźnicowaniu dochodów są²⁵⁵:

1. przynależność do grupy społeczno-ekonomicznej,
2. rodzaj aktywności zawodowej,
3. poziom wykształcenia głowy gospodarstwa,
4. typ biologiczny rodziny,
5. skład osobowy,
6. wiek członków gospodarstwa domowego.

Analizując poszczególne wskazane czynniki należy zaznaczyć, iż na kształtowanie się poziomu dochodów wpływ ma poziom wykształcenia wszystkich członków

²⁵³ K. Warzecha, Polskie gospodarstwa domowe w okresie przemian społeczno-gospodarczych. Analiza ekonometryczno-statystyczna, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Wydawnictwo AE, Katowice 2005, s. 18.

²⁵⁴ B. Kasprzyk, M. Leszczyńska, Dochody i wydatki jako determinanty dobrobytu ekonomicznego gospodarstw domowych w Polsce – ujęcie regionalne, [w:] Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Determinanty rozwoju regionalnego w kontekście procesów globalizacji, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Zeszyt Nr 28, Rzeszów 2012, s. 264.

²⁵⁵ Tamże.

gospodarstwa domowego, a także, w sposób pośredni, obszar terytorialny, na którym funkcjonuje gospodarstwo.

W wiejskich gospodarstwach domowych prowadzących działalność rolniczą pozyskiwanie dochodów z różnych źródeł jest zjawiskiem często występującym. Wynika to między innymi z tego, iż²⁵⁶:

1. gospodarstwa mają problemy z pokrywaniem potrzeb konsumpcyjnych z dochodów rolniczych ze względu na ich niski poziom,
2. występują problemy z efektywnym wykorzystywaniem posiadanych zasobów pracy ze względu na nieduże rozmiary gospodarstw rolnych, czy też znaczącą mechanizację procesów produkcyjnych,
3. nastąpiły zmiany w modelu kulturowym, związane ze swobodą wyboru zawodu przez dzieci, wybór ten nie wiąże się z koniecznością.

Główny Urząd Statystyczny definiuje pojęcie dochodów rozporządzalnych gospodarstwa domowego jako sumę „bieżących dochodów gospodarstw domowych z poszczególnych źródeł, pomniejszoną o zaliczki na podatek dochodowy od osób fizycznych płacone przez płatnika w imieniu podatnika, o podatki od dochodów z własności, podatki płacone przez osoby pracujące na własny rachunek, w tym przedstawiciele wolnych zawodów i osób użytkujących gospodarstwo indywidualne w rolnictwie oraz o składki na ubezpieczenie społeczne i zdrowotne”²⁵⁷.

Definicja ta wskazuje na specyfikę wiejskich gospodarstw prowadzących działalność rolniczą. Jednakże nie w pełni odzwierciedla złożoność zagadnienia, bowiem rolnik występuje w gospodarce w podwójnej roli, zarówno właściciela środków produkcji, jak i siły roboczej. W związku z powyższym powinien osiągać dochód z tytułu inwestycji kapitałowej (renta) i jako właściciel siły roboczej (wynagrodzenie za pracę). Dodatkowo dochody rolnicze w pewnej ich części występują w postaci naturalnej, w postaci produktów wytworzonych i konsumowanych w gospodarstwie²⁵⁸.

Cechą charakteryzującą wiejskie gospodarstwa domowe na tle gospodarstw miejskich jest sposób pozyskiwania dochodów i sposób ich rozdysponowywania. W głównej mierze różnice te wynikają z przenikania się produkcyjnego i konsumpcyjnego ich charakteru. W wiejskich gospodarstwach domowych, prowadzących produkcję rolniczą, w strukturze rozchodów ważną pozycję zajmują rozchody na bieżącą produkcję rolną i inwestycje oraz obciążenia finansowe (np. podatek rolny, składki ubezpieczeniowe)²⁵⁹. Przenikanie aspektów produkcyjnych i konsumpcyjnych wiąże się z trudnościami w prawidłowym i całkowitym wyliczeniu dochodów gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą. Innymi czynnikami, które również w znaczącym stopniu wpływają na specyfikę dochodu wiejskich

²⁵⁶ J.S. Zegar, *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2009, s.133.

²⁵⁷ <http://stat.gov.pl/metainformacje/sloownik-pojec/definicje-pojec/63,pojecie.html>, dostęp z dnia 07.04.2015.

²⁵⁸ J.S. Zegar, *Przesłanki i uwarunkowania polityki kształtowania dochodów w rolnictwie*, *Studia i Monografie* nr 107, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2001, s. 15.

²⁵⁹ K. Gutkowska, M. Piekut, *Konsumpcja w wiejskich gospodarstwach domowych*, *Wieś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014, s. 160.

gospodarstw domowych, są: mała mobilność czynników produkcji, wielowymiarowość celów gospodarstw i ograniczenia przyrodniczo-biologiczne²⁶⁰.

Poszukując kolejnych czynników, które mogą oddziaływać na kształtowanie się dochodów wiejskich gospodarstw domowych pochodzących z produkcji rolniczej, należy wskazać relacje cen artykułów rolnych i środków produkcji. Czynnik ten był szczególnie znaczący w okresie transformacji systemowej²⁶¹. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej na poprawę sytuacji finansowej wiejskich gospodarstw domowych wpływ miała realizacja Wspólnej Polityki Rolnej oraz polityki spójności. Część środków, które pochodziły z funduszy rolnych w postaci płatności bezpośrednich, dopłat wyrównawczych, wpłynęła na poprawę sytuacji finansowej wiejskich gospodarstw domowych, w tym szczególnie tych prowadzących działalność rolniczą²⁶².

Dodatkowym czynnikiem, wpływającym na poziom dochodów gospodarstw domowych, jest nabywanie uprawnień emerytalnych i rentowych²⁶³.

Wzrost dochodów ludności rolniczej może zapewnić zwiększona wydajność pracy. W gospodarstwach rolnych można to osiągnąć głównie poprzez koncentrację produkcji (zwiększenie gospodarstwa) oraz specjalizację²⁶⁴. Inną metodą jest wzrost aktywności gospodarstw domowych w poszukiwaniu i wykorzystywaniu różnorodnych form uzyskiwania dochodów. W badanych gospodarstwach starano się zwiększyć dochody maksymalnie, na co wskazują następujące dane: 15% gospodarstw osiągało całość swojego dochodu z jednego źródła, jakim były dochody z prowadzenia działalności rolniczej. W pozostałych przypadkach źródła dochodów były zróżnicowane. Możliwość ich łączenia związana była z niejednorodnym dostępem do różnych źródeł zarobkowania, zależnym zarówno od indywidualnego potencjału gospodarstwa domowego jako całości, jak i od jego poszczególnych członków²⁶⁵.

Jednym z kryteriów klasyfikacji gospodarstw domowych jest ich podział z uwzględnieniem głównego źródła dochodów. Przy jego wykorzystaniu wyodrębniono pięć grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych:²⁶⁶

1. Gospodarstwa pracowników – są to gospodarstwa, w których dochód z tytułu pracy najemnej jest wyłączny lub przeważający. Dodatkowym źródłem dochodów mogą być: renta, emerytura, praca na własny rachunek (z wyłączeniem pracy w gospodarstwie rolnym) i inne. Dochód z tytułu pracy nie może być niższy od dochodu z innych źródeł.

²⁶⁰ J.S. Zegar, Przesłanki i uwarunkowania polityki kształtowania..., dz. cyt., s. 107.

²⁶¹ J.S. Zegar, Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną), Studia i Monografie nr 101, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2000, s. 12.

²⁶² A. Kozera, J. Stanisławska, F. Wysocki, Sytuacja finansowa gospodarstw domowych zamieszkujących obszary wiejskie w Polsce po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Roczniki Naukowe Ekonomii i Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich, 101 (2), 2014, s. 91.

²⁶³ A.P. Wiatrak, Regionalny wymiar rozwoju obszarów wiejskich, [w:] Kwestia Agrarna w Polsce i na świecie, Red. zbiorowa, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005, s. 618.

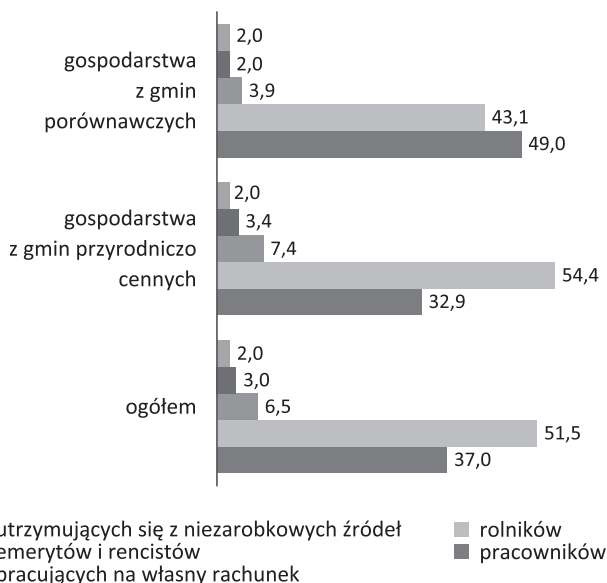
²⁶⁴ J. Kuś, Specjalizacja gospodarstw rolnych i jej konsekwencje produkcyjne, ekonomiczne i siedliskowe, Studia i Raporty IUNG-PIB, 32 (6), 2013, s. 169.

²⁶⁵ A. Siedlecka, Adaptacja wiejskich..., dz. cyt., s. 146, Za: F. Ellis, Household strategies and rural livelihood diversification, The Journal of Development Studies, 35 (1), 1998, s. 5.

²⁶⁶ Budżety gospodarstw domowych w 2013 roku..., dz. cyt., s. 15.

2. Gospodarstwa rolników – wyłącznym lub głównym źródłem utrzymania jest dochód z użytkowania gospodarstwa indywidualnego.
3. Gospodarstwa pracujących na własny rachunek – głównym lub przeważającym źródłem dochodu jest praca na własny rachunek (z wyłączeniem użytkowania gospodarstwa rolnego).
4. Gospodarstwa emerytów i rencistów – głównym lub wyłącznym źródłem dochodów w tego rodzaju gospodarstwach jest renta lub emerytura.
5. Gospodarstwa utrzymujące się z niezarobkowych źródeł – w gospodarstwach tego rodzaju dochód w głównej mierze pochodzi z takich źródeł jak np.: zasiłki dla bezrobotnych, zapomogi, alimenty, darowizny, dochody z tytułu własności.

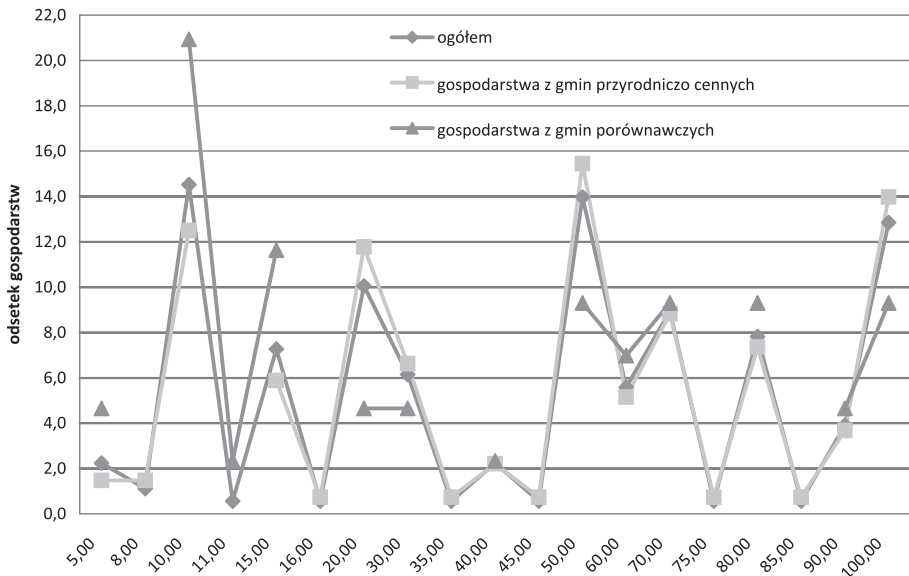
Wykres 3.8. Struktura gospodarstw ze względu na główne źródło dochodów (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wśród gospodarstw biorących udział w badaniu dominowały gospodarstwa rolników (51%) oraz pracowników (37%). Jedynie niespełna 7% respondentów to kierownicy gospodarstw pracujących na własny rachunek. Zdecydowanie najmniej było gospodarstw emerytów i rencistów oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł (wykres 3.8).

Analizując zróżnicowanie dochodów uzyskiwanych przez gospodarstwa domowe, należy wskazać na duże rozpiętości w dochodach z prowadzenia gospodarstwa rolnego. Wielkość mediany dla udziału dochodów z gospodarstwa rolnego na tle wszystkich dochodów gospodarstw wyniosła 50%. Połowa gospodarstw domowych osiągała do 50% dochodów z produkcji rolniczej. Wielkość średniej dla tej zmiennej kształtowała się na poziomie 48,20 (odchylenie standardowe 32,06).

Wykres 3.9. Procentowy udział dochodów netto z gospodarstwa rolnego w ogóle dochodów gospodarstw domowych

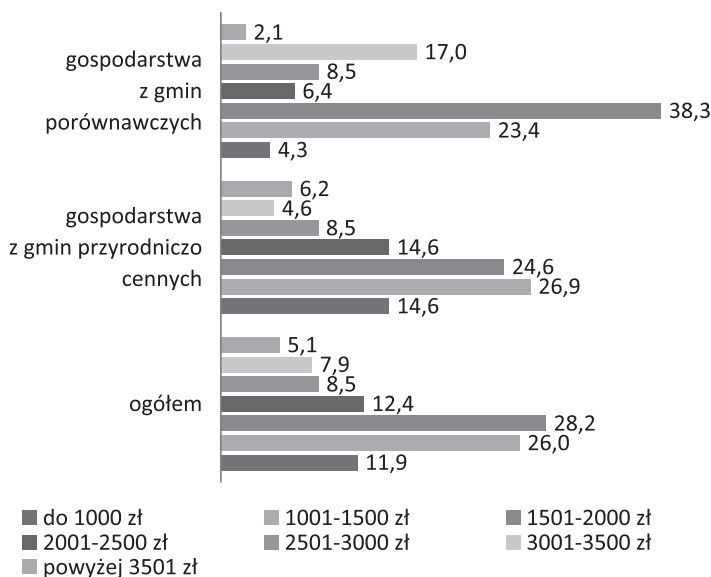
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W badanej grupie wystąpiły znaczące rozbieżności w przypadku gospodarstw osiągających najmniejszy udział dochodów z produkcji rolnej i tych, których udział był pełen. W badanej grupie 2% kierowników gospodarstw zadeklarowało, iż dochody osiągnięte z realizowanej produkcji rolniczej stanowią 5% dochodów gospodarstwa domowego ogółem.

Fakt, iż dochody pochodzące z rolnictwa stanowią wiodące źródło dochodów gospodarstw domowych na obszarach wiejskich nie jest zjawiskiem specyficznym. Badania przeprowadzone na danych wtórnych GUS realizowane przez A. Turczak i P. Zwiech dla lat 2002 i 2012 wskazują, iż dla osób mieszkających na wsi dochód z pracy na własny rachunek w rolnictwie był stosunkowo częściej głównym źródłem utrzymania niż dla osób mieszkających w mieście. Jednakże na przestrzeni tych lat zarówno w mieście, jak i na wsi dostrzegalna jest tendencja wskazująca, iż miejsce zamieszkania w coraz mniejszym stopniu wpływa na rodzaj posiadanych źródeł dochodów²⁶⁷.

Analizując średnioroczne miesięczne dochody netto na osobę w gospodarstwach domowych należy zauważyć, iż wśród badanych gospodarstw dominowały dochody w przedziale 1501-2000 zł (28%). Równie liczną grupę stanowiły gospodarstwa, w których poziom dochodów kształtował się w przedziale 1001-1500 zł (26%). Dochody powyżej 3000 zł na osobę wystąpiły w 13% gospodarstw (wykres 3.10).

²⁶⁷ A. Turczak, P. Zwiech, Zależność między miejscem zamieszkania na wsi i w mieście a głównym źródłem utrzymania ludności, Wiadomości statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1, 2015, s. 71-74

Wykres 3.10. Poziom średniorocznych dochodów netto na osobę w badanych gospodarstwach domowych (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Odnosząc się do poziomu osiągniętych dochodów w zależności od typu gospodarstwa domowego można zaobserwować, iż najwyższy poziom dochodów na osobę wystąpił w przypadku gospodarstw podejmujących działalność agroturystyczną. Wystąpił w tym wypadku zdecydowanie najwyższy odsetek gospodarstw osiągających średnioroczne dochody netto na osobę na poziomie powyżej 3001 zł. Drugą grupę stanowiły gospodarstwa podejmujące realizację produkcji ekologicznej – 12%, przy jednoczesnym udziale w tej kategorii gospodarstw osiągających dochody najniższe.

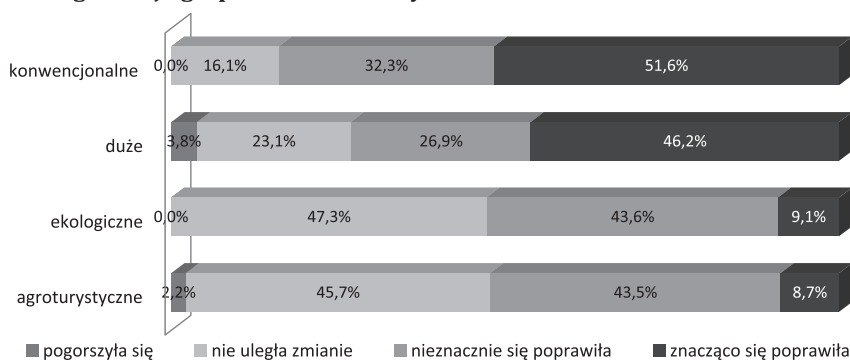
Tabela 3.3. Poziom średniorocznych dochodów netto na osobę w badanych gospodarstwach domowych z uwzględnieniem rodzaju gospodarstwa (w %)

Wyszczególnienie	Rodzaj gospodarstwa			
	agroturystyczne	ekologiczne	duże	konwencjonalne
do 1000 zł	14,0	16,0	10,7	6,6
1001-1500 zł	25,6	24,0	21,4	31,1
1501-2000 zł	11,6	24,0	28,6	44,3
2001-2500 zł	7,0	16,0	28,6	6,6
2501-3000 zł	11,6	8,0	7,1	6,6
powyżej 3001 zł	30,2	12,0	3,6	4,8
Suma	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W opinii zdecydowanej większości badanych kierowników gospodarstw uzyskana pomoc finansowa z UE wpłynęła na poprawę sytuacji finansowej gospodarstwa domowego. Blisko 40% respondentów oceniło, iż sytuacja ta uległa jedynie nieznacznej poprawie, 27,5% było zdania, iż była to znacząca poprawa. Blisko 1/3 badanych wyraziła opinię, iż pomoc ta nie wpłynęła na sytuację finansową gospodarstwa domowego. Jedynie 1% uczestniczących w badaniu był zdania, iż nastąpiło pogorszenie się sytuacji finansowej gospodarstwa.

Wykres 3.11. Ocena sytuacji finansowej gospodarstwa po uzyskaniu pomocy finansowej z UE wg rodzaju gospodarstw domowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Poprawę sytuacji finansowej dostrzegali głównie gospodarstwa, które tego rodzaju pomoc otrzymały i w przypadku których mogła mieć ona znaczący wymiar finansowy. Głównie były to gospodarstwa konwencjonalne i duże, w przypadku których odpowiednio 83,9% i 73,1% wskazało, iż pomoc ta poprawiła sytuację finansową gospodarstwa.

Przeprowadzone badania wykazały, iż występują istotne statystycznie różnice w ocenie poprawy sytuacji finansowej gospodarstw domowych, które uzyskały wsparcie finansowe z UE ($F=14,379$; $p<0,001$). Średnie z oceny poprawy sytuacji finansowej w poszczególnych grupach gospodarstw wskazały, iż największa progresja wystąpiła w przypadku gospodarstw konwencjonalnych (średnia 4,35; odchylenie standardowe 0,74).

Tabela 3.4. Ocena poprawy sytuacji finansowej gospodarstwa domowego po uzyskaniu pomocy z UE dla gospodarstwa rolnego

Rodzaj gospodarstwa	Średnia	Odchylenie standardowe
(a) agroturystyczne	3,60 ^{(b)(c)}	0,67
(b) konwencjonalne	4,35 ^{(a)(d)}	0,74
(c) duże	4,13 ^{(a)(d)}	0,86
(d) ekologiczne	3,63 ^{(d)(b)}	0,64

^{a,b,c} - wskazuje na istotną statystycznie różnicę pomiędzy daną parą średnich ($p < 0,05$)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Najmniejsza poprawa sytuacji finansowej gospodarstwa domowego w wyniku otrzymanej pomocy finansowej z UE na rzecz gospodarstwa rolnego nastąpiła w grupie gospodarstw agroturystycznych (średnia 3,60; odchylenie standardowe 0,67). Największe istotne różnice średnich wystąpiły między gospodarstwami agroturystycznymi i konwencjonalnymi oraz ekologicznymi. W obu przypadkach gospodarstw, konwencjonalne oceniły zmiany sytuacji finansowej bardziej pozytywnie. Istotne różnice średnich wystąpiły także w ocenie poprawy sytuacji finansowej gospodarstw domowych w grupie gospodarstw agroturystycznych i gospodarstw konwencjonalnych i dużych, gdzie gospodarstwa agroturystyczne oceniły poprawę sytuacji finansowej zdecydowanie niżej.

Badania przeprowadzone przez A. Kozere i F. Wysockiego, oparte na danych wtórnych pochodzących z badań budżetów gospodarstw domowych w latach 2000, 2005 i 2012, również wskazują, iż sytuacja finansowa gospodarstw domowych uległa poprawie. Szczególnie zauważalne to było po wejściu Polski do UE oraz objęciu wsparciem WPR rolnictwa. W latach 2000-2012 gospodarstwa domowe rolników charakteryzowały się największą średnioroczną dynamiką wzrostu przeciętnego realnego dochodu rozporządzalnego – 4,5%. W tym samym czasie wielkość ta dla gospodarstw pracowników na stanowiskach robotniczych wyniosła 2,3%²⁶⁸.

Na sytuację finansową gospodarstwa domowego wpływ ma fakt zaciągania kredytów oraz posiadania oszczędności. Kredyty konsumpcyjne są jednym z głównych źródeł zwiększania siły nabywczej gospodarstw domowych. Umożliwiają przejście na wyższy poziom konsumpcji, niż gwarantuje to uzyskiwany dochód rozporządzalny²⁶⁹. W badanej grupie gospodarstw domowych jedynie 13,3% kierowników gospodarstw domowych zadeklarowało posiadanie zaciągniętych kredytów. Jeżeli już stanowiły one obciążenie finansowe gospodarstwa domowego, to przeznaczone były głównie na remont (73,1%) i zakup dóbr trwałego użytku (55,6%). W przypadku pozostałych celów zaciągania zobowiązań znalazły się: wydatki bieżące (3,7%), opłaty stałe (3,8%), zakup domu/mieszkania (7,7%).

Zdecydowanie większa grupa respondentów zadeklarowała posiadanie oszczędności – 26,1%. Gromadzenie oszczędności wiąże się z podejmowaniem decyzji dotyczących ich lokowania. Wśród respondentów dominowała bezpieczna formuła lokat bankowych (89,3%). Drugim najczęściej wymienianym sposobem inwestowania były fundusze emerytalne, powiernicze, ubezpieczenia na życie, wskazane przez 52,7% respondentów. Wśród innych form lokowania oszczędności na uwagę zasługuje zakup nieruchomości (21,8%) oraz zakup kosztowności (9,1%). Oszczędności stanowią konsumpcję odroczoną w czasie. Analizując cele, na jakie badane gospodarstwa domowe przeznaczały oszczędności wskazać można: remonty (48%) i zakup dóbr trwałego użytku (44,4%). Równie ważnymi celami okazały się wydatki bieżące (31,5%), turystyka i rekreacja (27,3%) oraz leczenie (23,6%). Jednakże najistotniejszym celem gromadzenia oszczędności było zabezpieczenie dzieci (85,7%)

²⁶⁸ A. Kozera, F. Wysocki, Sytuacja finansowa gospodarstw domowych rolników na tle pozostałych grup społeczno-ekonomicznych ludności, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3 (33), 2014, s. 97.

²⁶⁹ B. Świecka (red.), *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna*, Difin, Warszawa 2008, s. 145.

oraz gromadzenie środków finansowych na tzw. „czarną godzinę” (73,2%). Równie ważne okazały się cele edukacyjne, wskazane zostały przez 64,8% badanych.

Gospodarstwa domowe rolników stanowią specyficzny podmiot gospodarki narodowej. Wynika to między innymi z faktu ciągłego powiązania w obrębie jednostki dwóch sfer konsumpcji i produkcji. Jednocześnie specyfika ta związana jest z faktem, iż dochód uzyskiwany z produkcji rolniczej stanowi element zarządzania finansami w gospodarstwie, zarówno w aspekcie zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych wszystkich jego członków, jak również potrzeb gospodarstwa rolnego. Czynniki charakteryzującymi sytuację finansową gospodarstw domowych są dochody i wydatki, a także poziom posiadanych oszczędności²⁷⁰.

Analizując sytuację finansową gospodarstw domowych warto zauważyć, iż w przypadku gospodarstw zamieszkujących obszary wiejskie bardzo częstym zjawiskiem jest łączenie dochodów z różnych źródeł. B. Chmielewska, analizując dochody gospodarstw domowych na bazie pierwotnych i wtórnych danych GUS, zauważa również to, iż w gospodarstwach występuje duże zróżnicowanie dochodów z pracy pozarolniczej²⁷¹. Wskazuje to na potrzebę ciągłego dążenia do uwypuklania pozarolniczych funkcji wsi, które pozwalają na tworzenie nowych miejsc pracy oraz rozwój przedsiębiorczości wiejskiej.

5. Egzogeniczne uwarunkowania prowadzenia działalności rolniczej w opinii badanych

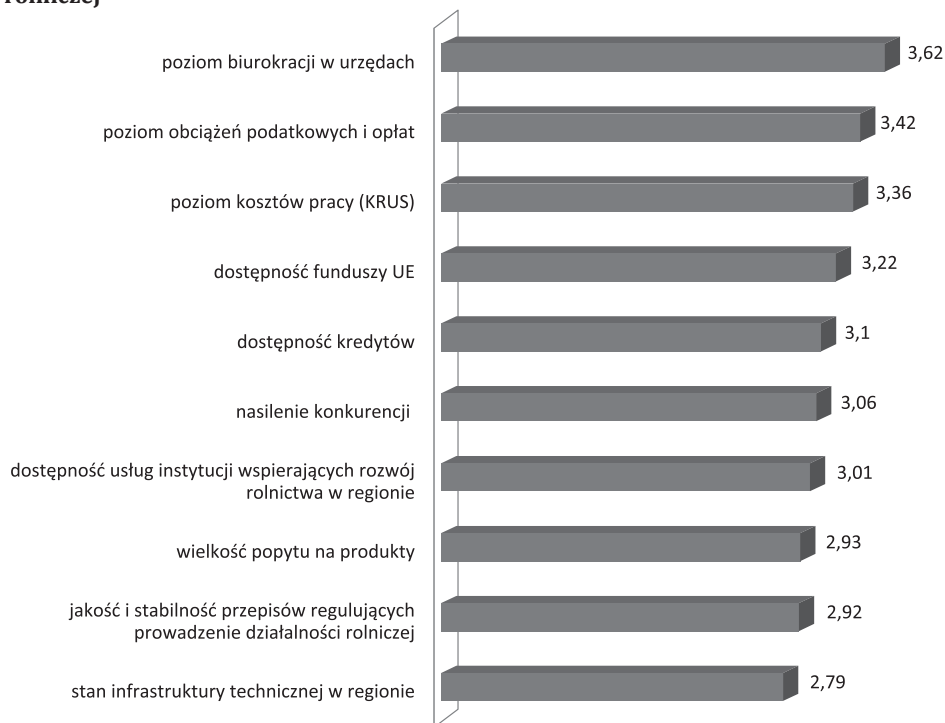
Dla potrzeb niniejszego opracowania wyodrębnione zostały następujące grupy uwarunkowań, określone jako uwarunkowania społeczno-gospodarcze i instytucjonalno-prawne oraz środowiskowe. Z uwagi na to, iż współcześnie coraz powszechniej zakłada się, że uwarunkowania zewnętrzne stanowią istotny element rozwoju rolnictwa jako przedmiot analizy, przyjęto oddziaływanie tych czynników zarówno z poziomu regionalnego, jak i centralnego.

Prowadzenie działalności rolniczej związane jest z podejmowaniem szeregu wyzwań. Wśród różnego rodzaju czynników, które mogą stanowić znaczące utrudnienie w prowadzeniu działalności rolniczej jest dostępność kredytów oraz środków z funduszy UE. Niewątpliwą bolączką, nie tylko rolników, ale także i wszystkich przedsiębiorców, są koszty pracy oraz poziom obciążeń podatkowych i opłat. Zagadnienia te stały się przedmiotem rozważań w realizowanych badaniach.

Poszczególne uwarunkowania oceniane były w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niską ocenę, zaś 5 – bardzo wysoką.

²⁷⁰ Roeske-Słomka I., Sytuacja finansowa gospodarstw domowych, Wiadomości Statystyczne, 7, 2004, s. 38-45.

²⁷¹ B. Chmielewska, Wpływ członkostwa Polski w UE na sytuację ekonomiczną małych gospodarstw oraz rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, (XXVI), 11 (4), 2011, s. 59.

Wykres 3.12. Ocena wpływu wybranych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolniczej

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo wysoką, zaś 1 – bardzo niską.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Czynnikiem, który w największym stopniu nie sprzyja rozwojowi działalności rolniczej zdaniem respondentów jest poziom biurokracji w urzędach (średnia ocena 3,62; odchylenie standardowe 1,08). Wydaje się, że czynnik ten jest wskazany jako najbardziej utrudniający prowadzenie działalności ze względu na fakt, iż zdecydowana większość gospodarstw biorących udział w badaniu ankietowym to podmioty realizujące programy rolno-środowiskowe (60%). Uczestnictwo w nich wiąże się z wymogami formalnymi, które w wielu przypadkach muszą być udokumentowane, do czego wcześniej rolnicy nie byli przyzwyczajeni. Na podobne bariery w rozwoju gospodarstw zwracali również uwagę rolnicy biorący udział w badaniu T. Miś. Bliżko 30% rolników z grupy 718, przebadanych w 2007 roku z terenu województwa małopolskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego, wskazało, iż wzrost biurokracji związany między innymi z wymogami UE stanowi znaczące utrudnienie w rozwoju gospodarstw rolnych²⁷².

²⁷² T. Miś, Specyficzne uwarunkowania prowadzenia gospodarstw przez młodych rolników, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej, 2009, nr 75, s. 149, 154.

Drugim czynnikiem, który w znaczący sposób oddziałuje na prowadzenie działalności rolniczej w opinii respondentów, były obciążenia podatkowe oraz opłaty (średnia ocena 3,42). Koszty ponoszone na regulację zobowiązań podatkowych zarówno względem Skarbu Państwa, jak też jednostek samorządu terytorialnego są znaczącym obciążeniem dla zdecydowanej większości przedsiębiorców. Szczególnie odczuwalne jednak może to być w przypadku rolników, u których poziom dochodów jest w wielu przypadkach zdecydowanie niższy. Obciążeniem utrudniającym prowadzenie działalności rolniczej są koszty pracy związane z kosztami ubezpieczeń (średnia 3,36; odchylenie standardowe 0,96). Pomimo wskazania uwarunkowań związanych z obciążeniami podatkowymi oraz kosztami pracy jako bardzo znaczących, w dużym stopniu wpływających na prowadzenie działalności rolniczej należy pamiętać, że działalność ta jest w Polsce cały czas uprzywilejowana. Odnosi się to zarówno do kosztów ponoszonych na ubezpieczenie społeczne, jak również obciążeń podatkowych. Ogólne niezadowolenie może wynikać z faktu, iż w okresie 2009-2014 składki z tytułu ubezpieczeń społecznych rolników wzrosły z 89,67 zł do 125 zł, czyli prawie o 40%²⁷³.

Producenci rolni na przeciętnym poziomie ocenili również dostępność do usług instytucji wspierających rozwój rolnictwa w regionie (średnia 3,01, odchylenie standardowe 0,69), czy też dostępność kredytów (średnia 3,10, odchylenie standardowe 0,57) i środków z funduszy UE (średnia 3,22, odchylenie standardowe 0,66). Utrudniona dostępność do obsługi bankowej oraz finansowania zewnętrznego jest wynikiem specyfiki sektora rolnego. Ma to swoje podłoże w dużym zróżnicowaniu zarówno rodzaju, jak również i skali prowadzonej działalności, a także jej kapitałochłonności. O powiązaniach gospodarstw rolnych z bankami decydują cechy mikroekonomiczne gospodarstw, w tym cechy społeczno-osobowe i behawioralne ich użytkowników²⁷⁴.

Znaczącym uwarunkowaniem w prowadzeniu działalności rolniczej zdaniem respondentów są także przepisy regulujące prowadzenie działalności rolniczej. Ich jakość oraz stabilność są czynnikami, które utrudniają prawidłowe prowadzenie działalności. W opinii respondentów uwarunkowanie to zostało ocenione na poziomie średniej 2,92, odchylenie standardowe 0,78. Niestabilne prawo, jego ciągłe „ulepszanie” może negatywnie wpływać na działalność zarówno gospodarstw rolnych, jak i przedsiębiorstw. Równie znaczącym utrudnieniem jest problem z popytem na wytworzone produkty (średnia 2,93; odchylenie standardowe 0,72).

Stan infrastruktury technicznej w regionie wskazany został przez badanych rolników jako uwarunkowanie w ich ocenie najmniej utrudniające prowadzenie działalności rolniczej. Infrastruktura techniczna w sposób bezpośredni i pośredni wpływa na możliwości prowadzenia działalności rolniczej. Wśród jej elementów wymienić należy: linie kolejowe i stacje, drogi, mosty, linie telefoniczne, placówki pocztowe, linie energetyczne, wodociągi, kanalizację, oczyszczalnie ścieków, urządzenia redukujące

²⁷³ E. Hajduga, Podstawowe obciążenia fiskalne gospodarstw rolnych w Polsce, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 827 Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 69 (2014), s. 74.

²⁷⁴ R. Kata, Korzystanie z usług bankowych przez rolników indywidualnych w Polsce, Journal of Agribusiness and Rural Development, 4 (22), 2011, s. 87-88.

emisję zanieczyszczeń pyłowych i gazowych²⁷⁵. Tereny wiejskie w Polsce stanowiły obszary zaniedbane pod względem infrastruktury. W ostatnim okresie dysproporcje te zmniejszyły się, jednakże nadal są zauważalne. Dlatego też średnia ocena uwarunkowania w ocenie respondentów wynosiła 2,79 (odchylenie standardowe 0,76), co wskazuje, iż uwarunkowanie nie sprzyja działalności rolniczej.

Ocena wpływu wybranych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolnej była w zróżnicowany sposób odbierana przez poszczególnych kierowników gospodarstw. Wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy średnimi ocenami dla następujących uwarunkowań: dostępność kredytów, dostępność funduszy UE, poziom kosztów pracy oraz poziom obciążeń podatkowych dla poszczególnych grup gospodarstw.

Porównania wielokrotne, przeprowadzone przy wykorzystaniu testu Gamesa-Howella²⁷⁶ wskazały na istotne statystycznie różnice w ocenie wpływu uwarunkowań związanych z dostępnością kredytów pomiędzy gospodarstwami dużymi a konwencjonalnymi. Gospodarstwa duże, powyżej 50 ha, zdecydowanie bardziej korzystnie oceniły wpływ tego czynnika jako warunkującego prowadzenie działalności rolniczej. Średnia ocena w przypadku tej grupy gospodarstw wynosiła 3,33 (odchylenie standardowe 0,55), zaś w przypadku gospodarstw konwencjonalnych – 2,92 (odchylenie standardowe 0,43). Istotne statystycznie różnice mogą być wynikiem tego, iż w przypadku gospodarstw dużych kredyty są czynnikiem, który w zdecydowanie większym stopniu może wpływać na rozwój gospodarstwa, ale też jednocześnie staje się elementem generującym koszty związane z działalnością.

²⁷⁵ F. Kapusta, Poziom infrastruktury technicznej i społecznej jako indyktor i stymulator rozwoju regionalnego, <https://www.ur.edu.pl/file/30088/31.pdf>, dostęp z dnia 14.01.2015.

²⁷⁶ Test ten został wybrany ze względu na nierówną liczebność grup.

Tabela 3.5. Analiza post hoc uwarunkowań różniących się istotnie statystycznie w poszczególnych grupach gospodarstw według ich typu

Porównania wielokrotne związków pomiędzy typami gospodarstw dla poszczególnych uwarunkowań - Test Gamesa-Howella						
Rodzaj uwarunkowania	(I) Typ gospodarstwa	(J) Typ gospodarstwa	Różnica średnich (I-J)	Błąd standardowy	Istotność	
Dostępność kredytów	duże	konwencjonalne	,41026*	,12268	,009	
	konwencjonalne	duże	-,41026*	,12268	,009	
Dostępność funduszy UE	agroturystyczne	duże	-,52738*	,17115	,020	
	ekologiczne	duże	-,52371*	,15169	,005	
	duże	agroturystyczne	duże	,52738*	,17115	,020
		ekologiczne	duże	,52371*	,15169	,005
		konwencjonalne	duże	,36803*	,13286	,036
	konwencjonalne	duże	-,36803*	,13286	,036	
Poziom kosztów pracy	agroturystyczne	duże	-,65112*	,20904	,016	
	ekologiczne	duże	-,89280*	,24001	,002	
		konwencjonalne	duże	-,59064*	,20121	,023
	duże	agroturystyczne	duże	,65112*	,20904	,016
		ekologiczne	duże	,89280*	,24001	,002
	konwencjonalne	ekologiczne	,59064*	,20121	,023	
Poziom obciążeń podatkowych i opłat	ekologiczne	duże	-,70000*	,24607	,029	
		konwencjonalne	duże	-,62069*	,20452	,017
	duże	ekologiczne	,70000*	,24607	,029	
	konwencjonalne	ekologiczne	,62069*	,20452	,017	

* Różnica średnich jest istotna na poziomie 0,05

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W analizowanych typach gospodarstw różnie też oceniano wpływ dostępności funduszy UE na rozwój gospodarstw. Kierownicy gospodarstw dużych ocenili najwyżej dostępność tych źródeł finansowania. Najmniejsze różnice w ocenie wystąpiły pomiędzy gospodarstwami dużymi a konwencjonalnymi. Równie znaczące różnice w ocenie wpływu poziomu kosztów pracy na prowadzenie działalności rolniczej wystąpiły w przypadku gospodarstw dużych oraz agroturystycznych i ekologicznych. Respondenci prowadzący gospodarstwa duże wyżej ocenili wpływ ponoszonych kosztów pracy na prowadzenie działalności rolniczej. Średnia ocena tego uwarunkowania w grupie gospodarstw dużych wynosiła 3,82 (odchylenie standardowe 0,88). Różnice średnich w przypadku porównania gospodarstw dużych i gospodarstw agroturystycznych i konwencjonalnych, w przypadku których wystąpiła istotna statystycznie zależność, kształtowały się odpowiednio 0,65 i 0,89 – tabela 3.5. Tak znaczące różnice w ocenie czynnika mogą wynikać z tego, iż gospodarstwa duże zdecydowanie częściej zmuszone są do zatrudniania pracowników, ponoszenia kosztów z tym związanych i bezpośrednio odczuwają skutki finansowe związane z kosztami pracy.

W przypadku uwarunkowania „poziom obciążeń podatkowych i opłat”, wystąpiły istotne statystycznie różnice w poszczególnych grupach gospodarstw. Należy zauważyć, iż różnice w ocenie poziomu miały miejsce w odniesieniu do gospodarstw ekologicznych, dużych i konwencjonalnych. Gospodarstwa ekologiczne najniżej oceniły wpływ tego czynnika na prowadzenie działalności rolniczej. Różnica średnich w przypadku oceny pomiędzy gospodarstwami ekologicznymi a dużymi wynosiła 0,7, zaś pomiędzy ekologicznymi a konwencjonalnymi 0,62 – tabela 3.5.

Można mówić o istnieniu statystycznych różnic pomiędzy oceną wpływu stanu infrastruktury technicznej w regionie na prowadzenie działalności rolniczej a faktem zamieszkiwania w gminach o znaczących walorach środowiskowych oraz porównawczych ($p=0,016$; $df=109,81$). Wpływ stanu infrastruktury na prowadzenie działalności rolniczej jako uwarunkowania oddziałującego na działalność rolniczą został wyżej oceniony w gospodarstwach funkcjonujących na obszarach gmin porównawczych (średnia 3,0; odchylenie standardowe 0,51) – tabela 3.6.

Tabela 3.6. Ocena wpływu wybranych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolniczej w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych

Rodzaj uwarunkowań	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
dostępność kredytów	3,09	0,51	3,13	0,70
dostępność funduszy UE	3,19	0,71	3,30	0,52
poziom kosztów pracy (m.in. koszty ubezpieczenia)	3,38	1,01	3,30	0,83
poziom obciążeń podatkowych i opłat	3,46	1,08	3,30	0,95
wielkość popytu na produkty	2,91	0,71	3,0	0,76
nasilenie konkurencji	3,06	0,74	3,05	0,62
jakość i stabilność przepisów regulujących prowadzenie działalności rolniczej	2,89	0,83	3,0	0,62
poziom biurokracji w urzędach	3,64	1,13	3,57	0,91
stan infrastruktury technicznej w regionie	2,71	0,83	3,0	0,51
dostępność usług instytucji wspierających rozwój rolnictwa w regionie	2,97	0,75	3,12	0,52

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 – ocenę bardzo niską.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Średnie oceny pozostałych uwarunkowań w poszczególnych grupach gospodarstw według umiejscowienia gospodarstwa kształtowały się na zbliżonym poziomie – tabela 3.6. Niewielkie rozbieżności można zaobserwować szczególnie w przypadku dostępności usług instytucji wspierających rozwój rolnictwa w regionie w obu grupach. Średnia ocena wpływu tego czynnika wyżej oceniona została w przypadku respondentów prowadzących działalność rolniczą na terenie gmin o niższych walorach środowiskowych.

Rolnictwo to sektor gospodarki, który spełnia jednocześnie wiele funkcji. Zapewnia zatrudnienie znaczącej grupie społeczeństwa, dostarcza żywności na potrzeby całego społeczeństwa. Jednocześnie jednak wpływa w stopniu znaczącym na środowisko naturalne. Dlatego też prowadzenie działalności rolniczej zarówno na obszarach przyrodniczo cennych jak też i na terenach o mniejszych walorach środowiskowych wiąże się z potrzebą realizacji szeregu działań związanych z wykorzystywaniem środowiska naturalnego, przestrzeganiem norm i przepisów prawnych.

Głównym celem prowadzenia działalności rolniczej jest zapewnienie zasobów niezbędnych do realizacji długookresowego rozwoju gospodarstwa, zarówno w postaci ziemi, kapitału (maszyn i urządzeń) oraz możliwości zatrudniania siły roboczej, ale także w postaci środków finansowych, pozwalających na zachowanie płynności finansowej – możliwości regulacji bieżących zobowiązań i zapewnienie minimalnego poziomu konsumpcji²⁷⁷. Na tle tego podstawowego celu staje kwestia realizacji zadań związanych z prowadzeniem działalności rolniczej zgodnie z zachowaniem podstawowych zasad produkcji zrównoważonej. W badaniach ankietowych ocenie poddano zatem wybrane środowiskowe uwarunkowania prowadzenia działalności rolniczej. Respondenci oceniali ich wpływ na realizację prowadzonej przez nich działalności.

Wśród zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej, które zostały uwzględnione w badaniach znalazły się zarówno te związane z zagadnieniami prawnymi w tym obszarze, jak również dostępność materiałów, technologii przyjaznych środowisku, a także możliwości wsparcia finansowego i organizacyjnego ze strony instytucji i organizacji.

Spośród analizowanych uwarunkowań zewnętrznych mających wpływ na produkcję zrównoważoną najwyżej oceniano jakość i stabilność przepisów oraz norm związanych z ochroną środowiska, trudności organizacyjne dotyczące niezbędnego dostosowania się do przepisów prawa ochrony środowiska oraz koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska. W opinii ankietowanych przyjęły one średnią wartość powyżej 2,5, przy ocenie w skali od 1 do 5 (1 oznaczało bardzo niską ocenę, zaś 5 – bardzo wysoką ocenę).

²⁷⁷ A. Kagan, Pomiar oddziaływania wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych na środowisko naturalne w latach 2005-2009, [w:] J.S. Zegar (red.), Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2013, s. 90.

Wykres 3.13. Ocena wpływu wybranych zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 ocenę bardzo niską

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska, za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem i zasobami naturalnymi, w: T.M. Łaguna, M. Witkowska-Dąbrowska (red.), Zarządzanie zasobami środowiska, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok-Olsztyn 2010, s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Czynnikiem, który oddziałuje na ocenę ważności zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej w prowadzeniu działalności rolniczej jest rodzaj gospodarstwa. Przeprowadzona analiza ANOVA wskazała, iż istnieje statystyczna zależność pomiędzy oceną uwarunkowań takich jak: jakość i stabilność przepisów związanych z ochroną środowiska, koszty niezbędnego dostosowania się do zastrzegających się przepisów prawa ochrony środowiska, trudności organizacyjne związane z niezbędnym dostosowaniem się do przepisów prawa ochrony środowiska, dostępność do surowców, materiałów przyjaznych środowisku, dostępność technologii przyjaznych środowisku, istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty, a rodzajem gospodarstwa.

Tabela 3.7. Ocena wpływu wybranych zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej w badanych grupach gospodarstw

Uwarunkowania	Rodzaj gospodarstwa								Poziom istności Wielkość F
	agrotury- styczne		ekologiczne		duże		konwencjo- nalne		
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	
jakość i stabilność przepisów/norm związanych z ochroną środowiska	1,95	1,43	2,57	0,91	2,93	1,14	2,56	1,07	p=0,02; F=3,242
koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska	2,20	1,67	2,91	1,23	3,44	1,35	2,89	1,47	p=0,028; F=3,108
trudności organizacyjne niezbędnego dostosowania się do przepisów prawa ochrony środowiska	2,20	1,64	3,08	1,09	3,16	1,28	2,43	1,41	p=0,007; F=4,239
możliwość wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych	1,70	1,34	2,53	0,95	2,58	1,29	2,25	1,35	p<0,005
możliwość wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych	1,75	1,29	2,61	0,93	2,27	1,41	2,32	1,34	p<0,005
dostęp do przyjaznych środowisku surowców, materiałów	1,60	1,31	2,59	1,13	2,37	1,49	2,20	1,32	p=0,038; F=2,880
dostęp do przyjaznych środowisku technologii	1,75	1,40	2,83	0,71	2,55	1,24	2,22	1,28	p=0,002; F=6,129
presja ekologicznych organizacji konsumenckich	1,50	1,31	1,40	1,52	2,27	1,33	1,91	1,49	p<0,005
istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty	1,60	1,46	2,75	0,92	2,33	1,29	2,13	1,49	p=0,008; F=4,261

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 ocenę bardzo niską

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska, za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem ..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Przeprowadzona przy wykorzystaniu testu Gamesa-Howella analiza post hoc porównań wielokrotnych wskazała, iż w przypadku uwarunkowań, jakimi są jakość, a także stabilność przepisów i norm związanych z ochroną środowiska, opinie te różniły się istotnie statystycznie pomiędzy kierownikami gospodarstw agroturystycznych i pozostałych. Respondenci prowadzący ten rodzaj gospodarstw zdecydowanie najniżej ocenili ten czynnik (różnica średnich kształtowała się na poziomie 0,61-0,98). Uwarunkowanie to zdecydowanie nie sprzyja prowadzeniu działalności rolniczej w największym stopniu – takiego zdania byli prowadzący gospodarstwa duże (średnia 2,93, odchylenie standardowe 1,14)

Istotnie statystycznie różnice wystąpiły w ocenie wpływu kosztów związanych z dostosowywaniem się do przepisów ochrony środowiska w przypadku gospodarstw agroturystycznych i gospodarstw dużych ($p=0,042$). Kierownicy gospodarstw dużych zdecydowanie wyżej ocenili wpływ tego czynnika jako oddziałującego na prowadzenie działalności rolniczej.

Znaczącym problemem rolników są trudności organizacyjne dotyczące dostosowywania się do przepisów prawnych związanych z ochroną środowiska. W tym przypadku wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie uwarunkowania jako czynnika wpływającego na trudności związane z prowadzeniem gospodarstwa. Wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną kierowników gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych ($p=0,042$). Różnica średnich wyniosła 0,65; gospodarstwa ekologiczne wskazały na fakt, iż czynnik ten utrudnia prowadzenie działalności rolniczej.

Podobnie w przypadku kolejnego uwarunkowania, jakim jest dostęp do surowców oraz materiałów przyjaznych środowisku naturalnemu wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie wpływu tego czynnika na prowadzenie działalności rolniczej pomiędzy kierownikami gospodarstw ekologicznych a agroturystycznych ($p=0,029$). Kierownicy gospodarstw ekologicznych zdecydowanie wyżej ocenili ten czynnik jako uwarunkowanie oddziałujące na działalność rolniczą. Również w przypadku kolejnego uwarunkowania (dostęp do przyjaznych środowisku technologii) wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie pomiędzy kierownikami gospodarstw ekologicznych a agroturystycznych ($p=0,016$) i konwencjonalnych ($p=0,013$). Producenci żywności ekologicznej wskazali, iż w ich opinii dostęp do technologii wytwarzania przyjaznych środowisku jest znaczącym utrudnieniem w prowadzeniu działalności rolniczej (średnia 2,83, odchylenie standardowe 0,71).

W opinii producentów rolnych dostarczających żywność ekologiczną zdecydowanie najwyższą oceniono popyt zgłaszany na produkty przyjazne środowisku. Wystąpiła istotna statystycznie różnica w ocenie wpływu tego uwarunkowania na prowadzenie działalności rolniczej między grupą producentów żywności ekologicznej a respondentami z gospodarstw agroturystycznych ($p=0,015$).

Poza aspektami związanymi z występowaniem istotnych statystycznie różnic w ocenie uwarunkowań, warto zwrócić uwagę na inne rozbieżności w opinii kierowników gospodarstw odnośnie analizowanych uwarunkowań produkcji zrównoważonej, które wystąpiły pomiędzy poszczególnymi grupami gospodarstw:

- kierownicy gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną zdecydowanie najniżej ocenili wpływ trudności organizacyjnych związanych z do-

- stosowaniem gospodarstwa do przepisów prawa ochrony środowiska na tle pozostałych grup gospodarstw (średnia 2,20, odchylenie standardowe 1,64),
- średnia ocena uwarunkowania, jakim jest presja ekologicznych organizacji konsumenckich na prowadzenie działalności rolniczej, została wyżej oceniona przez kierowników gospodarstw dużych w porównaniu z pozostałymi grupami – tabela 3.7,
 - kierownicy gospodarstw dużych i ekologicznych najwyżej ocenili wpływ dostępu do przyjaznych środowisku technologii na warunki prowadzenia działalności rolniczej,
 - istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty jako uwarunkowanie prowadzenia działalności rolniczej najwyżej ocenione zostało przez kierowników gospodarstw produkujących żywność ekologiczną,
 - dostęp do przyjaznych środowisku surowców i materiałów jako czynnik warunkujący prowadzenie działalności rolniczej najwyżej oceniony został przez kierowników gospodarstw powyżej 50 ha i ekologicznych.

Kierownicy poszczególnych grup gospodarstw w zróżnicowany sposób oceniają wpływ poszczególnych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na możliwości prowadzenia działalności rolniczej. Pomimo iż są to różnice niewielkie, wskazują one pewne tendencje występujące w ocenie rolników.

Wydawać by się mogło, że zdecydowanie większe różnice w ocenie tychże uwarunkowań powinny wystąpić w przypadku gospodarstw prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych i w gminach o niższych walorach środowiskowych, jednakże również w tym przypadku oceny charakteryzują się nieznacznym jedynie zróżnicowaniem.

Istnieje statystyczna zależność pomiędzy oceną możliwości wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych jako czynnika warunkującego prowadzenie działalności rolniczej w ocenie kierowników gospodarstw z obszarów przyrodniczo cennych i porównawczych ($p=0,031$).

Tabela 3.8. Ocena wpływu wybranych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej w gospodarstwach prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych oraz porównawczych

Obszary oceny	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
jakość i stabilność przepisów/norm związanych z ochroną środowiska	2,82	0,84	2,83	0,55
koszty niezbędnego dostosowania się do zaostrzających się przepisów prawa ochrony środowiska	3,83	1,05	3,27	0,84
trudności organizacyjne związane z niezbędnym dostosowaniem się do przepisów prawa ochrony środowiska	3,18	0,91	3,22	0,72
możliwość wsparcia finansowego ze źródeł zewnętrznych inwestycji ekologicznych	2,82	0,61	2,97	0,62
możliwość wsparcia informacyjno-organizacyjnego działań proekologicznych	2,77	0,74	2,94	0,60
dostęp do przyjaznych środowisku surowców, materiałów	2,84	0,78	2,84	0,66
dostęp do przyjaznych środowisku technologii	2,89	0,59	2,83	0,60
presja ekologicznych organizacji konsumenckich	2,77	0,70	2,95	0,70
istnienie popytu na przyjazne środowisku produkty	2,90	0,68	2,94	0,69

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 – ocenę bardzo niską

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska, za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt, s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W przypadku pozostałych uwarunkowań zaobserwować można niewielkie różnice w ocenie ich oddziaływania, które nie były istotne statystycznie.

Uwarunkowania zewnętrzne (egzogoniczne) rozwoju gospodarstw rolnych oraz produkcji zrównoważonej kreowane są głównie przez organy władz państwo-

wych²⁷⁸. Uwarunkowania rynkowe, zmieniające się prawo oraz szereg innych czynników wpływa na kształtowanie się warunków rozwoju zrównoważonej produkcji rolniczej. Jak obrazują otrzymane wyniki badań, w zdecydowanej większości respondentów wskazuje, iż uwarunkowania te stanowią pewnego rodzaju destymulanty rozwoju działalności rolniczej. Szczególnie odczuwalne są w ich opinii ograniczenia związane z kwestiami administracyjnymi, poziomem obciążeń podatkowych oraz kosztów pracy czy też dostępnością do zewnętrznych źródeł finansowania. Stymulują zaś rozwój zrównoważonej produkcji w opinii respondentów zmiany w popycie ukierunkowane na konsumpcję dóbr przyjaznych środowisku, a także możliwość wsparcia zarówno finansowego, jak też informacyjno-organizacyjnego w zakresie inwestycji i różnego rodzaju działań proekologicznych. Rolnicy zarówno z obszarów przyrodniczo cennych, jak i z gmin porównawczych z zbliżony sposób oceniają wpływ badanych uwarunkowań na rozwój zrównoważonej produkcji.

6. Formalno-prawne ograniczenia działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych

Działalność rolnicza na terenach przyrodniczo cennych wiąże się z wieloma problemami zarówno natury ekonomicznej, jak i społecznej. Wszelkiego rodzaju działalność realizowana np. na terenie parków narodowych związana jest z pojawiającymi się konfliktami, u podłoża których leżą interesy mieszkańców, przedsiębiorców oraz dyrektorów parków. Poza wyżej wspomnianymi, konflikty mogą mieć swoje podłoże w sprzecznościach wynikających z różnic zachodzących pomiędzy²⁷⁹:

- interesem społeczności lokalnej a rygorami ochrony parków,
- działalnością gospodarczą i użytkowaniem parków a ochroną środowiska,
- różnymi dziedzinami działalności gospodarczej i użytkowaniem parków.

Aby móc wykorzystać potencjał, jaki drzemie w tych terenach, zarówno dla przedsiębiorstw, ale również dla działalności rolniczej, niezbędne jest dokładne zbadanie potrzeb wszystkich uczestników procesów społeczno-gospodarczych zachodzących na tych terenach oraz możliwości rozwojowych. Praktyka stosowana w krajach Unii Europejskiej pokazuje, iż potencjał taki istnieje, możliwe jest stworzenie i utrzymanie symbiozy pomiędzy poszczególnymi podmiotami w celu dbania o walory przyrodnicze. Jednakże jakiegokolwiek zmiany związane z opracowywaniem rozwiązań systemowych, czy też dotyczących konkretnych przypadków wymagają dogłębnego przyjrzenia się problemowi, poznania stanu wiedzy oraz zaangażowania podmiotów funkcjonujących w tym obszarze.

Zgodnie z *Ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* działalność rolnicza realizowana na terenach Natura 2000 wymaga dostosowania do wymogów

²⁷⁸ J. Kondratowicz-Pozorska, Zmiana roli gospodarstw rolnych i przekształcenie ich w nowoczesne firmy przyszłości, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 414, 2005, s. 74.

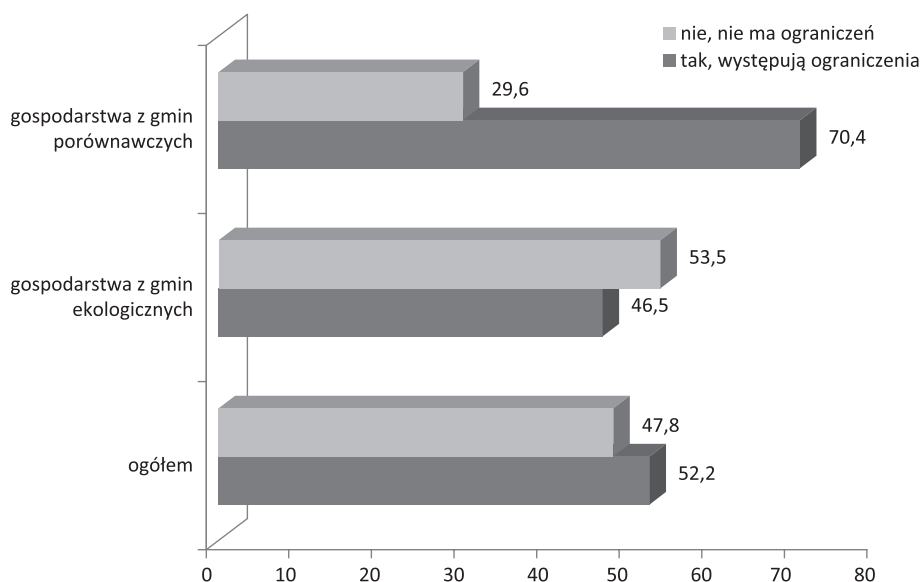
²⁷⁹ M. Kielsznia, Funkcjonowanie gospodarstw rolnych na obszarach chronionych w Polsce na przykładzie Kampinoskiego Parku Narodowego, *Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Oeconomica*, 277 (58), 2010, s. 21.

ochrony tych obszarów²⁸⁰. Plan ochrony dla obszaru Natura 2000 zawiera zakres działań ochronnych związanych z utrzymaniem lub odtworzeniem właściwego stanu ochrony tego obszaru. Plan ten może obejmować w szczególności gospodarkę rolną, leśną i rybacką, w tym również kierunki kształtowania przestrzeni produkcyjnej, wskazanie obszarów, które powinny być zalesione oraz obszarów wyłączonych z zalesiania²⁸¹.

Dostosowywanie się do realizacji działań zmierzających do zrównoważonego rozwoju a także dbanie o jakość i walory przyrodnicze obszarów wiejskich wiąże się z pewnymi trudnościami dla indywidualnych producentów rolnych, szczególnie specyficznymi dla tych, których działalność umiejscowiona jest na obszarach przyrodniczo cennych.

Spośród 200 gospodarstw domowych biorących udział w badaniu ankietowym 150 podmiotów prowadzi działalność na obszarach przyrodniczo cennych.

Wykres 3.14. Opinie respondentów na temat występowania ograniczeń związanych z prowadzeniem działalności rolniczej na obszarach chronionych (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W opinii większości badanych producentów rolnych (52,2%) prowadzenie działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych związane jest z trudnościami – wykres 3.14. Wystąpiła istotna statystycznie różnica pomiędzy opinią kierowników gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych ($p = 0,025$;

²⁸⁰ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2013 Poz. 627, 628, 842; 2014 Poz. 805, 850, 1101, 1863.

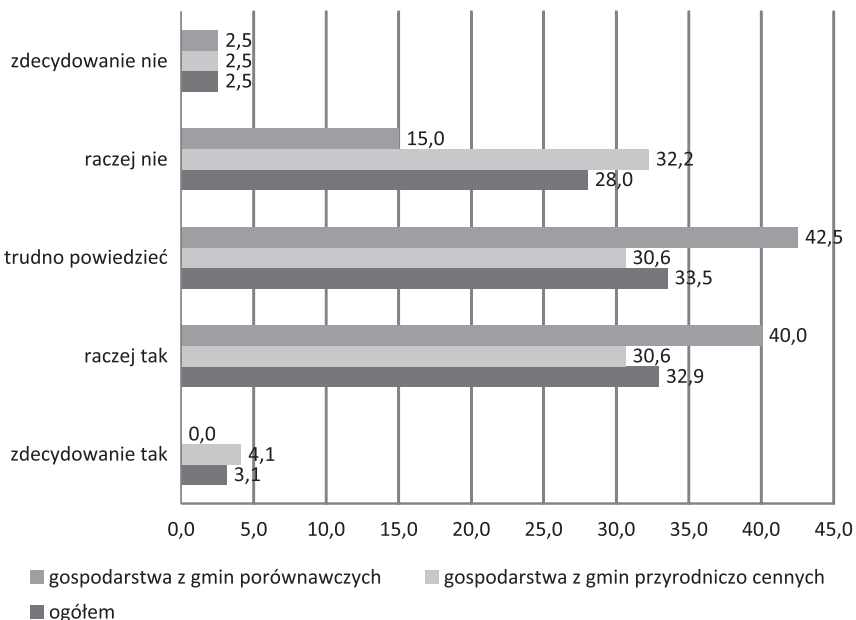
²⁸¹ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2013 Poz. 627, 628, 842; 2014 Poz. 805, 850, 1101, 1863, art. 29

chi kwadrat = 4,688; V - Cramera = 0,204). Kierownicy gospodarstw z terenu gmin porównawczych zdecydowanie częściej wyrażali opinię, iż prowadzenie działalności rolniczej na terenach chronionych wiąże się z ograniczeniami (70,4%). Wśród rolników prowadzących działalność rolniczą na obszarach przyrodniczo cennych opinię taką wyraziło 46,5% respondentów. W badaniach prowadzonych przez M. Kiełsznię w latach 2008-2009, wśród 70 właścicieli gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na obszarach chronionych Kampinoskiego Parku Narodowego, również 50% rolników nie dostrzegało wpływu lokalizacji na gospodarstwo oraz sposób gospodarowania²⁸².

Można przypuszczać, iż taki rozkład (większe obawy rolników z gmin porównawczych) wynika głównie z obaw i informacji, jakie rolnicy z gmin porównawczych uzyskują z zewnątrz od innych osób lub organizacji. Nie mają możliwości ich weryfikacji poprzez własne doświadczenie i z tego wynikają ich obawy. Osoby prowadzące działalność rolniczą na obszarach przyrodniczo cennych, posiadające doświadczenie w prowadzeniu działalności rolniczej na obszarach chronionych, mają świadomość występowania różnego rodzaju utrudnień, stąd ich ocena jest bliższa realiom.

Działalność rolnicza prowadzona na obszarach chronionych związana jest z odgórnie kształtowanymi kierunkami przestrzeni produkcyjnej. W badaniu poddano ocenie opinie rolników na temat wpływu lokalizacji gospodarstwa na obszarach chronionych na kierunki podejmowanej produkcji rolniczej.

Wykres 3.15. Istnienie wpływu lokalizacji gospodarstwa rolnego na obszarach chronionych na kierunki prowadzenia działalności rolniczej (% wskazań)

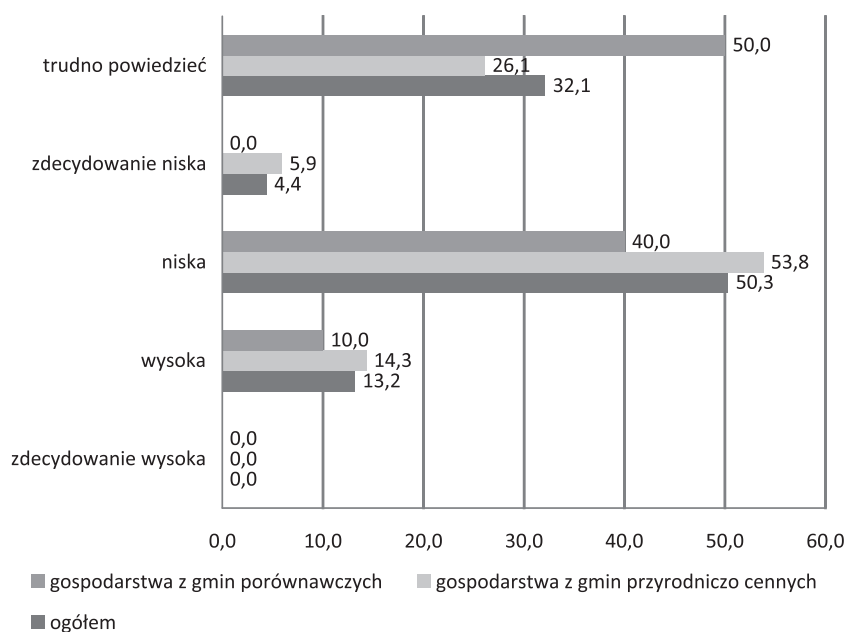
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

²⁸² M. Kiełsznia, Funkcjonowanie gospodarstw rolnych..., dz. cyt., s. 22.

W opinii jedynie 20% respondentów prowadzenie działalności rolniczej na obszarach chronionych wiąże się z decyzjami dotyczącymi kierunku prowadzonej działalności rolniczej w stopniu zdecydowanie dużym i dużym. Ponad 1/3 rolników była zdania, iż fakt ten nie wpływa na kierunki podejmowanej produkcji rolniczej. Zaś w przypadku pozostałych kierowników gospodarstw rolnych opinia ta była niejednoznaczna.

Zarówno prowadzenie działalności rolniczej, jak też innych form aktywności na rynku, wiąże się z potrzebą znajomości prawa. Wymagania prawne obowiązujące na obszarach chronionych związane są ze znajomością podstawowych aktów prawnych w zakresie ochrony środowiska i przyrody, czy też norm prawnych ustanawianych na terenie gminy. Świadomość wymagań prawnych wśród respondentów w ich opinii jest bardzo mała. Ponad 50% rolników biorących udział w badaniu ankietowym było zdania, że ich znajomość wymagań prawnych jest niska lub zdecydowanie niska. Jedynie 13% zadeklarowało ją na poziomie wysokim (wykres 3.16).

Wykres 3.16. Samoocena znajomości wymagań prawnych związanych z działalnością rolniczą w obszarze ochrony środowiska (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Nie wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie znajomości wymagań prawnych związanych z działalnością na obszarach ochrony środowiska w grupie gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych ($p=0,097$). Wskazuje to, że rolnicy prowadzący działalność zarówno na obszarach gmin przyrodniczo cennych, jak i gmin o niższym poziomie cenności ekologicznej nie posiadają podsta-

wowej wiedzy z zakresu unormowań prawnych. Można przypuszczać, iż w związku z tym zdecydowana większość decyzji podejmowanych jest intuicyjnie lub na bazie wiedzy innych (sąsiadów, rodziny, znajomych lub też doradcy).

Prowadzenie działalności gospodarczej związane jest z przestrzeganiem norm prawnych obowiązujących w danej gałęzi czy branży. Ukierunkowanie na działania prośrodowiskowe, szczególne zwrócenie uwagi na rozwój zrównoważony i kwestie środowiskowe powodują, iż rolnicy zobligowani są do przestrzegania ogólnie przyjętych zasad związanych z prowadzeniem działalności rolniczej. Prowadząc działalność produkcyjną stykają się z szeregiem problemów wynikających z bliskiego sąsiedztwa środowiska przyrodniczego, problemów związanych z ochroną środowiska. W opinii respondentów prowadzących działalność rolniczą, wśród tych szczególnie uciążliwych wymienić należy:

- wymogi i normy ograniczające wybór określonego profilu produkcji,
- dużą ilość oraz poziom skomplikowania przepisów prawnych,
- poziom skomplikowania oraz ilość dokumentów (biurokracja),
- trudności w realizacji inwestycji,
- problemy ze stosowaniem środków ochrony roślin,
- koszty związane z produkcją rolną wynikające m.in. z wysokich kosztów materiału siewnego czy środków chemicznych,
- brak informacji lub też niewystarczająca informacja,
- wysokie podatki,
- wymogi dotyczące np.: przechowywania obornika, gnojowicy, nawozów,
- brak wsparcia ze strony samorządu terytorialnego (głównie gmin),
- problemy z dostępem do technologii przyjaznych środowisku,
- samo dostosowanie się i przestrzeganie norm związanych z ochroną środowiska,
- ograniczenia w ochronie roślin.

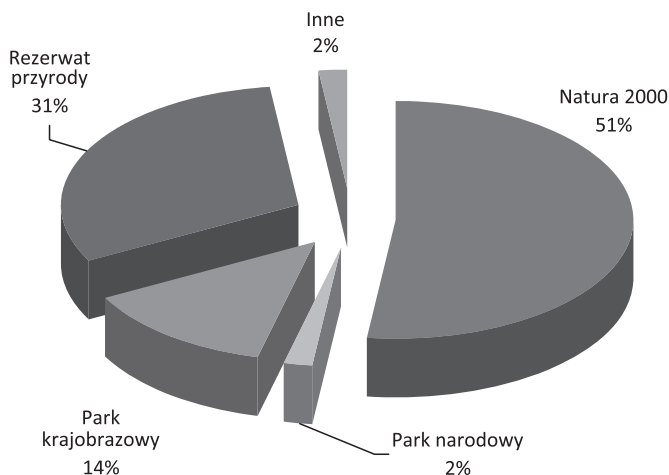
Ze szczególnymi utrudnieniami stykają się rolnicy prowadzący działalność w strefie ograniczeń środowiskowych. Blisko 40% gospodarstw biorących udział w badaniu to podmioty umiejscowione na tych obszarach. Średnia powierzchnia gospodarstwa należąca do strefy ograniczeń środowiskowych wyniosła 14,34 ha (odchylenie standardowe 40,99). Rolnicy prowadzący działalność w tej strefie, zgodnie z Kodeksem Dobrej Praktyki Rolniczej oraz Rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi są zobowiązani do²⁸³:

- zmianowania upraw,
- zapobiegania erozji gleby, ochrony struktury gleby,
- zakazu wypalania na gruntach rolnych,
- zapewnienia minimalnego poziomu utrzymania oraz przeciwdziałania niszczeniu siedlisk naturalnych (zachowanie zadrzewień, zakrzaczeń),
- utrzymania czystości i porządku w gospodarstwie,
- posiadania urządzeń do odpadów komunalnych,
- ochrony siedlisk,

²⁸³ G. Niewęglowska, Szanse i ograniczenia gospodarstw położonych w strefie ograniczeń środowiskowych na podstawie danych polskiego FADN, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (12), 2009, s. 148.

- wypełniania obowiązków na obszarach objętych ochroną prawną,
- zapewnienia zdrowotności roślin,
- zapewnienia zdrowotności zwierząt,
- odpowiedniego stosowania i przechowywania nawozów naturalnych i mineralnych, odpowiedniego wykorzystania ścieków i osadów ściekowych.

Wykres 3.17. Rodzaj strefy ograniczeń środowiskowych, w których funkcjonowały badane gospodarstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Najczęściej (ponad 50% wskazań) gospodarstwa umiejscowione były na terenie Natura 2000, w dalszej kolejności na terenie rezerwatów przyrody (31%) oraz parków krajobrazowych (14%) – wykres 3.17. W zdecydowanej większości kierownicy gospodarstw prowadzących działalność na obszarach stref ograniczeń środowiskowych (SOŚ) wskazali, iż stosują się do zaleceń i zakazów związanych z gospodarowaniem na tych terenach (77%). Jedynie 9% biorących udział w badaniu kierowników gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na terenach SOŚ wskazało, że nie stosuje się do zaleceń. W przypadku pozostałych 14% respondentów, podejmowane są działania mające na celu wywiązywanie się z nich, jednakże w ich opinii „nie zawsze się to udaje”.

Prowadzenie działalności rolniczej w strefie ograniczeń środowiskowych w opinii respondentów wiąże się z ograniczeniami związanymi głównie z zakazem wycinania drzew, ograniczeniami inwestycyjnymi, a także niszczeniem upraw przez dzikie zwierzęta (tabela 3.9). Zdecydowanie bardziej problematyczne były kwestie przestrzegania przepisów, które w opinii kierowników gospodarstw są zarówno restrykcyjne, jak również jest ich zdecydowanie zbyt dużo.

Tabela 3.9. Szanse i ograniczenia związane z prowadzeniem działalności rolniczej w strefie ograniczeń środowiskowych w opinii kierowników gospodarstw

Obszar	Szanse	Ograniczenia
Natura 2000	Możliwość uzyskania dotacji Możliwość rozwoju turystyki Możliwość rozwoju rolnictwa ekologicznego Ciekawe krajobrazy, czyste powietrze	Zakaz wycinania drzew Ograniczenia inwestycyjne Restrykcyjne przepisy Niskiej jakości gleby Niszczenie upraw przez dzikie zwierzęta
Park Krajobrazowy	Możliwość rozwoju turystyki Istnienie różnorodności biologicznej i krajobrazowej	Zakaz wycinania drzew Konieczność stosowania wskazanych środków ochrony roślin Niszczenie upraw przez dzikie zwierzęta
Park Narodowy	Możliwość rozwoju turystyki, a szczególnie agroturystyki	Nie wskazano

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Strefa ograniczeń środowiskowych to także tereny, które stwarzają możliwości uzyskiwania wyższych dopłat oraz poszukiwania innych źródeł dotacji. Dają one również szanse na rozwój turystyki oraz produkcji ekologicznej. Producenci rolni dostrzegają te szanse, zauważają również pozaekonomiczne wartości użytkowe, takie jak ciekawy krajobraz, czy też czyste powietrze oraz różnorodność biologiczna. Wpływają one na atrakcyjność tych terenów jako miejsca zamieszkania oraz atrakcyjne destynacje turystyczne.

7. Endogeniczne uwarunkowania i czynniki produkcji zrównoważonej

Prowadzenie działalności rolniczej i podejmowanie w jej ramach działań związanych z ochroną środowiska oraz produkcją zrównoważoną związane jest z posiadaniem odpowiednich zasobów. Wśród nich najważniejsza jest wiedza z tego zakresu, a także chęć wprowadzania rozwiązań prośrodowiskowych.

Ocenie poddano wybrane zasoby będące w posiadaniu gospodarstw rolnych, ważne ze względu na podejmowanie zrównoważonej produkcji. W celu oceny ich ważności z punktu widzenia realizowanej produkcji respondenci wykorzystywali skalę od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo wysoką ocenę (zasób zdecydowanie ważny dla podejmowania produkcji zrównoważonej oraz działań z zakresu ochrony środowiska) a 1 – bardzo niską ocenę.

Wśród kierowników gospodarstw rolnych biorących udział w badaniu ankietowym, czynnikiem najistotniejszym dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska był stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne (średnia 3,06; odchylenie standardowe 0,60). Rolnictwo może wpływać na środowisko w dwojaki sposób: pozytywnie, poprzez oddziaływanie na stan jego komponentów, z drugiej strony działalność rolnicza może być

przyczyną zanieczyszczeń i degradacji²⁸⁴. Wydaje się, iż bardzo istotne jest to, że rolnicy dostrzegają potrzebę wiedzy o tym, jak ich działalność rolnicza wpływa na środowisko przyrodnicze. Świadomość tego, jak prowadzona działalność rolnicza, jej intensywność czy nieprawidłowe praktyki wpływają na jakość gleby, wód czy zanieczyszczenie siedlisk jest konieczna dla realizacji produkcji zrównoważonej. W wyniku tego większe są szanse na przeciwdziałanie złym praktykom, niekorzystnym dla środowiska przyrodniczego.

Zagrożeniem dla walorów środowiskowych jest brak rozbudowy i modernizacji infrastruktury obszarów wiejskich i gospodarstw. Najistotniejszymi elementami infrastruktury z tego punktu widzenia są kanalizacja i gospodarka odpadami komunalnymi²⁸⁵. Badani rolnicy zidentyfikowali stopień zużycia posiadanych budynków budowli oraz infrastruktury technicznej (średnia 3,0; odchylenie standardowe 0,58) jako drugi ważny czynnik znacząco wpływający na podejmowanie działalności z zakresu ochrony środowiska w gospodarstwie rolnym.

Analiza danych statystycznych przy wykorzystaniu testu t-studenta pozwoliła stwierdzić, iż nie wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną poszczególnych zasobów i ich rolą dla podejmowania działalności prośrodowiskowej, a miejscem prowadzenia działalności rolniczej (gminy przyrodniczo cenne i porównawcze) we wszystkich, poza jednym, z analizowanych czynników.

²⁸⁴ K. Kokoszka, Ochrona środowiska na terenach wiejskich w świetle nowej perspektywy Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej 2014-2020, [w:] A. Barteczek, A. Rączaszek (red.), Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2014, s. 147

²⁸⁵ I. Wielewska, Rozwój OZE na obszarach wiejskich i ich wpływ na środowisko przyrodnicze w opinii doradców rolnych, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, (XXIX), 14 (3), 2014, s. 186.

Tabela 3.10. Ocena wybranych zasobów gospodarstwa rolnego istotnych dla podejmowania produkcji zrównoważonej

Zasoby	Ogółem		Gospodarstwa z gmin			
	średnia	odchylenie standardowe	przyrodniczo cennych		porównawczych	
			średnia	odchylenie standardowe		
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju gospodarstwa rolnego na obszarach przyrodniczo cennych	2,95	0,57	2,95	0,61	2,94	0,46
stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne	3,06	0,60	3,06	0,63	3,08	0,49
wiedza z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych, możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych	2,76	0,71	2,73	0,75	2,81	0,56
świadomość ekologiczna i gotowość podejmowania działań proekologicznych	2,91	0,74	2,89	0,78	2,97	0,62
wiedza na temat możliwości do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia	2,86	0,75	2,86	0,81	2,89	0,55
nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska	2,84	0,70	2,88	0,73	2,72	0,60
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	3,0	0,58	2,99	0,60	3,02	0,53
zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom ochrony środowiska	2,85	0,62	2,83	0,66	2,89	0,50
zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	2,48	0,89	2,56	0,94	2,25	0,70
znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty	2,78	0,84	2,82	0,86	2,63	0,74
znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty	2,80	0,84	2,84	0,86	2,66	0,77
środowiskowa uciążliwość wytwarzanej produkcji rolniczej	2,77	0,71	2,78	0,77	2,75	0,55

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 – ocenę bardzo niską

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska, za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt. s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W realizacji WPR od początku jej istnienia zwracano szczególną uwagę na kwestie ochrony środowiska przyrodniczego. Inwestycje gospodarstw rolnych w działania proekologiczne w zdecydowanej mierze są współfinansowane w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Badania realizowane przez A. Sadowskiego oraz W. Girzycką wśród 301 gospodarstw realizujących inwestycje modernizacyjne i dostosowawcze wykazały, że rolnicy w głównej mierze kierują się przesłankami ekonomicznymi. Wszelkie działania na rzecz ochrony środowiska wdrażane były przy wykorzystaniu środków stanowiących instrumenty WPR. Zdecydowana większość rolników wypowiedziała się, że dokonywała inwestycji z uwagi na zamiar korzystania w kolejnych latach z unijnego wsparcia. Inwestycje takie jak budowa płyt obornikowych czy zbiorników na gnojowicę przynoszą korzyści dla gospodarstwa, związane z racjonalizacją nawożenia organicznego. Większość rolników wskazała, że inwestycje ze środków UE wpływały na poprawę sytuacji gospodarstwa²⁸⁶. Innym źródłem finansowania inwestycji proekologicznych są środki własne gospodarstw rolnych.

Przeprowadzone przez Autorkę badania wskazały na wystąpienie istotnych statystycznie różnic pomiędzy oceną ważności czynnika, jakim jest zdolność finansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych, a gminą, na której terenie prowadzona jest działalność rolnicza ($p = 0,046$; $df 80,68$). Rolnicy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych wyżej ocenili ważność czynnika (średnia 2,56; odchylenie 0,94) w porównaniu do rolników z terenów o niższych walorach środowiskowych (średnia 2,25; odchylenie standardowe 0,70). Jednakże w obu przypadkach możliwości posiadane przez gospodarstwa rolne w tym zakresie były poniżej przeciętnej w ocenie respondentów, co wskazuje, że gospodarstwa rolne nie posiadają środków finansowych na realizację tego rodzaju działań.

Przeprowadzenie analizy statystycznej przy wykorzystaniu porównania średnich metodą jednoczynnikowej analizy Anova wskazało, iż ocena ważności poszczególnych zasobów gospodarstwa rolnego w realizacji produkcji zrównoważonej jest istotna statystycznie ze względu na rodzaj gospodarstwa, jakie reprezentuje rolnik ($p < 0,05$; tabela 3.11).

²⁸⁶ A. Sadowski, W. Girzycka, Rolnicze inwestycje modernizacyjne i dostosowujące do standardów UE, finansowane ze środków unijnych, *Polityka Europejska, Finanse i Marketing*, 6 (55), 2011, s. 123, 126-127.

Tabela 3.11. Ocena wybranych zasobów gospodarstwa rolnego istotnych dla podejmowania produkcji zrównoważonej w grupach gospodarstw

Uwarunkowania	Rodzaj gospodarstwa										F	p
	agroturystyczne		ekologiczne		duże		konwencjonalne		średnia	odchylenie standardowe		
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe				
wiedza o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju gospodarstwa rolnego na obszarach przyrodniczo cennych	2,93	0,59	3,06	0,47	3,16	0,60	2,75	0,47	3,97	0,009		
stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne	2,85	0,77	3,18	0,44	3,33	0,83	2,88	0,46	4,93	0,003		
wiedza z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych, możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych	2,75	0,85	3,00	0,46	2,92	1,01	2,46	0,57	5,96	0,001		
świadomość ekologiczna i gotowość podejmowania działań proekologicznych	2,61	1,03	3,06	0,51	3,14	1,02	2,76	0,58	3,30	0,022		
wiedza na temat możliwych do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia	2,76	0,97	3,06	0,47	3,11	1,05	2,63	0,63	4,59	0,004		
lacie służące ochronie środowiska	2,68	0,79	2,97	0,48	3,17	0,81	2,56	0,68	6,10	0,001		
stopień zużycia posiadanych budynków, budowli i infrastruktury technicznej	2,50	0,92	3,08	0,34	3,14	0,75	3,01	0,44	5,69	0,001		
zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostanania wymogom ochrony środowiska	2,52	0,87	2,93	0,43	3,28	0,59	2,64	0,56	9,69	0,000		
zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych	2,31	0,87	2,64	0,93	3,03	0,97	2,06	0,57	8,69	0,000		
znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty	2,40	0,98	2,91	0,74	3,23	1,03	2,50	0,59	6,20	0,001		
znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty	2,40	0,98	3,00	0,72	3,23	0,99	2,47	0,62	7,37	0,000		
środowiskowa uciążliwość wytwarzanej produkcji rolniczej	2,50	0,65	3,02	0,45	2,92	0,99	2,54	0,67	5,03	0,002		

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało ocenę bardzo wysoką, zaś 1 – ocenę bardzo niską p- poziom istotności

Listę czynników opracowano na podstawie: M. Witkowska-Dąbrowska, za: M. Burchard-Dziubińska, Zarządzanie środowiskiem..., dz. cyt., s. 201.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Analiza post hoc metodą Gamesa-Howella wskazała na różnice w ocenie analizowanych czynników przez rolników z poszczególnych grup gospodarstw. Posiadanie wiedzy z zakresu możliwości prowadzenia działalności rolniczej w taki sposób, aby działalność ta w jak najmniejszym stopniu wpływała negatywnie na środowisko naturalne jest ważnym aspektem realizacji produkcji zrównoważonej. Szczególnie ważna jest ta wiedza w zakresie możliwości i ograniczeń rozwoju gospodarstwa rolnego na obszarach przyrodniczo cennych. Związane jest to bowiem z dodatkowymi uwarunkowaniami wpływającymi na funkcjonowanie gospodarstwa. W zróżnicowany sposób ocenili ten czynnik rolnicy gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych. Różnica średnich wyniosła 0,31, producenci z gospodarstw ekologicznych wyżej ocenili ważność wiedzy o środowiskowych możliwościach i ograniczeniach rozwoju gospodarstw rolnych na obszarach przyrodniczo cennych ($p = 0,009$).

W przypadku kolejnego czynnika, jakim jest stopień rozpoznania wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne, różnice w ocenie tego zasobu dla podejmowania produkcji zrównoważonej wystąpiły w grupie gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych (różnica średnich wyniosła 0,29). Producenci żywności ekologicznej zdecydowanie wyżej ocenili ważność wiedzy w zakresie wpływu działalności rolniczej na środowisko w porównaniu do producentów prowadzących gospodarstwa konwencjonalne.

Również w przypadku kolejnych trzech badanych czynników, w tym: wiedzy z zakresu ochrony środowiska i najnowocześniejszych możliwych do wdrożenia działań i technologii proekologicznych (1), świadomości ekologicznej i gotowości podejmowania działań proekologicznych (2), wiedzy na temat możliwych do wykorzystania w działalności proekologicznej narzędzi wsparcia (3), wystąpiły istotne statystycznie różnice opinii kierowników gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych. We wszystkich tych trzech przypadkach producenci z gospodarstw ekologicznych ocenili wyżej istotność powyższych czynników (tabela 3.11).

Porównania post hoc testem Gamesa-Howella pokazały, że najwyższej nowoczesność wyposażenia w urządzenia i instalacje służące ochronie środowiska jako czynnik ważny dla podejmowania działań zakresu produkcji zrównoważonej ocenili respondenci prowadzący gospodarstwa duże (średnia 3,17; odchylenie standardowe 0,81). Różnica średnich w ocenie czynnika między tą grupą a gospodarstwami konwencjonalnymi wyniosła 0,61 ($p = 0,008$).

W przypadku kolejnych czterech zasobów (zdolność posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom ochrony środowiska, zdolność do finansowania/współfinansowania inwestycji proekologicznych ze środków własnych, znajomość rynku po stronie popytu na ekologiczne produkty, znajomość rynku po stronie podaży na ekologiczne produkty) ocena ich ważności dla podejmowania działań z zakresu produkcji zrównoważonej różniła się istotnie statystycznie pomiędzy poszczególnymi grupami gospodarstw. Jednakże, warto zaznaczyć, iż czynniki te były zdecydowanie najwyższej oceniane przez kierowników gospodarstw powyżej 50 ha. W przypadku oceny wpływu istotności zdolności posiadanej infrastruktury technicznej do sprostania wymogom środowiskowym dla działalności na rzecz ochrony środowiska wystąpiły największe różnice w ocenie w grupie gospodarstw dużych i agroturystycznych (różnica średnich 0,75) oraz gospodarstw dużych i konwencjo-

nalnych (różnica średnich 0,64). W obu tych przypadkach rolnicy z gospodarstw dużych wyżej ocenili ważność tego zasobu.

Zarówno w przypadku wykształcenia, jak i wieku respondentów nie wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy wymienionymi cechami a oceną zasobów gospodarstwa, istotnych dla podejmowania działań z zakresu ochrony środowiska.

Opinie w zakresie ważności poszczególnych zasobów oraz czynników a podejmowanie produkcji zrównoważonej w największym stopniu determinowane są rodzajem prowadzonego gospodarstwa rolnego. Jest to czynnik, który w największym stopniu wpływa i kształtuje opinie producentów rolnych.

8. Oczekiwane formy wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych

Z uwagi na zróżnicowane problemy, z którymi rolnicy stykają się w prowadzeniu działalności, zróżnicowane mogą być ich potrzeby w zakresie uzyskiwania pomocy. Badani rolnicy odczuwają potrzeby szczególnego wsparcia o różnym charakterze. Analizie poddano wybrane formy wsparcia, które respondenci oceniali w skali o 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo małą potrzebę wsparcia w danej formie, zaś 5 – bardzo dużą potrzebę wsparcia.

Wykres 3.18. Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw prowadzących działalność rolniczą

Oceny respondenci dokonali w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1 – bardzo małą potrzebę wsparcia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W opinii respondentów największe zapotrzebowanie występuje w zakresie poradnictwa, obejmującego informacje o sposobach pozyskiwania środków na rozwój gospodarstwa rolnego (średnia 3,43, odchylenie standardowe 0,80). Problemem wydaje się również przygotowywanie dokumentów związanych ze składaniem wniosków o płatności, ta forma wsparcia stanowi w opinii kierowników gospodarstw ważny element ułatwiający prowadzenie działalności na obszarach przyrodniczo cennych.

Co ciekawe, wystąpiły istotne statystycznie różnice między oceną ważności i potrzeb poszczególnych form wsparcia w grupie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą na obszarach przyrodniczo cennych a opinią kierowników prowadzących gospodarstwa w gminach porównawczych. Istotne statystycznie różnice w ocenie zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia wystąpiły w przypadku czterech kategorii: dostępu do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek, dostępu do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej, wsparcia w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej oraz porad na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa.

Tabela 3.12. Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo rolne na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych

Formy wsparcia	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
łatwiejszy dostęp do zewnętrznych środków finansowych, preferencyjnych kredytów i pożyczek (p=0,02)	3,27	0,94	3,18	0,58
dostęp do informacji o rynkach zbytu	3,19	0,89	3,29	0,52
większa promocja obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą	3,23	1,01	3,25	0,76
dostęp do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej (p=0,016)	3,18	0,84	3,11	0,52
porady w zakresie składania wniosków o płatność	3,43	0,86	3,20	0,75
wsparcie w przygotowaniu planów działalności rolnośrodowiskowej	3,32	0,90	3,16	0,69
wsparcie w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej (p=0,017)	3,23	0,92	3,09	0,69
porady na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa (p=0,001)	3,48	0,88	3,31	0,52

Oceny respondenci dokonali w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1 – bardzo małą potrzebę wsparcia.

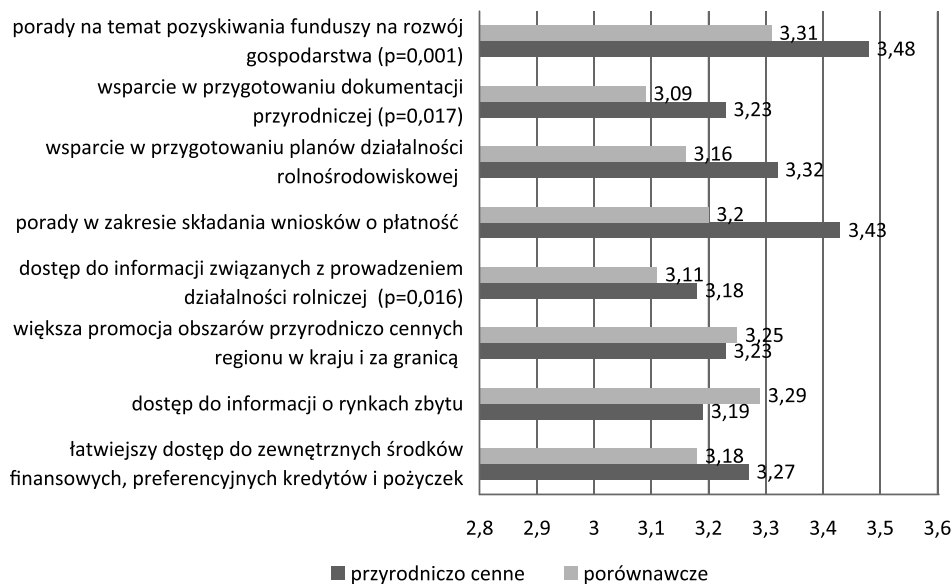
p – poziom istotności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Pozyskiwanie środków finansowych zarówno na prowadzenie działalności rolniczej, jak również innych form działalności gospodarczej jest przedmiotem zainteresowania większości podmiotów gospodarczych funkcjonujących w systemie ekonomicznym. Prowadzenie działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych związane jest z pewnego rodzaju ograniczeniami, które w mniejszym bądź większym stopniu wpływają na prowadzenie działalności przez to również oddziałują na potrzebę pozyskiwania środków finansowych z zewnętrznych źródeł. Respondenci z gospodarstw rolnych z gmin przyrodniczo cennych wskazali, iż w większym stopniu dostrzegają potrzebę wsparcia w tym zakresie. Średnia ocena w tej grupie wyniosła 3,27 (odchylenie standardowe 0,94), zaś w opinii kierowników gospodarstw z gmin porównawczych średnia ocena kształtowała się na poziomie 3,18 (odchylenie standardowe 0,58).

Opinie respondentów z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych były także zróżnicowane, jeżeli chodzi o ocenę dostępu do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej. Respondenci prowadzący działalność rolniczą w gminach o wyższych walorach środowiskowych dostrzegali w większym stopniu potrzebę takiej formy wsparcia.

Wykres 3.19. Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw według lokalizacji prowadzonej działalności rolniczej

Oceny respondenci dokonali w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1 – bardzo małą potrzebę wsparcia.

p – poziom istotności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

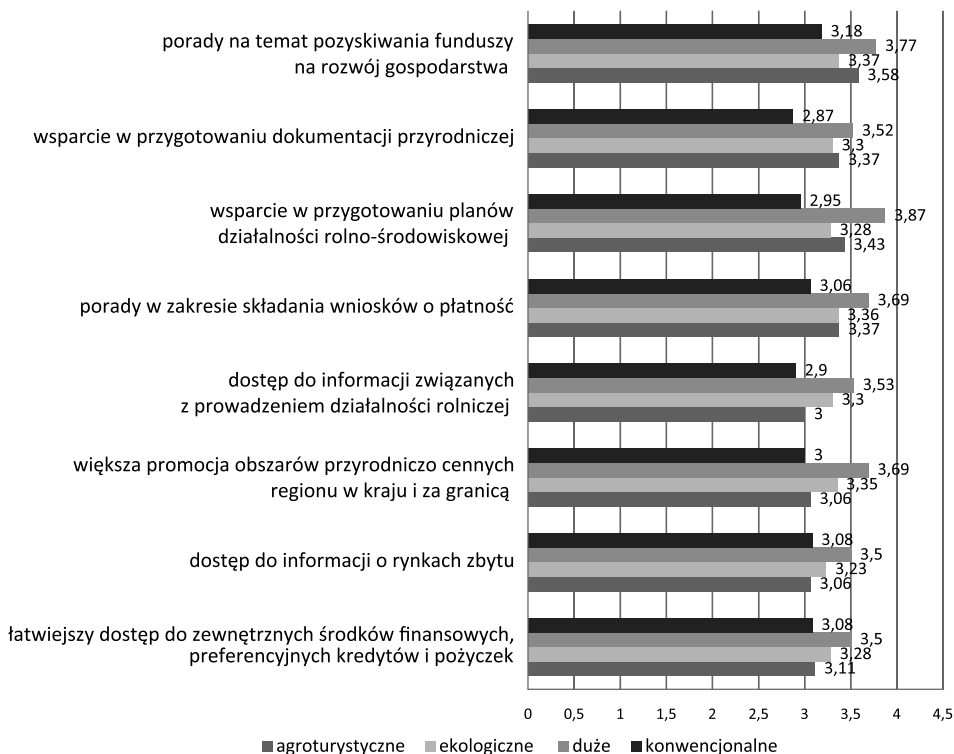
Oczekiwanie w zakresie form wsparcia uzależnione są od rodzaju prowadzonego gospodarstwa, zarówno gospodarstwa domowego, jak i gospodarstwa rolnego. W badaniu stwierdzono występowanie istotnych statystycznych zależności pomiędzy poziomem oczekiwań w odniesieniu do form wsparcia, jakie mogłyby się należeć rolnikom prowadzącym działalność na obszarach przyrodniczo cennych. W przypadku analizowanych form wsparcia, można o takiej zależności mówić w odniesieniu do: promocji obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i za granicą ($p=0,032$; $F=3,053$), dostępu do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej ($p=0,004$; $F=4,642$), porad w zakresie składania wniosków o płatność ($p=0,012$; $F=3,759$), wsparcia w przygotowaniu planów działalności rolnośrodowiskowej ($p=0,000$; $F=7,903$), wsparcia w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej ($p=0,006$; $F=4,308$), porad na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstw ($p=0,004$; $F=4,567$).

Analiza porównań wielokrotnych post hoc testem Gamesa-Howella wskazała, iż istotne różnice w ocenie form wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych dotyczyły ocen kierowników gospodarstw dużych i konwencjonalnych w zakresie:

1. promocji obszarów przyrodniczo cennych regionu w kraju i zagranicą – różnica średnich wynosiła 0,69,
2. dostępu do informacji związanych z prowadzeniem działalności rolniczej – różnica średnich wynosiła 0,83,
3. porad w zakresie składania wniosków o płatność – różnica średnich wynosiła 0,63,
4. wsparcia w przygotowaniu dokumentacji przyrodniczej – różnica średnich wynosiła 0,64,
5. porad na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstwa – różnica średnich wynosiła 0,59.

Jedynie w przypadku oczekiwań w zakresie wsparcia w przygotowywaniu planów działalności rolnoprzyrodniczej wystąpiły różnice w ocenie tej formy, zarówno przez kierowników gospodarstw konwencjonalnych i ekologicznych, w jak i przez kierowników gospodarstw dużych. Różnice średnich wyniosły odpowiednio 0,91 i 0,66.

We wszystkich analizowanych przypadkach subiektywna ocena oczekiwań w zakresie form wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych w opinii kierowników gospodarstw dużych odbiegała od pozostałych grup gospodarstw. Oczekiwania kierowników gospodarstw dużych były zdecydowanie wyższe na tle pozostałych – wykres 3.20.

Wykres 3.20. Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw według rodzaju gospodarstwa

Oceny respondenci dokonali w skali od 5 do 1, gdzie 5 oznaczało bardzo dużą potrzebę wsparcia a 1-bardzo małą potrzebę wsparcia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Produkcja rolnicza może degradować lub chronić środowisko naturalne – zależy to od konkretnych warunków, w jakich funkcjonują poszczególne gospodarstwa rolne. Gospodarstwa rolne stanowią jeden z podstawowych podmiotów funkcjonujących w gospodarce narodowej. W wyniku przemian zachodzących zarówno w gospodarce narodowej, jak również w gospodarce europejskiej, zmianie ulega rola i funkcje gospodarstw rolnych. Z funkcji jedynie produkcyjnej kreują się inne ściśle związane ze zrównoważonym i wielofunkcyjnym rozwojem wsi i obszarów wiejskich. Gospodarstwa rolne stają przed nowymi wyzwaniami, ale też pojawiają się nowe szanse rozwojowe, które stwarzają możliwości. Wszystkie one tworzą różnego rodzaju uwarunkowania, uwarunkowania zarówno o charakterze zewnętrznym oraz wewnętrznym. Umiejętność ich wykorzystania stwarza szanse rozwoju gospodarstw, a także daje możliwości konkurencyjności na rynku krajowym i europejskim.

Dążenie do rozwoju zrównoważonego, zrównoważonej produkcji zwraca szczególną uwagę na kwestie środowiskowe, prowadzenie produkcji zrównowa-

żonej zgodnie z Kodeksem Dobrej Praktyki Rolniczej, unormowaniami prawnymi. Wszelkie te wytyczne tworzą zewnętrzne uwarunkowania działalności rolniczej i są w zróżnicowany sposób oceniane przez producentów rolnych. Uzyskane wyniki badań wskazują, iż niezwykle istotnym aspektem jest posiadanie wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej, inwestycji prośrodowiskowych, czy też samego procesu produkcyjnego. Wskazuje to na ciągłą potrzebę poszerzania przez rolników w tym zakresie, jak również na potrzebę aktywnego włączenia się w budowanie świadomości ekologicznej różnego rodzaju instytucji, zarówno publicznych, jak również pozarządowych.

Rozdział IV

Wpływ działalności rolniczej badanych gospodarstw na środowisko przyrodnicze

Działalność rolnicza realizowana na obszarach wiejskich prowadzona była, i jest dotychczas, w sposób nie zawsze zgodny z prawami przyrody. Z tego też powodu pojawiły się różnego rodzaju zagrożenia środowiskowe dla ekosystemów, a także problem ograniczoności zasobów. Przyczynami powstawania zagrożeń środowiska rolniczego są: działania sprzeczne z wiedzą rolniczą (opracowane i znane, ale nie zawsze stosowane przez rolników) oraz brak wiedzy ekologicznej i niski poziom świadomości ekologicznej. Rolnicy, dążąc do uzyskiwania jak największych plonów, przekształcają ekoagrosystemy²⁸⁷.

Środowisko naturalne stanowi przedmiot oddziaływania rolnictwa. Działalność produkcyjna wpływa na właściwości wód, gleby, powietrza. Rolnictwo przyczynia się także do oddziaływania na bioróżnorodność krajobrazową. Dlatego też głównym założeniem działalności w zakresie rozwoju zrównoważonego na obszarach wiejskich jest dążenie do przeciwdziałania degradacji środowiska naturalnego poprzez²⁸⁸:

- tworzenie struktury gleby i jej żyzności – działanie realizowane poprzez ograniczanie zużywania nawozów chemicznych, minimalizowanie orki, wzmacnianie odporności pokrywy glebowej;
- ochronę jakości wód – ochrona ta winna odbywać się poprzez zapobieganie erozji gleb, uprawy wieloletnie (drzewa, krzewy), działania zmierzające do zwiększenia retencji wodnej;
- ekologiczną walkę z chwastami przy minimalizacji pestycydów – możliwa jest dzięki odpowiedniemu doborowi roślin (sąsiedztwo, następstwo), stosowaniu w ostateczności środków toksycznych, budowie biologicznie aktywnej gleby;
- zwiększanie bioróżnorodności w gospodarstwie rolnym – możliwe jest dzięki integracji produkcji roślinnej ze zwierzęcą, zmianowaniu roślin.

Na te aspekty zwracał również uwagę R. Manteuffel, pisząc o etyce zawodowej rolników w stosunku do ziemi, roślin, zwierząt czy w stosunkach międzyludzkich. Wskazywał między innymi, w kontekście etyki rolniczej w odniesieniu do ziemi, na problematykę niszczenia środowiska poprzez wycinanie lasów, zadrzewienia, zaniedbania w zakresie nadmiernego nawożenia²⁸⁹.

²⁸⁷ A. Kędziora, Przyrodnicze podstawy ochrony ekosystemów rolniczych, *Fragmenta Agronomica*, (XXIV), 3 (95), 2007, s. 215.

²⁸⁸ J.S. Zegar (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa. Powszechny Spis Rolny 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 16-17.

²⁸⁹ R. Manteuffel, *Filozofia rolnictwa*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987, s. 25-31.

Należy również pamiętać, że nie tylko rolnictwo jest czynnikiem oddziałującym na środowisko przyrodnicze. Innymi obszarami działalności ludzkiej, które wpływają na jakość środowiska przyrodniczego, jest także działalność przedsiębiorstw i zakładów przemysłowych, które emitują zanieczyszczenia, a także gospodarstwa domowe.

W ujęciu ogólnokrajowym środowisko naturalne chronione jest dzięki odpowiednim przepisom, są to: Konstytucja RP, konwencje międzynarodowe, ustawy, rozporządzenia, a także dyrektywy i rozporządzenia Unii Europejskiej.

Oddziaływanie rolnictwa na środowisko przyrodnicze następuje pod wpływem zmian strukturalnych w rolnictwie lub też w wyniku wprowadzania instrumentów polityki rolnej i środowiskowej. Charakter pośredni ma wpływ WPR, poprzez instrumenty dochodzi do oddziaływania na relacje obszarów rolnictwa ekstensywnego i intensywnego, a także na rozwój lub cofanie się określonych typów rolnictwa. Działania bezpośrednie mają charakter przymusu administracyjnego (np. wymogi dyrektywy azotowej) lub bodźca fiskalnego. Narzędzia te mają na celu stymulowanie przemian produkcji rolniczej w kierunku korzystnym dla środowiska naturalnego²⁹⁰.

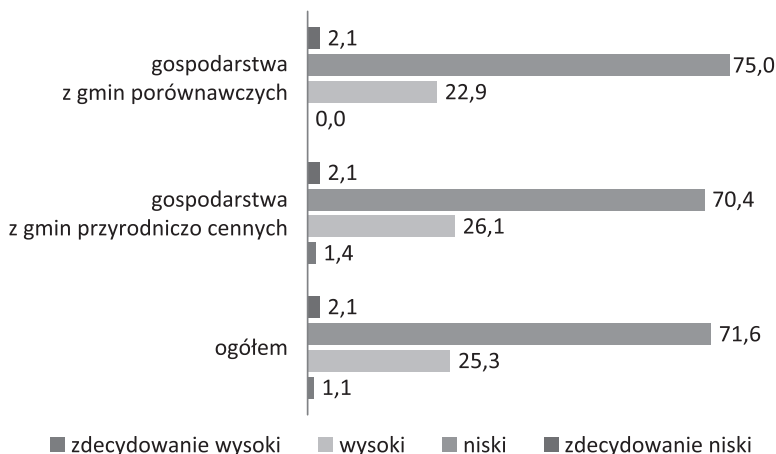
Aby jednak móc w sposób precyzyjny określić wpływ prowadzonej działalności rolniczej, czy też każdej innej na środowisko przyrodnicze, niezbędna jest podstawowa wiedza ekologiczna, a także ukształtowana lub kształtująca się świadomość ekologiczna. Świadomość ta jest szczególnie ważna wśród producentów rolnych ze względu na działania podejmowane przez nich w ramach prowadzonej działalności, która ma znaczący wpływ na jakość walorów środowiska przyrodniczego.

1. Świadomość ekologiczna rolników w świetle badań

Świadomość ekologiczna składa się między innymi z wrażliwości ekologicznej, którą rozumiemy jako zainteresowanie problematyką środowiskową. W badanej grupie mieszkańców obszarów wiejskich blisko $\frac{3}{4}$ respondentów określiło swoje zainteresowanie problematyką ochrony środowiska naturalnego na niskim i zdecydowanie niskim poziomie (wykres 4.1). Średnia ocena zainteresowania problematyką ochrony środowiska w grupie 200 gospodarstw domowych, a zarazem rolnych wyniosła 2,25 (odchylenie standardowe 0,50). Biorąc pod uwagę ważność zagadnienia, wydaje się, iż środowisko i problemy związane z jego ochroną są zdecydowanie mało istotne dla badanych gospodarstw.

²⁹⁰ K. Kociszewski, *Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 173.

Wykres 4.1. Ocena poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska naturalnego (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Poszukując czynników, które mogą wpływać na poziom zainteresowania respondentów problematyką ochrony środowiska uwzględniono dwie zmienne: rodzaj gospodarstwa oraz miejsce zamieszkania (gmina przyrodniczo cenna/gmina porównawcza). Średnia ocena poziomu zainteresowania rolników problemami ochrony środowiska z gmin przyrodniczo cennych wyniosła 2,26 (odchylenie standardowe 0,51), zaś w gminach porównawczych 2,20 (odchylenie standardowe 0,45). Nie wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie poziomu zainteresowania problematyką środowiska naturalnego pomiędzy gospodarstwami domowymi z gmin o wyższej cennie ekologicznej i gmin porównawczych ($p=0,457$). Zarówno w jednej, jak i drugiej grupie gospodarstw poziom zainteresowania problematyką jest bardzo niski. Wskazuje to na znaczącą potrzebę podejmowania działań przez instytucje i organizacje związane z ochroną środowiska w tym zakresie, mających na celu pobudzenie potrzeby poszerzania wiedzy, między innymi o środowisku przyrodniczym i metodach jego ochrony.

Wystąpiły istotne statystycznie różnice między poziomem zainteresowania problematyką środowiskową a rodzajem gospodarstwa ($F=3,97$; $p=0,009$). Przeprowadzona analiza post hoc testem Gamesa-Howella wskazała na wystąpienie istotnych różnic pomiędzy oceną poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska w gospodarstwach konwencjonalnych i ekologicznych ($p=0,017$). Respondenci prowadzący gospodarstwa ekologiczne wyżej ocenili swoje zainteresowanie analizowaną problematyką w porównaniu z kierującymi gospodarstwami konwencjonalnymi (różnica średnich wyniosła 0,23). W pozostałych przypadkach nie wystąpiły istotne statystycznie różnice. Wyższy poziom zainteresowania analizowanym zagadnieniem kierowników gospodarstw ekologicznych wynikać może ze specyfiki prowadzonej produkcji. Produkcja ekologiczna z samej już nazwy definiuje model

prowadzonej produkcji, która powinna łączyć przyjazne środowisku praktyki czy wykorzystywać naturalne procesy.

Nie wystąpiły również istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska naturalnego a wiekiem ($p=0,302$) czy poziomem wykształcenia ($p=0,623$). O różnicach takich można mówić jedynie w przypadku płci ($p=0,002$; $df=77,64$). Kobiety (średnia 2,45; odchylenie standardowe 0,60) zdecydowanie wyżej oceniły swoje zainteresowanie omawianą problematyką w porównaniu z mężczyznami (średnia 2,17; odchylenie standardowe 0,43).

Trudno dziwić się niewielkiemu zainteresowaniu respondentów problematyką ochrony środowiska, jeżeli nawet młodzi ludzie w trakcie kształcenia na poziomie wyższym, po zrealizowaniu zajęć poruszających problematykę związaną ze środowiskiem i jego ochroną nie wykazują takiego zainteresowania²⁹¹. Wyniki badań pilotażowych przeprowadzonych przez L. Kłosa na grupie 36 osób wskazały, iż 71% badanych mężczyzn i 52% kobiet zadeklarowało, że nie interesują się problemami środowiska i jego ochroną, zaś duże zaniepokojenie stanem środowiska w kraju zadeklarowało tylko 6% badanych mężczyzn i 32% kobiet. Dla prawie 70% mężczyzn i 40% kobiet stan środowiska w naszym kraju nie budzi ich niepokoju w niewielkim bądź w żadnym stopniu²⁹².

Poza samym poziomem zainteresowania kwestiami związanymi z problematyką ochrony środowiska naturalnego, ważnym aspektem jest również subiektywna ocena swojego stanu wiedzy w tym zakresie. Jedynie 3,9% badanych oceniło swoją wiedzę na wysokim poziomie, wskazując, iż posiadają pełną wiedzę w tym zakresie. Blisko 75% badanych mieszkańców obszarów wiejskich stwierdziło, iż posiadana przez nich wiedza jest na poziomie średnim, zaś 23,2% uczestniczących w badaniu oceniło ją nisko.

O braku zainteresowania problemami środowiskowymi świadczy fakt, że 41,2% respondentów nie wiedziało, czy mieszka na terenie Parku Narodowego, Parku Krajobrazowego, w strefie chronionej czy w rezerwacie przyrody. Wiedza ta była nieznacznie wyższa wśród mieszkających na terenie gmin przyrodniczo cennych niż porównawczych. Blisko 36% badanych mieszkających na terenie gmin o wyższych walorach środowiskowych stwierdziło, iż nie posiada takiej wiedzy, zaś w przypadku gmin porównawczych wielkość ta kształtowała się na poziomie 53,8%.

²⁹¹ Badaniami pilotażowymi objęto studentów z trzech wydziałów Uniwersytetu Szczecińskiego: Wydziału Humanistycznego, Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania (WNEiZ) oraz Wydziału Prawa i Administracji na różnych latach (poziomach-etapach) edukacji.

²⁹² L. Kłos, Świadomość ekologiczna Polaków jako podstawa „zielonej” gospodarki, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (49), 2014, s. 304-305.

Tabela 4.1. Źródła pozyskiwania wiedzy/informacji na tematy ekologiczne (w %)

Źródła	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
szkoła, uczelnia	18,2	19,3	15,6
telewizja	53,3	53,7	51,1
radio	35,5	38,7	24,4
prasa	50,6	50,0	53,3
inne media	14,9	17,0	8,9
Internet	61,4	66,7	44,4
urzędy, instytucje	60,3	58,9	66,0
organizacje pozarządowe (np. stowarzyszenia)	11,1	13,4	4,4
doświadczenia osobiste	63,8	65,5	60,0
bliskie otoczenie (rodzina, znajomi)	57,9	59,1	55,6
specjalistyczne publikacje książkowe i czasopisma	25,0	29,1	13,3
lokalna prasa	22,8	23,9	20,0
uczestnictwo lub współpraca z organizacją ekologiczną	11,7	12,8	8,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

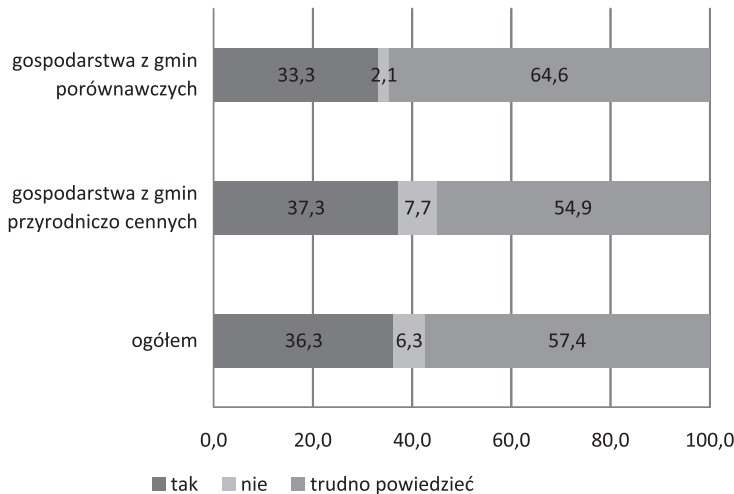
Z czego może wynikać taki brak świadomości co do miejsca własnego zamieszkania – z ignorancji, czy też braku możliwości pozyskania wiedzy? Wydawać się może, iż w dobie XXI wieku, znaczącego dostępu do Internetu, posiadania przez prawie każde gospodarstwo komputera osobistego (93,2% gospodarstw posiada komputer stacjonarny lub laptop z dostępem do Internetu) można poznać własne miejsce zamieszkania. Internet jako źródło pozyskiwania wiedzy na tematy ekologiczne przez respondentów wskazany został przez 61% uczestniczących w badaniu. Innymi, również ważnymi źródłami informacji, były urzędy i instytucje (60%), najbliższe otoczenie (57,9%), telewizja (53,3%). Doświadczenie osobiste związane z prowadzeniem działalności rolniczej, turystycznej, czy też związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego stanowiło źródło uzyskiwania informacji na tematy związane z problematyką ekologiczną – wskazane zostało przez 63% respondentów.

Warto zwrócić uwagę, iż występują pewne różnice we wskazaniach wśród poszczególnych grup gospodarstw domowych według gminy zamieszkania (tabela 4.1). Respondenci z gmin przyrodniczo cennych zdecydowanie częściej wskazywali takie źródła jak Internet (66,7%), specjalistyczne publikacje książkowe i czasopisma (29,1%), czy organizacje pozarządowe (13,4%).

Możliwości poszukiwania informacji w okresie budowania społeczeństwa informacyjnego są, można powiedzieć, nieograniczone. Różnego rodzaju środki przekazu, dostęp do Internetu, wykorzystywanie narzędzi mobilnych stwarza szansę na ciągłe poszerzanie wiedzy. Nowoczesne media umożliwiają również instytucjom zajmującym się określonym problemem na dotarcie do potencjalnych odbiorców.

W opinii respondentów z woj. lubelskiego najważniejszym źródłem wiedzy dla nich były urzędy i instytucje (42%) oraz Internet (19%). Wskazuje to, jak wielką wagę przykładają mieszkańcy do informacji uzyskiwanych z instytucji publicznych. To one są najważniejszym kreatorem świadomości społecznej w zakresie problematyki ekologicznej. Jednakże niepokojący jest niski odsetek odpowiedzi wskazujących na źródło wiedzy na tematy ekologiczne, jakim jest szkoła czy uczelnia (18,2%). Podstawą kształtowania poszerzonej świadomości ekologicznej, powiązanej z rozwojem zrównoważonym, jest wiedza. Chcąc kształcić, zarówno na rzecz rozwoju zrównoważonego jak również w celu budowania świadomości ekologicznej, powinno realizować się ustawiczną edukację dzieci, młodzieży, ale także osób dorosłych²⁹³. Jak wskazują wyniki badań, zadania szkół i wyższych uczelni w tym zakresie nie w pełni są realizowane.

Wykres 4.2. Zainteresowanie respondentów uczestnictwem w różnych formach doszkalanania, podnoszących wiedzę z zakresu problematyki ochrony środowiska oraz zarządzania środowiskowego

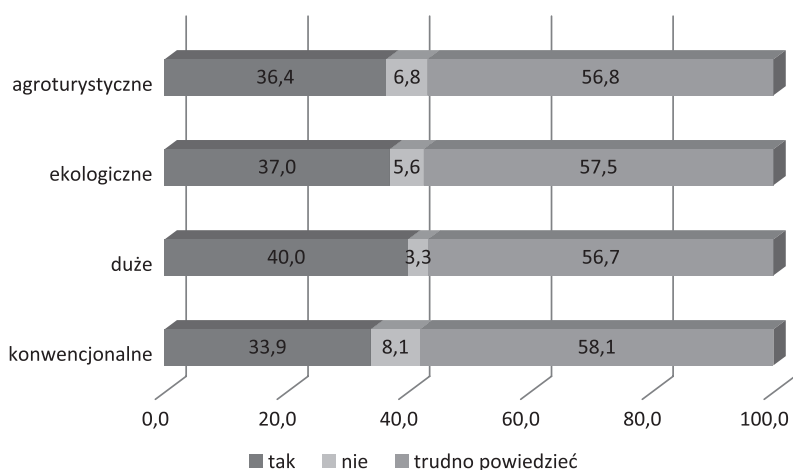
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Pomimo dużej dostępności do różnorodnych źródeł informacji o problematyce środowiskowej, zainteresowanie rolników dotyczące podnoszenia wiedzy jest niewielkie. Jedynie 36% kierowników gospodarstw wyraziło chęć uczestnictwa w kursach, szkoleniach z zakresu podnoszenia wiedzy na temat problematyki środowiskowej i zarządzania środowiskowego (gminy przyrodniczo cenne 37,3%, porównawcze 33,3%). Blisko 60% respondentów nie potrafiło jednoznacznie wyrazić opinii, czy chce poszerzać swoją wiedzę w tym zakresie. Jedynie 7,7% respondentów z gmin przyrodniczo cennych i 2,1% z gmin porównawczych nie jest zainteresowanych uczestnictwem w różnych formach doszkalanania (wykres 4.2). Nie istnieje rów-

²⁹³ A. Hłobił, Teoria i praktyka edukacji ekologicznej na rzecz zrównoważonego rozwoju, Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development, 5 (2), 2010, s. 87.

niez statystyczna zależność pomiędzy miejscem zamieszkania respondentów na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych a chęcią podnoszenia wiedzy z zakresu ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego.

Wykres 4.3. Zainteresowanie respondentów uczestnictwem w szkoleniach i seminariach z zakresu problematyki ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego, według rodzaju gospodarstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Czynnikiem, który w większym stopniu może wpływać na zainteresowanie, a także potrzebę podnoszenia wiedzy z zakresu problemów środowiskowych, jest rodzaj prowadzonego gospodarstwa. Respondenci prowadzący gospodarstwa duże i ekologiczne częściej byli zainteresowani takimi formami doszkalania (wykres 4.3). Ponadto, w przypadku tych grup gospodarstw wystąpił zdecydowanie mniejszy odsetek odpowiedzi negatywnych, wskazujących na brak chęci podejmowania działań w zakresie poszerzenia swojej wiedzy.

W opinii badanych mieszkańców obszarów wiejskich, odsetek innych rolników zainteresowanych uczestnictwem w szkoleniach, seminariach, warsztatach z zakresu problematyki ochrony środowiska, zarządzania środowiskowego byłyby niewielki. Jedynie 15% respondentów było zdania, że rolnicy wykazaliby zainteresowanie tego rodzaju problematyką. Blisko 80% badanych nie było w stanie precyzyjnie odnieść się do zagadnienia. Wystąpiła jednakże statystyczna zależność pomiędzy subiektywną opinią badanych na temat zainteresowania poszerzeniem wiedzy z zakresu ochrony środowiska, zarządzania środowiskowego a zamieszkiwaniem w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych ($p=0,035$; chi-kwadrat 6,692; V-Cramera 0,188). Respondenci mieszkający w gminach porównawczych zdecydowanie częściej nie potrafili precyzyjnie ustosunkować się do zagadnienia. Ponad 90% badanych z tej grupy gmin zadeklarowało, iż trudno im powiedzieć, czy inni rolnicy byłiby zainteresowani uczestnictwem w tego rodzaju seminariach i szkoleniach. Odsetek mieszkańców obszarów wiejskich w gminach przyrodniczo cennych wyniósł

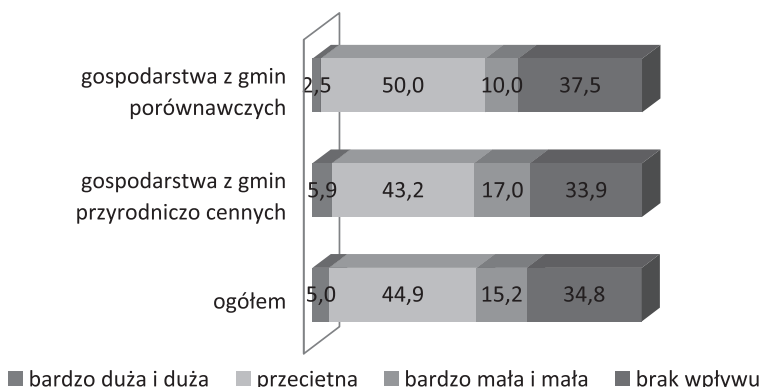
75,2%. Blisko 20% respondentów z gmin przyrodniczo cennych było zdania, że inni rolnicy byliby zainteresowani uczestnictwem w różnego rodzaju formach podnoszących wiedzę z zakresu ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego (gminy porównawcze 8,3%).

Uzyskane wyniki pozwalają przypuszczać, iż rozwój wiedzy w zakresie ochrony środowiska, zarządzania środowiskowego to problem, który wymaga jeszcze bardzo dużych nakładów, zarówno czasowych, finansowych, jak i społecznych. Budowanie społeczeństwa informacyjnego, społeczeństwa obywatelskiego jest długotrwałym procesem. Kreowanie i pobudzanie świadomości ekologicznej wymaga nakładów nie tylko ze strony państwa, ale również organizacji pozarządowych. Jednakże, podejmując wszelkiego rodzaju działań w tym zakresie należy pamiętać, iż zwracanie uwagi na kwestie środowiskowe wiąże się także, w dłuższej perspektywie czasu, z wzrostem dobrobytu w społeczeństwie.

2. Kierunek i wpływ badanych gospodarstw na środowisko przyrodnicze gminy

Produkcja rolnicza oddziałuje na środowisko przyrodnicze, zasoby oraz jego walory. Świadomość tego oddziaływania może mieć zasadnicze znaczenie dla podejmowania działań związanych z jego niwelowaniem lub chociażby ograniczaniem. Wśród producentów rolnych biorących udział w badaniu blisko 35% respondentów było zdania, że działalność rolnicza w ich gospodarstwie nie wpływa na stan środowiska przyrodniczego w gminie. Osoby przekonane o małej i bardzo małej sile wpływu stanowiły 15% respondentów, zaś jedynie 5% biorących udział w badaniu było zdania, iż siła wpływu prowadzonej produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze jest duża i bardzo duża. Najliczniejszą grupę stanowili rolnicy będący zdania, że wpływ ten jest przeciętny – wykres 4.4.

Wykres 4.4. Siła wpływu prowadzonej działalności rolniczej na stan środowiska przyrodniczego

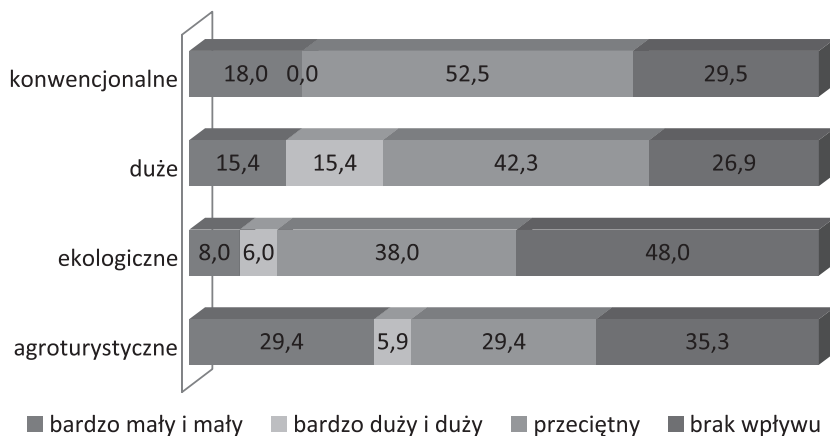
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wyniki uzyskane przez H. Pondel w badaniu przeprowadzonym w roku 2009 również wskazały, iż w opinii producentów rolnych rolnictwo konwencjonalne nie stanowi zagrożenia dla środowiska²⁹⁴ – taką opinię wyraziło około 65% rolników biorących udział w badaniu²⁹⁵. Wyniki te wskazują, iż świadomość rolników o wpływie prowadzonej przez nich działalności na najbliższe otoczenie jest zagadnieniem, które powinno być rozwiązywane w zdecydowanie szerszym zakresie niż tylko regionalnie. Wydaje się, iż jednym ze sposobów mogłoby być uwypuklenie problematyki w działaniach edukacyjnych związanych z problematyką środowiska przyrodniczego.

Wśród badanych gospodarstw, pomiędzy opiniami rolników z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych nie wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie siły wpływu rolnictwa na stan środowiska przyrodniczego. Jednakże można zaobserwować, iż w przypadku gmin porównawczych odsetek rolników będących zdania, że prowadzona działalność rolnicza nie wpływa na środowisko przyrodnicze (37,5%) był nieznacznie wyższy. Jedynie niespełna 6% kierowników gospodarstw w gminach przyrodniczo cennych wyraziło opinię o bardzo dużym i dużym wpływie działalności rolniczej na stan środowiska przyrodniczego, zaś w gminach porównawczych było to 2,5% respondentów. Rolnicy z gmin o wyższych walorach przyrodniczych częściej byli zadania, iż działalność rolnicza ma bardzo mały i mały wpływ na środowisko naturalne gminy.

Również rodzaj prowadzonego gospodarstwa nie jest czynnikiem różnicującym opinie w zakresie siły wpływu prowadzonej działalności na stan środowiska przyrodniczego.

Wykres 4.5. Siła wpływu działalności gospodarstwa rolnego respondentów na środowisko przyrodnicze gminy, jego zasoby i walory, według rodzaju gospodarstwa

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

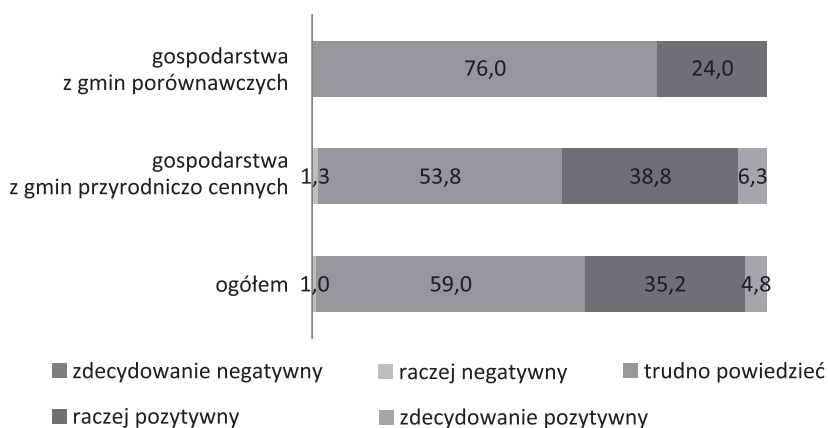
²⁹⁴ W badaniu brało udział 200 producentów rolnych z terenu woj. wielkopolskiego.

²⁹⁵ H. Pondel, Środowisko przyrodnicze w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie Wielkopolski, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2013, s. 176.

Wystąpiły natomiast istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną wpływu działalności rolniczej gospodarstwa na stan środowiska przyrodniczego w opinii kobiet i mężczyzn. Statystyczna istotność obserwowanych różnic została potwierdzona testem Manna-Whitneya ($p=0,033$). Mężczyźni zdecydowanie wyżej ocenili wpływ działalności rolniczej na środowisko gminy (średnia 2,29; odchylenie standardowe 0,98), niż kobiety (średnia 1,92; odchylenie standardowe 0,98). Ocena siły wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze gminy nie jest zależna ani od poziomu wykształcenia, ani od wieku kierowników gospodarstw.

Sama świadomość oddziaływania gospodarstwa rolnego na środowisko przyrodnicze stanowi jeden aspekt problemu. Drugim, równie ważnym, jest odpowiedź na pytanie „czy moje gospodarstwo wpływa pozytywnie czy też negatywnie na najbliższe otoczenie środowiskowe”. Zdecydowana większość badanych (59%) nie potrafiła precyzyjnie odpowiedzieć na to pytanie. Pozostali producenci rolni w przeważającej większości byli zdania, że gospodarstwo rolne oddziałuje raczej pozytywnie i zdecydowanie pozytywnie. Jedynie 1% biorących udział w badaniu rolników był przekonany o negatywnym wpływie na środowisko przyrodnicze.

Wykres 4.6. Kierunek wpływu działalności rolniczej w gospodarstwie respondentów na środowisko przyrodnicze

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Na ocenę kierunku wpływu działalności gospodarstwa rolnego w kontekście stanu środowiska przyrodniczego gminy wpływ miało miejsce prowadzenia działalności rolniczej. Test t-studenta wskazał, że istnieje istotna różnica w ocenie kierunku wpływu ($p=0,017$, $df=56,61$). Użytkownicy gospodarstw rolnych z gmin o wyższej atrakcyjności ekologicznej zdecydowanie bardziej pozytywnie ocenili wpływ działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze. Różnica średnich wyniosła 0,27.

Możemy mówić również o istotnych statystycznie różnicach w ocenie kierunku wpływu na najbliższe środowisko przyrodnicze w zależności od rodzaju prowadzonego gospodarstwa.

Przeprowadzono jednoczynnikową analizę wariancji dla prób niezależnych w celu zweryfikowania hipotezy o wpływie rodzaju gospodarstwa na średnią ocenę wpływu systemu działalności rolniczej na stan środowiska przyrodniczego. Porównania post hoc testem Gamesa-Howella pokazały, że najwyższej (najbardziej pozytywnie) wpływ gospodarstwa na środowisko ocenili respondenci prowadzący gospodarstwa ekologiczne (średnia 3,76; odchylenie standardowe 0,65), zaś istotnie niżej kierownicy gospodarstw konwencjonalnych (średnia 3,20, odchylenie standardowe 0,46, $p=0,00$) oraz dużych (średnia 3,39; odchylenie 0,58, $p=0,022$). Ocena kierunku wpływu produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze kierowników gospodarstw ekologicznych i agroturystycznych nie różniła się istotnie statystycznie i była zbliżona.

Można przypuszczać, iż takie kształtowanie średniej oceny kierunku wpływu (najwyższa ocena kierowników gospodarstw ekologicznych) wynika z ich specyfiki. Produkcja ekologiczna ukierunkowana na podejmowanie działań zmierzających do ochrony środowiska w odczuciu rolników wpływa pozytywnie na środowisko naturalne. Co więcej, dostosowanie gospodarstwa do wymogów certyfikowanej produkcji ekologicznej wiąże się z szeregiem norm, które muszą zostać spełnione, a są one pozytywne dla środowiska.

Znacząca grupa rolników wskazała na brak wpływu produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze. Może to wskazywać na brak wiedzy w tym zakresie lub też brak zainteresowania producentów rolnych tą problematyką. Wydaje się, iż wskazane byłoby prowadzenie działań mających na celu podniesienie świadomości rolników na temat oddziaływania produkcji na otaczające je środowisko. Działania tego rodzaju stanowią jeden z elementów związanych z doradztwem rolniczym. Jednakże należy wskazać, iż powinni oni dążyć do zainteresowania rolników problematyką wpływu prowadzonej produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze, a także pobudzać świadomość ekologiczną społeczności wiejskiej.

3. Przejawy pozytywnego wpływu produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze

Człowiek, poprzez realizację procesów, zarówno produkcyjnych, jak i konsumpcyjnych, oddziałuje na środowisko naturalne. Wszelkie formy działalności jednostki stanowiące czynniki antropopresji wpływają na przemiany krajobrazu, jak również na zmiany zachodzące w krajobrazie. Rolnictwo (produkcja roślinna i zwierzęca), turystyka czy leśnictwo stanowią jedne z wielu czynników antropopresji. Prowadzenie działalności rolniczej wiąże się z większym bądź mniejszym oddziaływaniem na środowisko przyrodnicze. Oddziaływanie to może mieć zarówno charakter pozytywny, jak i negatywny.

Dodatковым czynnikiem wpływającym na zmiany krajobrazowe, jak również na zmiany w środowisku naturalnym, jest stopień świadomości społeczeństwa. Świadomość ta, jak również chęć uczestnictwa w działaniach mających chronić środowisko przyrodnicze, może stanowić istotny element zachodzących przemian

w krajobrazie. Pierwszym krokiem w budowaniu świadomości jest umiejętność diagnozowania wpływu prowadzonej działalności na środowisko naturalne.

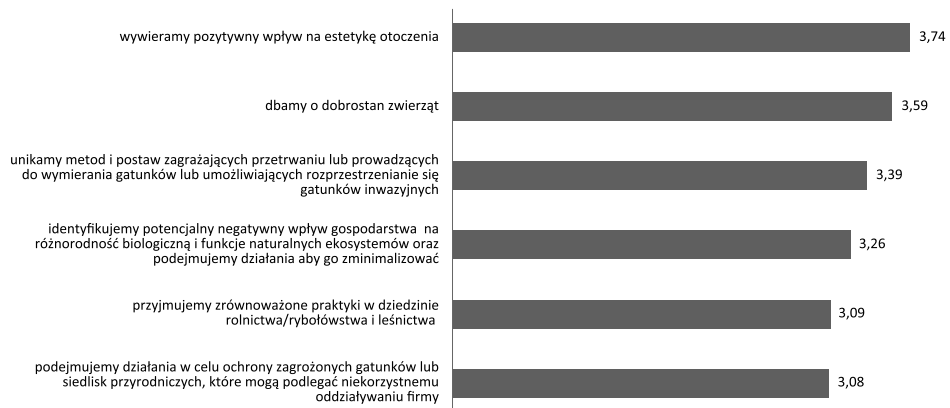
Kierowników gospodarstw prowadzących działalność rolniczą poproszono o wskazanie podejmowanych przez nich działań, mających zarówno negatywny, jak i pozytywny wpływ na zachodzące zmiany w otoczeniu gospodarstw rolnych.

Wśród przejawów pozytywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze znalazły się następujące:

- identyfikacja potencjalnie negatywnego wpływu gospodarstwa na różnorodność biologiczną i funkcje naturalnych ekosystemów oraz podejmowanie działań celem ich minimalizacji,
- podejmowanie działań w celu ochrony zagrożonych gatunków lub siedlisk przyrodniczych, które mogą podlegać niekorzystnemu oddziaływaniu gospodarstwa,
- wdrażanie zrównoważonych praktyk w dziedzinie rolnictwa/rybołówstwa i leśnictwa,
- dbanie o dobrostan zwierząt,
- unikanie metod produkcji i postaw zagrażających przetrwaniu lub prowadzących do wymierania gatunków lub umożliwiających rozprzestrzenianie się gatunków inwazyjnych,
- wywieranie pozytywnego wpływu na estetykę otoczenia.

Kierujący gospodarstwami rolnymi poddali ocenie przejawy pozytywnego wpływu prowadzonej działalności na środowisko przyrodnicze, co ilustruje wykres 4.7. W tym celu do oceny wykorzystana została skala ocen od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie brak pozytywnego wpływu, zaś 5 – występowanie zdecydowanie pozytywnego wpływu.

Wykres 4.7. Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w ocenie badanych producentów rolnych

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie zdecydowanie pozytywnego wpływu, zaś 1 – zdecydowanie brak pozytywnego wpływu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Respondenci najwyżej ocenili wpływ prowadzonej działalności rolniczej na estetykę otoczenia (średnia 3,74; odchylenie standardowe 0,75) oraz dbanie o dobrostan zwierząt (średnia 3,59; odchylenie standardowe 0,99). Dobrostan zwierząt jest wieloaspektowym problemem, ważny jest jego wymiar naukowy w zakresie etycznym, ekonomicznym i politycznym²⁹⁶. Dbanie o dobrostan zwierząt jest jednym z elementów prowadzenia zrównoważonej produkcji rolniczej oraz jest metodą ograniczenia negatywnego wpływu rolnictwa na środowisko. Postrzeganie przez rolników wpływu odpowiedniego chowu zwierząt na środowisko przyrodnicze jest niezwykle pozytywnym aspektem, bowiem istotnym elementem dobrostanu są interakcje człowiek – zwierzę²⁹⁷.

Analizując poszczególne obszary pozytywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze można zaobserwować, iż zdecydowana większość respondentów nie była w stanie dokładnie sprecyzować tego wpływu. Większość producentów wskazała odpowiedź pośrednią „trudno powiedzieć”. Można przypuszczać, iż jest to wynik braku świadomości, wiedzy, a także zainteresowania, w jaki sposób działania prowadzone w gospodarstwie wpływają, bądź mogą wpływać na najbliższe otoczenie rolników.

²⁹⁶ V. Lund, G. Coleman, S. Gunnarsson, M.C. Appleby, K. Karkinen, Animal welfare science-working at the interface between the natural and social sciences. *Applied Animal Behaviour Science*, 97, 2006, s. 37.

²⁹⁷ J.R. Mroczek, Dobrostan zwierząt jako element retardacji przekształcania zasobów w produkcji zwierzęcej, *Inżynieria Ekologiczna*, 34, 2013, s. 184.

Tabela 4.2. Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze działalności rolniczej w poszczególnych grupach gospodarstw

Przejawy pozytywnego wpływu	Rodzaj gospodarstwa							
	agroturystyczne		ekologiczne		duże		konwencjonalne	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
wywieramy pozytywny wpływ na estetykę otoczenia; p=0,000	4,11	0,85	3,97	0,62	3,84	0,80	3,41	0,71
dbamy o dobrostan zwierząt; p=0,568	3,43	1,41	3,63	0,92	3,77	0,92	3,54	0,93
unikamy metod i postaw zagrażających przetrwaniu lub prowadzących do wymierania gatunków lub umożliwiających rozprzestrzenianie się gatunków inwazyjnych; p=0,000	3,29	1,21	3,85	0,68	3,36	1,11	3,03	0,89
identyfikujemy potencjalny negatywny wpływ gospodarstwa na różnorodność biologiczną i funkcje naturalnych ekosystemów i podejmujemy działania, aby go zminimalizować; p=0,001	3,23	1,03	3,46	0,86	3,64	0,75	2,94	0,80
przyjmujemy zrównoważone praktyki w dziedzinie rolnictwa/rybołówstwa i leśnictwa; p=0,000	2,94	1,08	3,77	0,66	2,91	1,10	2,67	1,05
podejmujemy działania w celu ochrony zagrożonych gatunków lub siedlisk przyrodniczych, które mogą podlegać niekorzystnemu oddziaływaniu gospodarstwa; p=0,000	3,41	1,06	3,63	0,79	3,24	0,96	2,48	0,88

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie zdecydowanie pozytywnego wpływu, zaś 1-zdecydowanie brak pozytywnego wpływu.
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Respondenci najwyżej ocenili pozytywne oddziaływanie na środowisko gospodarstw w odniesieniu do wpływu na estetykę otoczenia. Wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy opiniami poszczególnych grup gospodarstw. Analiza post hoc testem Gamesa-Howella wskazała, że w przypadku tego czynnika wystąpiły różnice w opiniach pomiędzy gospodarstwami konwencjonalnymi a wszystkimi innymi typami gospodarstw. Najwyżej ten przejaw oddziaływania na środowisko oceniły gospodarstwa agroturystyczne prowadzące działalność rolniczą (średnia 4,11; odchylenie standardowe 0,85). Ocena ta może być wynikiem tego, iż gospodarstwa agroturystyczne poza samą działalnością rolniczą świadczą usługi z zakresu agroturystyki, a przez to zmuszone są do podejmowania działań ukierunkowanych na atrakcyjne zaprezentowanie swojego gospodarstwa, związane z jego uatrakcyjnieniem dla potencjalnych klientów. W przypadku gospodarstw konwencjonalnych, skoncentrowanych na prowadzeniu produkcji rolniczej w ujęciu tradycyjnym aspekt ten może być niedostrzegany lub też uznawany jako mało ważny (średnia 3,41; odchylenie standardowe 0,71).

Równie istotne statystycznie różnice w opiniach pomiędzy gospodarstwami konwencjonalnymi a pozostałymi wystąpiły w przypadku oceny wpływu gospodarstw na ochronę zagrożonych gatunków, siedlisk przyrodniczych, które mogą podlegać zniszczeniu w wyniku prowadzonej działalności rolniczej. Średnia ocena wpływu tego przejawu pozytywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze była wyższa w przypadku gospodarstw ekologicznych (średnia 3,63; odchylenie standardowe 0,79) w porównaniu z pozostałymi (tabela 4.2). Zdecydowanie najniżej czynnik ten oceniły gospodarstwa konwencjonalne (średnia 2,48; odchylenie standardowe 0,88).

Istotne statystycznie różnice wystąpiły w przypadku oceny pozytywnego wpływu gospodarstw na przyjmowanie zrównoważonych praktyk w zakresie rolnictwa w przypadku gospodarstw ekologicznych i pozostałych gospodarstw. Gospodarstwa ekologiczne oceniły pozytywny wpływ tego czynnika średnio na poziomie 3,77 (odchylenie standardowe 0,60), była to zdecydowanie wyższa ocena w porównaniu z pozostałymi typami gospodarstw. Ocena taka ma związek ze specyfiką prowadzonej produkcji rolniczej, nastawionej na efekty gospodarowania przy wykorzystaniu naturalnych procesów produkcyjnych, surowców oraz nawozów (tabela 4.2).

Wydawać się może, iż gospodarstwa rolne umiejscowione na obszarach przyrodniczo cennych w zdecydowanie większym stopniu identyfikują się z problemami środowiskowymi, starają się niwelować je częściej niż gospodarstwa na obszarze gmin o niższej cenności ekologicznej.

Przeprowadzone badania wskazały, iż w przypadku gospodarstw z terenu gmin przyrodniczo cennych i porównawczych wystąpiła istotna statystycznie różnica tylko w przypadku jednego przejawu pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze – identyfikacji potencjalnego negatywnego wpływu gospodarstwa na różnorodność biologiczną oraz funkcje naturalnych ekosystemów i podejmowanie działania, aby go zminimalizować (poziom istotności 0,047). Wśród działań gospodarstw na rzecz zachowania bioróżnorodności w głównej mierze należy wymienić tworzenie środowiska życiowego dla flory i fauny. Może być to realizowane przez

gospodarstwa poprzez ochronę obszarów bagiennych, opóźnienie terminów koszenia i wypasów, stosowanie wielogatunkowego płodozmianu, czy też zakładanie i pielęgnacja śródpolnych pasów zadrzewień²⁹⁸.

Tabela 4.3. Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w związku z prowadzoną działalnością rolniczą w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych

Przejawy pozytywnego wpływu	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
wywieramy pozytywny wpływ na estetykę otoczenia	3,76	0,80	3,69	0,61
dbamy o dobrostan zwierząt	3,58	0,95	3,60	1,13
unikamy metod i postaw zagrażających przetrwaniu lub prowadzących do wymierania gatunków lub umożliwiających rozprzestrzenianie się gatunków inwazyjnych	3,39	0,95	3,38	1,01
identyfikujemy potencjalny negatywny wpływ gospodarstwa na różnorodność biologiczną i funkcje naturalnych ekosystemów i podejmujemy działania, aby go zminimalizować	3,17	0,90	3,50	0,78
przyjmujemy zrównoważone praktyki w dziedzinie rolnictwa/rybołówstwa i leśnictwa	3,12	1,04	3,02	1,09
podejmujemy działania w celu ochrony zagrożonych gatunków lub siedlisk przyrodniczych, które mogą podlegać niekorzystnemu oddziaływaniu gospodarstwa	3,03	1,01	3,20	1,00

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie zdecydowanie pozytywnego wpływu, zaś 1 – zdecydowanie brak pozytywnego wpływu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Właściciele (kierownicy) gospodarstw zlokalizowanych na terenach o niższej atrakcyjności ekologicznej wyżej ocenili ten przejaw (identyfikacja potencjalnie negatywnego wpływu gospodarstwa na różnorodność biologiczną i funkcje naturalnych ekosystemów oraz podejmowanie działania w celu minimalizacji – średnia 3,50; odchylenie standardowe 0,78) w porównaniu z gospodarstwami z terenu gmin o wysokiej cennie ekologicznej.

²⁹⁸ I. Domagała-Świątkiewicz, Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne, [w:] K. Wiecha, H. Kołoczko, P. Kasztecki (red.), Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku – nowe wyzwania i zagrożenia, Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych, Wydział Ogrodniczy Akademii Rolniczej w Krakowie, Kraków 2005, s. 68.

W przypadku pozostałych badanych przejawów pozytywnego wpływu na środowisko średnia ich ocena nie różniła się istotnie statystycznie pomiędzy dwoma grupami gospodarstw. Wydaje się to niepokojące szczególnie ze względu na to, iż gospodarstwa funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych powinny mieć szerszą wiedzę na temat wpływu na środowisko przyrodnicze.

Zasadniczo, pozytywne skutki działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze koncentrują się na ochronie ekosystemów przed utratą różnorodności biologicznej. Ważnym aspektem jest także pozytywne działanie na walory przyrodnicze.

4. Przejawy negatywnego wpływu gospodarstwa rolnego na środowisko przyrodnicze

Prowadzenie zarówno produkcji rolniczej, jak i działalności o charakterze usługowym, wpływa na kształtowanie się zmian w środowisku naturalnym. Zasadniczo jednak rolnictwo jest tym obszarem działalności człowieka, który w sposób aktywny ingeruje w przyrodę. Ingerencji tej towarzyszą negatywne skutki. Wśród nich wymienić głównie należy: jałowienie gleb, zmniejszenie retencji wodnej obszaru, zanieczyszczenie wód, niszczenie siedlisk. W celu zmniejszenia presji na środowisko przyrodnicze działalność rolnicza powinna opierać się na stosowaniu przyjaznych dla środowiska technik produkcji, ograniczaniu zużycia nawozów mineralnych oraz środków ochrony roślin, minimalizacji koncentracji produkcji. Wszelkie tego typu działania zmniejszą negatywne skutki wpływu działalności rolniczej na środowisko²⁹⁹. Jednakże aby można było przeciwdziałać negatywnym zjawiskom, niezbędne jest podnoszenie wiedzy i świadomości na temat wpływu realizowanej produkcji rolniczej na otoczenie.

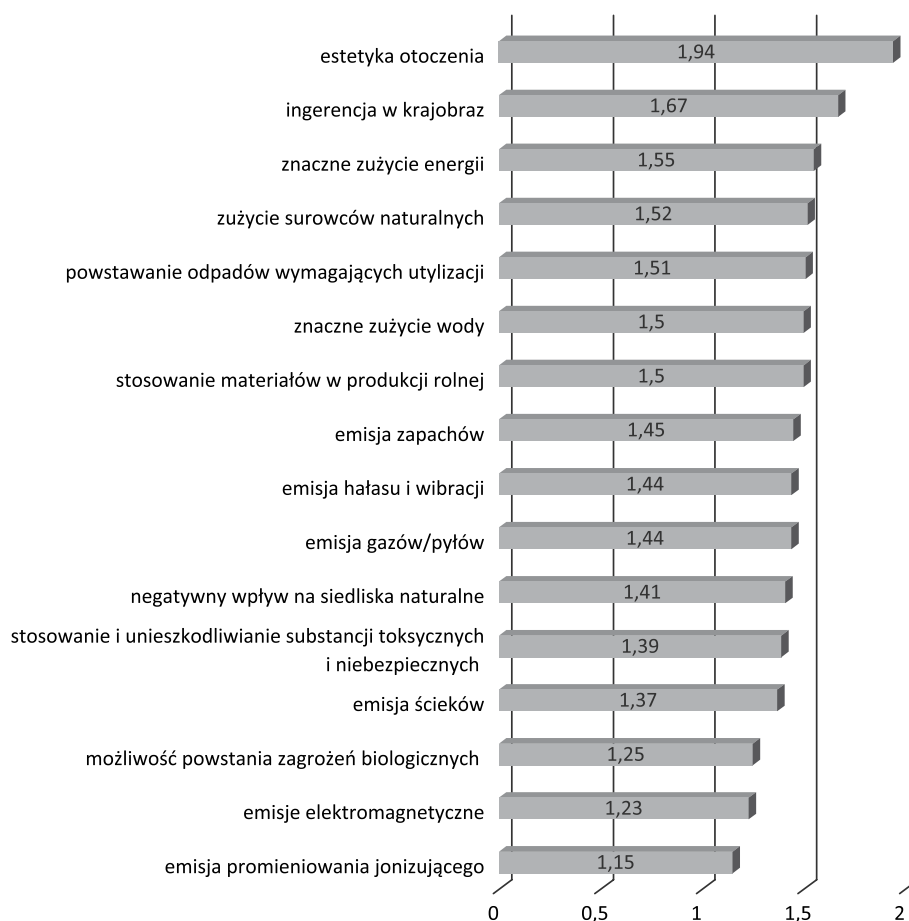
Kierownicy gospodarstw, wykorzystując skalę od 1 do 5 (gdzie 1 oznaczało zdecydowanie brak negatywnego wpływu zaś 5 – zdecydowanie negatywny wpływ), ocenili 16 przejawów wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze.

Analizując opinie kierowników gospodarstw można dostrzec, iż ich zdaniem prowadzona produkcja rolnicza nie wpływa negatywnie na środowisko przyrodnicze lub też wpływ ten jest niewielki. W opinii respondentów, wśród szesnastu badanych czynników w największym stopniu negatywnie wpływają na estetykę otoczenia (średnia 1,94; odchylenie standardowe 1,14) oraz ingerencję w krajobraz (średnia 1,67; odchylenie standardowe 0,81).

Działania producentów, takie jak emisja zapachów, hałasu, gazów, w opinii badanych raczej nie miały negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze (wykres 4.5).

²⁹⁹ A. Sadłowski, *Koncepcja rolnictwa wielofunkcyjnego w propozycjach Komisji Europejskiej w sprawie Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku*, Roczn. SERiA, XIII (5), 2011, s. 57.

Wykres 4.8. Ocena przejawów negatywnego wpływu działalności rolnej gospodarstw na środowisko przyrodnicze

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie zdecydowanie negatywnego wpływu, zaś 1 – zdecydowanie brak negatywnego wpływu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W opinii badanych producentów rolnych najmniejszy negatywny wpływ oddziaływania gospodarstwa wystąpił w przypadku emisji promieniowania jonizującego, pola elektromagnetycznego oraz możliwości powstawania zagrożeń biologicznych – wykres 4.8.

Tabela 4.4. Ocena negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w opinii respondentów poszczególnych grup gospodarstw prowadzących działalność rolniczą

Przejawy negatywnego wpływu	Rodzaj gospodarstwa									
	agroturystyczne		ekologiczne		duże		konwencjonalne			
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
użycie surowców naturalnych; p=0,140	1,41	0,61	1,38	0,80	1,65	0,68	1,64	0,64		
ingerencja w krajobraz; p=0,001	1,41	0,61	1,38	0,75	2,07	1,01	1,82	0,71		
estetyka otoczenia; p=0,118	2,05	1,29	1,74	1,20	2,26	1,21	2,00	1,05		
negatywny wpływ na siedliska naturalne; p=0,027	1,47	0,62	1,38	0,66	1,73	0,87	1,28	0,49		
możliwość powstania zagrożeń biologicznych (np. gatunki inwazyjne); p=0,081	1,35	0,60	1,30	0,61	1,42	0,70	1,12	0,33		
emisja zapachów; p=0,025	1,47	0,71	1,40	0,57	1,80	0,93	1,33	0,51		
emisja ścieków; p=0,112	1,35	0,60	1,42	0,75	1,61	0,75	1,25	0,43		
emisja gazów/pyłów; p=0,072	1,35	0,60	1,42	0,75	1,76	0,86	1,35	0,64		
znaczne zużycie wody; p=0,006	1,47	0,62	1,42	0,81	2,0	1,05	1,37	0,64		
emisja hałasu i wibracji; p=0,001	1,41	0,61	1,34	0,59	1,92	0,93	1,33	0,51		
powstawanie odpadów wymagających utylizacji; p=0,556	1,41	0,61	1,48	0,81	1,69	0,83	1,50	0,60		
znaczne zużycie energii; p=0,031	1,41	0,61	1,48	0,77	1,96	0,90	1,47	0,66		
stosowanie i unieszkodliwianie substancji toksycznych i niebezpiecznych w przemyśle; p=0,080	1,29	0,58	1,34	0,65	1,69	0,92	1,33	0,51		
stosowanie materiałów w produkcji rolnej; p=0,416	1,35	0,60	1,48	0,81	1,73	1,00	1,46	0,71		
emisje elektromagnetyczne; p=0,030	1,23	0,56	1,42	0,85	1,38	0,94	1,03	0,18		
emisja promieniowania jonizującego; p=0,041	1,23	0,56	1,30	0,65	1,19	0,56	1,01	0,13		

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie negatywnego wpływu, zaś 1 – zdecydowanie brak negatywnego wpływu.

p - poziom istotności

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Ocena w zakresie negatywnego wpływu wybranych czynników na środowisko przyrodnicze jest zróżnicowana w poszczególnych grupach gospodarstw. Wykorzystanie metody jednoczynnikowej ANOVA oraz testu wielokrotnego porównania średnich post hoc pozwoliło stwierdzić, iż występują istotne statystyczne różnice pomiędzy opiniami w poszczególnych grupach gospodarstw w zakresie przejawów negatywnego wpływu na środowisko. Różnice te wystąpiły w zakresie oceny:

- ingerencji w krajobraz,
- negatywnego wpływu na siedliska naturalne,
- emisji zapachów,
- zużycia wody,
- emisji hałasu i wibracji,
- emisji elektromagnetycznych,
- zużycia energii,
- emisji promieniowania jonizującego.

Najbardziej charakterystyczne różnice pomiędzy opiniami poszczególnych grup gospodarstw widoczne są w odniesieniu do analizy trzech przejawów negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze: zużycia wody, emisji hałasu i wibracji oraz zużycia energii. We wszystkich tych przypadkach ocena negatywnego wpływu gospodarstwa na środowisko przyrodnicze jest zdecydowanie wyższa w przypadku gospodarstw dużych (powyżej 50 ha) – tabela 4.4. Wydawać się może, iż grupa tych gospodarstw, z uwagi na skalę prowadzonej działalności rolniczej ma większą świadomość zużywania zasobów, chociażby ze względu na ponoszone na nie koszty.

Wystąpiły istotne statystycznie różnice pomiędzy oceną skali negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w wyniku ingerencji rolnictwa w krajobraz pomiędzy poszczególnymi grupami gospodarstw. Gospodarstwa ekologiczne prowadzące działalność rolniczą niżej oceniły znaczenie działalności rolniczej jako czynnika negatywnie wpływającego na środowisko przyrodnicze w porównaniu z pozostałymi grupami gospodarstw.

Zdecydowana większość respondentów nie dostrzega przejawów negatywnego wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne. Nawet stosowanie materiałów do produkcji rolnej, nie zawsze naturalnych, w opinii respondentów w zdecydowanie niewielkim stopniu wpływa negatywnie na środowisko przyrodnicze.

Tabela 4.5. Ocena negatywnego wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze w gospodarstwach w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych

Przejawy negatywnego wpływu	Gospodarstwa z gmin			
	przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zużycie surowców naturalnych	1,57	0,76	1,40	0,49
ingerencja w krajobraz	1,67	0,82	1,65	0,80
estetyka otoczenia	1,91	1,11	2,02	1,22
negatywny wpływ na siedliska naturalne	1,41	0,65	1,40	0,63
możliwość powstania zagrożeń biologicznych (np. gatunki inwazyjne)	1,32	0,59	1,07	0,26
emisja zapachów	1,47	0,73	1,40	0,54
emisja ścieków	1,42	0,67	1,25	0,49
emisja gazów/pyłów	1,50	0,74	1,30	0,51
znaczące zużycie wody	1,50	0,74	1,52	0,96
emisja hałasu i wibracji	1,42	0,61	1,50	0,78
powstawanie odpadów wymagających utylizacji	1,52	0,73	1,47	0,67
znaczące zużycie energii	1,59	0,76	1,45	0,81
stosowanie i unieszkodliwianie substancji toksycznych i niebezpiecznych w przemyśle	1,38	0,61	1,40	0,77
stosowanie materiałów w produkcji rolnej	1,54	0,79	1,37	0,77
emisje elektromagnetyczne	1,27	0,68	1,15	0,66
emisja promieniowania jonizującego	1,20	0,54	1,05	0,22

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało występowanie zdecydowanie negatywnego wpływu, zaś 1 – zdecydowanie brak negatywnego wpływu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Średnia ocena badanych przejawów negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w dwóch grupach gospodarstw (gospodarstwa na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych) nie różniła się znacząco. Przeprowadzona analiza statystyczna pozwoliła stwierdzić, iż nie wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie negatywnego wpływu w przypadku 15 zmiennych. Różnice takie miały miejsce jedynie w ocenie możliwości powstawania zagrożeń biologicznych ($p=0,001$; $df=139,78$). Kierownicy gospodarstw z terenów gmin przyrodniczo cennych wyżej ocenili możliwość wpływu tego przejawu na środowisko naturalne – średnia wyniosła 1,32 przy odchyleniu standardowym 0,59 (tabela 4.5).

W przypadku oceny pozostałych zjawisk dotyczących negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w wyniku działalności rolniczej, nie wystąpiły różnice w opiniach kierowników gospodarstw. Nieznaczne różnice wystąpiły jedynie

w ocenie wpływu działalności rolniczej na estetykę otoczenia. Średnia ocena oddziaływania w gospodarstwach porównawczych wyniosła 2,02, zaś w gospodarstwach z terenów gmin przyrodniczo cennych – 1,91.

Realizowana produkcja rolna poprzez swoje oddziaływanie na zasoby oraz walory środowiska wpływa na ich jakość. Negatywne skutki wpływu poszczególnych gospodarstw rolnych zależą do skali podejmowanej produkcji, jej intensywności, czy też poziomu wykorzystania środków ochrony roślin, bowiem wszystkie te czynniki oraz szereg innych wpływają na jakość gleb, wód, powietrza, czy też bioróżnorodność. Jednak, aby przeciwdziałać negatywnym konsekwencjom, niezbędna jest świadomość występowania oddziaływania, jego skali oraz znajomość metod imprzeciwdziałania. Dlatego też zasadne wydaje się postulowane już wcześniej podejmowanie działań w zakresie poszerzania wiedzy rolników w tym zakresie.

5. Wykorzystanie zasobów i walorów środowiskowych w działalności rolniczej

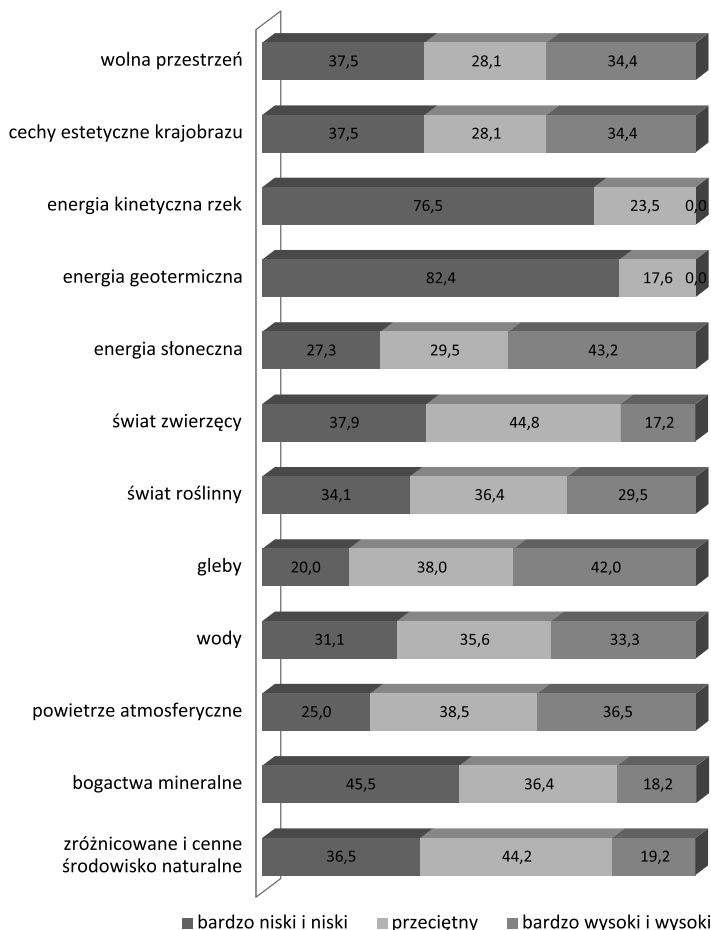
Produkcja rolnicza to taki rodzaj działalności, który korzysta z różnego rodzaju zasobów naturalnych, to produkcja, która możliwa jest dzięki warunkom wytwarzanym przez środowisko naturalne. Procesy technologiczne występujące w produkcji rolniczej są wynikiem możliwości stwarzanych przez techniczne wyposażenie produkcyjne oraz warunki przyrodniczo-ekonomiczne środowiska³⁰⁰.

Zrównoważona produkcja rolnicza winna charakteryzować się takim gospodarowaniem, aby zasoby naturalne zachowały zdolność samoodnawiania, ale, co ważniejsze, aby wdrażane technologie umożliwiały jednoczesny przyrost produkcji przy zachowaniu zasobów w nie pogorszonym stanie³⁰¹. Zasobem, z wykorzystywaniem którego najczęściej identyfikuje się produkcję rolniczą, jest ziemia. Jest to jeden z zasobów, który powinien stanowić przedmiot zainteresowania i ochrony przez rolników. Pierwszym krokiem w podejmowaniu działań związanych z ochroną walorów środowiskowych i przyrodniczych jest uświadomienie wpływu prowadzonej działalności na ich wykorzystanie. Badani rolnicy poddawali ocenie poziom wykorzystania 12 walorów środowiskowych, które mogą być wykorzystywane w prowadzonej działalności rolniczej na zróżnicowanym poziomie (wykres 4.9). Ocena ta dokonywana była w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystania waloru, zaś 5 – bardzo wysoki poziom.

³⁰⁰ J. Banasiak, Przegląd pojęć i definicji..., dz. cyt., s. 53.

³⁰¹ A. Szeptycki, Znaczenie techniki w systemie zrównoważonej produkcji rolniczej, *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*, 51 (2), 2006, s. 183.

Wykres 4.9. Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystywania, 5 – bardzo wysoki poziom wykorzystywania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W odniesieniu do niektórych z badanych zasobów/walorów można przypuszczać, iż nie stanowią one przedmiotu oddziaływania produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach na bardzo wysokim i wysokim poziomie. Szczególnie zastanawiające jest to w przypadku np. gleby lub wody, w którym eksploatacja ta jest bardzo znacząca. Grunty rolnicze są w rolnictwie podstawowym czynnikiem wytwórczym, spełniają dwojakiego rodzaju funkcje. Po pierwsze, ziemia tworzy obszar, na którym jest prowadzona działalność rolnicza. Po drugie, bierze aktywny udział w procesie wytwarzania surowców rolniczych³⁰². Jakość gruntów oraz powierzchnia

³⁰² B. Karwat-Woźniak, Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (28), 2013, s. 122.

gospodarstw są czynnikami, które mają znaczący wpływ na wielkość i strukturę strumienia wydatkowanej pracy żywej i uprzedmiotowionej³⁰³.

Jedynie 42% kierowników gospodarstw wskazało, iż wykorzystują zasób ziemi na bardzo wysokim i wysokim poziomie, zaś 20% oceniło poziom wykorzystania jako bardzo niski i niski. Jedynie 6% respondentów stosowało proekologiczne rozwiązania w odniesieniu do gleby, było to głównie wykorzystywanie poplonów oraz stosowanie naturalnych nawozów.

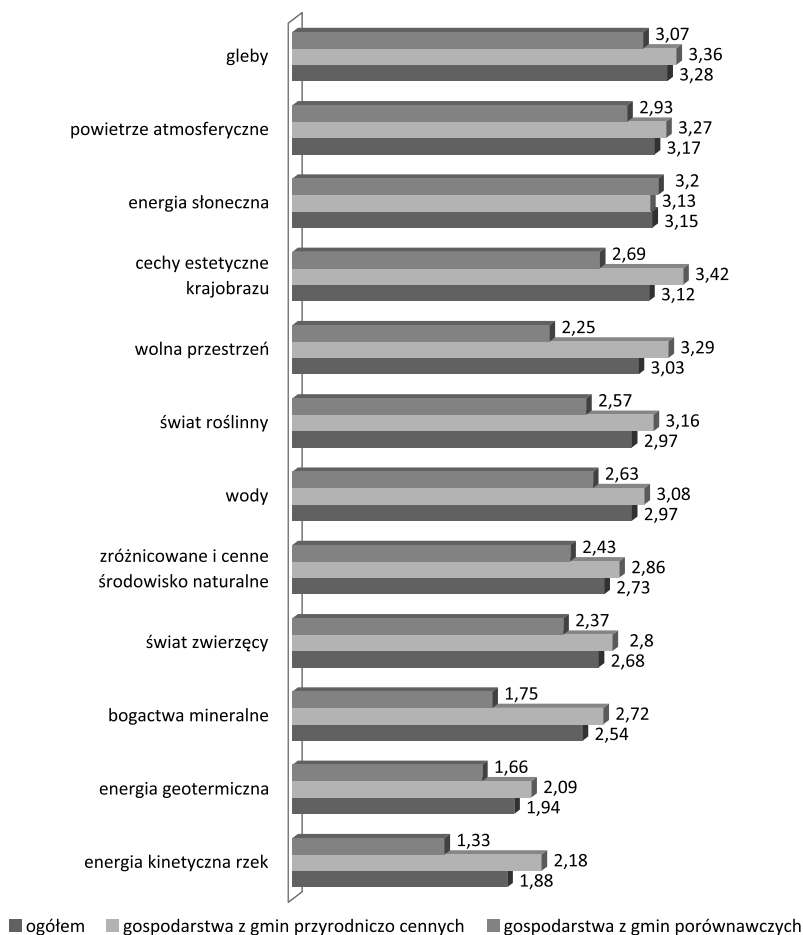
W przypadku drugiego, równie ważnego do produkcji rolniczej zasobu, jakim jest woda, odsetek respondentów będących zdania, że poziom jego wykorzystania jest wysoki i bardzo wysoki, był niższy o 10 p.p. (wykres 4.9). Ponad 10% producentów rolnych wykorzystuje rozwiązania proekologiczne celem ograniczania zużycia zasobów wody. Wśród form tych wymieniono: zbieranie deszczówki, ekologiczne stawy, przydomowe oczyszczalnie ścieków oraz wtórny obieg wody.

Innym istotnym zasobem mającym wpływ na kształtowanie się produkcji rolniczej jest energia słoneczna, która w opinii 43,2% producentów jest wykorzystywana na bardzo wysokim i wysokim poziomie. Rozwiązaniem proekologicznym, wykorzystywanym w odniesieniu do tego waloru, zdaniem wszystkich badanych, którzy wyrazili opinie, iż rozwiązania takie są w ich gospodarstwie stosowane, były kolektory słoneczne.

Kolejnym zasobem, który charakteryzuje się bardzo wysokim i wysokim poziomem wykorzystania, w opinii rolników było powietrze atmosferyczne. Ponad 36% producentów stwierdziło, iż jest to zasób znacząco eksploatowany w produkcji rolniczej. Ankietowani kierownicy gospodarstw zwrócili również uwagę na wysoki poziom wykorzystania takich walorów jak cechy estetyczne krajobrazu (34%) oraz wolna przestrzeń (34,4%).

³⁰³ W. Józwiak (red.), *Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996-2002*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2003, s. 109.

Wykres 4.10. Ocena poziomu wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego w opinii kierowników gospodarstw

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystywania, 5 – bardzo wysoki poziom wykorzystywania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Odnosząc się do wykorzystywania jakichkolwiek innowacyjnych rozwiązań proekologicznych stosowanych w odniesieniu do poszczególnych walorów i zasobów, można stwierdzić, iż respondenci wskazali jedynie na takie, które odnoszą się do zróżnicowania środowiska naturalnego, wody, gleby, świata roślin i energii słonecznej. Wśród działań proekologicznych, podejmowanych przez rolników na rzecz zróżnicowania środowiska naturalnego, wymieniane było jedynie zalesienie. W pozostałych przypadkach działania takie nie są realizowane lub też respondenci nie potrafili ich zidentyfikować.

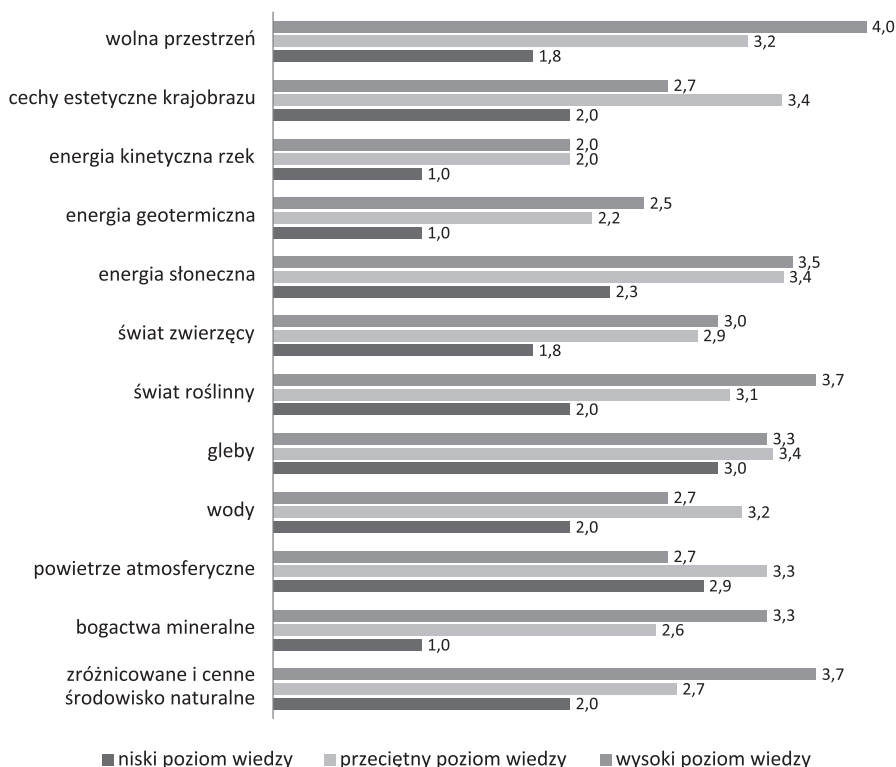
Poziom wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów w ocenie producentów mieszkających na obszarach przyrodniczo cennych i porównawczych był zróżnicowany. Producenci rolni z obszarów porównawczych zdecydowanie niżej oceniali poziom wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów. Jedyny wyjątek stanowiło wykorzystanie energii słonecznej, w przypadku tego zasobu średni poziom wykorzystania, zdaniem producentów z gmin porównawczych, wynosił 3,20 (odchylenie standardowe 1,14), zaś z gmin przyrodniczo cennych – 3,13 (odchylenie standardowe 1,21).

Istotnie statystycznie różnice w ocenie stopnia wykorzystania zasobów oraz walorów środowiska w ocenie dokonanej przez gospodarstwa w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych wystąpiły w odniesieniu do energii kinetycznej rzek ($p=0,027$) oraz wolnej przestrzeni ($p=0,049$). W obu przypadkach rolnicy z gmin przyrodniczo cennych wyżej ocenili poziom wykorzystania walorów. Średni poziom wykorzystania wolnej przestrzeni w opinii rolników z gmin porównawczych wynosił 2,25 (odchylenie standardowe 1,16), zaś w gminach przyrodniczo cennych – 3,29 (odchylenie standardowe 1,26).

Warto również zwrócić uwagę, iż w opinii rolników z gmin przyrodniczo cennych stopień wykorzystania bogactw mineralnych był zdecydowanie wyższy w porównaniu z respondentami z terenu gmin porównawczych (wykres 4.10).

Należałoby zastanowić się, z czego wynika fakt, iż rolnicy z gmin przyrodniczo cennych zdecydowanie wyżej oceniali poziom wykorzystania poszczególnych walorów oraz zasobów (z wyjątkiem energii słonecznej). Można przypuszczać, że jest to wynik specyficznego obszaru, na którym prowadzą produkcję. Innym czynnikiem, który wpływa na ocenę poziomu wykorzystania walorów oraz zasobów, jest poziom wiedzy z zakresu problematyki ochrony środowiska. Producenci biorący udział w badaniu poddawali subiektywnej ocenie poziomu swojej wiedzy w zakresie problematyki ochrony środowiska, oceniali go w trzystopniowej skali (niska, średnia, wysoka). Analiza stopnia wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów w tych trzech grupach wskazała, iż rolnicy, którzy zadeklarowali wiedzę z zakresu problemów środowiskowych na poziomie średnim i wysokim, zdecydowanie wyżej oceniali poziom wykorzystania zasobów i walorów (wykres 4.11).

Wykres 4.11. Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego według zadeklarowanego poziomu wiedzy z zakresu problematyki ochrony środowiska

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystywania, 5 – bardzo wysoki poziom wykorzystywania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Szczególnie duże różnice w ocenie wykorzystania w produkcji rolniczej walorów oraz zasobów widoczne są pomiędzy grupą producentów deklarujących wysoki poziom wiedzy w zakresie problemów środowiskowych a rolnikami o niskim poziomie wiedzy. Różnice takie widoczne są w odniesieniu do oceny wykorzystania bogactwa naturalnego, świata roślin, świata zwierząt, energii słonecznej czy bogactwa naturalnego (wykres 4.11). Zdecydowanie mniejsze różnice wystąpiły w ocenie wykorzystania omawianych walorów i zasobów pomiędzy grupą producentów o przeciętnym poziomie wiedzy a wysokim.

Powyższe rozważania i analiza materiału empirycznego pozwalają stwierdzić, że im wyższy subiektywny poziom wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej, tym wyższa ocena stopnia wykorzystania walorów oraz zasobów środowiskowych.

Stopień wykorzystania podstawowych zasobów oraz walorów środowiska w działalności rolniczej może być oceniany w zróżnicowany sposób w zależności od rodzaju prowadzonej działalności. Z tego też względu, w celu stwierdzenia, czy

istnieją statystyczne różnice pomiędzy poziomem oceny a rodzajem gospodarstwa rolnego, przeprowadzona została jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA. Analiza ta pozwoliła na określenie istnienia statystycznych różnic w ocenie stopnia wykorzystania następujących zasobów oraz walorów pomiędzy poszczególnymi rodzajami gospodarstw. W odniesieniu do stopnia wykorzystania badanych czynników różnice wystąpiły w przypadku następujących:

- zróżnicowania i cenneści środowiska naturalnego ($p=0,002$),
- powietrza atmosferycznego ($p=0,002$),
- wody ($p=0,001$),
- gleby ($p= 0,021$),
- świata roślinnego ($p=0,000$),
- świata zwierzęcego ($p=0,013$),
- energii słonecznej ($p= 0,029$),
- wolnej przestrzeni ($p= 0,015$).

Analizując średnie oceny wykorzystania wybranych podstawowych zasobów i walorów środowiskowych w poszczególnych typach gospodarstw można zaobserwować, iż kierownicy gospodarstw konwencjonalnych w porównaniu z pozostałymi zdecydowanie częściej oceniali nisko poziom wykorzystania zasobów. Szczególnie różnice te uwidoczniły się w odniesieniu do wymienionych powyżej zasobów oraz walorów środowiskowych, w przypadku których wystąpiły istotne statystycznie różnice.

W przypadku czynnika, jakim jest zróżnicowanie i cenneść środowiska naturalnego, zdecydowanie najwyżej poziom ich wykorzystania ocenili kierujący gospodarstwami agroturystycznymi (średnia 4,40; odchylenie standardowe 0,89). Wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie pomiędzy tą grupą producentów a rolnikami z gospodarstw dużych ($p=0,017$) i konwencjonalnych ($p=0,016$). Wydaje się, iż tak wysoka świadomość wykorzystywania zasobów związanych z cenneścią środowiskową wynika z faktu, iż są one znaczące dla gospodarstw agroturystycznych w odniesieniu do ich działalności turystycznej. Niejednokrotnie walory związane z obszarami chronionymi stanowią element zachęty dla turystów odwiedzających gospodarstwa.

Tabela 4.6. Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego w opinii kierowników poszczególnych typów gospodarstw

Zasoby/walory	Rodzaj gospodarstwa							
	agroturystyczne		ekologiczne		duże		konwencjonalne	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
zróżnicowane i cenne środowisko naturalne (obszary chronione)	4,4	0,89	3,0	1,34	2,46	1,05	2,39	0,89
bogactwa mineralne	5,0	0,0	3,0	0,53	2,33	1,21	1,33	0,51
powietrze atmosferyczne	3,71	1,11	3,76	0,75	2,88	1,16	2,57	0,50
wody	3,62	1,06	3,69	0,85	2,50	1,08	2,28	0,99
gleby	3,66	1,21	3,72	0,82	3,16	1,19	2,64	0,84
świat roślinny	4,12	1,12	3,45	0,96	2,55	1,01	2,14	0,77
świat zwierzęcy	3,28	0,95	3,09	0,94	2,2	1,09	1,66	0,81
energia słoneczna	4,14	0,89	3,25	1,16	2,85	0,89	2,50	1,17
energia geotermiczna	2,0	0,81	2,0	0	2,33	1,15	1,33	0,57
energia kinetyczna rzek	1,75	0,95	2,0	0,57	2,33	1,15	1,33	0,57
cechy estetyczne krajobrazu	3,55	1,74	3,5	1,19	2,66	1,03	2,66	0,70
wolna przestrzeń	3,87	1,35	3,4	1,26	2,66	1,03	2,0	0,75

Ocena stopnia wykorzystania od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom wykorzystywania, 5 – bardzo wysoki poziom wykorzystywania.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Kolejnym zasobem, w przypadku którego wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie poziomu jego wykorzystania w produkcji rolniczej, jest powietrze atmosferyczne. Różnice te dotyczyły głównie stopnia oceny wykorzystania zasobu przez kierowników gospodarstw ekologicznych i konwencjonalnych ($p=0,001$) – tabela 4.6. Producenci żywności ekologicznej zdecydowanie wyżej ocenili poziom wykorzystania zasobów – średnia 3,76 (odchylenie standardowe 0,75).

Również w przypadku kolejnych zasobów i walorów, znaczące różnice w ocenie stopnia wykorzystania ich w produkcji rolniczej wystąpiły w ocenie pomiędzy kierownikami gospodarstw konwencjonalnych a pozostałych.

Oddziaływanie produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze ma zarówno pozytywne, jak i negatywne konotacje. W celu kreowania i kształtowania tych uwarunkowań wykorzystywane są niejednokrotnie narzędzia Wspólnej Polityki Rolnej, które w sposób pośredni i bezpośredni mogą kształtować wykorzystywanie walorów środowiskowych przez gospodarstwa rolne. Jednakże należy wskazać, iż nie tylko nadrzędne instytucje winny wpływać na gospodarstwa rolne, zdecydowanie ważniejsze jest kształtowanie się świadomości samych rolników na temat ich wpływu na zmiany zachodzące w przyrodzie, które w zróżnicowanym stopniu w okresach późniejszych wpływają na model produkcji rolniczej oraz jakość życia gospodarstwa domowego.

6. Proekologiczne rozwiązania stosowane w gospodarstwach domowych i rolnych

Prowadzenie gospodarstwa domowego przy jednoczesnej realizacji produkcji rolniczej wiąże się z popytem na walory i zasoby środowiska naturalnego. Nieświadomość podejmowania działań proekologicznych może być wynikiem jedynie próby realizowania w gospodarstwie oszczędności. Może się to odbywać poprzez oszczędzanie wody i energii. Działania te mogą mieć jedynie finansowe podłoże, ale jednocześnie wpływają na oszczędzanie zasobów środowiskowych.

Kierownicy gospodarstw domowych biorący udział w badaniu ankietowym deklarowali realizację wybranych działań proekologicznych realizowanych w gospodarstwie domowym oraz gospodarstwie rolnym. W badanych gospodarstwach rolnych 17% respondentów zadeklarowało wprowadzenie innowacyjnych proekologicznych technologii. Jednakże zdecydowana ich większość to rozwiązania stosowane w gospodarstwach domowych, nie zaś w gospodarstwach rolnych. Wśród rozwiązań technicznych wdrażanych w gospodarstwach rolnych znalazły się jedynie kompostowniki (4 wskazania), zbiorniki na gnojownicę i gnojówkę (3 wskazania). Jak pokazują wyniki badań, poziom wykorzystania nowoczesnych rozwiązań technicznych jest znikomy. Wynika to z dwóch głównych czynników: braku środków finansowych oraz braku dostrzegania potrzeby stosowania takich rozwiązań. Ponad 20% respondentów, którzy nie wprowadzili w gospodarstwie proekologicznych technologii (ani w gospodarstwie domowym, ani w gospodarstwie rolnym) wyraziło opinię, iż nie dostrzega potrzeby wykorzystywania ich w prowadzonym gospodarstwie. Rozwiązania takie nie są przedmiotem zainteresowania kierowników

gospodarstw. Równie ważnym czynnikiem, który powoduje zaniechanie wdrażania rozwiązań proekologicznych, są wysokie koszty w porównaniu z dochodami gospodarstw. Co dwunasty respondent (12%), wskazał, że nie stać go na wprowadzanie takich rozwiązań ze względu na brak środków finansowych.

Niewiele ponad 1/3 (33,8%) producentów rolnych biorących udział w badaniu rozważa możliwość wprowadzenia w gospodarstwie innowacyjnych proekologicznych technologii w przyszłości. W zdecydowanej większości mogłyby być to kolektory słoneczne (24% zainteresowanych) i przydomowe oczyszczalnie ścieków (6% zainteresowanych). Tylko jeden kierownik gospodarstwa wskazał jako rozwiązanie innowacyjne wprowadzenie w gospodarstwie turbiny wiatrowej. W przypadku pozostałych respondentów, którzy deklarowali zainteresowanie wprowadzaniem w przyszłości takich rozwiązań, zdecydowana większość nie była w stanie sprecyzować, jakie to mogłyby być innowacje.

Niepokojące wydaje się to, iż w przypadku pozostałych kierowników gospodarstw (66,2%) zdecydowana większość twierdzi, że nie ma takiej potrzeby. Brak środków finansowych był zdecydowanie mniej ważnym powodem braku zainteresowania w tym obszarze. Jedynie dwóch respondentów stwierdziło, że może i są zainteresowani, dodali oni jednak, że musieliby pogłębić wiedzę w tym zakresie, ażeby wiedzieć, co jest potrzebne i co mogłoby zostać wprowadzone w ich gospodarstwie.

Uzyskane wyniki wskazują na bardzo duży brak zainteresowania problemami środowiskowymi wśród producentów rolnych, a także na brak wiedzy w tym zakresie. Podobny problem wykazuje również H. Pondel. Wśród 47 gmin w województwa wielkopolskiego biorących w badaniach aż 27 wskazało na bierność mieszkańców w zakresie podejmowania aktywności związanej ze środowiskiem naturalnym³⁰⁴.

Rzecz jasna, braku aktywności nie można identyfikować wyłącznie z brakiem wiedzy. Wskazane jest, aby mieszkańcy identyfikowali się w działaniach na rzecz środowiska naturalnego z samorządem lokalnym, przez co współpraca ta będzie miała zdecydowanie szerszy wymiar i w znacznym stopniu wpływać będzie na jakość ich życia.

Drugim ważnym aspektem jest brak zainteresowania innowacjami o charakterze prośrodowiskowym w produkcji rolniczej. Analizy prowadzone przez J. Kalinowskiego, D. Gonet, M. Stachowiaka wskazują również, iż rolnicy poszukują możliwości rozwoju, modernizowania gospodarstw, wykazują skłonności innowacyjne głównie wokół sfery procesów technologicznych i produkcji. Potrzeby te ukierunkowane są na działalności (produkcja roślinna), których produktem finalnym rynek w większym stopniu zapewnia opłacalność i możliwości zbytu³⁰⁵.

Najczęściej podejmowanym działaniem proekologicznym była segregacja odpadów. Można powiedzieć, że wszystkie gospodarstwa domowe wskazały, iż działanie to jest realizowane. Czynnikiem mobilizującym do selektywnej zbiórki odpadów była *Ustawa o utrzymaniu czystości i porządku w gminach*. Blisko 35% gospodarstw biorących udział w badaniu przed wejściem ustawy niedostatecznie dbało o segregację

³⁰⁴ H. Pondel, Środowisko naturalne w działalności gmin..., dz. cyt., s. 118, 132.

³⁰⁵ J. Kalinowski, D. Gonet, M. Stachowiak, Ewolucja potrzeb innowacyjnych rolników, Rocz. Nauk. SERiA, XXVI (3), 2014, s. 124.

gowanie odpadów. Działaniem realizowanym przez najmniejszą liczbę gospodarstw biorących udział w badaniu był wybór środka transportu z uwzględnieniem kryteriów ekologicznych.

Tabela 4.7. Proekologiczne działania wprowadzane w gospodarstwie domowym/rolnym (w %)

Działania	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
stosujemy energooszczędne żarówki	95,9	95,2	97,9
wyłączamy sprzęty z prądu po zakończeniu pracy	94,8	95,1	93,9
energooszczędnie ogrzewamy pomieszczenia	63,7	65,2	59,2
decydując o podejmowanej produkcji uwzględniamy ich wpływ na środowisko	71,3	74,1	63,4
podczas wyboru środków transportu uwzględniamy kryteria ekologiczne	46,0	49,2	36,6
ograniczamy zużycie energii	89,6	88,9	91,8
ograniczamy zużycie wody	90,6	90,2	91,8
ograniczamy zużycie gazu	73,0	75,9	64,6
ograniczamy generowanie zanieczyszczeń w procesie produkcji rolniczej	77,4	78,8	73,2
staramy się efektywnie wykorzystywać zasoby	91,7	91,7	91,5
zapobiegamy powstawaniu odpadów w gospodarstwie	89,9	90,7	87,5
podejmujemy działania związane z eliminacją szkód wyrządzonych środowisku	67,7	68,0	66,7
segregujemy odpady	99,5	99,3	100,0

Zródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Innym działaniem podejmowanym w blisko 96% gospodarstw ogółem było stosowanie energooszczędnych żarówek – tabela 4.7. Realizacja tego rodzaju konsumpcji jest działaniem związanym z małym nakładem zaangażowania ze strony gospodarstw, gdyż energooszczędne świetlówki są w chwili obecnej dostępne w każdym punkcie sprzedaży. Oferta skierowana do konsumentów jest bardzo szeroka, gdyż produkt oferowany jest w różnych przedziałach cenowych, tak więc każdy zainteresowany konsument może je nabyć. Poza samą segregacją odpadów, blisko 90% respondentów wskazało, iż w działaniach zarówno gospodarstwa domowego jak i rolnego dąży się do zapobiegania powstawaniu nadmiernej ilości odpadów.

Kolejnym działaniem realizowanym przez ponad 90% gospodarstw jest oszczędność energii poprzez wyłączanie sprzętów z prądu po zakończeniu pracy oraz oszczędne zużywanie wody (90,6%), a także efektywne wykorzystywanie innych zasobów (91,7%).

Gospodarstwa domowe dążą do ograniczania zużycia energii (89,6%), a także gazu (73%). Inne działanie, które realizowane jest w gospodarstwach, to energooszczędne ogrzewanie pomieszczeń (63,7%). Oszczędne gospodarowanie tego rodzaju zasobami jest w głównej mierze motywowane czynnikami ekonomicznymi. Do podobnych wniosków doszła także M. Strumińska-Kutra, która analizowała wyniki badań prowadzonych przez CBOS w latach 2000-2011. Wyniki te wskazały na oszczędne gospodarowanie zasobami takimi jak gaz, woda i elektryczność na przestrzeni omawianych lat³⁰⁶.

W swojej działalności rolniczej, kierownicy gospodarstw również kierują się względami środowiskowymi. Ponad 70% respondentów, decydując o podejmowanym kierunku działalności, uwzględnia jej wpływ na środowisko przyrodnicze (71,3%), a także dąży do ograniczania zanieczyszczeń w procesie produkcji rolniczej (77,4%).

Działanie o charakterze prośrodowiskowym, które realizowane było w najmniejszym stopniu, to aspekt związany z przemieszczaniem się i jego wpływ na środowisko naturalne. Niespełna 50% rolników wskazało, iż przy wyborze środków transportu uwzględnia jego wpływ na środowisko przyrodnicze. Nie występują istotne statystyczne zależności pomiędzy zamieszkiwaniem w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych a podejmowaniem analizowanych działań o charakterze prośrodowiskowym. Wiele z nich bowiem podejmowanych jest nieświadomie, nie zawsze względy środowiskowe mają tu najistotniejsze znaczenie.

Można przypuszczać, iż czynnikiem mającym pośredni wpływ na realizację działań mających na celu ochronę środowiska naturalnego jest rodzaj gospodarstwa domowego. Analiza poszczególnych działań proekologicznych w grupach badanych gospodarstw wskazuje, iż można mówić o różnicach w poszczególnych działaniach.

³⁰⁶ M. Strumińska-Kutra, Świadomość ekologiczna Polaków – analiza wyników badań ilościowych z lat 1992-2011, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa 2012, s. 17-18.

Tabela 4.8. Proekologiczne działania realizowane w poszczególnych rodzajach gospodarstw (w %)

Działania	Rodzaj gospodarstwa			
	agroturystyczne	ekologiczne	duże	konwencjonalne
stosujemy energooszczędne żarówki	95,6	98,2	93,1	95,3
wyłączamy sprzęty z prądu po zakończeniu pracy	100	96,4	51,7	93,5
energooszczędnie ogrzewamy pomieszczenia	82,2	85,2	72,4	37,1
decydując o podejmowanej produkcji uwzględniamy ich wpływ na środowisko	73,1	88,7	86,7	51,0
podczas wyboru środków transportu uwzględniamy kryteria ekologiczne	66,7	74,5	35,7	10,0
ograniczamy zużycie energii	100	96,3	86,7	78,1
ograniczamy zużycie wody	93,3	92,6	86,7	88,9
ograniczamy zużycie gazu	100	90,7	56,7	45,9
ograniczamy generowanie zanieczyszczeń w procesie produkcji rolniczej	78,3	90,4	76,7	64,8
staramy się efektywnie wykorzystywać zasoby	97,5	96,2	86,7	86,2
zapobiegamy powstawaniu odpadów w gospodarstwie	95,5	94,3	93,3	80,3
podejmujemy działania związane z eliminacją szkód wyrządzonych środowisku	97,4	88,5	51,7	29,8
segregujemy odpady	100,0	100,0	96,6	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Jedną z form podejmowania działań prośrodowiskowych jest ograniczanie zużycia energii w związku z eksploatacją sprzętów. Jedynie 52% kierowników gospodarstw dużych wskazało, iż podejmowane są kroki związane z redukcją zużycia energii w ten sposób. W przypadku pozostałych gospodarstw wielkość ta była znacznie wyższa – od 93 do 100% podmiotów. Gospodarstwa agroturystyczne oraz ekologiczne zdecydowanie częściej dbały o energooszczędne ogrzewanie pomieszczeń w porównaniu do gospodarstw konwencjonalnych. Niespełna 40% rolników prowadzących gospodarstwa konwencjonalne wykorzystuje te działania prośrodowiskowe. Również w przypadku uwzględniania kryteriów ekologicznych przy wyborze środka transportu działanie takie jest sporadycznie stosowane w gospodarstwach konwencjonalnych. Jedynie 10% rolników z tych gospodarstw wskazało, iż w gospodarstwie działania takie są podejmowane (tabela 4.8), podczas gdy w gospodarstwach ekologicznych odsetek odpowiedzi twierdzących kształtował się na poziomie 74,5%. Również w przypadku ograniczania zużycia energii, wody czy też gazu odsetek gospodarstw konwencjonalnych stosujących takie działania był zdecydowanie niższy niż w przypadku gospodarstw agroturystycznych czy ekologicznych.

Tabela 4.9. Działania proekologiczne a rodzaj gospodarstwa - statystyki badające istnienie zależności

Działania	Chi-kwadrat	V-Cramera	P-poziom istotności	Siła związku
stosujemy energooszczędne żarówki	1,704		ni	
wyłączamy sprzętów z prądu po zakończeniu pracy	8,226 ^a	0,209	0,042	słaby
energooszczędnie ogrzewamy pomieszczenia	39,591	0,460	0,000	umiarkowany
decydując o podejmowanej produkcji uwzględniamy ich wpływ na środowisko	17,695	0,340	0,001	umiarkowany
podczas wyboru środków transportu uwzględniamy kryteria ekologiczne	49,183	0,560	0,000	silny
ograniczamy zużycie energii	17,285	0,302	0,001	umiarkowany
ograniczamy zużycie wody	1,918 ^b		ni	
ograniczamy zużycie gazu	53,886	0,540	0,000	silny
ograniczamy generowanie zanieczyszczeń w procesie produkcji rolniczej	9,961	0,254	0,019	słaby
staramy się efektywnie wykorzystywać zasoby	6,956 ^a		ni	
zapobiegamy powstawaniu odpadów w gospodarstwie	8,783 ^b	0,218	0,032	słaby
podejmujemy działania związane z eliminacją szkód wyrządzonych środowisku	61,136	0,612	0,000	silny
segregujemy odpady	6,475	0,187	0,091	słaby

a – 50% komórek ma liczebność oczekiwaną mniejszą niż 5

b – 25% komórek ma liczebność oczekiwaną mniejszą niż 5

ni – wynik testu nieistotny statystycznie

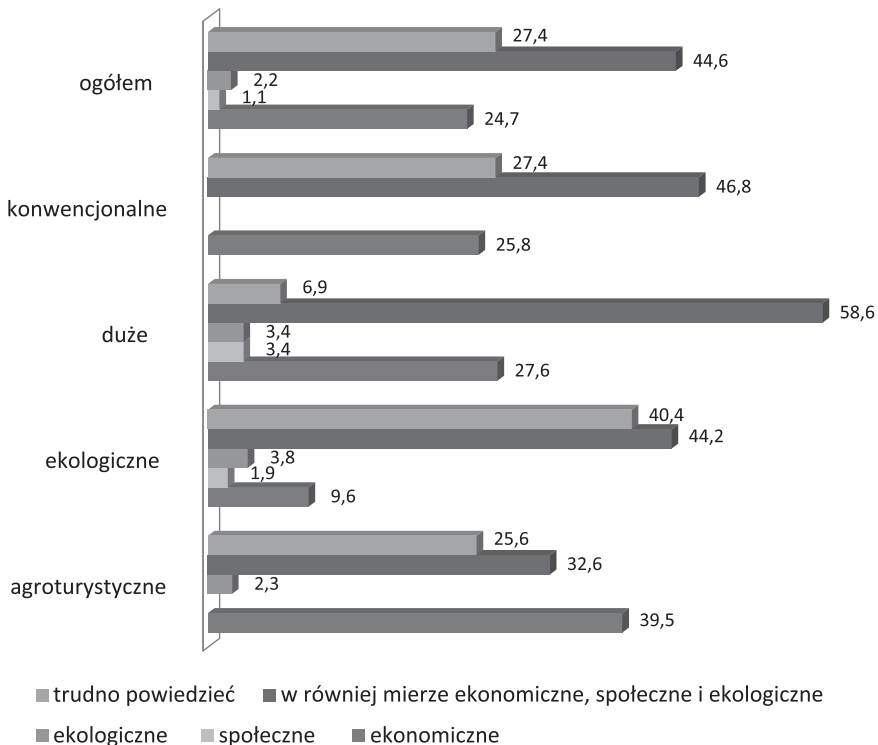
Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Występujące różnice w podejmowaniu działań prośrodowiskowych w poszczególnych grupach gospodarstw są zależnościami istotnymi statystycznie. Wykorzystanie testu chi-kwadrat oraz V-Cramera pozwoliło na stwierdzenie, iż zależności te występują pomiędzy pewnymi rozwiązaniami proekologicznymi wdrażanymi w gospodarstwach a ich rodzajem. Silny związek zachodzi pomiędzy rodzajem gospodarstwa a wyborem środka transportu z uwzględnieniem kryterium ekologicznego, ograniczeniem zużycia gazu oraz podejmowaniem działań związanych z eliminacją szkód. W pozostałych przypadkach zależność ma charakter umiarkowany lub słaby – tabela 4.9.

Zdecydowanie częściej wybrane działania prośrodowiskowe realizują gospodarstwa agroturystyczne oraz produkujące żywność ekologiczną. Może to wynikać głównie z ich specyfiki – są to bowiem podmioty, które w swojej podstawowej działalności korzystają z walorów środowiskowych.

Aby gospodarstwa rolne funkcjonujące zgodnie z założeniami zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich prawidłowo funkcjonowały i były odpowiednio zarządzane, powinny spełniać trzy cele: produkcyjno-ekonomiczne, społeczne i ekologiczne. Cel pierwszy skoncentrowany jest na utrzymaniu odpowiedniego poziomu produkcji, tak aby można było mówić o zapewnieniu odpowiedniego poziomu dochodów. Cele społeczne związane są ze spełnianiem oczekiwań społeczeństwa w zakresie krajobrazu rolniczego, który pozwalałby na zaspokojenie potrzeb estetycznych i rekreacyjnych. Cel ekologiczny koncentruje się na odpowiednim wykorzystywaniu zasobów środowiskowych, tak aby zapewniona była długookresowa równowaga³⁰⁷.

Wykres 4.12. Cele uwzględniane przez respondentów przy podejmowaniu decyzji związanych z rozwojem gospodarstwa, kierunkiem produkcji, formą produkcji, wadług rodzaju gospodarstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

³⁰⁷ J.S. Zegar (red.), Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20). Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Numer 93, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2013, s. 15

Blisko 25% respondentów, podejmując decyzje związane z rozwojem gospodarstwa w odniesieniu do kierunków produkcji, formy produkcji, uwzględnia cele ekonomiczne (wykres 4.12). Cele ekologiczne i społeczne uwzględniane są przez jedynie odpowiednio 2% i 1% rolników. Wszystkie trzy grupy celów bierze pod uwagę przy podejmowaniu działań w zakresie produkcji rolniczej 45% respondentów. Pozostała część uczestniczących w badaniach nie potrafiła sprecyzować, jakie cele uwzględnia. Można mówić o słabej zależności statystycznej pomiędzy celami uwzględnianymi przy podejmowaniu decyzji a rodzajem prowadzonego gospodarstwa ($p=0,018$; chi-kwadrat 24,434; V-Cramera 0,209). W gospodarstwach agroturystycznych znacznie częściej uwzględniano cele ekonomiczne niż w np. przypadku gospodarstw ekologicznych. Natomiast w gospodarstwach dużych oraz ekologicznych respondenci wskazywali w równej mierze cele ekonomiczne, społeczne i ekologiczne.

Jak wskazują analizy S. Krasowicza, możliwości zrównoważenia produkcji z uwzględnieniem różnych grup celów są powiązane z kierunkiem specjalizacji produkcji. Gospodarstwami realizującymi zasady rozwoju zrównoważonego są głównie podmioty specjalizujące się w produkcji mleka oraz wielokierunkowe³⁰⁸.

Pobudzenie społeczności lokalnych do działania, wytworzenie chęci podejmowania przedsięwzięć mających na celu dbanie o środowisko przyrodnicze w obszarze, w którym żyjemy, jest wyzwaniem dla społeczności lokalnych i władz gminnych. Niepokojącym przejawem jest bierność społeczna związana z brakiem postaw, które mobilizowałyby społeczność do działania. Pewnego rodzaju przykładem może być sytuacja, w której jedynie 17,4% respondentów wskazało, że oni lub członkowie gospodarstwa domowego byłiby skłonni poświęcić swój wolny czas na działania związane z ochroną środowiska naturalnego.

Wśród wymienianych działań, które mogłyby być w tej formule realizowane, respondenci wskazali sprzątanie lasów, terenów przydrożnych, segregację odpadów, roznoszenie ulotek, uczestnictwo w szkoleniach, seminariach, wolontariat w stowarzyszeniach działających na rzecz środowiska. Wśród kierowników gospodarstw, którzy byłiby skłonni podjąć takie działania, dominowali głównie przedstawiciele gospodarstw ekologicznych (41%) oraz prowadzących działalność agroturystyczną (29%), głównie z gospodarstw umiejscowionych na terenie gmin przyrodniczo cennych (91%).

Poziom wiedzy z zakresu ochrony środowiska przyrodniczego oraz aktywność w podjęciu działań zmierzających do jego poprawy wskazują, iż należy świadomość ekologiczną podnosić. Postulat taki zgłaszał także S. Krasowicz, zwracając uwagę na ciągłą potrzebę podnoszenia wiedzy i świadomości ekologicznej, który to proces powinien być procesem ciągłym, systematycznym i rozpoczynającym się jak najwcześniej³⁰⁹. Jest to szczególnie ważne ze względu na fakt, iż zdecydowana część badanych rolników nie jest zainteresowana działaniami na rzecz ochrony środowiska, nie ma świadomości o wpływie działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze.

Szereg działań o charakterze prośrodowiskowym to działania mające na celu realizację oszczędności finansowych w gospodarstwie domowym. Są to akty podej-

³⁰⁸ S. Krasowicz, Rola oceny ekonomicznej w badaniach..., dz. cyt., s. 96.

³⁰⁹ S. Krasowicz, Relacje człowiek-środowisko przyrodnicze w aspekcie zrównoważonego rozwoju, Problemy Inżynierii Rolniczej, 1, 2008, s. 26.

mowane nie ze względu na środowisko przyrodnicze, a ze względu na finanse lub też narzucone ustawowo wymogi.

Rozdział V

Ukierunkowanie na produkcję zrównoważoną w gospodarstwach rolnych

Dla poprawy oddziaływania prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne, niezbędnym jest ciągle poszukiwanie oraz wdrażanie innowacji prośrodowiskowych, czyli takich, które ograniczają skutki rolnictwa dla środowiska przyrodniczego³¹⁰. W skali kraju, według danych GUS, w ostatnich latach zaobserwować można sukcesywny wzrost nakładów na środki trwale służące ochronie środowiska. W roku 2013 wielkość ta kształtowała się na poziomie 10,9 mld zł³¹¹.

Jednocześnie jednak należy zwrócić uwagę, iż brakuje rzetelnych informacji o niezbędnych, a także ponoszonych nakładach inwestycyjnych na ochronę środowiska i źródłach ich finansowania w odniesieniu do przedsiębiorstw³¹². Wszystkie nakłady finansowe ponoszone na ochronę środowiska należy oceniać w trzech aspektach: społecznym, ekologicznym i ekonomicznym. Aspekt ekonomiczny związany jest z unikniętymi stratami gospodarczymi w okresach późniejszych³¹³.

1. Działania prośrodowiskowe realizowane w gospodarstwach rolnych

Gospodarstwa rolne są podmiotami małymi, nieposiadającymi znacznego kapitału; opierają się w zdecydowanej większości na pracy własnej kierownika gospodarstwa oraz pracy innych jego członków. W związku z tym trudno mówić o korzystnych uwarunkowaniach wdrażania innowacji. Wśród wielu rozwiązań innowacyjnych wprowadzanych w gospodarstwach rolnych A. Kagan i inni wyróżniają rozwiązania dotyczące ograniczania skażenia środowiska dzięki odpowiedniemu przechowywaniu nawozów organicznych czy działania związane z dążeniem do spełniania wymogów wynikających z tworzenia warunków na rzecz dobrostanu zwierząt.³¹⁴

³¹⁰ A. Kagan, Oddziaływanie rolnictwa na środowisko naturalne, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3 (328), 2011, s. 110.

³¹¹ M. Bancarzewska, Inwestycje w ochronę środowiska w 2013 r., *Wiadomości Statystyczne*, 10, 2014, s. 40.

³¹² J. Famielec, Kapitały finansowania ochrony środowiska w świetle ustawy o rachunkowości, *Zeszyty Naukowe*, 860, 2011, s. 39.

³¹³ B. Kryk, Ekorozwój jako przyjęta koncepcja rozwoju społeczno-ekonomicznego a inwestycje ekologiczne, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego* (Nr 367). *Prace Katedry Mikroekonomii, Szczecin 2004*, nr 8, s. 16.

³¹⁴ W. Józwiak, A. Kagan, Z. Mirkowska, Innowacje w polskich gospodarstwach rolnych, zakres ich wdrażania i znaczenie, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3 (332), 2012, s. 6-7.

Wśród gospodarstw biorących udział w badaniu, blisko 20% podmiotów zadeklarowało realizację lub plany związane z realizacją inwestycji, których celem była ochrona środowiska.

Inwestycje zrealizowane w okresie 2010-2012 wskazane przez respondentów to: modernizacja budynków/lokali (5%), zakup (5%) lub modernizacja (6,5%) urządzeń technicznych i maszyn, inwestycje w środki transportu (2,5%) lub grunty (5%). Odsetek gospodarstw, które zrealizowały tego rodzaju inwestycje przed 2010 rokiem był zbliżony. Nieznacznie większa grupa respondentów planuje inwestycje związane z ochroną środowiska w przyszłości. Wśród szeregu działań o charakterze innowacyjnym w zakresie działań prośrodowiskowych mogłyby się znaleźć inwestycje w urządzenia z zakresu energetyki odnawialnej. Wśród nich wymienić należy³¹⁵:

- małe elektrownie wiatrowe i lądowe farmy wiatrowe,
- kolektory słoneczne,
- systemy fotowoltaiczne,
- biogazownie, a szczególnie mikrobiogazownie,
- pompy ciepła, np. wykorzystanie energii ciepła odpadowego z procesów hodowli zwierząt,
- kotły na biomasę.

Jednakże deklaracje badanych kierowników gospodarstw wskazują, iż posiadane środki finansowe nie pozwalają na realizację tego rodzaju inwestycji.

Szczególnie ważne są działania rolników związane z dobrymi praktykami rolniczymi w zakresie ochrony gleb. Gleba jest zasobem, w przypadku którego nie występują możliwości odnowienia. Istotne jest więc dbanie o ten zasób z uwagi na fakt, iż podlega on trzem wymiarom degradacji: biologicznej, chemicznej i fizycznej. Proces degradacji wpływa na jakość i żyzność gleb. Zgodnie z Art. 3. 1. *Ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych*, „ochrona gruntów rolnych polega na:

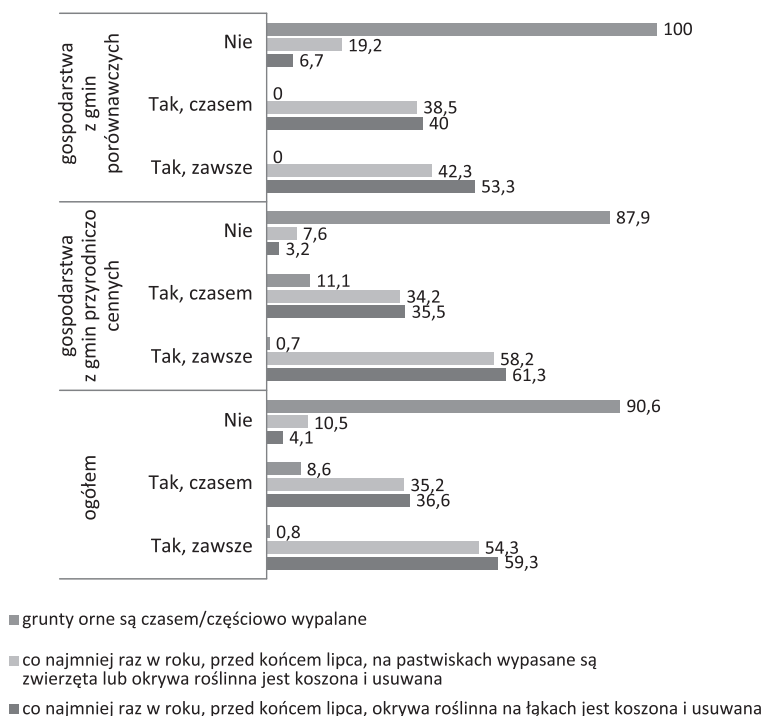
1. ograniczaniu przeznaczania ich na cele nierolnicze lub nieleśne;
2. zapobieganiu procesom degradacji i dewastacji gruntów rolnych oraz szkodom w produkcji rolniczej, powstającym wskutek działalności nierolniczej i ruchów masowych ziemi;
3. rekultywacji i zagospodarowaniu gruntów na cele rolnicze;
4. zachowaniu torfowisk i oczek wodnych jako naturalnych zbiorników wodnych;
5. ograniczaniu zmian naturalnego ukształtowania powierzchni ziemi”³¹⁶.

Podmiotem zobowiązanym do przeciwdziałania degradacji gleb, ze szczególnym uwzględnieniem erozji jest właściciel gruntów stanowiących użytki rolne oraz gruntów zrehabilitowanych na cele rolne³¹⁷.

³¹⁵ A. Oniszk-Popławska, A. Curkowski, G. Wiśniewski, P. Dziamski, *Energia w gospodarstwie rolnym*, Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa 2011, s. 9.

³¹⁶ Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz. U. 2013 Poz. 1205; 2014 Poz. 40, 1101; 2015 Poz. 200.

³¹⁷ A. Pyl, *Problematyka ochrony gruntów rolnych wynikająca z przepisów ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych*, Zesz. Nauk. UP Wroc., Rol., 576 (XCVI), 2010, s. 26.

Wykres 5.1. Prowadzenie wybranych praktyk w badanych gospodarstwach rolnych (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Dobre praktyki powinny być szczególnie ukierunkowane na działania związane z dbałością o grunty – zarówno grunty orne, jak i użytki zielone. Wśród respondentów jedynie niewielki odsetek zadeklarował, że w ich gospodarstwie rolnym grunty orne są częściowo wypalane. Praktyka taka jest stosowana zawsze lub czasami w niespełna 9,4% gospodarstw rolnych (wykres 5.1). W przypadku łąk, dbanie o wartość użytkową tych terenów obejmuje co najmniej raz w roku koszenie i usuwanie okrywy roślinnej. Praktyka taka stosowana jest zawsze w blisko 60% gospodarstw, zaś czasami w 36,6% gospodarstw. W odniesieniu do pastwisk – wypas zwierząt przynajmniej raz w roku (przed końcem lipca) ma miejsce zawsze w 54,3% gospodarstw, a czasami w 35,2% podmiotów.

Analizując powyższe praktyki z uwzględnieniem podziału na gospodarstwa funkcjonujące na obszarach przyrodniczo cennych i porównawczych zaobserwować można, iż korzystne dla środowiska działania są zdecydowanie częściej podejmowane w gminach o wyższych walorach środowiskowych (wykres 5.1).

Innymi działaniami na rzecz utrzymania zasobów środowiskowych są dobre praktyki funkcjonujące na gruntach rolnych, czyli zadrzewianie i zakrzewianie. Urozmaicanie krajobrazu poprzez zadrzewianie, utrzymanie enklaw łąk czy też

urozmaicenie krajobrazu rolniczego nielicznymi i małymi mokradłami jest jedną z metod wspomagania ochrony gatunkowej roślin i zwierząt³¹⁸. Na gruntach ornych ponad 40% badanych gospodarstw rosą drzewa i krzewy pojedyncze lub w większych skupiskach. Niespełna 4% respondentów wskazało, iż posiada plantacje choinek, drzew na cele rzemieślnicze lub biomasę. Metodami przeciwdziałania erozji gleb oraz poprawiającymi ich strukturę jest stosowanie płodozmianu oraz zmianowania. Blisko 90% kierowników gospodarstw rolnych wskazało, iż forma ta wykorzystywana jest w ich gospodarstwie. Jednakże 14% producentów rolnych stwierdziło, iż zdarza się, że jeden gatunek roślin uprawiany jest dłużej niż 3 lata.

Niezwykle istotne w zakresie ochrony gleb przed degradacją chemiczną jest odpowiednie stosowanie środków ochrony roślin. W gospodarstwach rolnych prowadzących działalność na obszarze badanych gmin 20% rolników zadeklarowało stosowanie nawozów mineralno/chemicznych, 60% stosowało wapno nawozowe. Jedynie 5% rolników wskazało na występowanie utrudnień związanych ze stosowaniem nawozów. Głównie związane one były z wysoką ich ceną. Respondenci wskazali również, iż stosowanie ich utrudnione jest ze względu na położenie gospodarstwa blisko zbiorników wodnych oraz na terenie obszarów chronionych.

Gospodarstwa rolne realizujące produkcję rolniczą wykorzystują w swojej produkcji nie tylko glebę, ale także i inne zasoby środowiskowe. W związku z powyższym powinny również o nie dbać. Jednym z obszarów działań podejmowanych w ramach prowadzenia gospodarstwa jest ochrona powietrza. Ochrona tego zasobu jest zdecydowanie mniej akcentowana, niż ma to miejsce w przypadku wód czy gleby. Rolnictwo może zanieczyszczać powietrze głównie poprzez pyły, dymy oraz związki gazowe (substancje odorowe)³¹⁹.

Substancje odorowe mogą wydzielać się z obornika, gnojówki, czy też gnojowicy. Dążenie do ograniczania przykrych zapachów związane jest z odpowiednim procesem przechowywania. Warunki przechowywania nawozów naturalnych płynnych i obornika określone są w *Ustawie – Prawo budowlane*. Ustawa z dnia 7 lipca 2004 z późniejszymi zmianami wskazuje, iż zbiorniki te powinny być zbiornikami zamkniętymi³²⁰. W przypadku obornika przechowywanie związane jest z zabezpieczeniem przed przenikaniem odcieków do wód lub do gruntów. Nawóz naturalny, jakim jest obornik, może być przechowywany w następujący sposób³²¹:

- w budynku inwentarskim o nieprzepuszczalnym podłożu,
- na płytach obornikowych,
- na pryzmie bezpośrednio na gruncie.

Wśród gospodarstw rolnych biorących udział w badaniu 43% podmiotów przechowuje substancje odorowe. Zdecydowana większość producentów rolnych wskazała, iż przechowuje obornik na pryzmach polowych (52,3%). Inną formą było wykorzystywanie w celu przechowywania pomieszczeń inwentarskich (23,3%) oraz

³¹⁸ A. Kędziora, *Przyrodnicze podstawy ochrony ekosystemów...*, dz. cyt., s. 213.

³¹⁹ I. Duer i inni, *Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2004, s. 56.

³²⁰ Art. 7 ust. 2 pkt 2 ustawy z dnia 7 lipca 2004 r. – *Prawo budowlane* (Dz. U. 2010 Nr 243 Poz. 1623, z późn. zm.).

³²¹ <http://www.odr.pl/ekologia-i-rodowisko/osn-obszary-szczeg%C3%B3lnie-nara%C5%BCone/1189-warunki-przechowywania-nawozow-naturalnych-21763011>, dostęp z dnia 10.02.2015.

bezpośrednio na polu w glebie (10%). W przypadku przechowywania gnojówki i gnojowicy 41% producentów wykorzystuje płytę obornika określoną jako szczelną i nieprzepuszczalną, 26% przechowywało gnojówkę i gnojowicę pod zadaszeniem.

Analizie poddano także subiektywną ocenę wpływu prowadzonej działalności na środowisko naturalne. 96% producentów rolnych wyraziło opinię, iż prowadzone przez nich gospodarstwo rolne jest przyjazne środowisku. Decydującym czynnikiem wpływającym na odczucia z tym związane w opinii respondentów wpływ miało:

- prowadzenie produkcji ekologicznej,
- niestosowanie lub stosowanie w niewielkim stopniu nawozów sztucznych,
- stosowanie nawozów naturalnych,
- mała ingerencja w środowisko naturalne,
- segregacja odpadów oraz odpowiednia gospodarka odpadami,
- produkcja rolnicza prowadzona dzięki wykorzystywaniu sprawnego sprzętu,
- odpowiednia uprawa gleb (np. płodozmiany),
- zadrzewianie i zalesianie występujące na terenie gospodarstwa,
- odpowiednie składowanie nawozów naturalnych,
- wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii (kolektory słoneczne).

Wejście Polski do UE otworzyło przed rolnikami nowe możliwości w postaci otrzymywanych dopłat, ale także stworzyło uwarunkowania prawne w postaci między innymi norm dotyczących oddziaływania produkcji rolnej na środowisko naturalne, które muszą być przestrzegane. Polityka rolna ukierunkowana jest na produkcję rolniczą, która nie tylko nie degraduje środowiska naturalnego, ale dba o bioróżnorodność, poszanowanie środowiska czy zachowanie tradycyjnych krajobrazów wiejskich. W chwili obecnej prowadzenie gospodarstwa rolnego wiąże się ze stosowaniem praktyk, które pozwalają na dbanie o środowisko, a także pozwalają spełniać wymogi nakładane na gospodarstwa rolne.

Wśród analizowanych sformalizowanych norm prowadzenia działalności rolnej można wymienić: minimalne normy utrzymania gruntów rolnych, minimalne wymogi środowiskowe, zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej oraz Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej.

Minimalne normy utrzymania gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej obejmują m.in.: grunty orne, grunty ugorowe, łąki i pastwiska. Wskazują na kwestie związane z gruntami porośniętymi drzewami i krzewami, plantacjami trwałymi, gruntami położonymi na stokach. Normy jasno i precyzyjnie określają okresy podejmowania pewnych prac czy też okresów prowadzenia upraw³²².

Zwykła dobra praktyka rolnicza obejmuje podstawowe standardy gospodarowania, jakie powinien przestrzegać każdy rolnik uwzględniający ochronę środowiska. Obejmują one ochronę gleb i wód, ochronę krajobrazu rolniczego, zachowanie siedlisk i inne. Celem zwykłej dobrej praktyki rolniczej (ZDPR) jest upowszechnianie przepisów prawa wśród społeczności wiejskiej, wprowadzenie mechanizmu kontroli przestrzegania prawa oraz określenie poziomu odniesienia, powyżej którego przysługuje rolnikowi wsparcie finansowe. Same wymogi zwykłej dobrej praktyki

³²² http://www.arimr.gov.pl/fileadmin/pliki/pb2010/wykaz_norm_2010_bbc.pdf, dostęp z dnia 13.02.2015.

rolniczej wynikają z obowiązującego prawa z zakresu ochrony środowiska³²³. ZDPR stanowi obowiązkowe wymogi dla beneficjentów programu rolnośrodowiskowego i wsparcia działalności rolniczej na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW)³²⁴. Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej stanowi natomiast zbiór zasad i zaleceń prowadzenia gospodarstwa rolnego w sposób ograniczający zanieczyszczenia i degradację środowiska³²⁵. Dobra praktyka to działania zmierzające do zmniejszania ryzyka zanieczyszczeń, przy jednoczesnym dążeniu do opłacalnej i wydajnej produkcji rolniczej.

Tabela 5.1. Świadomość występowania norm i Kodeksu Dobrej Praktyki oraz odsetek gospodarstw stosujących te zasady (w %)

Wybrane normy i zasady prowadzenia działalności rolniczej	Ogółem			Gospodarstwa z gmin					
				przyrodniczo cennych			porównawczych		
	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem
minimalne normy utrzymania gruntów rolnych	63,4	20,3	16,3	62,5	21,4	16,1	65,8	17,1	17,1
minimalne wymogi środowiskowe	72,3	20,0	7,7	74,6	15,8	9,6	65,9	31,7	2,4
zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej	74,4	19,2	6,4	72,2	19,1	8,7	80,5	19,5	0,0
kodeks dobrej praktyki rolniczej	65,2	21,9	12,9	70,2	19,3	10,5	51,2	29,3	19,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Jak wskazują wyniki badań w grupie producentów rolnych z terenu 40 badanych gmin, terminy te są zdecydowanej większości znane. Normy i wymogi stosuje ok. 65-75% badanych gospodarstw rolnych. Zauważalne są nieznaczne różnice w stosowaniu oraz wiedzy o ich istnieniu pomiędzy gospodarstwami rolnymi z terenu gmin przyrodniczo cennych i gmin porównawczych. Zdecydowanie więcej kierowników gospodarstw rolnych z terenu gmin porównawczych wyraziło opinię, iż nie słyszało o Kodeksie Dobrej Praktyki Rolniczej (20%), przy jednoczesnym odsetku

³²³ I. Duer, Zwykła dobra praktyka rolnicza, http://www.proland.iung.pulawy.pl/materials/wp5/trfarm/03_duer_zdpr_prezentacja.pdf, dostęp z dnia 14.02.2015.

³²⁴ <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/Plan-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich/Definicje-pojec-PROW>, dostęp z dnia 13.02.2015.

³²⁵ <http://www.minrol.gov.pl/Wsparcie-rolnictwa-i-rybolowstwa/Plan-Rozwoju-Obszarow-Wiejskich/Definicje-pojec-PROW>, dostęp z dnia 13.02.2015.

takich odpowiedzi w przypadku gospodarstw z terenu gmin przyrodniczo cennych na poziomie 10,5%.

W przypadku minimalnych norm utrzymania gruntów rolnych brak wiedzy o nich był na zbliżonym poziomie, zarówno wśród kierowników gospodarstw na terenie gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych (tabela 5.1). Zdecydowanie większy odsetek gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych stosuje Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej (70%).

W przypadku badanych gospodarstw funkcjonujących na terenie gmin przyrodniczo cennych zaobserwować można w większości przypadków wyższy odsetek podmiotów stosujących normy i wymogi dotyczące prowadzenia produkcji rolniczej.

Analizując ten sam problem w poszczególnych czterech grupach gospodarstw, można wskazać wystąpienie istotnych statystycznie różnic pomiędzy wiedzą a stosowaniem omawianych norm oraz wymogów.

Tabela 5.2. Świadomość występowania norm i Kodeksu Dobrej Praktyki oraz odsetek gospodarstw stosujących te zasady w gospodarstwach według ich rodzaju (w %)

Wybrane normy i zasady prowadzenia działalności rolniczej	Rodzaj gospodarstwa											
	agroturystyczne			ekologiczne			duże			konwencjonalne		
	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak, słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem	tak, słyszałem i stosuję	tak, słyszałem, ale nie stosuję	nie, nie słyszałem
minimalne normy utrzymania gruntów rolnych	35,2	29,5	35,3	76,1	8,7	15,2	72,4	17,2	10,4	57,4	27,8	14,8
minimalne wymogi środowiskowe	50,0	33,3	16,7	80,9	8,5	10,6	86,2	10,4	3,4	65,6	29,5	4,9
zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej	72,2	16,7	11,1	85,4	8,3	6,3	93,1	6,9	0,0	57,4	34,4	8,2
kodeks dobrej praktyki rolniczej	61,1	16,7	22,2	76,6	12,8	10,6	82,8	10,3	6,9	49,2	36,1	14,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Najwyższy odsetek gospodarstw stosujących wszystkie omawiane normy, wymogi i zasady wystąpił w gospodarstwach dużych, powyżej 50 ha oraz gospodarstwach produkujących żywność ekologiczną. Wynika to ze specyfiki prowadzonej przez nie działalności rolniczej, w przypadku której istnieją zdecydowanie większe wymogi i wyższy poziom kontroli ze strony jednostek nadzorujących.

Minimalne normy utrzymania gruntów rolnych stosowane są w 76,1% gospodarstw ekologicznych, 72,4% gospodarstw dużych, 57,4% gospodarstw konwencjo-

nalnych – tabela 5.2. Jedynie 35,3% gospodarstw agroturystycznych stosuje normy, zaś ponad 1/3 tych podmiotów nie słyszała o nich, podczas gdy w gospodarstwach ekologicznych deklaracja o nieznanomości terminu wystąpiła w przypadku 15,2% podmiotów.

Minimalne wymogi środowiskowe stosowane są w ponad 80% gospodarstw dużych i ekologicznych, 65% gospodarstw konwencjonalnych i 50% gospodarstw agroturystycznych. Kierownicy gospodarstw agroturystycznych częściej stosują zasady ZDPR (72,2%) w porównaniu z gospodarstwami konwencjonalnymi (57,4%). ZDPR stosowane są w ponad 90% gospodarstw dużych oraz 85,4% gospodarstw ekologicznych – tabela 5.2.

Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej stosowany jest w niespełna 50% gospodarstw konwencjonalnych, ok. 80% gospodarstw ekologicznych i dużych oraz 60% gospodarstw agroturystycznych.

Zdecydowanie największą wiedzę w zakresie norm, zasad i wymogów posiadają kierownicy gospodarstw ekologicznych i dużych. W gospodarstwach tych również zdecydowanie częściej się je stosuje. Najmniejsze zainteresowanie Kodeksem Dobrej Praktyki Rolniczej wystąpiło w przypadku gospodarstw konwencjonalnych, nie stanowi to jednak jakiegoś zasadniczego wyjątku. W badaniach realizowanych w latach 2008/2009 przez M. Korsak-Adamowicz, D. Dopka, B. Płotczyk w grupie 247 gospodarstw³²⁶ położonych na terenie gmin środkowowschodniej Polski ponad 60% rolników konwencjonalnych nie znało Kodeksu. W przypadku gospodarstw zintegrowanych i ekologicznych 65% rolników znało i starało się wprowadzać różne zalecenia w nim się znajdujące³²⁷.

Wydaje się, iż wskazane jest ciągłe doszkalanie rolników oraz informowanie o zasadach, w zgodzie z którymi powinna być prowadzona działalność rolnicza.

2. Środki ochrony roślin i ich wykorzystanie w gospodarstwach oraz gospodarka ściekami i odpadami gospodarczymi

Definicja środków ochrony roślin wskazuje, iż są to mieszaniny składające się z substancji czynnych, sejfnerów, synergetyków lub zawierające te składniki. Środki ochrony roślin przeznaczone są do³²⁸:

- „ochrony roślin, produktów roślinnych lub przedmiotów przed organizmami szkodliwymi lub zapobiegania występowaniu tych organizmów;
- wpływania na procesy życiowe roślin w inny sposób niż składnik pokarmowy, w tym regulator wzrostu;
- zabezpieczenia produktów roślinnych, jeżeli te substancje lub preparaty nie są objęte odrębnymi przepisami;

³²⁶ 200 gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w sposób konwencjonalny (tradycyjny), 20 według zasad systemu zintegrowanego i 27 gospodarstw ekologicznych (posiadających certyfikaty).

³²⁷ M. Korsak-Adamowicz, D. Dopka, B. Płotczyk, Prowadzenie gospodarstw rolnych w różnych systemach a wpływ na środowisko przyrodnicze, *Fragm. Agron.*, 29 (2), 2012, s. 78.

³²⁸ Dobra praktyka ochrony roślin, Bezpieczeństwo i higiena pracy podczas stosowania środków ochrony roślin, Instytut Medycyny Wsi im. Witolda Chodźki na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Lublin 2012, s. 4.

- niszczenia niepożądanych roślin;
- niszczenia części roślin lub hamowania, lub zapobiegania niepożądanemu wzrostowi roślin”.

W gospodarstwach rolnych objętych badaniem ankietowym kierownicy gospodarstw wskazali, iż w ich gospodarstwie stosuje się środki ochrony roślin. W ponad 90% gospodarstw rolnych stosujących środki ochrony roślin osoby wykonujące zabiegi mają duże doświadczenie praktyczne. Jednakże jedynie 50% z nich ma ukończone szkolenie z zakresu stosowania środków ochrony roślin. W prawie wszystkich gospodarstwach (97,3%) stosuje się sprawny sprzęt techniczny oraz opryskiwacz posiadający aktualny atest (94,4%). W 80% przypadków zabiegi agrotechniczne w opinii respondentów wykonywane są zgodnie z informacjami na opakowaniu. Warto zaznaczyć, iż w 30% gospodarstw rolnych środki ochrony roślin stosowane są rzadko i selektywnie.

Znaczna część rolników wykazuje się pewnego rodzaju samowolą w odniesieniu do dawkowania, zarówno środków ochrony roślin, jak również nawozów mineralnych. Co piąty respondent wykazał się w tym zakresie pewnego rodzaju nieodpowiedzialnością. Ponad 70% producentów rolnych zadeklarowało, iż nie stosuje zaleceń umieszczanych na opakowaniu nawozów mineralnych. W przypadku środków ochrony roślin był to nieznacznie mniejszy odsetek odpowiedzi – 82,1%.

Co istotne, okazuje się, że część producentów rolnych po raz pierwszy zetknęła się z terminami „okres prewencji” (czas, jaki musi upłynąć między wykonaniem zabiegu a wejściem na plantację ludzi lub zwierząt bez obawy narażenia ich zdrowia, okres zapobiegający zatruciu) i „okres karencji” (czas, jaki musi upłynąć od ostatniego zabiegu do zbioru roślin lub produktów roślinnych przeznaczonych do konsumpcji) w czasie przeprowadzania badań. Było to jedynie 5% rolników, jednakże sam fakt wystąpienia takiego zjawiska jest niepokojący. W przypadku pozostałych producentów rolnych biorących udział w badaniu ankietowym przestrzegany był zarówno okres prewencji, jak i karencji.

Troska o środowisko przyrodnicze, realizacja Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej wiąże się także z dbaniem o meliorację gruntów. W badanych gospodarstwach rolnych jedynie 4,5% respondentów prowadzących gospodarstwa zadeklarowało, że posiada urządzenia przeciwerozojne oraz melioracyjne, a jedynymi utrudnieniami, z jakimi stykają się ich właściciele, jest problem z czyszczeniem. Jest to niepokojący fakt, gdyż podstawą prowadzenia skutecznej, niezawodnej i ekonomicznej gospodarki wodnej w środowisku przyrodniczo-rolniczym jest dobrze zorganizowany, operatywny system eksploatacji urządzeń melioracyjnych i rolniczego użytkowania³²⁹. Poza samym występowaniem infrastruktury, ważną kwestią w kontekście melioracji oraz kształtowania i ochrony środowiska według idei zrównoważonego rozwoju gospodarczego są uregulowane zasady finansowania tego rodzaju inwestycji i ich eksploatacji. Źródła finansowania powinny wynikać z różnych celów i efek-

³²⁹ K. Nyc, R. Pokładek, Eksploatacja systemów melioracyjnych podstawą racjonalnej gospodarki wodnej w środowisku przyrodniczo-rolniczym, Współczesne problemy inżynierii środowiska XIV, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009, s. 81.

tów kompleksowych melioracji: ekologicznych, produkcyjnych, przeciwpowodziowych, a także na potrzeby gospodarki komunalnej, rekreacji itp.³³⁰

Innym działaniem związanym zarówno z prowadzeniem gospodarstwa domowego, jak również i rolnego, jest odprowadzanie ścieków i składowanie odpadów. Odprowadzanie ścieków do środowiska związane jest z zakwalifikowaniem ich do prawidłowej kategorii. *Ustawa z dnia 18 lipca 2001 – Prawo wodne* jest aktem prawnym, który definiuje pojęcie ścieków³³¹. Według art. 9.1. niniejszej ustawy, przez pojęcie „ścieki bytowe” rozumie się „ścieki z budynków mieszkalnych, zamieszkania zbiorowego oraz użyteczności publicznej, powstające w wyniku ludzkiego metabolizmu lub funkcjonowania gospodarstw domowych oraz ścieki o zbliżonym składzie pochodzące z tych budynków”³³².

W przypadku gospodarstw domowych, możliwości odprowadzania ścieków bytowych obejmują odprowadzanie ścieków do zewnętrznej sieci kanalizacji, przydomowej oczyszczalni ścieków lub też szczelnego zbiornika wybieralnego. W badanych podmiotach zdecydowana większość gospodarstw korzysta z ostatniej wymienionej formy. Odprowadzanie ścieków bytowych do szczelnego zbiornika stosowane jest w 54% gospodarstw. Najmniej popularną formą jest stosowanie przydomowej oczyszczalni ścieków. Jedynie niespełna 14% gospodarstw domowych posiada i korzysta z tego rodzaju infrastruktury. Można przypuszczać, iż czynnikiem, który w największym stopniu wpływa na niski poziom wyposażenia gospodarstw w tego rodzaju rozwiązanie, są koszty niezbędne na ich instalację, jak również być może brak świadomości o możliwości wykorzystywania takich rozwiązań.

Jednym z rozwiązań stosowanych przy odprowadzaniu ścieków bytowych jest zewnętrzna sieć kanalizacyjna. Jednakże korzystanie z tego rodzaju infrastruktury związane jest z dostępnością sieci w poszczególnych gminach. Wśród badanych forma ta była stosowana w 22% gospodarstw. Były to głównie gospodarstwa z powiatu radzyńskiego i parczewskiego.

Niezwykle istotnym problemem związanym z ochroną środowiska i dbaniem o jego walory jest zwiększająca się rokrocznie masa i objętość odpadów komunalnych stałych. Z zagadnieniem tym wiąże się ważny dla środowiska przyrodniczego problem pojawiających się w XXI wieku nowych typów opakowań, szczególnie tych związanych z artykułami spożywczymi, wykonanych z tworzyw sztucznych i materiałów wielowarstwowych, które mają zdecydowanie dłuższy okres rozkładu³³³. Z tego też powodu ważnym aspektem jest składowanie odpadów. Zdecydowanie lepiej wygląda sytuacja gospodarstw w przypadku składowania odpadów bytowych pochodzących z gospodarstwa domowego. Blisko 75% gospodarstw posiada zbiorniki i urządzenia z przeznaczeniem na ich składowanie. W odniesieniu do odpadów gospodarczych, jedynie 48% respondentów zadeklarowało, iż w wyposażeniu gospodarstwa rolnego znajdują się elementy infrastruktury umożliwiające ich skła-

³³⁰ K. Nyc, R. Pokładek, *Eksploatacja systemów melioracyjnych...*, dz. cyt., s. 76.

³³¹ *Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne*, Dz. U. 2001 Nr 115 Poz. 1229, z późn. zm.; Dz. U. 2012 Poz. 145, 951, 1513; z 2013 r. Poz. 21, 165; 2014 Poz. 659, 822, 850, 1146.

³³² Art. 9.1. *Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne*, Dz. U. 2001 Nr 115 Poz. 1229, z późn. zm.; Dz. U. 2012 Poz. 145, 951, 1513; 2013 Poz. 21, 165; 2014 Poz. 659, 822, 850, 1146.

³³³ T. Bogajewski, *Odpady opakowaniowe z tworzyw sztucznych oraz wielomateriałowe w różnych obszarach i typach zabudowy*, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (29), 2006, s. 181.

dowanie. Zróżnicowanie miejsc przechowywania odpadów gospodarczych wymieniane przez respondentów wskazuje, iż jest to problem i powinien być określony odrębnymi rozporządzeniami i kontrolowany. Ankietowani wykorzystywali następujące miejsca przechowywania odpadów pochodzących z gospodarstw domowych oraz rolnych:

- pomieszczenie wydzielone na ten cel – zamknięte i zadaszone (46 wskazań),
- szczelnie zamknięte pojemniki w pomieszczeniach (20 wskazań),
- na świeżym powietrzu (12 wskazań),
- razem z innymi odpadami (10 wskazań),
- garaż zadaszony i zamknięty (9 wskazań),
- pojemniki stojące na świeżym powietrzu lub pod wiatą (8 wskazań),
- zadaszona wiatka (3 wskazania),
- kontener na dworze (2 wskazania),
- kompostownik (2 wskazania),
- pojemniki komunalne (2 wskazania),
- zamknięte szambo (1 wskazanie),
- szczelnie zamknięte foliowe worki (1 wskazanie).

W badanej grupie gospodarstw znalazły się również takie, które nie miały ani specjalnego miejsca, ani pomieszczenia z przeznaczeniem na przechowywanie odpadów gospodarczych.

Wśród badanych gospodarstw domowych i rolnych zdecydowanie sprawniej przebiegał proces zagospodarowania odpadów pochodzących z gospodarstwa domowego. Niewiele ponad 90% gospodarstw domowych odpady bytowe przekazuje do firmy odbiorczej. Widoczne są nieznaczne różnice pomiędzy gospodarstwami z terenu gmin przyrodniczo cennych i porównawczych. Blisko 10% gospodarstw z terenu gmin o wyższej atrakcyjności przyrodniczej wskazało, iż usuwa odpady bytowe we własnym zakresie (porównawcze – jedynie 2,5%). Również w przypadku odpadów gospodarczych pochodzących z działalności rolniczej, gospodarstwa z terenów przyrodniczo cennych zdecydowanie częściej wskazywały na usuwanie odpadów we własnym zakresie (21,7%), podczas gdy w gminach o niższej cenie ekologicznej odsetek gospodarstw decydujących się na taką formę usuwania pozostałości po działalności rolniczej wyniósł 5,4%.

Tabela 5.3. Wykorzystywane metody usuwania odpadów (w %)

Kategoria odpadów	Ogółem			Gospodarstwa z gmin					
				przyrodniczo cennych			porównawczych		
	we własnym zakresie	bepośrednio na zorganizowane wysypisko	firma odbiorcza	we własnym zakresie	bepośrednio na zorganizowane wysypisko	firma odbiorcza	we własnym zakresie	bepośrednio na zorganizowane wysypisko	firma odbiorcza
gospodarcze (po środkach ochrony roślin, nawozach, olejach itp.)	17,2	11,2	71,6	21,7	11,3	67,0	5,4	10,8	83,8
bytowe (z gospodarstwa domowego)	7,8	1,9	90,3	9,7	2,6	87,7	2,5	0,0	97,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Coraz częściej gospodarstwa korzystają z formy usuwania odpadów z wykorzystaniem usług świadczonych przez firmy zewnętrzne. Jedynie niespełna 8% respondentów wskazało, iż usuwa odpady bytowe we własnym zakresie. W przypadku odpadów gospodarczych odsetek ten był o 10 punktów procentowych wyższy. Można przypuszczać, iż tak wysoki udział korzystania z firm odbiorczych w przypadku odpadów bytowych jest wynikiem wprowadzonej „ustawy śmieciowej”, która obliuguje gminy do podejmowania działań związanych z usuwaniem odpadów, zaś mieszkańców do ponoszenia odpłatności. Gospodarstwa domowe w wyniku zwiększającej się konsumpcji produkują coraz większe ilości odpadów. W związku z powyższym wskazane jest prawidłowe gospodarowanie nimi, tak aby nie zwiększać zagrożenia dla środowiska. Niezaprzeczalnie na poprawę sytuacji w zakresie segregacji odpadów ma ustawa, która weszła w życie z dniem 1 lipca 2013, potocznie nazywana „ustawą śmieciową” (Ustawa o zmianie ustawy o utrzymaniu czystości i porządku w gminach oraz niektórych innych ustaw – Dz.U. 2011 nr 152 Poz. 897). Na jej podstawie zaczęły obowiązywać wszystkie podmioty, w tym także gospodarstwa domowe, opłaty za gospodarowanie odpadami komunalnymi zróżnicowane w poszczególnych gminach, jak również ze względu na fakt segregacji bądź też jej braku. W wielu przypadkach, gospodarstwa domowe, aby unikać wyższej opłaty za brak segregacji w odpadach bytowych, podjęły decyzję o zmianie w związku z zagospodarowywaniem odpadów. Można przypuszczać również, iż nie bez znaczenia są różnego rodzaju kampanie społeczne związane z problematyką środowiskową, w tym związane z selektywną zbiórką odpadów. Przykładem jest trwająca w chwili obecnej kampania społeczna „Nasze śmieci”, finansowana między innymi przez Ministerstwo Środowiska – wskazuje ona metody segregacji, a także informuje, na

czym polega recykling³³⁴. Wszelkie działania informacyjne wpływają na budowanie świadomości ekologicznej społeczeństwa, a jednocześnie na aktywność w zakresie dbania o walory środowiska.

3. Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej jako instrument dbania o środowisko przyrodnicze

Koncepcja zarządzania środowiskowego w odniesieniu do polityki Unii Europejskiej wiąże się z dwoma wiodącymi aktami prawnymi³³⁵, które precyzują cele polityki ochrony środowiska. Cele te możliwe są do osiągnięcia między innymi poprzez funkcjonowanie w zgodzie z następującymi zasadami: zapobiegania działaniom szkodliwym dla środowiska, dążenie do likwidacji lub zmniejszenia zanieczyszczeń u jego źródła, stosowanie zasady „zanieczyszczający płaci”, dążenie do integracji działań prośrodowiskowych w ramach założeń polityki ochrony środowiska Unii Europejskiej³³⁶.

W odniesieniu do problematyki zarządzania środowiskowego należy zaznaczyć, iż ważnym aspektem funkcjonowania zarówno przedsiębiorstw, jak i gospodarstw rolnych, jest przestrzeganie odpowiedzialności ekologicznej. W odniesieniu do przedsiębiorstw literatura przedmiotu wskazuje na dwa główne rodzaje odpowiedzialności: rzeczywistą i potencjalną³³⁷. Odpowiedzialność rzeczywista związana jest z przestrzeganiem istniejących i obowiązujących przepisów, zasad, norm prawnych oraz z zasadą „zanieczyszczający płaci”, a także z aktualną i przyszłą działalnością. Odpowiedzialność potencjalna wiąże się z zanieczyszczeniami środowiska wywołanymi działalnością³³⁸. B. Poskrobko odpowiedzialności te odnosi do przedsiębiorstw, jednakże, uwzględniając specyfikę prowadzenia działalności rolniczej, jej związek ze środowiskiem przyrodniczym, formy prowadzonej działalności oraz wpływ na środowisko naturalne, można przyjąć, iż zarówno odpowiedzialność rzeczywista, jak i potencjalna może odnosić się do rolniczej działalności produkcyjnej na obszarach wiejskich.

Przesłanką kształtowania systemu zarządzania środowiskowego jest budowa systemu, który pozwoli na budowanie modelu ochrony środowiska, modelu, który zapobiega powstawaniu odpadów już na początku procesu produkcji³³⁹. Odpady według miejsca powstawania dzieli się na odpady niekomunalne (19 grup) oraz komunalne (pochodzące głównie z gospodarstw domowych). W grupie odpadów niekomunalnych wyróżnia się odpady z rolnictwa, sadownictwa, upraw hydropon-

³³⁴ <http://naszsmieci.mos.gov.pl/>, dostęp z dnia 10.09.2015.

³³⁵ Jednolity Akt Europejski (The Single European Act), Europejski Wspólny Program Działań na Rzecz Środowiska (np. The 7th Environment Action Programme).

³³⁶ E. Lorek, Zarządzanie środowiskiem w regionie śląskim – próba oceny, [w:] K. Michałowski (red.), Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011, s. 137.

³³⁷ B. Poskrobko (red.), Zarządzanie środowiskiem..., dz.cyt., s. 58.

³³⁸ Tamże.

³³⁹ H. Wyřebek, Zarządzanie ochroną środowiska w jednostkach samorządu terytorialnego, Zeszyty Naukowe Akademii Podlaskiej w Siedlcach, Seria: Administracja i Zarządzanie, 84 (11), 2010, s. 49.

nicznych, rybołówstwa, leśnictwa, łowiectwa oraz przetwórstwa żywności. Różnorodność grup odpadów niekomunalnych wskazuje na zakres i złożoność przedmiotu zarządzania środowiskowego³⁴⁰.

Podstawowa klasyfikacja systemu zarządzania środowiskowego opiera się na podziale na systemy nieformalne i formalne. System nieformalny (niecertyfikowany) koncentruje się na własnej lub zewnętrznej inicjatywie (np. czystsza produkcja), natomiast systemy formalne są oparte na wymaganiach przyjętych zgodnie z międzynarodowymi standardami (ISO 14001 lub EMAS)³⁴¹.

System zarządzania środowiskowego według ISO 14001 stanowi część ogólnego systemu zarządzania, obejmującego „strukturę organizacyjną, planowanie, odpowiedzialność, zasady postępowania, procedury, procesy i środki potrzebne do opracowania, wdrażania, realizowania, przeglądu i utrzymywania polityki środowiskowej”³⁴². ISO jest funkcjonującym od 1996 roku, najbardziej rozpowszechnionym systemem zarządzania środowiskowego. Podstawowym elementem jest identyfikacja aspektów środowiskowych. Pod pojęciem aspektów środowiskowych rozumie się: składnik działalności, który wpływa lub może wpływać na środowisko³⁴³.

Europejski System Ekozarządzania i Audytu EMAS (ang. *Eco Management and Audit Scheme*) jest ogólnounijnym, dobrowolnym programem przeznaczonym do oceny, poprawy efektywności środowiskowej i zarządzania nią. System został powołany ze względu na potrzebę ochrony środowiska oraz wdrażanie idei zrównoważonego rozwoju we Wspólnocie Europejskiej (WE)³⁴⁴.

Zarządzanie środowiskowe odnosi się do planowania, organizowania i motywowania oraz kontroli działań ukierunkowanych na zmniejszanie negatywnego wpływu na środowisko. Zarządzanie środowiskowe w odniesieniu do gospodarstw rolnych „sprowadza się do przestrzegania co najmniej dobrej praktyki rolniczej”³⁴⁵.

Pojęcie zarządzania środowiskowego znane jest 52% producentów rolnych z gmin objętych badaniami ankietowymi. Rolnicy z terenu gmin porównawczych zaznajomieni z pojęciem „zarządzanie środowiskowe” stanowili 70%, zaś zamieszkujący gminy przyrodniczo cenne – 45%.

³⁴⁰ B. Poskrobko, T. Poskrobko, Zarządzanie środowiskowe w Polsce, PWE, Warszawa 2012, s. 249.

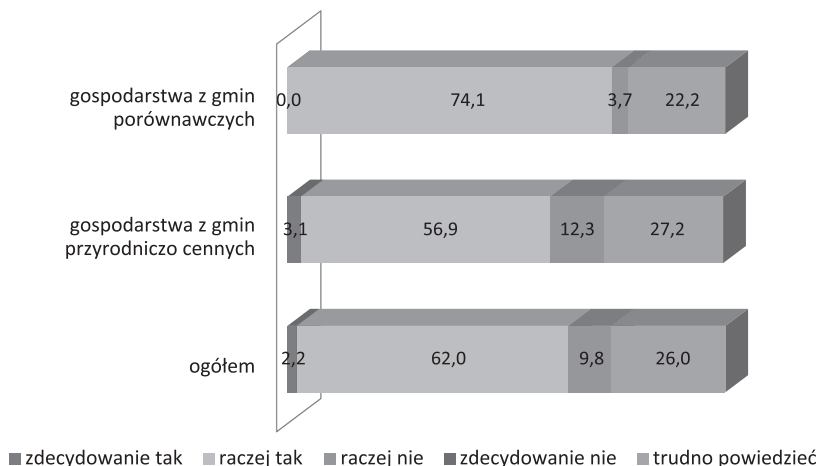
³⁴¹ R. Nowosielski, M. Spilka, A. Kania, Zarządzanie środowiskowe i systemy zarządzania środowiskowego, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010, s. 132.

³⁴² Tamże, s. 133.

³⁴³ M. Dacko, Charakterystyka systemów zarządzania środowiskowego i ocena potencjalnych korzyści ich wdrożenia w gospodarstwach rolnych, Rocz. Nauk. SERiA, XV (5), 2013, s. 49-50.

³⁴⁴ Tamże, s. 50.

³⁴⁵ A. Kuczuk, Zarządzanie środowiskowe na poziomie gospodarstwa rolnego, Handel wewnętrzny. Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku, Szczecin 2012, t. 2, s. 207.

Wykres 5.2. Ocena wpływu systemu zarządzania środowiskowego w Polsce na funkcjonowanie gospodarstw rolnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Jedno z pytań w kwestionariuszu ankiety dotyczyło wpływu systemu zarządzania środowiskowego na funkcjonowanie gospodarstw rolnych. W opinii respondentów system zarządzania środowiskowego ma wpływ na funkcjonowanie gospodarstw rolnych. Jedynie niespełna 10% kierowników gospodarstw było zdania, że raczej nie ma to wpływu – wykres 5.2. Znacząca część biorących udział w badaniu (26%) nie była w stanie zadeklarować się w tej kwestii.

Analiza statystyczna nie wykazała występowania istotnych statystycznie różnic w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych. Istotne statystycznie różnice wystąpiły natomiast w ocenie wpływu systemu zarządzania środowiskowego na funkcjonowanie gospodarstw rolnych w poszczególnych grupach gospodarstw ($p=0,042$). Najwyżej wpływ systemu zarządzania na funkcjonowanie gospodarstw rolnych ocenili kierownicy gospodarstw agroturystycznych (średnia 4,0; odchylenie standardowe 0,98). Najniżej zaś gospodarstw konwencjonalnych – średnia ocena wpływu 3,0, przy odchyleniu standardowym 1,41.

Odpowiednie zarządzanie gospodarstwem rolnym umożliwia prowadzenie prawidłowej produkcji rolniczej. Skuteczność i efektywność podejmowanych decyzji umożliwia dostęp do aktualnych i pełnych informacji. Wśród minimalnej dokumentacji, jaką powinno posiadać gospodarstwo, wymienić należy m.in.: aktualną mapę glebowo-rolniczą, mapy odczynu gleb, karty pól, informacje o obrocie stada zwierząt³⁴⁶.

Wśród analizowanych wybranych elementów dokumentacji, gospodarstwa rolne najczęściej posiadały kartę pól. Karta pola jest to szczególny rodzaj dokumentu.

³⁴⁶ I. Duer i inni, Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej..., dz. cyt., s. 18.

Jest ona ważnym źródłem informacji, gdyż stanowi potwierdzenie sposobu realizacji czynności produkcyjnych³⁴⁷.

Karty pól posiadają zróżnicowane wzory. Mogą być prowadzone w wersji tradycyjnej, jak również istnieją wersje elektroniczne w postaci programów komputerowych lub też odpowiednio dostosowanych plików w postaci Microsoft Office Excel. Posiadanie karty pól wskazało 60% respondentów.

Kolejnym dokumentem, który został wskazany przez respondentów jako narzędzie wykorzystywane w zarządzaniu prowadzoną działalnością, była mapa odczynu gleb. Posiadanie jej zadeklarowało 30% producentów. Mapy te stanowią bardzo istotne źródło informacji, na bazie których sporządzane są mapy dawek nawozów.

Tabela 5.4. Udział gospodarstw posiadających wybrane dokumenty potrzebne do prowadzenia gospodarstwa rolnego (w %)

Wyszczególnienie	Ogółem	Gospodarstwa z gmin	
		przyrodniczo cennych	porównawczych
aktualna mapa glebowo-rolnicza	28,0	22,4	43,9
mapy/szkice odczynu gleb	29,9	25,0	43,9
karta pól	60,5	56,0	73,2
informacja o obrocie stada zwierząt	13,4	13,8	12,2
plan nawozowy oparty na analizie gleby	17,8	19,0	14,6
plan nawozowy bez analizy gleby	4,5	2,6	9,8
corocznie wykonywany bilans azotu	12,9	9,6	22,0
bilans azotu wykonywany co pewien czas	13,0	11,3	15,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W przypadku pozostałych dokumentów zdecydowanie mniejsza liczba gospodarstw wymieniła je jako elementy stanowiące narzędzie zarządzania gospodarstwem. Plany nawozowe posiadało ponad 22,3% gospodarstw, z czego 17,8% wskazało, że były one oparte na analizie gleb, zaś w pozostałych przypadkach bez jej przeprowadzania. Bilans azotu prowadzony był w 26% badanych gospodarstw, a w 12,9% gospodarstwach był przeprowadzany corocznie – tabela 5.4. W pozostałych – co pewien czas, średnio co 3,6 lat (odchylenie standardowe 1,18).

Wydaje się, iż czynnikiem zdecydowanie w większym stopniu wpływającym na posiadanie powyższych dokumentów jest rodzaj gospodarstwa. Analizując zagadnienie z tego punktu widzenia zaobserwować można, iż dokumenty takie posiadają zdecydowanie częściej gospodarstwa ekologiczne i duże (tabela 5.5).

³⁴⁷ M. Bzowska-Bakalarz, A. Bieganowski, K. Gil, Karta pola jako narzędzie zarządzania w agrotechnice na przykładzie produkcji buraków cukrowych, *Inżynieria Rolnicza*, 13, 2006, s. 29.

Tabela 5.5. Udział gospodarstw posiadających wybrane dokumenty potrzebne do prowadzenia gospodarstwa, według grup gospodarstw (w %)

Wyszczególnienie	Rodzaj gospodarstwa			
	agroturystyczne	ekologiczne	duże	konwencjonalne
aktualna mapa glebowo-rolnicza	15,8	29,2	41,4	24,6
mapy/szkice odczynu gleb	10,5	54,2	27,6	18
karta pól	21,1	35,4	27,9	31,1
informacja o obrocie stada zwierząt	15,8	6,2	31	9,8
plan nawozowy oparty na analizie gleby	10,5	22,9	27,6	11,5
plan nawozowy bez analizy gleby	5,3	4,2	10,7	1,6
corocznie wykonywany bilans azotu	5,3	27,7	10,7	4,9

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W przypadku gospodarstw realizujących produkcję ekologiczną związane jest to z dodatkowymi wymogami wynikającymi ze specyfiki tych gospodarstw (posiadają one zdecydowanie częściej corocznie wykonywany bilans azotu – 27,2%, kartę pól – 35,4% oraz mapy odczynu gleb – 54,2%). W przypadku gospodarstw dużych (powyżej 50 ha) dokumentami, które posiadają częściej niż pozostałe grupy gospodarstw były: plan nawozowy oparty na analizie gleb (27,6%), informacja o obrocie stada zwierząt (31%) i aktualna mapa glebowo-rolnicza (41,4%) – tabela 5.5.

Jak widać, czynnikiem, który wpływa na podejmowanie działań związanych z prowadzeniem gospodarstwa zgodnie z Kodeksem Dobrej Praktyki Rolniczej jest rodzaj prowadzonego gospodarstwa. W przypadku gospodarstw dużych oraz gospodarstw ekologicznych związane jest to z uzyskiwaniem dopłat, a także korzystaniem z programów rolnośrodowiskowych. Jednakże nie zawsze jest to czynnik wpływający na aktywność gospodarstwa w tym aspekcie.

Poza omawianymi dokumentami, stanowiącymi ważną część prowadzonej dobrej praktyki rolniczej, ważnymi są inne elementy związane z procesem zarządzania w gospodarstwie rolnym. Wśród nich wymienić należy m.in.: analizę stanu środowiska, posiadanych zasobów na potrzeby produkcji czy monitoring efektów wprowadzonych rozwiązań w zakresie ochrony środowiska. Analizy takie oraz inne rozwiązania wykorzystywane są w niewielkiej liczbie gospodarstw. Gospodarstwa najczęściej prowadziły analizę stanu środowiska (60%), opierając się na swoich subiektywnych odczuciach oraz opiniach. Również analiza posiadanych zasobów niezbędnych do produkcji rolniczej prowadzona była w połowie gospodarstw rolnych biorących udział w badaniu. Podobnie jak we wcześniejszym przypadku, przeprowadzana była w sposób subiektywny, jedynie w oparciu o własne odczucia i opinie.

Wykres 5.3. Elementy procesu zarządzania środowiskowego występujące w gospodarstwach rolnych (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Kierownicy badanych gospodarstw zadeklarowali, iż poszukują rozwiązań związanych z zarządzaniem środowiskowym, w aspekcie prowadzenia Dobrej Praktyki Rolniczej. Była to jednak niewielka grupa, bo niespełna 1/3 respondentów. Wynikać to może z tego, iż jedynie w 24% gospodarstw prowadzących działalność rolniczą kierownik gospodarstwa lub inni jego członkowie brali udział w szkoleniach czy też warsztatach z zakresu ochrony środowiska. Niski odsetek uczestnictwa w tego rodzaju inicjatywach może wpływać na niski stan wiedzy dotyczącej wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko naturalne. Organizatorami tego rodzaju szkoleń w formie warsztatów, seminariów były głównie ośrodki doradztwa rolniczego (63%), instytucje certyfikujące (5%), jednostki samorządu terytorialnego (12%), izby rolnicze (4%) oraz stowarzyszenia (2%).

Problematyka ochrony środowiska i zagadnień z tym związanych nie stanowiła przedmiotu zainteresowania w zdecydowanej większości gospodarstw. Jedynie 28% respondentów wskazało, że oni sami lub inne osoby pracujące w gospodarstwie rolnym, zainteresowani byłiby podnoszeniem wiedzy z zakresu podejmowania działań na rzecz ochrony środowiska. Biorąc pod uwagę fakt, iż rolnictwo jest działem gospodarki bezpośrednio powiązanym ze środowiskiem naturalnym, czerpiącym zasoby z środowiska, tak niskie zainteresowanie problemami środowiskowymi jest niepokojące. Część respondentów zdecydowanie odpowiedziała, że nie jest zainteresowana tego rodzaju inicjatywami, zaś blisko 60% uczestniczących w badaniach ankietowych nie miało zdania na ten temat.

Uczestnictwem w tego rodzaju szkoleniach zainteresowani byli częściej producenci z terenów gmin o niższej atrakcyjności środowiskowej (33%), podczas gdy

w gospodarstwach o wyższych walorach środowiskowych 27% producentów wskazało na zainteresowanie uczestnictwem w formach działań edukacyjnych pozwalających poszerzyć wiedzę w zakresie problematyki prośrodowiskowej.

Poszerzanie wiedzy i umiejętności w zakresie działań na rzecz ochrony środowiska zdecydowanie częściej stanowi przedmiot zainteresowania producentów żywności z gospodarstw dużych niż konwencjonalnych. Blisko 42% kierowników gospodarstw z gospodarstw powyżej 50 ha zadeklarowało zainteresowanie różnymi formami doszkalania w zakresie działań na rzecz środowiska przyrodniczego. W przypadku gospodarstw konwencjonalnych odsetek ten kształtował się na poziomie 21%. W gospodarstwach agroturystycznych 1/3 respondentów wykazała wolę podnoszenia wiedzy, zaś w ekologicznych 27% uczestniczących w badaniach.

Większość badanych (73%) producentów wyraziło opinię, iż podejmując produkcję rolniczą uwzględnia w swoich działaniach aspekty środowiskowe. W opinii respondentów przejawem takich działań było samo podejmowanie produkcji ekologicznej. W dalszej kolejności wskazano:

- odpowiednie stosowanie środków ochrony roślin,
- rezygnację lub ograniczanie wykorzystania nawozów sztucznych w produkcji rolnej,
- stosowanie nawozów naturalnych,
- stosowanie poplonów,
- zmianowanie,
- ograniczanie wytwarzania odpadów,
- prowadzenie analizy stanu środowiska,
- minimalizowanie zużycia wody,
- dbanie o jakość gleb,
- dbanie o bioróżnorodność (koszenie traw po wylęgu ptactwa w nim żyjącego),
- odpowiednie przechowywanie nawozów naturalnych (płyta obornikowa),
- podejmowanie produkcji poprzedzone analizą stanu środowiska.
- stosowanie oprysków zgodnie z wymogami (w odpowiednim czasie),
- dbanie o estetykę najbliższego otoczenia,
- odpowiednie przechowywanie odpadów bytowych i gospodarczych.

Zdecydowana większość respondentów wyraziła opinię, iż uwzględnienie potrzeb środowiskowych w prowadzonej przez nich działalności rolniczej koncentruje się głównie na ograniczaniu zużycia nawozów sztucznych oraz na ich prawidłowym wykorzystaniu. Wart jednak zwrócenia uwagi jest fakt, iż rolnicy dostrzegają potrzebę dbania o bioróżnorodność. Szczególnie istotne jest to z uwagi na to, iż Polska pod względem różnorodności biologicznej jest krajem o najwyższym współczynniku w Europie. Wpływ na to mają dogodne warunki naturalne, nierównomierne uprzemysłowienie i urbanizacja, tradycyjne rolnictwo. Terenami, na których szczególnie uwarunkowania te są widoczne, są wschodnie i południowo-wschodnie regiony Polski³⁴⁸, w tym badane województwo lubelskie.

Brak zainteresowania oddziaływaniem prowadzonej działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze ankietowani wyjaśniali brakiem czasu oraz subiektyw-

³⁴⁸ M. Grabowska, Rozwój ekologiczny obszarów wiejskich, [w:] B. Kryk (red.), Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010, s. 85.

nym poczuciem, że jako gospodarstwa małe nie zanieczyszczają środowiska naturalnego. Zaobserwować można, iż w przypadku gospodarstw dużych oraz prowadzących produkcję ekologiczną zainteresowanie kwestiami ochrony środowiska, realizacji kodeksu dobrej praktyki rolniczej jest większe. Odnosi się to między innymi do prowadzenia dokumentacji związanej z produkcją rolniczą (np.: karta pól, plany nawozowe, bilanse azotu), jak również poszukiwania rozwiązań prośrodowiskowych. Dlatego też wydaje się zasadne stwierdzenie, iż niezbędne są działania ukierunkowane na szczególne zwrócenie uwagi rolników prowadzących różnego typu gospodarstwa na kwestie wpływu działalności rolniczej prowadzonej w ramach ich gospodarstwa na środowisko naturalne.

4. Programy rolnośrodowiskowe jako narzędzie ochrony środowiska

Problemy ekologiczne, z którymi stykają się poszczególne państwa w ostatnim pięćdziesięcioleciu, nabrały nowego wymiaru, wynikającego z ich ciągłego pogłębiania się. Wśród najistotniejszych z nich należy wymienić chociażby globalne zmiany klimatyczne, degradację zasobów wody pitnej, degradację zasobów Ziemi, degradację bioróżnorodności czy też degradację warstwy ozonowej. Pogłębiające się problemy środowiskowe wpłynęły na kształtowanie się poszczególnych polityk realizowanych w ramach Unii Europejskiej. I tak kwestie środowiskowe stanowią integralną część prowadzonej Wspólnej Polityki Rolnej (WPR).

W początkowym okresie prowadzona WPR ukierunkowana była na modernizację, specjalizację oraz intensyfikację produkcji rolnej. Głównym dążeniem było zwiększenie wyników produkcji oraz zwiększenie jej wydajności. Kwestie środowiskowe, ochrona środowiska naturalnego stanowiły obszary problemowe traktowane w sposób marginalny.

Reforma McSharry'ego była radykalnym działaniem, które, poza ukierunkowaniem się na kwestie ochrony środowiska oraz rozwój obszarów wiejskich, wskazała na przekształcanie się celów WPR w kierunku społecznych funkcji rolnictwa: redystrybucji dochodów, większej równości i sprawiedliwości. Dodatkowo należy zaznaczyć, iż reforma ta w sposób czytelny zwracała uwagę na potrzebę włączenia zagadnień z zakresu ochrony środowiska do WPR³⁴⁹. Czynnikiem, który wpłynął na kształt reformy McSharry'ego był I Szczyt Ziemi – Konferencja z 1992 roku w Rio de Janeiro. Konferencja ta była wydarzeniem, podczas którego podjęta została szeroko zakrojona dyskusja na temat integracji ochrony środowiska z rozwojem gospodarczym i społecznym.

Narzędziem nowych rozwiązań w ramach WPR były pierwsze programy rolnośrodowiskowe, które zostały wprowadzone w 1992 roku Rozporządzeniem Rady WE 2078/92 w wyniku Reformy McSharry'ego. Programy rolnośrodowiskowe stanowią system dopłat i dotacji dla rolników za stosowanie korzystnych dla przyrody,

³⁴⁹ B. Oleszko-Kurzyna, Rozwój zrównoważony rolnictwa wobec wymogów Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 4 (XIX), 2008, s. 329.

tradycyjnych metod gospodarowania, np. późnego koszenia łąk bądź hodowli starych, rodzimych ras zwierzęcych³⁵⁰.

Celem programów rolnośrodowiskowych jest dążenie do poprawy jakości środowiska przyrodniczego oraz obszarów wiejskich. Programy mają przyczynić się do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i zachowania różnorodności biologicznej na tych terenach. Osiągnięcie tych celów możliwe jest poprzez³⁵¹:

- przywracanie walorów lub utrzymanie stanu cennych siedlisk użytkowanych rolniczo oraz zachowanie różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich;
- promowanie zrównoważonego systemu gospodarowania;
- odpowiednie użytkowanie gleb i ochronę wód;
- ochronę zagrożonych lokalnych ras zwierząt gospodarskich i lokalnych odmian roślin uprawnych.

Realizacja programów rolnośrodowiskowych obejmuje okresy wieloletnie. Realizowane były one w następujących ramach czasowych: 1992-1999, 2000-2006, 2007-2013 i 2014-2020³⁵². Polska, jeszcze przed przystąpieniem do UE, na początku lat 90. korzystała z pomocy unijnej ukierunkowanej na rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich. Głównie był to przedakcesyjny program PHARE (1990-2003), kolejne to program SAPARD (2000-2006), Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006 (PROW) oraz Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich (SPOR)³⁵³. Różnorodne programy wspierające proces rozwoju obszarów wiejskich dostarczyły na polską wieś znaczące środki³⁵⁴.

Integracja Polski ze strukturami UE w 2004 roku, stworzyła dla rolników możliwość wykorzystania instrumentów finansowego wsparcia prowadzonej działalności rolniczej. Instrumenty te między innymi służą bezpośredniemu wsparciu zarówno realizacji celów ekonomicznych, jak i ochrony środowiska na poziomie gospodarstw rolnych³⁵⁵.

Programy rolnośrodowiskowe to forma przeciwdziałania zagrożeniom krajobrazu wiejskiego. Forma ta może funkcjonować zarówno w sferze ochrony przyrody (np.: siedliska, krajobrazy), jak i społecznej (zdrowa żywność, wzmacnianie tożsamości regionalnej). Jest to metoda odmienna od dotychczas stosowanych, gdyż ma formułę zachęty (dofinansowanie działalności) w powiązaniu z dobrowolnością rol-

³⁵⁰ A. Kucharska, Przewodnik po programie rolnośrodowiskowym, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010, s. 12.

³⁵¹ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013), Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014, s. 269.

³⁵² M. Korsak-Adamowicz, D. Dopka, B. Płotczyk, Pozyskiwanie przez rolników środków finansowych z dodatkowych źródeł na przykładzie programu rolnośrodowiskowego, *Polityka Europejska, Finanse i Marketing*, 6 (55), 2011, s. 24.

³⁵³ R. Ksiel, K. Zakrzewska, Kierunki wykorzystania środków z wybranych funduszy Wspólnej Polityki Rolnej przez rolników województwa mazowieckiego, *Polish Journal Agronomy*, 14, 2013, s. 37.

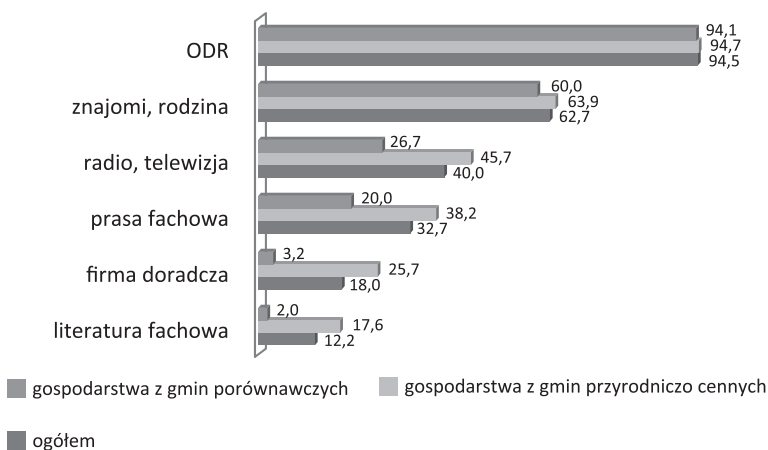
³⁵⁴ M. Kłodziński, Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2006, s. 241.

³⁵⁵ B. Kutkowska, Realizacja programów rolnośrodowiskowych na terenie Dolnego Śląska w latach 2004-2006 ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o wysokich walorach przyrodniczych, *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 35/36, 2008, s. 44.

ników³⁵⁶. Sam fakt dobrowolności może być zaletą, ale i ograniczeniem. Inne cechy wskazujące na to, iż nie jest to narzędzie doskonałe, to brak gwarancji kontynuacji pakietów w kolejnych okresach³⁵⁷.

Wśród gospodarstw objętych badaniami ankietowymi 90% wzięło udział w programach rolnośrodowiskowych, z czego zdecydowana większość korzystała z nich w roku 2013, jak również w latach 2011-2012 (81%). Przed rokiem 2011 uczestnictwo zadeklarowało jedynie 31,5% kierowników gospodarstw.

Wykres 5.4. Źródło informacji o programach rolnośrodowiskowych w badanej grupie gospodarstw (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Głównym źródłem informacji o programach rolnośrodowiskowych wśród producentów rolnych były ośrodki doradztwa rolniczego (94,5%). Drugie, równie ważne źródło stanowiły informacje pozyskane od rodziny i znajomych (62,7%). Zdecydowanie mniejsze znaczenie dla pozyskiwania informacji miały media, prasa i literatura fachowa oraz firma doradcza. Również w przypadku badań przeprowadzonych przez B. Kutkowską i T. Pilawkę w latach 2008-2009 wskazano, że głównym źródłem informacji o wsparciu z UE dla gospodarstw rolnych były ODR-y oraz Internet³⁵⁸.

Można zaobserwować, iż w gminach o wyższych walorach środowiskowych zarówno prasa, jak i literatura fachowa były ważnym źródłem wiedzy w porównaniu z gospodarstwami z gmin porównawczych.

³⁵⁶ A. Krupa, Ochrona krajobrazu w programie rolnośrodowiskowym, Biblioteczka programu rolnośrodowiskowego 2007-2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010, s. 20.

³⁵⁷ A. Krupa, Potencjalne negatywne oddziaływanie Pakietu 3, Programu rolnośrodowiskowego na siedliska przyrodnicze będące pod ochroną, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, 2, 2011, s. 80.

³⁵⁸ B. Kutkowska, T. Pilawka, Wdrażanie instrumentów wspólnej polityki rolnej w gospodarstwach woj. dolnośląskiego po 2004 roku. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Rolnictwo XC VII, 578, 2010, s. 190, 202.

Fakt, iż w opinii kierowników gospodarstw podstawowym źródłem informacji o pakietach rolnośrodowiskowych są ośrodki doradztwa rolniczego, wskazuje na ich złożoną i ważną funkcję promocyjno-informacyjną w tym obszarze. Ośrodki doradztwa rolniczego oraz Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa są instytucjami wspierającymi zmiany w rolnictwie, a także wspomagającymi zdynamiczowany proces wdrażania programów rolnośrodowiskowych³⁵⁹.

Przystąpienie do programów rolnośrodowiskowych jest indywidualną decyzją producenta rolnego, jednakże związane jest z szeregiem uwarunkowań, które muszą być spełnione w tym celu. Badani kierownicy gospodarstw wskazywali ważność wymienionych czynników wpływających na decyzje związane z realizacją programów wykorzystując skalę od 1 do 5, gdzie 1 wskazywało na najmniejszy wpływ tego czynnika, zaś 5 – na największy wpływ.

Tabela 5.6. Ocena wpływu poszczególnych czynników na decyzję o przystąpieniu do programu rolnośrodowiskowego

Wyszczególnienie	Ogółem		Gospodarstwa z gmin			
			przyrodniczo cennych		porównawczych	
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe
chęć ochrony środowiska	3,63	1,07	3,68	1,18	3,52	0,79
pozyskanie dodatkowych środków finansowych	4,33	0,85	4,35	0,93	4,29	0,68
posiadanie gruntów, które, bez dodatkowych nakładów, mogły być zgłoszone do programu	3,26	1,10	3,28	1,21	3,23	0,83
posiadanie zwierząt ras lokalnych	2,0	1,39	2,34	1,52	1,25	0,62
uprawa roślin należących do gatunków lokalnych	2,02	1,23	2,36	1,35	1,33	0,49

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało najmniejszy wpływ, a 5 – największy wpływ.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Najważniejszym powodem uczestnictwa w programach w opinii respondentów jest chęć pozyskania dodatkowych środków finansowych (średnia 4,33, odchylenie standardowe 0,85). Dotyczy to zarówno rolników z gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych.

Czynnik finansowy był również, w opinii respondentów, warunkiem rozpoczęcia realizacji konkretnego pakietu rolnośrodowiskowego. Opinię taką wyraziło 60% respondentów, którzy w swoich gospodarstwach rolnych realizowali pakie-

³⁵⁹ A. Czudec, Wielofunkcyjność rolnictwa górskiego i podgórskiego (na przykładzie Bieszczadów i Beskidu Niskiego), Polish Journal of Ergonomy, 13, 2013, s. 8.

ty rolnośrodowiskowe. Poza aspektem finansowym na decyzje o wyborze pakietu w opinii rolników wpływ miały następujące czynniki: chęć zagospodarowania wolnej przestrzeni, jakość gleby, rodzaj prowadzonej wcześniej produkcji oraz ochrona środowiska.

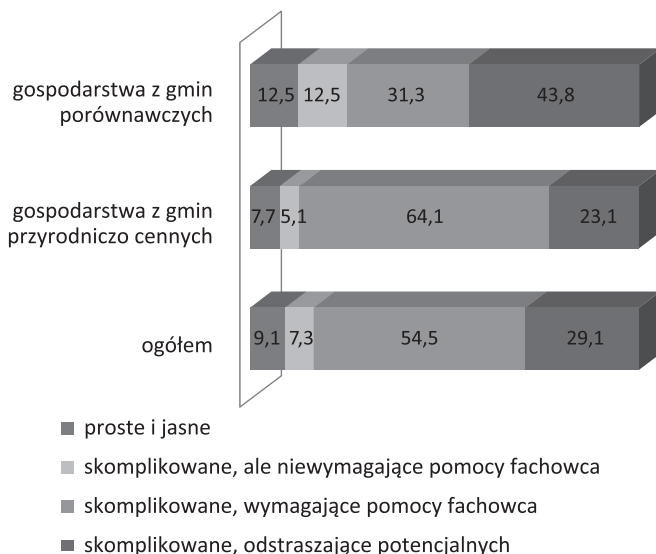
O znaczącej roli czynnika finansowego jako motywatora wdrażania programu rolnośrodowiskowego pisał K. Michałowski i E. Wiśniewski³⁶⁰. W badaniach ankietowych w 2006 roku wśród 105 rolników z terenu województwa podlaskiego prowadzących działalność rolniczą zarówno na obszarach przyrodniczo cennych, jak też i poza nimi wykazano, że wszyscy biorący udział w badaniu rolnicy realizowali programy rolnośrodowiskowe. Jako wiodący czynnik, który skłonił do podjęcia działań w zakresie wdrażania programów rolnośrodowiskowych, 68% rolników również wskazało element zachęty finansowej³⁶¹. Można wnioskować, iż na każdym etapie realizacji WPR element finansowy stanowi wiodący czynnik aktywności rolników.

Drugim ważnym czynnikiem w ocenie producentów rolnych, który miał wpływ na podjęcie decyzji o przystąpieniu do programu rolnośrodowiskowego, była chęć działań mających na celu ochronę środowiska. Średnia ocena wpływu tego czynnika w opinii rolników wyniosła 3,63 (przy odchyleniu standardowym 1,07). Nieznacznie wyżej czynnik ten został oceniony w gospodarstwach z terenu gmin o wyższej cennie ekologicznej (średnia 3,68; odchylenie standardowe 1,18).

Po podjęciu decyzji o uczestnictwie w programie rolnośrodowiskowym rolnik musi zrealizować szereg wytycznych, stąd też pojawiają się opinie, iż realizacja programów wiąże się z różnego rodzaju trudnościami.

³⁶⁰ K. Michałowski, E. Wiśniewski, Uwarunkowania realizacji programów rolnośrodowiskowych na obszarach wiejskich środkowowschodniej Polski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2010, s. 117.

³⁶¹ Tamże.

Wykres 5.5. Ocena procedur związanych z przystąpieniem do programu rolnośrodowiskowego w opinii rolników

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Zarówno w procesie przystępowania do programów rolnośrodowiskowych, jak również na etapie jego realizacji, rolnicy mają możliwość korzystania ze wsparcia instytucjonalnego. Wsparcie takie oferują między innymi ośrodki doradztwa rolniczego. Jednakże nawet w takich sytuacjach rolnicy napotykać bariery utrudniające przystąpienie do programu. W opinii ponad połowy badanych rolników uczestniczących w programie rolnośrodowiskowym (54,5%) procedury są skomplikowane i wymagają pomocy fachowej, zaś 7% producentów rolnych było zdania, że procedura jest skomplikowana, jednakże nie wymagająca pomocy z zewnątrz. Jedynie 9% respondentów było zdania, że procedury są proste i jasne. Warto natomiast zwrócić uwagę, iż zdaniem 29% rolników poziom skomplikowania procedur może odstraszyć potencjalnych chętnych do korzystania z programów rolnośrodowiskowych. Zdecydowanie wyższy był odsetek tego rodzaju odpowiedzi w grupie gospodarstw z terenu gmin porównawczych (43,8%). Wynikać to może z tego, iż w gminach przyrodniczo cennych rolnicy częściej prowadzą produkcję rolniczą na terenach prawnie chronionych, co wiąże się z pewnymi normami i zasadami, które należy przestrzegać i stosować.

Zdecydowana większość badanych wyraziła opinię, iż realizacja programu rolnośrodowiskowego wiąże się z utrudnieniami. Blisko 80% z nich oceniło te utrudnienia jako bardzo duże i duże. Jedynie niespełna 2% respondentów wyraziło opinię, iż ich realizacja nie stwarza żadnych trudności.

Aspektem powodującym największy dyskomfort w opinii producentów jest duża ilość przepisów, nie zawsze jasnych i zrozumiałych. Dodatkowym utrudnieniem jest także potrzeba przygotowywania dokumentów przez rolników. Respondenci wska-

zywali również problemy związane z dostosowaniem się do obowiązujących norm. W nowym okresie programowym 2014-2020 nowy system dopłat zamiast prostszego staje się niestety bardziej skomplikowany³⁶².

Niedostrzeganie przez niektórych rolników problemów z realizacją programów rolnośrodowiskowych w głównej mierze wiąże się z faktem prowadzenia gospodarstwa rolnego nowo powstałego, które od podstaw było wyposażane oraz budowane z uwzględnieniem norm programów rolnośrodowiskowych. Rolnicy zwracają uwagę, iż uczestnictwo w programach rolnośrodowiskowych w kolejnych latach jest mniej złożone, a więc jest zdecydowanie prostsze i łatwiejsze.

Pomimo różnego rodzaju trudności, jakie napotykają rolnicy w realizacji programów rolnośrodowiskowych, zdecydowana większość z nich jest zadowolona z przystąpienia do programu (96%). Podstawową korzyścią, zdaniem ankietowanych, było pozyskanie dodatkowych dochodów.

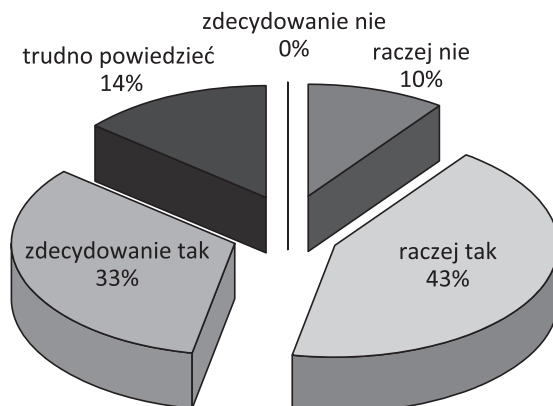
Dla wielu małych gospodarstw fundusze UE były i są uwarunkowaniem sprzyjającym inwestycjom dostosowawczym do standardów UE. W odniesieniu natomiast do gospodarstw większych źródła te stanowiły impuls zachęcający do zwiększania skali produkcji czy też poprawy warunków pracy. Niezaprzeczalnie jednak zarówno w jednym, jak i drugim przypadku jest to narzędzie sprzyjające lepszej ochronie środowiska³⁶³. Należy zwrócić uwagę, iż respondenci również dostrzegają takie powody, wskazali bowiem, że realizacja programów rolnośrodowiskowych stwarza możliwość pozytywnego oddziaływania na środowisko naturalne. Rolnicy dostrzegają również inny aspekt, a mianowicie pomoc instytucji zewnętrznych w rozwoju prowadzonego gospodarstwa rolnego.

Założeniem realizacji programów rolnośrodowiskowych jest dbanie o stan środowiska naturalnego, ochrona zagrożonych gatunków, czy też dbanie o stan gleb oraz wód. W opinii zdecydowanej większości rolników uczestniczących w programach rolnośrodowiskowych można mówić o pozytywnym ich wpływie na zachowanie oraz niepogarszanie naturalnych elementów środowiska. 33% rolników było zdania, iż zdecydowanie wpływają one pozytywnie na elementy środowiska, 43% określiło, że raczej pozytywnie, jedynie co dziesiąty respondent był zdania, że realizacja programów raczej nie wpływa na zachowanie elementów środowiska naturalnego – wykres 5.6.

³⁶² A. Czyżewski, S. Stępień, Elementy nowości wspólnej polityki rolnej po 2014 roku w odniesieniu do polskiego rolnictwa, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, XXIX, 14 (3), 2014, s. 46.

³⁶³ W. Czubak, A. Sadowski, M. Wigier, Ocena funkcjonowania i skutków wdrażanych programów wsparcia inwestycji w gospodarstwach rolnych z wykorzystaniem funduszy UE, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, Kwartalnik*, 1 (322), 2010, s. 41.

Wykres 5.6. Ocena pozytywnego wpływu realizacji programów rolnośrodowiskowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Zdaniem respondentów programy rolnośrodowiskowe są narzędziem rozwoju gospodarstw położonych na terenach prawnie chronionych ze względu na fakt sprzyjania ochronie środowiska, możliwości zachowania nienaruszonych walorów środowiskowych.

Czynnikiem pozytywnym, zdaniem producentów rolnych, jest również wzrost świadomości rolników poprzez wskazanie, jak produkcja rolna może oddziaływać na środowisko naturalne.

Rolnicy dostrzegają również aspekty finansowe programów związane bezpośrednio z gospodarstwem rolnym. Są one ich zadaniem niezwykle ważnym czynnikiem. Realizacja zasad wdrażania programów rolnośrodowiskowych pozwala w okresie późniejszym na zmianę profilu produkcji rolniczej na produkcję ekologiczną.

Obowiązujące systemy zarządzania środowiskowego w chwili obecnej nie są rozwiązaniami wdrażanymi w gospodarstwach rolnych. Czynnikiem, który z całą pewnością może ograniczać zainteresowanie producentów rolnych, są trudności związane z realizacją wymogów formalnych. Można również wskazywać, iż czynnikiem zdecydowanie ważniejszym jest brak zainteresowania lub niewielkie zainteresowanie producentów kwestiami środowiskowymi. Warto również zauważyć, iż w całej UE niewiele jest inicjatyw związanych z wprowadzaniem systemów zarządzania jakością w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Zdecydowanie częściej są to porozumienia rolników, na mocy których system wprowadza stowarzyszenie. W polskich gospodarstwach rolnych za rozwiązania wprowadzane w ramach systemu zarządzania środowiskowego uznać należy prowadzenie produkcji rolniczej zgodnie z wymogami Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej. W grupie badanych gospodarstw domowych Kodeks stosuje 65,2% gospodarstw rolnych, z czego zdecydowanie częściej realizują go gospodarstwa na obszarach gmin przyrodniczo cennych, o czym była mowa w podrozdziale 5.1 niniejszej monografii.

Rolnicy dostrzegają wpływ rolnictwa na środowisko naturalne. Nie wiążą jednak tego z gospodarstwem rolnym prowadzonym przez nich samych. Korsak-Adamowicz i in. również zaobserwowali brak tego powiązania wskazując, że rolnicy twierdzą, „że ich działania nie prowadzą do degradacji przyrody”³⁶⁴. Działania mające na celu ochronę środowiska podejmowane są głównie w gospodarstwach ekologicznych. Podobnie miało to miejsce w badaniach prezentowanych przez M. Korsak-Adamowicz.³⁶⁵

Ażeby programy rolnośrodowiskowe działały na rzecz środowiska i jego ochrony, niezwykle ważne jest, aby w sposób precyzyjny i czytelny wskazywały cele, które dzięki temu mogą zostać zrealizowane na rzecz środowiska przyrodniczego. Należy w zdecydowanie większym stopniu uwidocznić powiązanie pomiędzy działalnością rolniczą a możliwościami pozytywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze. Jak wskazuje K. Brodzińska, efektywność i skuteczność pakietów rolnośrodowiskowych związana jest z odpowiednim dostosowaniem pakietów do uwarunkowań przyrodniczych regionu. Niezwykle ważna jest również świadomość ekologiczna i stosowanie dobrych praktyk rolniczych jako czynników pozwalających na pełne wykorzystanie możliwości pakietów³⁶⁶.

Celami programów rolnośrodowiskowych jest między innymi utrzymanie bioróżnorodności obszarów wiejskich poprzez upowszechnianie metod produkcji przyjaznych środowisku. Ważny jest także fakt, iż programy zachęcają także rolników do ekologizacji produkcji. Uczestnictwo w nich, poza korzyściami ekonomicznymi, jakie uzyskują rolnicy, wpływa w sposób zasadniczy na budowanie świadomości ekologicznej.

³⁶⁴ M. Korsak-Adamowicz, J. Starczewski, D. Dopka, Działania rolników zmierzające do kształtowania i ochrony bioróżnorodności, *Pamiętnik Puławski*, II (151), 2009, s. 550.

³⁶⁵ M. Korsak-Adamowicz, D. Dopka, B. Płotczyk, *Prowadzenie gospodarstw rolnych...*, dz. cyt., s. 84.

³⁶⁶ K. Brodzińska, Kierunki i perspektywy rozwoju programu rolnośrodowiskowego w Polsce po 2013 roku, *Woda-Środowisko-Obszary wiejskie*, 9, 3 (27), 2009, s. 16.

Rozdział VI

Postawy konsumenckie jako nowe podejście do ochrony środowiska

Zagadnienie konsumpcji stanowi przedmiot rozważań o charakterze interdyscyplinarnym. Konsumpcja badana i analizowana jest przez przedstawicieli takich nauk jak: ekonomia, psychologia, socjologia, zdrowie publiczne. Interdyscyplinarny charakter wynika między innymi z faktu, iż zmiany następujące w zachowaniach konsumpcyjnych zachodzą pod wpływem przemian społeczno-gospodarczych są bardzo szybkie i niejednokrotnie trudne do przewidzenia. Z tego też powodu występuje potrzeba powiązania ze sobą różnych narzędzi i metod badawczych, tak aby można było w sposób precyzyjny śledzić je i analizować. Interdyscyplinarny charakter zagadnienia pozwala również na prowadzenie analiz na różnych płaszczyznach, w różnych aspektach.

Konsumpcja stanowi przedmiot analiz ekonomicznych między innymi ze względu na fakt, iż zachowania konsumenta wiążą się ze zmianami w odniesieniu do takich kategorii jak cena, popyt czy podaż. Szczególnie istotna jest rola gospodarstw domowych jako podmiotu konsumpcji, który, poprzez swoje zachowania, zmiany w nim zachodzące, wpływa na tworzenie się nowych trendów i zjawisk. Niezwykle istotnym aspektem są zmiany związane z kształtowaniem się postaw konsumenckich ukierunkowanych na działania dotyczące ochrony środowiska przyrodniczego. Większa świadomość ekologiczna w sposób bezpośredni wpływa na decyzje konsumenckie wiążące się z nabywaniem dóbr i usług, zgodnie z koncepcją konsumpcji zrównoważonej.

1. Wiejskie gospodarstwo domowe jako konsument

Podstawowym celem gospodarstwa domowego jest zaspokojenie potrzeb jego członków. Odnosi się to zarówno do potrzeb indywidualnych każdej osoby tworzącej gospodarstwo domowe, jak i do gospodarstwa jako całości. W celu zaspokojenia tych potrzeb gospodarstwo występuje na rynku w roli konsumenta nabywającego dobra i usługi. Dąży do uzyskania jak najwyższego stopnia użyteczności, czyli sumy zadowolenia z konsumpcji. Tak więc konsumpcja jest dążeniem do osiągnięcia jak najwyższego stopnia użyteczności. Ograniczeniem, które wpływa na kształtowanie się poziomu konsumpcji, jest osiągany dochód, który określany jest w teorii racjonalnego zachowania konsumenta jako ograniczenie budżetowe³⁶⁷. W wyniku tego gospodarstwo domowe, jako podmiot gospodarczy, musi postępować zgodnie z te-

³⁶⁷ P. Krugman, R. Wells, *Mikroekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 453.

orią racjonalnego zachowania konsumenta, według której konsument (gospodarstwo domowe) charakteryzuje się szeregiem cech i podporządkowuje się pewnym założeniom.

Gospodarstwo domowe jako konsument funkcjonuje w otoczeniu różnego rodzaju instytucji, organizacji oraz zachodzących w jego obrębie procesów. Jest podmiotem współtworzącym system całej gospodarki, a zarazem funkcjonującym w jego obrębie. Wynika z tego, iż ten podmiot gospodarczy istnieje w powiązaniu z innymi jednostkami, które, wspólnie ze zjawiskami, procesami oraz okolicznościami przebiegającymi w obrębie gospodarstwa domowego, tworzą zewnętrzne uwarunkowania funkcjonowania, określane jako otoczenie³⁶⁸.

Gospodarstwo domowe, w celu uzyskiwania dochodów pozwalających na zaspokajanie potrzeb, realizowanie procesu konsumpcji, czyli dla prawidłowego jego funkcjonowania, powiązane jest z rynkiem pracy. Należy również wskazać, iż na poziom osiągniętych dochodów wpływ ma także nieformalny rynek pracy, który stanowi element funkcjonowania współczesnych systemów gospodarczych (nieformalny rynek pracy, czyli działalność ekonomiczna prowadzona w szarej strefie³⁶⁹). Gospodarstwo domowe w systemie ekonomicznym jest właścicielem czynników wytwórczych, posiada pracę, ziemię oraz kapitał. Decydując o sprzedaży na rynku pracy zasobu, jakim jest praca, występuje po stronie podaży siły roboczej. W zależności od potrzeby osiągniętych dochodów, a także indywidualnych decyzji związanych z aktywnością ekonomiczną poszczególnych członków gospodarstwa, zwiększa nakłady pracy lub też je ogranicza. W przypadku wiejskich gospodarstw domowych specyfika zarządzania zasobami pracy wiąże się z faktem prowadzenia lub też nieprowadzenia działalności rolniczej. W gospodarstwach prowadzących produkcję rolną zasoby pracy wykorzystywane są przede wszystkim do prowadzenia działalności rolniczej. Stanowią wówczas dochody wszystkich członków gospodarstwa domowego³⁷⁰.

Zjawiskiem negatywnie wpływającym na poziom konsumpcji wiejskich gospodarstw domowych jest sytuacja, gdy podaż pracy jest wyższa od zapotrzebowania zgłaszanego ze strony podmiotów gospodarczych. Oznacza to, że wówczas w gospodarce występuje bezrobocie, czyli „zjawisko polegające na tym, że ludzie w wieku produkcyjnym zdolni i gotowi do pracy, pozostają bez pracy, pomimo podejmowanych poszukiwań pracy”³⁷¹. Pierwszym, a zarazem najbardziej odczuwalnym skutkiem bezrobocia dla gospodarstwa domowego jest utrata podstawowego źródła dochodów³⁷², a co za tym idzie – zmniejszenie aktywności konsumpcyjnej na rynku. Poza obniżeniem poziomu osiągniętych dochodów, bezrobocie pociąga za sobą szereg innych, negatywnych zjawisk związanych z funkcjonowaniem gospodarstw domowych. Szczególnie należy zwrócić uwagę na skutki o charakterze psychospołecz-

³⁶⁸ Z. Kędzior, K. Karcz, Modele zachowań gospodarstw domowych i przedsiębiorstw (lata 2000-2010), Centrum Badań i Ekspertyz, AE w Katowicach, Katowice 1998, s. 26.

³⁶⁹ B. Mróz, Konsumenci i gospodarstwa domowe na nieformalnym rynku pracy w Polsce, *Konsumpcja i Rozwój*, 1 (2), 2012, s. 24.

³⁷⁰ K. Żelazna, *Zarządzanie...*, dz. cyt., s. 13-14.

³⁷¹ E. Kryńska, E. Kwiatkowski, *Podstawy wiedzy o rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 113.

³⁷² A. Szewczyk, *Informacja w walce z bezrobociem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 64.

nym, wśród nich wyróżnić trzeba patologie społeczne, takie jak alkoholizm, narkomania czy przestępczość³⁷³.

Niejednokrotnie poziom osiąganych dochodów w gospodarstwie domowym nie pozawala na zaspokajanie potrzeb na oczekiwanym poziomie. Jednym ze sposobów podnoszenia poziomu konsumpcji jest dążenie do zwiększania osiąganych dochodów. Metodami wykorzystywanymi w tym celu są: podejmowanie pracy dodatkowej, poszukiwanie nowych źródeł dochodów (np. poprzez lokowanie nadwyżki pieniężnej), ale także zaciąganie kredytów i pożyczek. W związku z powyższym można wskazać, iż jednym z elementów otoczenia gospodarstw domowych jest rynek finansowy, na którym część gospodarstw lokuje swoje oszczędności. Obrót oszczędnościami gospodarstw domowych odbywa się również na rynkach niefinansowych produktów oszczędnościowych. Rynek taki definiowany jest jako miejsce, „na którym oszczędności gospodarstw domowych zmieniane są w określone dobra niefinansowe”³⁷⁴. Rynek niefinansowych produktów oszczędnościowych tworzy: rynek nieruchomości, rynek wartości niematerialnych i prawnych, a także rynki przedmiotów materialnych o użyteczności stanowiącej przez walory fizyczne lub wartości niematerialne³⁷⁵.

Jednym z obszarów aktywności gospodarstw domowych jest działalność zaopatrzeniowo-konsumpcyjna, której celem jest zaspokajanie potrzeb indywidualnych i zbiorowych członków gospodarstwa. Determinantami warunkującymi tego rodzaju działania są środki finansowe, które posiada gospodarstwo i wysokość podaży dóbr i usług oferowanych przez gospodarkę narodową³⁷⁶. Miernikami działalności zaopatrzeniowo-konsumpcyjnej są: „po stronie gospodarki społecznej – wielkości sprzedaży detalicznej dóbr i usług, po stronie gospodarstw domowych – poziom i struktura wydatków”³⁷⁷. Jednakże poziom powiązania z rynkiem dóbr i usług, zarówno w przypadku wiejskich gospodarstw domowych, jak i miejskich, w znaczącej mierze zależy także od poziomu samoobsługi oraz samozaopatrzenia. Zwiększanie działań mających na celu dostarczanie dóbr i usług we własnym zakresie wpływa na ograniczanie wydatków na konsumpcję (następuje ograniczanie zakupów dóbr i usług na rynku)³⁷⁸.

Wszystkie podmioty funkcjonujące w gospodarce powiązane są z budżetem państwa – gospodarstwo domowe nie stanowi w tym przypadku wyjątku. Powiązanie to odbywa się między innymi poprzez wydatki publiczne państwa, które można skategoryzować jako aktywne i nieaktywne. Wydatki aktywne wiążą się z inwestycjami dotyczącymi rozwoju kapitału ludzkiego. W przypadku wydatków nieaktywnych mają one charakter wydatków socjalnych³⁷⁹. Świadczenia socjalne są to

³⁷³ J. Unolt, *Ekonomiczne problemy rynku pracy*, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Kraków 1999, s. 51-52.

³⁷⁴ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 203.

³⁷⁵ Tamże.

³⁷⁶ K. Gutkowska, *Rodzinne gospodarstwa...*, dz. cyt., s. 26.

³⁷⁷ K. Żelazna, *Zarządzanie...*, dz. cyt., s. 14.

³⁷⁸ A. Siedlecka, *Adaptacja wiejskich...*, dz. cyt., s. 38.

³⁷⁹ M. Leszczyńska, *Polityka fiskalna państwa a dochody polskich gospodarstw domowych*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Kryzys finansów publicznych – przyczyny, implikacje, perspektywy spójności społeczno-ekonomicznej*, Zeszyt 31, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2013, s. 161.

dobra i usługi przekazywane gospodarstwom domowym nieodpłatnie lub częściowo odpłatnie. Do świadczeń tego rodzaju zaliczamy lekarstwa i działalność służby zdrowia, usługi opiekuńczo-wychowawcze, oświatowe i inne³⁸⁰. Ważnym aspektem w kontekście powiązania z budżetem państwa są rozwiązania prawne łączące się z systemem wsparcia w prawie podatkowym, dotyczące między innymi możliwości wspólnego rozliczania się małżonków, czy też uzyskania ulgi z tytułu wychowywania dzieci. Dodatkowo w tym miejscu należy zaznaczyć, iż znaczącym aspektem polityki państwa, wpływającym na poziom osiągniętych dochodów, a jednocześnie na jakość życia gospodarstw domowych, są wykorzystywane instrumenty z zakresu pomocy społecznej. Zgodnie z *Ustawą o pomocy społecznej* są to między innymi³⁸¹:

1. Świadczenia pieniężne:
 - zasiłek stały,
 - zasiłek okresowy,
 - zasiłek celowy i specjalny zasiłek celowy.
2. Świadczenia niepieniężne:
 - praca socjalna,
 - składki na ubezpieczenia zdrowotne,
 - składki na ubezpieczenia społeczne,
 - pomoc rzeczowa, w tym na ekonomiczne usamodzielnienie,
 - sprawienie pogrzebu,
 - poradnictwo specjalistyczne,
 - schronienie,
 - posiłek,
 - niezbędne ubranie,
 - usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania, w ośrodkach wsparcia,
 - pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w mieszkaniu chronionym, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia, pomoc na zagospodarowanie – w formie rzeczowej dla osób usamodzielnianych.

Innym rodzajem powiązań jest fakt płacenia podatków przez gospodarstwa domowe. Zapłata podatku powoduje przepływ dochodów pomiędzy gospodarstwem domowym a państwem, co powoduje zmniejszanie się dochodów gospodarstw. W wyniku tego następuje ograniczenie możliwości gospodarstw w zakresie konsumpcji, oszczędności czy też inwestowania³⁸². Wszystkie podatki płacone przez gospodarstwa domowe stanowią obciążenie finansowe, regulują dochodowość gospodarstw domowych i wpływają na poziom realizowanej konsumpcji.

Elementami otoczenia gospodarstw domowych w skali makro jest rozwój Internetu oraz aspekty związane z budową społeczeństwa informacyjnego. Dostęp do Internetu określany jest jako „siła napędowa współczesnej gospodarki”³⁸³, stwarzając możliwości pełnego wykorzystywania informacji. Gospodarstwa domowe dzięki

³⁸⁰ K. Gutkowska, *Rodzinne gospodarstwa...*, dz. cyt., s. 27.

³⁸¹ Ustawa z dnia 12 marca 2004r o pomocy społecznej, Dz. U. 2015.163, art. 36.

³⁸² A. Synowiec, *Meandry techniki podatkowej*, *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, 1 (7), 2013, s. 290.

³⁸³ A. Hartman, J. Sifonis, J. Kador, *E-biznes strategie sukcesu w gospodarce internetowej. Sprawdzone metody organizacji przedsięwzięć e-biznesowych*, Wydawnictwo Liber, Warszawa 2001, s. 11.

temu mogą pozyskiwać informacje związane ze sferą zarobkową, związane głównie z miejscami pracy, a także z finansowymi i pozafinansowymi warunkami zatrudnienia. Drugim ważnym aspektem ze względu na poziom realizowanej konsumpcji jest działalność zaopatrzeniowo-konsumpcyjna gospodarstw. Dlatego też ważną rolę odgrywają informacje mówiące o podaży dóbr na rynku, asortymencie, cenach, a także jakości poszczególnych dóbr i usług. W wielu przypadkach dostęp do Internetu umożliwia realizację zakupów przy wykorzystaniu nowoczesnych rozwiązań technologicznych, które stwarza rozwój e-handlu.

Gospodarstwa domowe, zarówno wiejskie, jak i miejskie, funkcjonując w systemie gospodarki narodowej, w ramach poszczególnych elementów tworzących ich otoczenie, dążą do realizacji procesu konsumpcji na jak najbardziej korzystnych warunkach. Cechy gospodarstw domowych wskazują na to, iż są one podmiotem specyficznym, różniącym się od innych jednostek gospodarki narodowej i dlatego też indywidualnie zachowują się na rynku. Na tę specyfikę wpływa między innymi podział środków finansowych, który odbywa się w sposób odmienny od pozostałych podmiotów gospodarczych. Przekazywanie dochodów w gospodarstwie czy dokonywanie prac na rzecz gospodarstwa odbywa się bez żadnych zobowiązań umownych. W gospodarstwie domowym nie istnieją pisemne umowy orzekające, jaki jest procentowy udział środków wnoszonych i jaka jest pula usług otrzymywanych w zamian. Cecha ta w sposób fundamentalny różnicuje gospodarstwa domowe od innych podmiotów działających w gospodarce narodowej. W tym miejscu należy także wspomnieć, że w przypadku gospodarstw domowych cechą charakterystyczną jest również zespolenie i wzajemne powiązanie funkcji ekonomicznych i społecznych³⁸⁴. Kolejną istotną cechą gospodarstwa domowego jest autonomiczność w całym systemie gospodarki narodowej. Odnosi się ona do tego, że gospodarstwo domowe nie jest podległe żadnym zewnętrznym instytucjom³⁸⁵. Oczywiście występują powiązania z elementami otoczenia, które w pewien sposób ograniczają pełną swobodę (świadczenia wobec budżetu państwa).

Decyzje związane z nabywaniem dóbr i usług na rynku w gospodarstwach domowych podejmowane są w sposób niesformalizowany. Każde gospodarstwo domowe indywidualnie wypracowuje swój system w zależności od liczby osób wchodzących w jego skład, a także silnej pozycji głowy gospodarstwa domowego. Otoczenie w mniejszym lub większym stopniu wpływa w sposób pośredni na te decyzje i je kształtuje. Ostateczne decyzje dotyczące procesów konsumpcyjnych zależą jednak od gospodarstwa domowego.

2. Determinanty zachowań konsumpcyjnych na rynku produktów spożywczych

Świadomość ekologiczna może znajdować swoje odzwierciedlenie w decyzjach nabywczych konsumentów, poprzez analizę szeregu czynników mających wpływ

³⁸⁴ T. Pałaszewska-Reindl, M. Strzelecka, B. Tylec-Jurand, *Gospodarstwo domowe. Funkcje i rola na rynku*, Wydawnictwo Instytutu Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 1983, s. 9.

³⁸⁵ K. Żelazna, *Zarządzanie zasobami...*, dz. cyt., s. 11.

na decyzje o zakupie dóbr. Coraz większa wiedza propagowana zarówno przez środki masowego przekazu, jak również lekarzy, zmiana świadomości społecznej o wpływie zdrowego odżywiania znajduje odzwierciedlenie w decyzjach nabywczych konsumentów.

Wśród wielu czynników uwzględnionych w badaniu, jako determinanty decyzji konsumenckich znalazły się czynniki bezpośrednio związane z problemami środowiskowymi, na przykład szkodliwość materiału, z którego jest wykonane opakowanie, proces produkcji i szereg innych. Respondenci dokonywali oceny wpływu poszczególnych determinant na decyzje zakupowe produktów spożywczych przy wykorzystaniu pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało bardzo niski wpływ, zaś 5 – bardzo wysoki wpływ.

Tabela 6.1. Wpływ wybranych determinant na decyzje zakupu produktów spożywczych (w %)

Determinanty decyzji zakupu	Bardzo wysoki	Wysoki	Średni	Niski	Bardzo niski
1 – wygląd produktu	31,6	35,8	23,7	7,4	1,5
2 – pojemność produktu	37,2	20,9	22,0	19,9	0,0
3 – cena produktu	47,1	32,5	19,4	1,0	0,0
4 – skład surowcowy, składniki,	22,7	41,3	33,9	2,1	0,0
5 – marka producenta	3,7	23,6	51,3	15,2	6,2
6 – materiał, z którego wykonane jest opakowanie (jego nieszkodliwość dla środowiska)	3,2	21,5	47,3	25,3	2,7
7 – informacja na opakowaniu o produkcji bez modyfikacji genetycznych	17,1	24,5	45,7	12,2	0,5
8 – produkcja w warunkach przyjaznych środowisku	11,8	26,2	48,1	13,4	0,5
9 – jakość, wartość odżywcza, smak	55,3	35,1	8,5	1,1	0,0
10 – przywiązanie/lojalność do marki produktu	2,2	27,3	53,5	11,5	5,5
11 – opinia innych konsumentów (znajomych, rodziny)	2,7	24,6	43,3	20,9	8,5
12 – miejsce produkcji/ kraj pochodzenia	9,6	19,3	50,8	19,8	0,5
13 – reklama	3,2	8,6	29,6	35,5	23,1
14 – osobista znajomość producenta	7,5	11,3	28,0	26,9	26,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Otrzymane wyniki wskazały, iż czynnikiem, który w największym stopniu wpływa na decyzje nabywcze, jest jakość i cena produktu. Ponad 75% respondentów wskazało, iż w bardzo wysokim lub wysokim stopniu wpływają one na decyzje o zakupie produktów żywnościowych. Istotne są także wartość odżywcza i smak – mają one bardzo duży i duży wpływ na decyzje ponad 90% badanych mieszkańców lubelskiego – tabela 6.1.

Tabela 6.2. Ocena wpływu wybranych determinant na decyzje zakupu produktów spożywczych w gospodarstwach domowych z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych

Determinanty decyzji zakupu	Gospodarstwa z gmin				Poziom istotności
	przyrodniczo cennych		porównawczych		
	średnia	odchylenie standardowe	średnia	odchylenie standardowe	
1 - wygląd produktu	3,85	0,97	3,97	1,04	p=0,46*
2 - pojemność produktu	3,74	1,12	3,79	1,25	p=0,79
3 - cena produktu	4,27	0,77	4,22	0,88	p=0,78
4 - skład surowcowy, składniki,	3,89	0,82	3,70	0,68	p=0,16
5 - marka producenta	3,02	0,94	3,04	0,68	p=0,92
6 - materiał, z którego wykonane jest opakowanie (jego nieszkodliwość dla środowiska)	2,96	0,88	3,00	0,69	p=0,80
7 - informacja na opakowaniu o produkcji bez modyfikacji genetycznych	3,52	1,00	3,21	0,62	p=0,01; df=122,7
8 - produkcja w warunkach przyjaznych środowisku	3,40	0,91	3,19	0,71	p=0,11
9 - jakość, wartość odżywcza, smak	4,39	0,73	4,60	0,53	p=0,03; df=103,86
10 - przywiązanie/lojalność do marki produktu	3,15	0,89	2,91	0,58	p=0,04; df=117,44
11 - opinia innych konsumentów (znajomych, rodziny)	2,97	0,95	2,73	0,92	p=0,13
12 - miejsce produkcji/ kraj pochodzenia	3,25	0,89	2,95	0,77	p=0,03; df=90,316
13 - reklama	2,35	1,11	2,26	0,71	p=0,49
14 - osobista znajomość producenta	2,57	1,29	2,13	0,80	p=0,00; df=125,0

* istnieje istotna statystycznie zależność gdy $p < 0,05$

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo wysoki wpływ, zaś 1 - bardzo niski wpływ.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Badani konsumenci zwracają również uwagę na informację na opakowaniu o produkcji bez modyfikacji genetycznych. Jedynie niespełna 13% biorących udział w badaniu wskazało, iż czynnik ten ma niski i bardzo niski wpływ na podejmowane decyzje, a bardzo wysoki i wysoki wpływ wskazało ponad 40% badanych. Świadomość produkcji artykułów żywnościowych w warunkach przyjaznych środowisku oddziałuje w wysokim stopniu na 38% badanych, zaś nieszkodliwość dla środowiska materiału, z którego wykonane jest opakowanie, ważna i bardzo ważna jest dla niespełna 25% badanych respondentów.

W związku z tym, iż znacząca część respondentów zadeklarowała niski poziom zainteresowania kwestiami środowiskowymi, to zachowania konsumpcyjne wskazują na zjawisko odwrotne. Może to wynikać między innymi z faktu, iż konsumenci we współczesnych czasach uzyskują ciągłą informację o żywności niskiej jakości, zatrutej, negatywnie wpływającej na zdrowie człowieka. Stąd też, podejmując decyzje związane z nabywaniem artykułów żywnościowych, szczególną rolę przypisują czynnikom związanym ze środowiskiem przyrodniczym. Nie upatrują w tej aktywności jakiegokolwiek powiązania ze świadomością ekologiczną, działaniami prośrodowiskowymi, kierują się jedynie dbałością o zdrowie swoje i członków gospodarstwa domowego.

W analizie wykazano istnienie istotnych statystycznie różnic pomiędzy wpływem informacji na opakowaniu o produkcji i modyfikacji genetycznej na decyzje zakupowe w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych ($p=0,01$). Kierownicy gospodarstw zamieszkujących gminy o wyższych walorach środowiskowych w większym stopniu zwracają uwagę na omawiany czynnik. *Ustawa z dnia 11 maja 2001 roku o warunkach zdrowotnych żywności i żywienia*³⁸⁶ oraz *Ustawa z dnia 22 czerwca 2001 roku o organizmach zmodyfikowanych genetycznie*³⁸⁷ wprowadzają obowiązek znakowania żywności transgenicznej. Zgodnie z *Ustawą o warunkach zdrowotnych żywności i żywienia*, każda żywność modyfikowana genetycznie powinna być znakowana w sposób czytelny dla konsumenta. Klient powinien w sposób precyzyjny uzyskać informację o zakresie stosowania produktu GMO, numerze pozwolenia na wprowadzenie produktu GMO do obrotu. W zależności od tego, czy modyfikacja odnosi się do całego produktu czy też tylko niektórych składników, informacja taka powinna znaleźć się na opakowaniu³⁸⁸. Konsumpcja produktów modyfikowanych genetycznie cały czas budzi szereg kontrowersji i jest tematem, w przypadku którego Polacy odczuwają dużą nieufność. Badania przeprowadzone przez CBOS na przełomie listopada i grudnia 2012 roku³⁸⁹ wskazały, iż zdecydowana większość ankietowanych – 72%, mając możliwość wyboru produktu niemodyfikowanego genetycznie i niezawierającego GMO, skłonna jest go nabyć, nawet gdyby był on znacznie droższy³⁹⁰.

Czynnikami, które mają większe znaczenie na decyzję o zakupie produktów żywnościowych przez konsumentów z terenu gmin przyrodniczo cennych, jest kraj pochodzenia artykułów żywnościowych oraz znajomość producenta. W tych dwóch przypadkach wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie tych czynników, jako wpływających w stopniu znaczącym na decyzje zakupowe w gospodarstwach z terenu gmin przyrodniczo cennych i pozostałych. Również w przypadku oddziaływania lojalności wobec marki produktu możemy mówić o istnieniu istotnych statystycznie różnicach pomiędzy opiniami respondentów z dwóch grup respondentów – prowadzących gospodarstwo rolne na terenie gmin przyrodniczo cennych i po-

³⁸⁶ Ustawa o warunkach zdrowotnych żywności i żywienia, Dz. U. 2001 Nr 63 Poz. 634 z późn. zm.

³⁸⁷ Ustawa o organizmach zmodyfikowanych genetycznie, Dz. U. 2001 Nr 76 Poz. 811 z późn. zm.

³⁸⁸ M. Kosicka-Gębska, J. Gębski, Oczekiwania i obawy związane z wprowadzeniem do obrotu produktów i żywności pochodzących z modyfikacji genetycznych, *Problemy Rolnictwa Światowego*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Warszawa, 9 (24), 2009, s. 73-74.

³⁸⁹ Na grupie 1135 osób, reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców Polski.

³⁹⁰ Polacy o bezpieczeństwie żywności i GMO, Komunikat badań, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2013, BS/2/2013, s. 10-12.

równawczych ($p=0,04$). Czynnikiem ten ma zdecydowanie większe znaczenie dla konsumentów z gmin o wyższych walorach środowiskowych (średnia 3,15, odchylenie standardowe 0,89) – tabela 6.2.

Najistotniejszym czynnikiem jednak, zarówno dla respondentów z gmin przyrodniczo cennych, jak i pozostałych, jest jakość produktów żywnościowych. Warto zaznaczyć, iż wartość odżywcza i smak mają zdecydowanie większe znaczenie dla respondentów z gmin porównawczych (4,60, odchylenie standardowe 0,53) niż przyrodniczo cennych (średnia 4,39, odchylenie standardowe 0,73).

Tabela 6.3. Ocena wpływu poszczególnych czynników na podejmowanie decyzji zakupu produktów spożywczych z uwzględnieniem płci respondentów

Determinanty decyzji zakupu	Płeć	Średnia	Odchylenie standardowe	Poziom istotności
1 – wygląd produktu	kobieta	3,92	0,98	$p=0,71^*$
	mężczyzna	3,86	0,99	
2 – pojemność produktu	kobieta	4,20	0,93	$p=0,00$
	mężczyzna	3,57	1,18	
3 – cena produktu	kobieta	4,31	0,88	$p=0,55$
	mężczyzna	4,23	0,76	
4 – skład surowcowy, składniki,	kobieta	4,05	0,81	$p=0,02$
	mężczyzna	3,76	0,77	
5 – marka producenta	kobieta	3,27	0,95	$p=0,01$
	mężczyzna	2,93	0,84	
6 – materiał, z którego wykonane jest opakowanie (jego nieszkodliwość dla środowiska)	kobieta	3,15	0,82	$p=0,06$
	mężczyzna	2,90	0,83	
7 – informacja na opakowaniu o produkcie bez modyfikacji genetycznych	kobieta	3,74	0,89	$p=0,00$
	mężczyzna	3,33	0,92	
8 – produkcja w warunkach przyjaznych środowisku	kobieta	3,62	0,81	$p=0,00$
	mężczyzna	3,24	0,87	
9 – jakość, wartość odżywcza, smak	kobieta	4,57	0,71	$p=0,11$
	mężczyzna	4,39	0,68	
10 – przywiązanie/lojalność do marki produktu	kobieta	3,23	0,78	$p=0,15$
	mężczyzna	3,03	0,84	
11 – opinia innych konsumentów (znajomych, rodziny)	kobieta	3,16	0,80	$p=0,02$
	mężczyzna	2,82	0,98	
12-miejsce produkcji/ kraj pochodzenia	kobieta	3,47	0,89	$p=0,00$
	mężczyzna	3,05	0,84	
13-reklama	kobieta	2,65	1,06	$p=0,00$
	mężczyzna	2,20	0,98	
14-osobista znajomość producenta	kobieta	2,80	1,22	$p=0,01$
	mężczyzna	2,33	1,18	

* istnieje istotna statystycznie zależność, gdy $p<0,05$.

Oceny respondenci dokonali w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało bardzo wysoki wpływ, zaś 1 – bardzo niski wpływ.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Kobiety w obecnej rzeczywistości społeczno-gospodarczej w wyniku przemian i zmiany pozycji społeczno-zawodowej stanowią grupę ważnych uczestników rynków tradycyjnych, jak również rynków, z którymi wcześniej nie były identyfikowane (np. rynek motoryzacyjny czy finansowy)³⁹¹. Jednakże z zachowaniami nabywczymi kobiet kojarzony jest głównie rynek żywności. Stereotypowy obraz polskiej rodziny przedstawia kobietę jako osobę odpowiedzialną za podejmowanie decyzji zakupowych na tym rynku, jak również realizującą transakcje³⁹².

Analizując wpływ poszczególnych czynników na decyzje dotyczące zakupu produktów spożywczych można zaobserwować występowanie istotnych statystycznie różnic w opiniach pomiędzy kobietami a mężczyznami w odniesieniu do 9 czynników – tabela 6.3. We wszystkich tych przypadkach kobiety zdecydowanie wyżej oceniały ich ważność w decyzjach zakupowych. Wystąpiły istotne statystycznie różnice w ocenie pojemności produktu, składu surowcowego, marki producenta, informacji o produkcji bez modyfikacji genetycznych, produkcji w warunkach przyjaznych środowisku, opinii innych konsumentów, miejsca produkcji, reklamy i osobistej znajomości producenta w odniesieniu do płci respondentów. Uzyskane wyniki badań wskazują, iż kobiety zdecydowanie wyższą wagę przykładają do czynników o charakterze marketingowym, wpływającym na wizerunek marki producenta (reklama, marka, opinie innych).

Konsumenci, w wyniku zarówno przemian systemowych, jak i zmieniających się uwarunkowań konsumpcji, zwiększają swoje zainteresowanie problematyką ochrony środowiska. Dostrzegają bowiem związek zachodzący pomiędzy ich działaniami a zmianami zachodzącymi na poziomie życia społecznego i gospodarczego. Poszukują produktów zdrowych, naturalnych, związanych z oszczędzaniem zasobów, racjonalnie użytkują dobra, poszukują i konsumują dobra ekologiczne. Zmiany te pokazują, iż konsumenci dostrzegają, że poprzez kształtowanie własnej konsumpcji mają wpływ na jakość życia społeczeństwa³⁹³.

Równie ważnym zagadnieniem jest kwestia postrzegania problematyki ekologicznej przez mieszkańców danych obszarów terytorialnych. Można przypuszczać, iż świadomość ekologiczna kształtuje się odmiennie u mieszkańców obszarów chronionych i osób zamieszkujących obszary o niższych walorach środowiskowych. Zarówno w jednym, jak i drugim przypadku budowanie świadomości ma miejsce pod wpływem obserwacji środowiska naturalnego stanowiącego najbliższe otoczenie społeczności lokalnej.

Świadomość ekologiczna daje konsumentowi możliwość odnalezienia się na rynku. Homo ecologicus to człowiek odpowiedzialny, konsument, który charakteryzuje się rozwiniętą świadomością ekologiczną. Zaspokajając swoje potrzeby, ogranicza używanie produktów, które są szkodliwe zarówno dla niego, jak i dla otoczenia³⁹⁴.

³⁹¹ M. Barletta, *Marketing skierowany do kobiet*, CeDeWu, Warszawa 2006, s. 18.

³⁹² J. Zrałek, *Kobieta jako uczestnik procesu podejmowania decyzji nabywczymi na rynku żywności*, [w:] *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Orientacja na klienta na konkurencyjnym rynku*, *Zeszyty Naukowe* nr 711, *Problemy zarządzania, finansów i marketingu* nr 25, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2012, s. 148.

³⁹³ A. Małyś-Kaleta, *Konsumpcja w kształtowaniu jakości życia Polaków*, [w:] Z. Kędzior (red.), *Konsumpcja i rynek w warunkach zmian systemowych*, Warszawa 2002, s. 31-32.

³⁹⁴ D. Pieńkowski, *Konsumpcja w warunkach kryzysu...*, dz. cyt., s. 68.

W publikacji R. De Younga z 1996 roku autor wskazuje na następujące postawy konsumentów względem środowiska: zorientowanie na środowisko, na siebie, na innych (prospołeczne)³⁹⁵. Poszczególne te postawy wskazują na zróżnicowane podejście. W przypadku postawy skoncentrowanej na środowisku (określanej także terminem world-focused) można dostrzec, iż konsumenci koncentrują się na problematyce biosfery, która powoduje ewentualne zmiany w postawach. W odniesieniu do postawy antropocentrycznej, jaką jest koncentracja na sobie samym, należy zwrócić szczególną uwagę na poszukiwanie zarówno fizycznych, jak i materialnych korzyści uzyskiwanych z tytułu określonych zachowań w środowisku. Postawa prospołeczna opiera się na trosce o dobro innych, pośredni wpływ mają na nią normy społeczne oraz samej jednostki³⁹⁶.

Jak wskazują uzyskane wyniki badań, kwestie środowiskowe znajdują swoje odzwierciedlenie w podejmowaniu decyzji nabywczych konsumentów. Głównie ma to związek z dbałością o zdrowie członków gospodarstwa domowego, jednakże warto wskazać, iż można przypuszczać, że w perspektywie nadchodzących lat zjawisko konsumpcji zrównoważonej nasili się. Nabywcy z większą świadomością będą podejmować decyzje, zwracać uwagę na to, co kupują i od kogo nabywają artykuły żywnościowe.

3. Wyposażenie gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytku w badanej grupie gospodarstw

Zmiany zachodzące w systemie gospodarczym, związane między innymi z dostępem do dóbr konsumpcyjnych, możliwością przemieszczania się pomiędzy poszczególnymi państwami, mają pośredni wpływ na zachowania konsumpcyjne gospodarstw domowych. Dobrami, w przypadku których zmianie uległo zapotrzebowanie, są trwałe dobra konsumpcyjne, których popyt zależy od szeregu czynników. Można wyodrębnić dwie wiodące grupy zmiennych kreujących jego wielkość: są to czynniki indywidualne i społeczne. Za czynniki indywidualne przyjmujemy liczebność i strukturę gospodarstwa, poziom osiągniętych dochodów i posiadanych oszczędności, fazę życia rodziny, wiek oraz wykształcenie poszczególnych członków gospodarstwa, miejsce zamieszkania, czy też rodzaj pracy wykonywanej przez głowę gospodarstwa domowego. Identyfikując czynniki społeczne należy wskazać dostępność artykułów trwałego użytku, zmiany w gustach i preferencjach konsumentów, poziomy cen³⁹⁷.

Dobra trwałego użytku gospodarstwa domowego tworzą domową infrastrukturę konsumpcyjną gospodarstwa³⁹⁸, są one zróżnicowane pod względem okresu

³⁹⁵ R. De Young, Some psychological aspects of reduced consumption behavior: The Role of Intrinsic Satisfaction and Competence Motivation, *Environment and Behavior*, 28 (3), 1996, s. 360.

³⁹⁶ Tamże.

³⁹⁷ M. Kwasek, Poziom życia rolników w ostatniej dekadzie XX wieku, *Studia i Monografie*, nr 111, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2002, s. 184.

³⁹⁸ K. Włodarczyk-Śpiewak, Wyposażenie w dobra trwałe gospodarstw domowych województwa zachodniopomorskiego, *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 3, 2008, s. 155.

użytkowania. Okres użytkowania zależy od rodzaju potrzeb, które zaspokajają, a także od tempa zużycia fizycznego i moralnego³⁹⁹.

Od momentu akcesji Polski do UE obserwuje się zwiększenie zakupów dóbr trwałego użytku. Sytuacja większości gospodarstw domowych w tym zakresie uległa więc znaczącej poprawie, co jest także związane ze zwiększeniem dostępności artykułów na rynku. Poprawa stanu wyposażenia w dobra trwałego użytku nastąpiła w ostatnich latach wskutek pojawienia się artykułów nowoczesnych, o wysokiej jakości i atrakcyjniejszych cenach, ale też działań marketingowych, chwytów promocyjnych i nowych form sprzedaży (np. sprzedaż na raty).

Poziom konsumpcji gospodarstw domowych określa stan posiadania dóbr trwałego użytku. Jednakże fakt nie dysponowania pewnego rodzaju dobrami, nie zawsze świadczy o braku środków finansowych, a może wskazywać brak odczuwania potrzeby w zakresie ich posiadania.

Dobra trwałego użytku, będące w posiadaniu gospodarstw domowych, można podzielić na cztery grupy: RTV, AGD, komputery i urządzenia mobilne oraz środki transportu.

³⁹⁹ J. Kramer, *Konsumpcja w gospodarce rynkowej*, Wydawnictwo PWE, Warszawa 1997, s. 179.

Tabela 6.4. Stan posiadania wybranych dóbr trwałego użytku w badanych gospodarstwach domowych (w %)

Rodzaj dóbr	Tak, posiadamy	Nie, chociaż chcielibyśmy posiadać	Nie, gdyż dobro jest zbędne
RTV			
odbiornik telewizyjny	99,5	0,0	0,5
urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	96,4	0,5	3,1
zestaw kina domowego	43,4	16,9	39,7
zestaw do odbioru, nagrywania i odtwarzania dźwięków (wieża, radiomagnetofon)	73,2	1,1	25,7
odbiornik radiowy	78,8	0,0	21,2
odtwarzacz DVD, Blu-ray, płyt kompaktowych	82,2	1,6	16,2
KOMPUTER I URZĄDZENIA MOBILNE			
kamera wideo	47,1	20,9	32,0
cyfrowy aparat fotograficzny	89,1	4,7	6,2
odtwarzacz MP3/MP4	61,8	3,1	35,1
komputer stacjonarny	76,1	3,2	20,7
laptop	88,0	5,8	6,2
komputer stacjonarny lub laptop z dostępem do Internetu	93,2	2,6	4,2
drukarka	87,4	5,8	6,8
telefon stacjonarny	64,4	0,5	35,1
telefon komórkowy	99,5	0,0	0,5
AGD			
pralka automatyczna	100,0	0,0	0,0
odkurzacz elektryczny	98,4	0,0	1,6
chłodziarka/łódówka	99,5	0,0	0,5
zamrażarka	62,5	7,0	30,5
kuchenka mikrofalowa	75,6	4,7	19,7
robot kuchenny	91,0	2,1	6,9
zmywarka do naczyń	47,3	14,1	38,6
ŚRODKI TRANSPORTU			
rower (bez dziecięcego)	82,0	1,6	16,4
motocykl, skuter, motorower	34,9	4,8	60,3
samochód osobowy	100,0	0,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W analizowanej grupie dóbr trwałego użytku znalazły się dobra, które stanowią element wyposażenia wszystkich gospodarstw domowych lub też prawie wszystkich. Brak jakiegoś dobra w gospodarstwach domowych częściej jest związany z brakiem potrzeby jego posiadania niż z brakiem środków finansowych na jego

zakup. Przykładem jest zmywarka do naczyń, która posiadana jest przez 47,3% gospodarstw, jedynie 14,1 % wskazało, iż chciałoby posiadać dany element wyposażenia, zaś prawie 40% nie posiada dobra ze względu na to, że w opinii kierowników gospodarstw jest on zbędny – tabela 6.4.

Poziom wyposażenia w wybrane dobra był zbliżony w gospodarstwach z obszaru gmin przyrodniczo cennych i porównawczych, nie wystąpiły istotne statystycznie różnice charakteryzujące obie grupy gospodarstw.

J. Kramer, dokonując oceny wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe, proponowała wyróżnienie następujących kategorii⁴⁰⁰:

1. dobra standardowe, dostępne dla każdego gospodarstwa domowego (ewentualnie ma je ponad połowa badanych z grupy);
2. dobra o wyższym standardzie (posiada 10-50% gospodarstw);
3. dobra luksusowe, występujące u mniej niż 10% gospodarstw.

Ze względu zarówno na czynniki ekonomiczne (dochody, poziom cen), jak i pozaekonomiczne (dostępność, możliwość poszukiwania tańszych zamienników), dostęp do wielu dóbr jest znacząco szeroki. Produkty, które były dostępne wcześniej dla niewielkiej grupy konsumentów (pralka automatyczna, zmywarka) stają się dobrami powszechnego użytku. Dlatego też wydaje się, że powyższą grupę dóbr można w pewien sposób uzupełnić poprzez wyodrębnienie czwartej kategorii. Wówczas klasyfikacja ta przybrałaby następującą postać:

1. dobra standardowe, dostępne dla każdego gospodarstwa domowego (powyżej 80%);
2. dobra o wyższym standardzie – posiadane przez 50-80% gospodarstw;
3. dobra o niższym standardzie – posiadane przez 10-50% gospodarstw;
4. dobra luksusowe, występujące u mniej niż 10% gospodarstw.

⁴⁰⁰ J. Kramer, *Konsumpcja. Prawidłowości, struktura, przyszłość*, PWE, Warszawa 1993, s. 161, 164.

Tabela 6.5. Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w wybrane dobra

<p>Standardowe</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. odbiornik telewizyjny 2. urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej 3. odtwarzacz DVD, Blu-Ray, płyt kompaktowych 4. cyfrowy aparat fotograficzny 5. laptop 6. komputer stacjonarny lub laptop z dostępem do Internetu 7. drukarka 8. telefon komórkowy 9. pralka automatyczna 10. odkurzacz elektryczny 11. chłodziarka/lodówka 12. robot kuchenny 13. rower (bez dziecięcego) 14. samochód osobowy 	<p>Wyższy standard</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. zestaw do odbioru, nagrywania i odtwarzania dźwięków (wieża, radiomagnetofon) 2. odbiornik radiowy 3. odtwarzacz MP3/MP4 4. komputer stacjonarny 5. telefon stacjonarny 6. zamrażarka 7. kuchenka mikrofalowa
<p>Niższy standard</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. zestaw kina domowego 2. kamera wideo 3. zmywarka do naczyń 4. motocykl, skuter, motorower 	<p>Luksusowe</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Spośród wszystkich dóbr uwzględnionych w badaniu ponad połowa to dobra standardowe – wyposażone w nie jest ponad 80% gospodarstw. Wśród nich wymienić należy: laptop, pralkę automatyczną, odkurzacz, urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej – tabela 6.5. Dobrami o niższym standardzie był zestaw kina domowego, zmywarka do naczyń. Wśród badanych dóbr trwałych nie wystąpiły dobra, które stanowiłyby element wyposażenia poniżej 10% gospodarstw – czyli dobra luksusowe. Uzyskane wyniki wskazują, iż poziom wyposażenia gospodarstw domowych jest bardzo wysoki. Można przypuszczać, że wpływ na to mają zarówno zmiany warunków rynkowych, jak również subiektywne odczuwana potrzeba członków gospodarstwa domowego.

Analizując powody zakupu nowych dóbr RTV i AGD można wskazać, iż znacząca część respondentów zwraca uwagę na fakt, czy elementy wyposażenia można naprawić, czy też nie. Ponad 60% kierowników gospodarstw zadeklarowało, że nowy sprzęt AGD jest nabywany wówczas, gdy stary nie nadaje się już do naprawy, zaś w przypadku dóbr RTV wielkość ta jest niższa o ponad 10%. Respondenci małą wagę przykładają do opinii innych oraz do faktu, iż najbliższe otoczenie posiada nowoczesne rozwiązania technologiczne. Jedynie 2% respondentów wskazało na taki motyw w przypadku samochodów i 1,5% w wypadku dóbr RTV. Znacznie większy wpływ na nabywców ma okres eksploatacji sprzętu RTV i AGD oraz samochodów. Blisko 70% respondentów wskazało, iż wiek samochodów jest czynnikiem decydującym o wymianie na nowe auto. W tym przypadku związane jest to z wymogami

rynkowymi. Łatwiej jest sprzedać samochód nowy, mniej wyeksploatowany. Niepokojące jest jednak, iż taki motyw wpływa na decyzje nabywcy 1/3 respondentów w przypadku sprzętu ADG oraz 45% w odniesieniu do RTV.

Tabela 6.6. Powody nabywania dóbr w opinii respondentów (w %)

Wyszczególnienie	Gdy sprzęt jest zepsuty i nie można go naprawić	Gdy sprzęt jest stary, choć jeszcze sprawny	Gdy sprzęt jest sprawny, ale większość znajomych ma już bardziej nowoczesny	Gdy na rynku pojawia się produkt o nowych rozwiązaniach jakościowo-technicznych
gospodarstwa ogółem				
AGD	61,3	34,6	0,0	4,1
RTV	47,9	45,4	1,5	5,2
samochód	24,2	68,5	2,1	5,2
gospodarstwa z gmin przyrodniczo cennych				
AGD	63,6	30,8	0,0	5,6
RTV	51,7	39,9	2,1	6,3
samochód	25,2	65,7	2,8	6,3
gospodarstwa z gmin porównawczych				
AGD	54,9	45,1	0,0	0,0
RTV	37,3	60,7	0,0	2,0
samochód	21,5	76,5	0,0	2,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Gospodarstwa domowe z gmin porównawczych zdecydowanie częściej dokonywały wymiany sprzętu AGD, RTV, nawet, gdy był on stary, ale sprawny (tabela 6.6). Można przypuszczać, iż czynnikiem motywującym do tego rodzaju działań jest nie tyle chęć zaspokojenia potrzeb, a raczej chęć nabywania nowych dóbr.

Jednym z czynników wpływających na poziom zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych jest poziom osiągniętych dochodów. Gospodarstwa domowe, dążąc do jak najpełniejszego zaspokojenia potrzeb wszystkich członków gospodarstwa, podejmują działania związane z adaptacją do istniejących warunków. Gospodarstwa mogą dążyć do realizacji potrzeb na jak najwyższym poziomie poprzez przyjmowanie jednej z wybranych strategii: zakup tańszych substytutów, oszczędzanie w celu zaspokojenia potrzeb na odpowiednim poziomie. Jak wykazały badania K. Gutkowskiej i M. Piekut prowadzone na danych budżetów gospodarstw domowych GUS za rok 2011, najważniejszymi determinantami mającymi wpływ na kształtowanie się wydatków konsumpcyjnych są: dochody rozporządzalne na osobę, liczba osób w gospodarstwie oraz grupa społeczno-zawodowa⁴⁰¹.

⁴⁰¹ K. Gutkowska, M. Piekut, Konsumpcja w wiejskich gospodarstwach..., dz. cyt., s. 176-177.

Tabela 6.7. Poziom zaspokojenia wybranych potrzeb konsumpcyjnych (w %)

Wybrane grupy potrzeb konsumpcyjnych	Nie są zaspokajane na wystarczającym poziomie	Zaspokajane są na w sposób wystarczający, dzięki zakupom najtańszych produktów	Zaspokajane są na dobrym poziomie	Zaspokajane są na wysokim poziomie dzięki oszczędnemu wydatkowaniu środków finansowych	Zaspokajane na bardzo wysokim poziomie, zaspokajamy wszystkie potrzeby, nawet bez wcześniejszych oszczędności
wyżywienie	3,6	7,2	63,9	21,1	4,2
wyposażenie w odzież, obuwie	3,6	14,6	58,9	20,8	2,1
wyposażenie mieszkania w sprzęt AGD, RTV, komputery itp.	4,7	16,8	50,8	24,6	3,1
warunki mieszkaniowe	3,6	3,1	66,2	22,9	4,2
zaspokojenie potrzeb w zakresie spędzania czasu wolnego, wypoczynku, hobby, turystyki i rekreacji	13,5	19,8	43,8	21,9	1,0
zaspokojenie potrzeb w zakresie korzystania z dóbr i usług kulturalnych (kino, teatr, książki, gazety itp.)	18,2	18,8	42,7	19,8	0,5
ochrona zdrowia (leczenie, lekarstwa)	5,7	7,2	60,1	22,3	4,7
zaspokojenie potrzeb w zakresie edukacji	5,2	5,7	59,4	25,0	4,7
zaspokojenie potrzeb w zakresie użytkowania środków czystości i artykułów higienicznych	4,7	11,0	52,4	27,2	4,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Analizując uzyskane wyniki badań można zauważyć, iż zdecydowana większość gospodarstw domowych zaspokaja potrzeby w stopniu wystarczającym, wykorzystując możliwość zakupu najtańszych produktów, czy też oszczędzając środki finansowe (tabela 6.7). Najwięcej respondentów zadeklarowało zaspokajanie potrzeb na niewystarczającym poziomie w grupie potrzeb związanych ze spędzaniem czasu wolnego, wypoczynku, hobby oraz turystyki i rekreacji (13,5%) oraz w zakresie ko-

rzystania z dóbr i usług kulturalnych (np.: kino, teatr, książki, gazety) – 18,2%. Te grupy potrzeb należą także do kategorii, w przypadku których zakup dóbr substytucyjnych pozwala na zaspokojenie potrzeb na poziomie wystarczającym.

Niewielki odsetek respondentów wskazał na zaspokajanie potrzeb na bardzo wysokim poziomie bez wcześniejszych oszczędności, czy też dzięki zakupowi dóbr substytucyjnych.

Metodą zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych jest zakup dóbr i usług na rynku lub wykorzystanie samozaopatrzenia i samoobsługi. Samozaopatrzenie odnosi się do dóbr żywnościowych i obejmuje konsumpcję produktów wytworzonych we własnym gospodarstwie⁴⁰², co wskazuje, iż pod pojęciem tym rozumiemy tę część spożywanej żywności, która została uzyskana w gospodarstwie domowym z pominięciem rynku⁴⁰³. Inna definicja określa samozaopatrzenie jako „część lub całość produkcji wytworzonej w gospodarstwie rolnym, przeznaczonej na cele konsumpcyjne osób utrzymujących się z tego gospodarstwa lub na cele produkcyjne”⁴⁰⁴. Forma samozaopatrzenia jako metody zaspokajania potrzeb gospodarstw domowych posiada swoje znaczące zalety. Wśród nich należy wskazać głównie wyeliminowanie różnych pośrednich faz: skupu, przetwórstwa i obrotu. Wpływa to znacząco po pierwsze na skrócenie czasu pomiędzy produkcją a konsumpcją, a po drugie na ograniczenie kosztów, wynikające z braku marży handlowej. Mniejsze koszty związane są także z ograniczeniami wynikającymi z redukcji transportu. Zdecydowanie istotną zaletą samozaopatrzenia jest wysoka jakość artykułów spożywczych konsumowanych w ramach samozaopatrzenia. Ich wyższa jakość wynika chociażby z eliminacji w ich składzie konserwantów. Dostarczanie artykułów żywnościowych gospodarstwu domowemu pod postacią samozaopatrzenia dostarcza poczucia niezależności ekonomicznej, związanego z dostępnością produkcji rolnej⁴⁰⁵. Z kolei do głównych wad tego rodzaju konsumpcji artykułów żywnościowych zaliczyć należy uzależnienie od własnej produkcji, czy też małe urozmaicenie i sezonowość. Dla zapewnienia urozmaicenia konsumpcji konieczne jest prowadzenie produkcji wielokierunkowej, bez specjalizacji w gospodarstwach, w których występuje samozaopatrzenie. Dodatkową wadą jest także powstawanie strat w wyniku braku możliwości przetworzenia produkcji⁴⁰⁶.

Odnosząc się do zaspokajania potrzeb przez gospodarstwa domowe przy wykorzystaniu pracy własnej, substytutem usług zewnętrznych jest wykorzystywana w gospodarstwach samoobsługa. Samoobsługa obejmuje zaspokajanie potrzeb w zakresie np.: prania bielizny, naprawy AGD, naprawy samochodów, naprawy maszyn rolniczych, szycia odzieży, opieki nad dziećmi czy osobami starszymi. Ta forma

⁴⁰² A. Strzelecka, Samozaopatrzenie rolniczych gospodarstw domowych, [w:] H. Zadora, G. Łukasik (red.), *Finanse w niestabilnym otoczeniu — dylematy i wyzwania, Finanse przedsiębiorstw*, Studia Ekonomiczne, ZN WUE w Katowicach, 107, 2012, s. 311.

⁴⁰³ K. Gutkowska, *Diagnoza funkcjonowania wiejskich...*, dz. cyt., 152.

⁴⁰⁴ Z. Wojtaszek, *Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza*, Warszawa 1994, s. 684.

⁴⁰⁵ B. Chmielewska, *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych rolników*, Studia i Monografie nr 97, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2000, s. 122.

⁴⁰⁶ B. Chmielewska, *Samozaopatrzenie w rolnictwie*, Studia i monografie nr 110, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2002, s. 30.

pracy własnej na rzecz realizacji potrzeb członków gospodarstwa domowego jest wykorzystywana między innymi w celu ograniczenia wydatków (w sytuacji problemów finansowych gospodarstwa) lub też uzyskania usługi o wyższym standardzie (w opinii członków gospodarstwa). Istotną zaletą samoobsługi są oszczędności dzięki niej uzyskiwane, jak również urozmaicenie konsumpcji. Natomiast zdecydowaną wadą jest fakt, iż, realizując samoobsługę, członkowie gospodarstwa wykorzystują swój czas produkcyjny i przeznaczony na odpoczynek⁴⁰⁷.

Analizy danych GUS pochodzących z badania budżetów gospodarstw domowych dla lat 2005-2012, przeprowadzone przez A. Stolarską, wskazały na malejącą rolę samozaopatrzenia w gospodarstwach. Nastąpiło to między innymi w wyniku zmian zachodzących w gospodarstwach domowych mieszkających na obszarach wiejskich, związanych z rezygnacją z prowadzenia produkcji rolniczej. Zmianie uległa struktura oraz produktywność gospodarstw, a przez to także poziom samozaopatrzenia⁴⁰⁸.

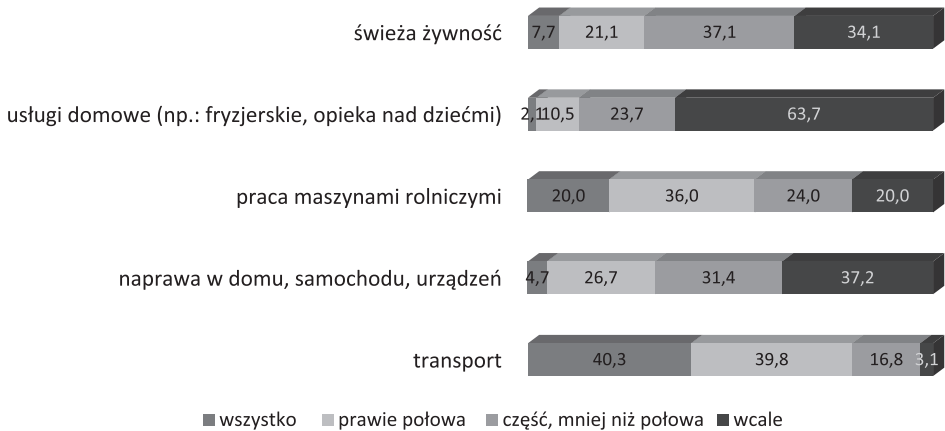
T. Zalega wskazuje, że samozaopatrzenie i samoobsługa są swoistą innowacyjnością konsumpcyjną, bowiem konsument indywidualnie decyduje się na wytworzenie produktów lub na wykonanie konkretnych czynności, co wpływa na możliwość zaspokojenia potrzeb o niższych kosztach⁴⁰⁹.

W badanej grupie gospodarstw domowych samozaopatrzenie i samoobsługa największe znaczenie mają w odniesieniu do usług transportowych oraz pracy maszynami rolniczymi. Zaspokajanie potrzeb w zakresie realizacji usług transportowych we własnym zakresie wykorzystuje 97% gospodarstw. Różny jest poziom realizacji tego rodzaju zapotrzebowania z wykorzystaniem własnych środków transportu. W przypadku pracy maszynami rolniczymi (tylko gospodarstwa prowadzące działalność rolniczą) jedynie 20% podmiotów wcale nie realizuje zapotrzebowania przy wykorzystaniu własnych maszyn, urządzeń. Taki sam odsetek gospodarstw zaspokaja wszystkie potrzeby przy wykorzystaniu własnego parku maszynowego – wykres 6.1.

⁴⁰⁷ A. Siedlecka, *Adaptacja wiejskich...*, dz. cyt., s. 160-161.

⁴⁰⁸ A. Stolarska, *Zmiany sytuacji dochodowej polskich rodzin na wsi po akcesji do Unii Europejskiej*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 107, 2014, s. 11.

⁴⁰⁹ T. Zalega, *Innowacje a konsumpcja i zachowania konsumpcyjne – wybrane zagadnienia*, *Marketing i Rynek*, 2 (CD), 2015, s. 21.

Wykres 6.1. Poziom zaspokojenia potrzeb gospodarstwa domowego w zakresie samozaopatrzenia i samoobsługi

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Pomimo prowadzenia przez zdecydowaną większość gospodarstw działalności rolniczej, odsetek podmiotów zaspokajających potrzeby w zakresie świeżej żywności we własnym zakresie jest niewielki. Jedynie niespełna 10% kierowników gospodarstw wskazało, iż wszystkie potrzeby w zakresie świeżej żywności zaspokajane są we własnym zakresie.

Najwyższy udział samozaopatrzenia w zakresie transportu jest wynikiem dostępności usług publicznych w tym zakresie. Jest to czynnik hamujący zmiany społeczno-zawodowe na obszarach wiejskich. Jak wskazuje J. Sikora, problemy związane z trudnościami dojazdu do pracy są powodem słabej aktywności zawodowej kobiet⁴¹⁰. W związku z powyższym gospodarstwa domowe muszą starać się zrekomensować te braki dzięki samozaopatrzeniu. Możliwe jest to dzięki wysokiemu poziomowi zaopatrzenia gospodarstw domowych w samochody osobowe (98,4% gospodarstw posiada przynajmniej jeden samochód osobowy).

⁴¹⁰ J. Sikora, Społeczno-zawodowa sytuacja kobiet w procesie przemian obszarów wiejskich Polsce, *Journal of Agribusiness and a Rural Development*, 4 (34), 2014, s. 140.

Tabela 6.8. Ważność potrzeb konsumpcyjnych w gospodarstwie domowym

Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
wyżywienie	4,2	0,68
wyposażenie w odzież, obuwie	3,87	0,74
wyposażenie mieszkania w sprzęt AGD, RTV, komputery itp.	3,56	0,73
warunki mieszkaniowe	3,96	0,66
zaspokojenie potrzeb w zakresie spędzania czasu wolnego, wypoczynku, hobby, turystyki i rekreacji	3,28	0,85
zaspokojenie potrzeb w zakresie korzystania z dóbr i usług kulturalnych (kino, teatr, książki, gazety itp.	3,2	0,92
ochrona zdrowia (leczenie, lekarstwa)	3,95	0,8
zaspokojenie potrzeb w zakresie edukacji	3,82	0,9
zaspokojenie potrzeb w zakresie użytkowania środków czystości i artykułów higienicznych	3,83	0,9
potrzeby środowiskowe – życie w czystym środowisku	3,73	0,8
zapewnienie czystego środowiska przyszłym pokoleniom – swoim dzieciom	3,77	0,81

Ważność oceniana w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało, że potrzeba jest absolutnie nieważna (nie przywiązujemy do niej żadnej wagi), a ocena 5 – że potrzeba jest bardzo ważna (przywiązujemy się do niej bardzo dużą wagę).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W gospodarstwach domowych zaspokajanie wszystkich potrzeb poszczególnych członków gospodarstw jest niezwykle istotne, zarówno ze względów zdrowotnych, jak również dbania o jak najwyższy poziom jakości życia. Wśród wszystkich badanych podmiotów można wyodrębnić trzy grupy potrzeb, które stanowią priorytet przy ich zaspokajaniu.

Dokonując hierarchii ważności potrzeb konsumpcyjnych w badanych gospodarstwach w trzech grupach: średnia ocena powyżej 4, średnia ocena w przedziale 3,50-3,99, średnia ocena poniżej 3,50, można zaobserwować, iż najistotniejsze jest zaspokojenie potrzeb żywnościowych. Drugą grupę stanowią (według kolejności ważności zaspokajania potrzeb według respondentów): warunki mieszkaniowe, ochrona zdrowia, wyposażenie w odzież i obuwie, zaspokojenie potrzeb w zakresie użytkowania środków czystości i artykułów higienicznych, edukacja, zapewnienie czystego środowiska przyszłym pokoleniom – swoim dzieciom, potrzeby środowiskowe – życia w czystym środowisku. Potrzebami o najniższej ważności według respondentów było zaspokojenie potrzeb w zakresie spędzania czasu wolnego, wypoczynku oraz korzystania z dóbr i usług kulturalnych.

Zastanawiające wydaje się to, iż potrzeby związane z kwestiami środowiskowymi, dbanie o środowisko, zostały tak wysoko przez respondentów ocenione, przy jednoczesnym małym zainteresowaniu kwestiami środowiskowymi, związanymi z nabywaniem nowej wiedzy, poszerzaniem posiadanej. Wskazuje to na fakt, iż dostrzegamy potrzebę czystego środowiska, potrzebę przekazania go kolejnym pokoleniom, a nie dostrzegamy potrzeby samodzielnego wpływania na to środowisko,

a może nie rozumiemy tego, że dbanie o środowisko przez każdą jednostkę indywidualnie może poprawić warunki środowiskowe całego regionu. Być może nie posiadamy wiedzy w tym zakresie lub nie chcemy uzmysłowić sobie tej zależności.

Gospodarstwa domowe w celu zaspokajania potrzeb konsumują zarówno dobra, jak i usługi. Na proces konsumpcji wpływ ma szereg różnorodnych czynników, które w poszczególnych konfiguracjach pozwalają na wytworzenie się modelu konsumpcji. Jak wskazują badania M. Halamskiej, mimo istnienia różnorodnych cech wspólnych charakteryzujących konsumpcję na obszarach wiejskich, nie ma jednego stylu, który można by było określić jako „wiejski”. Występuje cała ich zróżnicowana paleta⁴¹¹.

Konsumpcja na przestrzeni dziesięcioleci zmieniała swój wymiar, od środka pozwalającego na zaspokajanie potrzeb, do ważnej obecnie sfery życia społeczno-gospodarczego. Zmiany te następowały pod wpływem zmian strukturalnych, gospodarczych i kulturalnych. Problemy związane z zagrożeniami środowiskowymi wpłynęły między innymi na zmianę spojrzenia na proces konsumpcji i poszukiwanie teoretycznych i praktycznych rozwiązań na temat zrównoważonej konsumpcji. Zrównoważonej, czyli działającej zgodnie z pewnymi założeniami, opierającymi się między innymi na świadomym zwiększaniu czasu i wielofunkcyjności użytkowania. Pewnego rodzaju wielofunkcyjnością użytkowania jest samozaopatrzenie i samoobsługa, które miały miejsce w badanych gospodarstwach. Wydaje się, iż zagadnienie konsumpcji zrównoważonej oraz zmian w postawach konsumpcyjnych stanowią jeden z elementów dążenia do budowania świadomości ekologicznej i dbałości o środowisko.

⁴¹¹ M. Halamska, *Życie na wsi: elementy stylu życia*, *Wiś i Rolnictwo*, 1 (158), 2013, s. 25-43.

Rozdział VII

Potencjał i uwarunkowania rozwoju gospodarstw ekologicznych na obszarach przyrodniczo cennych

Rolnictwo jest jedną z podstawowych form działalności realizowanych na obszarach przyrodniczo cennych. Działalność ta wiąże się również z różnego rodzaju ograniczeniami, co wpływa na kształtowanie się poziomu osiąganych dochodów przez gospodarstwa domowe, a przez to na poziom i jakość życia. Aktywność gospodarstw domowych w zakresie rozpoczynania nowych form produkcji rolnej, czy podejmowanie działań w zakresie poszerzania lub wprowadzenia oferty agroturystycznej stwarza nowe możliwości rozwoju: pozwala na podniesienie jakości życia, jak również na możliwości wykorzystania potencjału środowiskowego. Jak zauważają również L. Ossowska i W. Poczta, rozwój pozarolniczych funkcji rolnictwa ma duże znaczenie dla ochrony środowiska, poprzez kreowanie postaw proekologicznych⁴¹².

1. Cele i etapy rozwoju rolnictwa ekologicznego

W rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce można wyodrębnić trzy wiodące okresy zapoczątkowane pewnymi punktami w życiu gospodarczym kraju. Pierwszy z nich obejmuje lata dziewięćdziesiąte XX wieku, kiedy to tempo wzrostu tego rodzaju produkcji było umiarkowane. Drugim ważnym etapem pozwalającym na rozwój produkcji ekologicznej był moment wprowadzenia unormowań prawnych z nią związanych, za którymi to unormowaniami szło wsparcie finansowe (1999-2003). Zmiany te spowodowały nie tylko wzrost liczby gospodarstw ekologicznych, ale również wzrost powierzchni przeznaczanej pod uprawy ekologiczne. Trzeci etap obejmuje okres wejścia Polski do Unii Europejskiej. Możliwości, jakie otworzyły się przed produkcją ekologiczną w ramach realizowanej WPR, pozwoliły na jej dalszy rozwój⁴¹³.

Jak wskazuje K. Brodzińska, przestrzenne zróżnicowanie rozwoju produkcji ekologicznej związane jest z poziomem wsparcia realizowanego w ramach programów rolnośrodowiskowych. Wsparcie to jest główną determinantą rozwoju rolnictwa ekologicznego⁴¹⁴. Biorąc pod uwagę potrzebę rozwoju tego rodzaju produkcji

⁴¹² L. Ossowska, W. Poczta, Endogenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Pomorza Środkowego, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2009, s. 35.

⁴¹³ U. Motowidlak, Tendencje w rolnictwie ekologicznym w krajach Unii Europejskiej, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 5 (20), 2008, s. 85.

⁴¹⁴ K. Brodzińska, Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce na tle uwarunkowań przyrodniczych i syste-

na obszarach przyrodniczo cennych, wydaje się wskazane, aby było ono kierowane na te właśnie tereny. Produkcja ekologiczna w latach 2004-2013 wspierana była z budżetów krajowego i UE na podstawie⁴¹⁵:

- Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2004-2006;
- Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013:
 - » program rolnośrodowiskowy – oś 2,
 - » program szkoleniowy jakość żywności – oś 1;
- kampanii promocyjnej (3/2008).

Polskie gospodarstwa podejmujące produkcję ekologiczną są podmiotami, które pierwszy raz wsparcie z budżetu państwa otrzymały w roku 1998, jako element dotacji do kontroli gospodarstw ekologicznych dla jednostek certyfikujących. W kolejnym roku dotacja została przyznana dla powierzchni upraw ekologicznych. Od momentu wejścia Polski do UE wsparcie finansowe tego rodzaju produkcji pochodzi z dwóch źródeł: z budżetu krajowego oraz budżetu UE⁴¹⁶.

Podstawowe cele rolnictwa ekologicznego, które zostały określone przez Międzynarodową Federację Rolnictwa Ekologicznego (IFOAM) to⁴¹⁷:

- wytwarzanie w dostatecznych ilościach żywności o wysokich walorach odżywczych,
- działania mające na celu wspieranie wszelkich procesów życiowych zachodzących w systemach przyrodniczych, zamiast prób zdominowania przyrody,
- podtrzymywanie i wzmacnianie cykli biologicznych w gospodarstwie (w odniesieniu do mikroorganizmów, flory i fauny glebowej, roślin i zwierząt gospodarskich),
- utrzymanie oraz podwyższanie trwałej żyzności gleby,
- dążenie do zamknięcia obiegu materii organicznej i składników pokarmowych w obrębie gospodarstwa,
- stosowanie materiałów i substancji nadających się do wielokrotnego wykorzystania lub użytecznego przetworzenia (recykling) w gospodarstwie lub poza nim,
- zapewnienie zwierzętom gospodarskim warunków zgodnych z potrzebami bytowymi poszczególnych gatunków,
- unikanie, w wyniku działalności rolniczej, jakichkolwiek form skażenia i zanieczyszczenia środowiska,
- utrzymanie genetycznej różnorodności wszystkich żywych elementów składowych gospodarstwa rolnego i jego otoczenia, włączając w to ochronę dziko żyjących zwierząt i roślin,
- zwrócenie uwagi na ekologiczne i społeczne aspekty gospodarowania rolniczego.

mu wsparcia finansowego, *Problemy Rolnictwa Światowego*, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 10 (XXV), 2010, s. 19.

⁴¹⁵ M. Golinowska *Rozwój rolnictwa ekologicznego*, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 61.

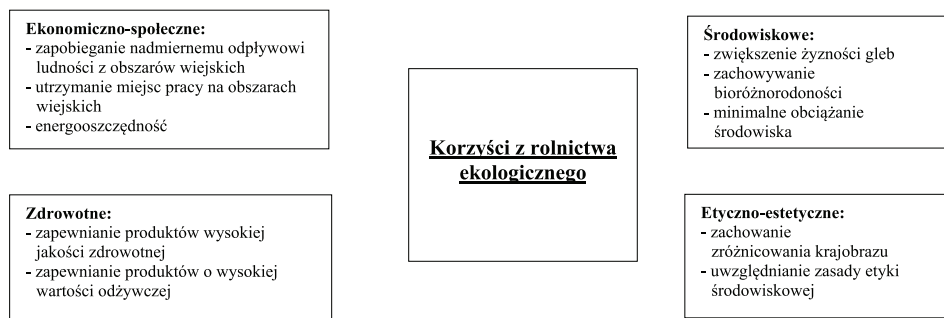
⁴¹⁶ M. Golinowska, H. Adamska, *Wsparcie rolnictwa ekologicznego w Polsce po 2004 roku*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014, s. 31.

⁴¹⁷ K. Gutkowska, S. Żakowska-Biernas, *Rolnictwo ekologiczne w Polsce i na świecie. Aspekty prawne, terminologiczne, rynkowe*, *Więś i Rolnictwo*, 1, 2002, s. 52–53.

Z punktu widzenia ochrony środowiska, rolnictwo ekologiczne jest restrykcyjnym systemem produkcji; wynika to ograniczeń związanych ze stosowaniem środków produkcji pochodzenia przemysłowego⁴¹⁸. Realizacja produkcji ekologicznej jest swojego rodzaju przejawem zrównoważonego rozwoju. Są to bowiem podmioty, w przypadku których poza celami ekonomicznymi ważne są kwestie ochrony gleby, opieka nad krajobrazem, zachowanie tradycji i kultury na wsi oraz działania zmierzające do wytwarzania wysokiej jakości produktów rolnych⁴¹⁹.

W. Łuczka-Bakuła wyróżniła cztery grupy korzyści z rolnictwa ekologicznego: ekonomiczno-społeczne, środowiskowe, zdrowotne, etyczno-estetyczne⁴²⁰.

Rysunek 7.1. Korzyści z rolnictwa ekologicznego

Źródło: W. Łuczka-Bakuła, Rynek żywności ekologicznej – wyznaczniki i uwarunkowania rozwoju. PWE, Warszawa 2007, s. 42.

Jednym z rozwiązań wspomagających rozwój rolnictwa ekologicznego jest dążenie do skracania łańcuchów żywnościowych, co spowoduje wzrost znaczenia rynków lokalnych⁴²¹. Działanie to może wspomóc wykreowanie rynku produktów ekologicznych, a przez to pozytywnie wpłynie na jego rozwój.

Prowadzona produkcja ekologiczna oddziałuje na jakość życia i funkcjonowanie wszystkich uczestników łańcucha rolno-żywnościowego. Wśród nich wymienić należy: dostawców środków produkcji, producentów pierwotnych, przetwórców, jednostki sfery obrotu, usługodawców oraz konsumentów. Oddziaływanie to ma zarówno wymiar pozytywny, jak i negatywny⁴²². Głównym celem rolnictwa ekologicznego z perspektywy większości tych podmiotów jest utrzymanie i wzmacnianie zdrowotności ekosystemów i organizmów – od mikroorganizmów glebowych do człowieka. Możliwe jest to poprzez realizację zadania produkcji ekologicznej, którym jest

⁴¹⁸ H. Runowski, Rolnictwo ekologiczne..., dz. cyt., s. 182.

⁴¹⁹ C.A. Kwiatkowski, E. Harasim, P. Maziarz, Gospodarstwa ekologiczne w strategii zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Studia i Raporty IUNG-PIB, 32 (6), 2013, s. 132.

⁴²⁰ W. Łuczka-Bakuła, Rynek żywności ekologicznej – wyznaczniki i uwarunkowania rozwoju. PWE, Warszawa 2007, s. 42.

⁴²¹ K. Brodzińska, Rolnictwo ekologiczne – tendencje i kierunki zmian, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 14 (XXIX), 3, 2014, s. 36.

⁴²² A. Kowalska, Jakość i konkurencyjność w rolnictwie ekologicznym, Difin, Warszawa 2012, s. 91-92.

dostarczenie wysokiej jakości, pełnowartościowej żywności, co przedkłada się na profilaktykę zdrowotną i poczucie dobrostanu⁴²³.

Zasady prowadzenia działalności rolniczej w zakresie produkcji ekologicznej są usystematyzowane i znajdują swoje odzwierciedlenie w aktach prawnych Polski i Unii Europejskiej. System rolnictwa ekologicznego w Unii Europejskiej określają trzy główne rozporządzenia⁴²⁴:

- Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych (Dz. Urz. L. 189 z 20.07.2007r.),
- Rozporządzenie Komisji (WE) nr 889/2008 z 5 września 2008 r. ustanawiające szczegółowe zasady wdrażania rozporządzenia Rady (WE) nr 834/2007 w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych w odniesieniu do produkcji ekologicznej, znakowania i kontroli,
- Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1235/2008 z dnia 8 grudnia 2008 r. ustanawiające szczegółowe zasady wykonania Rozporządzenia Rady (WE) nr 834/2007 w odniesieniu do ustaleń dotyczących przywozu produktów ekologicznych z krajów trzecich.

Przepisy krajowe natomiast obejmują: *Ustawę z dnia 25 czerwca 2009 r. o rolnictwie ekologicznym* (Dz.U. 2009 Nr 116, Poz. 975) oraz rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Realizacja wszelkich zasad ujętych w wyżej wymienionych dokumentach, jak wskazują wyniki badań, stanowi znaczącą barierę rozwoju produkcji ekologicznej w opinii badanych.

Produkcja ekologiczna związana jest z wykorzystywaniem walorów środowiska przyrodniczego, przy jednoczesnym dążeniu do zachowania jego wartości. Jest to produkcja objęta europejskimi regulacjami, które wiążą się z⁴²⁵:

- drastycznym ograniczeniem środków chemii rolnej i spożywczej oraz przestrzeganiem wykazu środków dozwolonych;
- wymogiem kontroli producentów i dostawców przez zatwierdzone jednostki kontrolne;
- warunkiem znakowania produktów spożywczych jako ekologicznych.

Rolnik prowadzący gospodarstwo ekologiczne lub zamierzający je przedstawić na ten profil produkcji musi być osobą otwartą na innowacje, podejmowanie nowych wyzwań, skłoną do uczenia się i otwierania na nowe rozwiązania, a także do współpracy z innymi rolnikami oraz organizacjami.

Województwo lubelskie charakteryzuje się wysokimi walorami pozwalającymi na rozwój produkcji ekologicznej na jego terenie, między innymi dzięki korzystnym warunkom glebowym. T. Stuczyński i inni skonstruowali wskaźnik przydatności obszarów do produkcji ekologicznej, który stanowi sumę następujących wskaźników cząstkowych: jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, trwałe użytki zielone,

⁴²³ E. Kowal, A. Kucińska-Landwójtowicz, A. Misiółek, Zarządzanie środowiskowe, PWE, Warszawa 2013, s. 20.

⁴²⁴ <http://www.minrol.gov.pl/Jakosc-zywnosci/Rolnictwo-ekologiczne/Akty-prawne>, dostęp z dnia 20.05.2012.

⁴²⁵ J. Kondratowicz-Pozorska, Globalizacja a rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce, Zeszyty naukowe nr 607, Współczesne problemy Ekonomiczne, 2, 2010, Globalizacja. Liberalizacja. Etyka, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2010, s. 45.

obszary chronione, gleby marginalne, kwasowość gleb, próchniczność gleb, zanieczyszczenia gleb metalami ciężkimi. Według tego wskaźnika woj. lubelskie znalazło się w grupie województw, które charakteryzowały się najwyższym udziałem obszarów bardzo korzystnych dla produkcji ekologicznej (wskaźnik syntetyczny powyżej 150 pkt.). Wśród województw charakteryzujących się korzystnymi warunkami dla realizacji tego rodzaju produkcji wymienić należy warmińsko-mazurskie, kujawsko-pomorskie, podkarpackie i pomorskie⁴²⁶.

Na przestrzeni lat 2011-2013 zarówno liczba producentów ekologicznych, jak i powierzchnia ekologicznych użytków rolnych w województwie lubelskim powiększała się. W roku 2011 liczba producentów ekologicznych wynosiła 2111 podmiotów (w tym 2065 producentów ekologicznych prowadzących działalność w zakresie produkcji rolnej). W kolejnych latach nastąpił przyrost, stan na dzień 31 grudnia 2013 wyniósł 2180 producentów, w tym 2129 specjalizujących się w produkcji rolnej. Łączna powierzchnia ekologicznych użytków w tym samym roku wzrosła do 40818,52 ha⁴²⁷.

Sektor produkcji ekologicznej charakteryzuje się stałym i stabilnym wzrostem zarówno liczby podmiotów prowadzących tego rodzaju produkcję, jak i wzrostem powierzchni użytków. Gospodarstwa z województwa lubelskiego nie stanowią w tym względzie wyjątku. Dalszy rozwój produkcji ekologicznej zależy między innymi od wsparcia tego rodzaju produkcji w ramach prowadzonej Wspólnej Polityki Rolnej oraz realizacji programów rolnośrodowiskowych. Nie bez znaczenia jest także rosnąca świadomość konsumentów, którzy w coraz większym stopniu zwracają uwagę na jakość nabywanych artykułów żywnościowych.

2. Charakterystyka i plany rozwojowe badanych gospodarstw ekologicznych

W przyjętej próbie badawczej (200 gospodarstw) 60 podmiotów to gospodarstwa ekologiczne, z czego 72% podmiotów zlokalizowanych było w gminach o wyższych walorach środowiskowych.

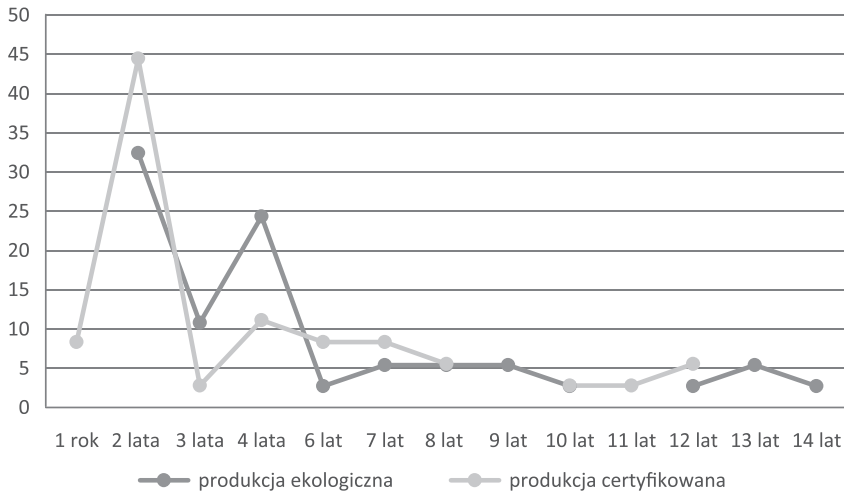
Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych podejmujących produkcję ekologiczną z gmin przyrodniczo cennych kształtowała się na poziomie 23,90 ha (odchylenie standardowe 28,34). Średnia powierzchnia upraw ekologicznych w badanych gospodarstwach wynosiła 21,92 ha (odchylenie standardowe 29,80). W blisko 80% gospodarstw posiadane użytki rolne przeznaczone były w całości pod produkcję ekologiczną.

W zdecydowanej większości gospodarstw głównym kierunkiem produkcji jest produkcja roślinna (72,1%). W pozostałych gospodarstwach produkcja jest mieszana.

Średni okres realizacji produkcji ekologicznej w gospodarstwach wyniósł 5,08 lat (odchylenie standardowe 3,63), zaś produkcji ekologicznej certyfikowanej 4,27 lat (odchylenie standardowe 3,26) – wykres 7.1.

⁴²⁶ T. Stuczyński, K. Jończyk, R. Korzeniowska-Puculek, J. Kuś, H. Terelak, Warunki przyrodnicze ekologicznej produkcji rolniczej a jej stan obecny na obszarze Polski, *Studia i Raporty IUNG –PIB*, 5, 2007, s. 71.

⁴²⁷ <http://www.ijhar-s.gov.pl/index.php/raporty-i-analazy.html>, dostęp z dnia 10.05.2015.

Wykres 7.1. Realizacja produkcji ekologicznej i produkcji certyfikowanej w latach (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

W badanej grupie gospodarstw realizujących produkcję ekologiczną dominowały podmioty z dwuletnim doświadczeniem w tym zakresie. Gospodarstwa z praktyką powyżej 10 lat, zarówno w przypadku produkcji ekologicznej certyfikowanej, jak i niecertyfikowanej, stanowiły około 10-13%. System kontroli i certyfikacji produkcji ekologicznej w Polsce jest zgodny z przepisami rozporządzeniami Rady (WE). Obowiązujący system daje konsumentom pewność, że produkty ekologiczne są wytwarzane zgodnie z wymogami określonymi w przepisach dotyczących rolnictwa ekologicznego. Każdy z producentów ekologicznych musi znajdować się pod kontrolą w ramach tego systemu. System ten tworzą następujące instytucje: Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Inspekcja Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, Polskie Centrum Akredytacji (PCA) oraz jednostki certyfikujące upoważnione przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi do przeprowadzania kontroli, wydawania i cofania certyfikatów zgodności⁴²⁸.

Obecnie na liście MRiRW znajduje się dziesięć jednostek certyfikujących. Wśród gospodarstw biorących udział w badaniu, 95% podmiotów posiada certyfikaty EKOGWARANCJI PTRE. Pozostałe gospodarstwa wskazały dwie jednostki: AGRO BIO TEST oraz Centrum Jakości AgroEko.

Rozwój każdego rodzaju działalności związany jest z analizowaniem sytuacji obecnej oraz poszukiwaniem nowych możliwości. Możliwe jest to tylko wówczas, gdy podejmowane są działania o charakterze planów długookresowych, co pozwala na weryfikację ponoszonych kosztów, ale także na analizę posiadanych zasobów. Wśród badanych gospodarstw ekologicznych z terenu gmin przyrodniczo cennych

⁴²⁸ Plan Działań dla Żywności i Rolnictwa Ekologicznego w Polsce na lata 2011-2014, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2011, s. 10.

Jedynie jeden z kierowników gospodarstwa wskazał, iż w okresie nadchodzących trzech lat zamierza zaprzestać produkcji ekologicznej. Przeważały gospodarstwa zamierzające utrzymać dotychczasowy poziom produkcji (71,3%) lub zakładające jego zwiększenie (15,0%). Wśród innych zamierzeń, jakie producenci wskazali do realizacji w nadchodzących latach znalazły się plany związane ze zwiększeniem dotychczasowego poziomu produkcji i wprowadzeniem nowych upraw (22,5%) lub też zwiększeniem poziomu produkcji ekologicznej, ale zredukowaniem liczby prowadzonych upraw (10%).

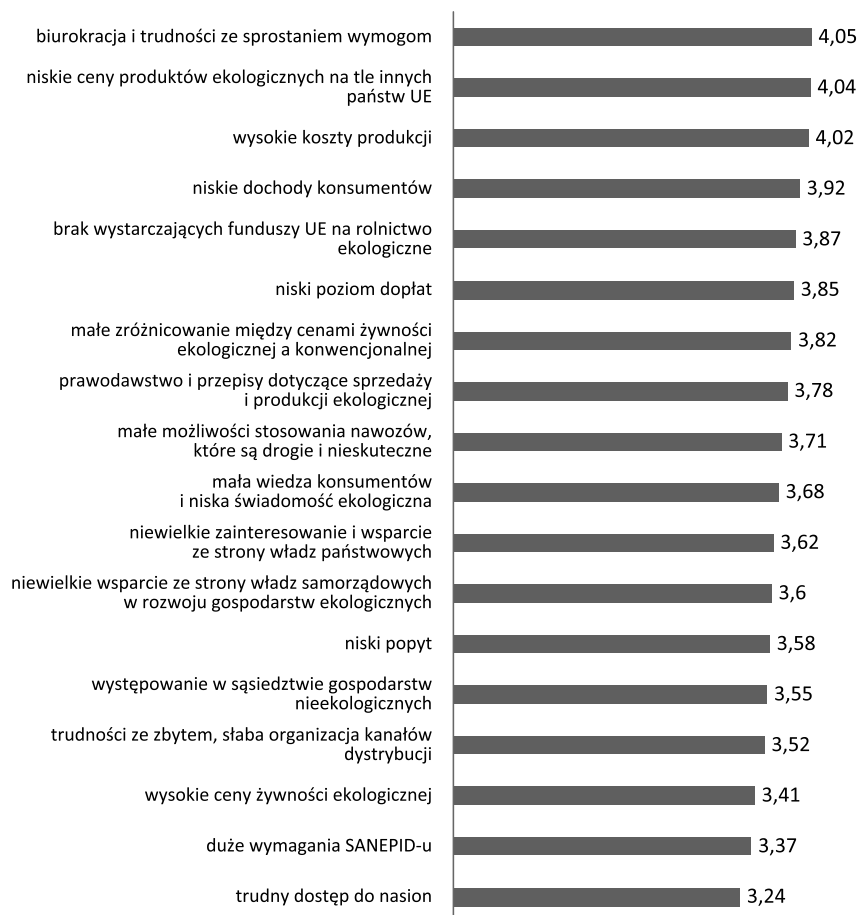
Prowadzenie gospodarstwa ekologicznego jest działaniem, które stwarza możliwości uzyskiwania satysfakcjonujących wyników finansowych. Ponad 80% producentów wskazało, iż poziom uzyskiwanych dochodów z produkcji ekologicznej jest zadowalający i pozwala na kontynuację produkcji. Niespełna 12% wyraziło opinię, iż dochody są niezadowalające, skłaniające do zaprzestania produkcji. Jedynie 5% respondentów było zdania, że poziom osiągniętych dochodów skłania do zwiększenia produkcji. Jednakże pomimo głosów niezadowolonych z poziomu osiągniętych dochodów, ani jeden producent w okresie nadchodzących 3 lat nie zamierza zmniejszać dotychczasowej produkcji ekologicznej.

Prowadzona produkcja żywności ekologicznej w zdecydowanej większości gospodarstw rolnych stanowi bardzo ważne źródło osiągniętych dochodów w gospodarstwie domowym. W blisko 30% gospodarstw dochody z tego rodzaju produkcji rolniczej stanowią całość dochodów ogółem z gospodarstwa rolnego. W przypadku 40% gospodarstw dochody z produkcji ekologicznej stanowią do 50% dochodów z gospodarstwa rolnego. Przekształcenie produkcji rolniczej na produkcję ekologiczną w 33% gospodarstw spowodowało wzrost poziomu dochodów w gospodarstwie. Jedynie 5% rolników było zdania, iż zmiana ta wywołała spadek dochodów. W pozostałych przypadkach w opinii producentów rolnych nie nastąpiły żadne zmiany w osiągniętych dochodach.

3. Uwarunkowania rozwoju produkcji żywności ekologicznej

Produkcja ekologiczna jest coraz ważniejszym obszarem produkcji rolniczej. Jej realizacja stawia przed rolnikami potrzebę dostosowania się do szeregu wymogów, jak również sprostania barierom, które mogą stanowić znaczące utrudnienie. Certyfikowani producenci żywności ekologicznej oceniali wybrane bariery rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowany brak występowania bariery, zaś 5 – zdecydowane występowanie bariery.

Uzyskane wyniki wskazują, iż w opinii producentów największym utrudnieniem w rozwoju tego sektora produkcji rolniczej są problemy związane z biurokracją oraz wymogami narzucanymi na ten rodzaj działalności (średnia 4,05; odchylenie standardowe 0,81).

Wykres 7.2. Ocena wybranych barier prowadzenia produkcji ekologicznej

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowany brak występowania bariery, zaś 5 – zdecydowane występowanie bariery.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Badani respondenci w swojej ocenie barier rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce zwrócili uwagę na małe możliwości stosowania dopuszczalnych w tym systemie gospodarowania nawozów. W ich opinii stanowi to jedną z barier rozwoju (średnia 3,82; odchylenie standardowe 0,73). Jako jeden z bardziej znaczących czynników utrudniających rozwój produkcji ekologicznej w skali kraju respondenci wskazali niskie ceny produktów ekologicznych na tle innych państw UE (średnia 4,04; odchylenie standardowe 0,84).

Produkcja ekologiczna jest produkcją bardziej pracochłonną w porównaniu z metodami konwencjonalnymi. Wiąże się to z różnego rodzaju skutkami: po pierwsze, wyższa pracochłonność pozwala na utrzymanie dużej części miejsc pracy na

wsi przy równoczesnym niższym poziomie produkcji i porównywalnych dochodach producentów, drugim istotnym skutkiem jest zapobieganie nadmiernemu odpływowi ludności ze wsi⁴²⁹. Jednakże pracochłonność ta wpływa także na koszty produkcji, w ocenie respondentów wysokie koszty produkcji są jednym z czynników utrudniających rozwój tego rodzaju produkcji (średnia 4,02; odchylenie standardowe 0,81). Stosowane metody produkcji ekologicznej wiążą się z wysokimi kosztami oraz występowaniem niższych plonów (w przypadku upraw roślinnych średnio o 20% w porównaniu z metodami konwencjonalnymi). Odnosi się to również do produkcji zwierzęcej. Uzyskiwane niższe plony przy wyższych kosztach produkcji oraz dużej pracochłonności powodują mniejszą efektywność ekonomiczną gospodarstw ekologicznych, przyczyniając się do wyższych cen produktów ekologicznych⁴³⁰.

Funkcjonujący w ramach WPR system dopłat w postaci realizowanych programów rolnośrodowiskowych – Pakiet 2. Rolnictwo ekologiczne – nie w pełni zaspokaja potrzeby rolników. W opinii badanych zbyt niskie dopłaty hamują możliwości rozwoju produkcji żywności ekologicznej (średnia 3,85; odchylenie standardowe 0,69) – wykres 7.2.

Ważnym aspektem rozwoju produkcji żywności ekologicznej jest sprawna sieć dystrybucji. Przetwórnice, hurtownie, a także sklepy specjalizujące się w żywności ekologicznej zmuszone są do zaopatrywania się u wielu dostawców, którzy rozproszeni są po terytorium Polski⁴³¹. Jest to również jedna z barier wymienianych przez producentów. W ich opinii trudności ze zbytem oraz słaba organizacja kanałów dystrybucji negatywnie wpływa na rozwój produkcji ekologicznej. W opinii respondentów trudności ze zbytem oraz słabo rozbudowany system kanałów dystrybucji jest barierą rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce (średnia 3,52; odchylenie standardowe 0,80). System dystrybucji żywności ekologicznej jest na etapie rozwoju. Badania przeprowadzone przez M. Śliczną w 2010 roku wśród dystrybutorów żywności z województw dolnośląskiego i wielkopolskiego wskazały, iż jedynie 8% respondentów było zdania, że system dystrybucji był dobrze rozwinięty⁴³². Wyniki pokazują, iż istnieje potrzeba rozwoju tego systemu; w dłuższej perspektywie czasu wpłynie on na wzrost popytu na żywność ekologiczną.

Zmiany zachodzące na rynku żywności na świecie wskazują tendencję wzrostową w zakresie zainteresowania żywnością ekologiczną. Uwidocznia się to w nowych modelach zachowań konsumenckich, w których jest to dominujący aspekt. Jednakże w opinii respondentów w odniesieniu do zachowań konsumenckich, zdecydowanie wyższą barierą rozwoju są niskie dochody klientów (średnia 3,92; odchylenie standardowe 0,75), niż mała wiedza konsumentów na temat żywności ekologicznej oraz niska świadomość ekologiczna (średnia 3,68; odchylenie standardowe 0,73).

⁴²⁹ W. Łuczka-Bakuła, Rolnictwo ekologiczne w Polsce w aspekcie integracji z Unią Europejską, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (24), 2003, s. 161-162.

⁴³⁰ M. Żeleziak, Dlaczego rolnictwo ekologiczne? *Rocznik Świętokrzyski. Ser. B – Nauki Przyrodnicze*, 30, 2009, s. 164.

⁴³¹ A. Czyżewski, A. Danilczuk, Konkurencyjność polskiego rynku drobiu i jaj w wymianie z Unią Europejską, *Roczniki Naukowe, SERiA*, X, (4), 2008, s. 60.

⁴³² M. Śliczna, System dystrybucji żywności ekologicznej jako element wpływający na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, [w:] B. Kryk (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010, s. 294

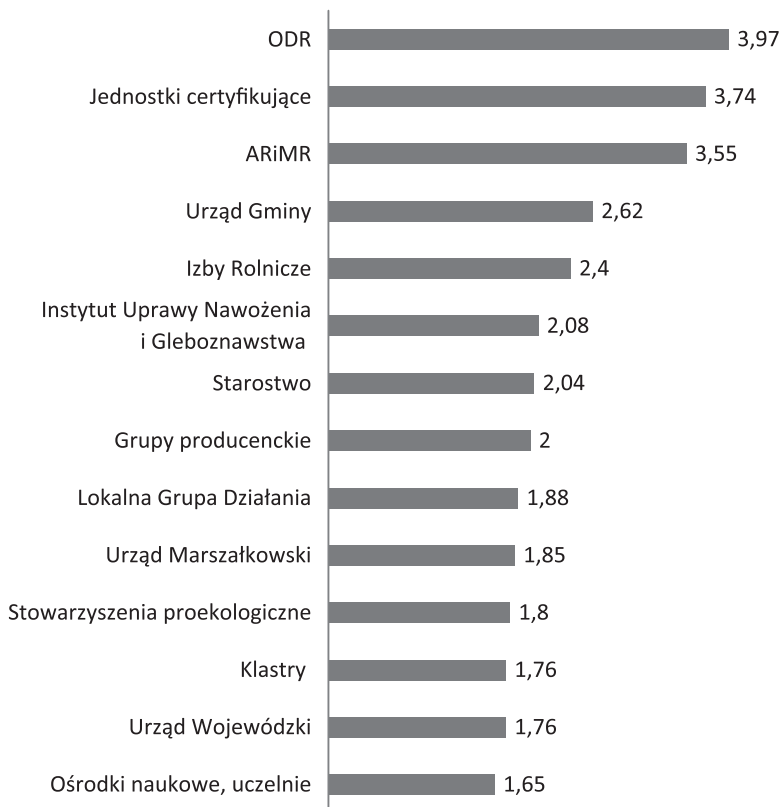
Cena produktu odzwierciedla jego wartość dla konsumenta. Głównie chodzi tu o wartość wymiany, czyli wartość wyznaczoną przez to, jakie alternatywy obecne są na rynku i dla konsumenta są dostępne⁴³³. W opinii respondentów barierą rozwoju produkcji ekologicznej w Polsce jest małe zróżnicowanie cen pomiędzy cenami żywności ekologicznej a tradycyjnej (średnia 3,82; odchylenie standardowe 0,80).

Rozwój rolnictwa, w tym także produkcji ekologicznej, wiąże się z aktywnością samych rolników, ale także instytucji i organizacji zajmujących się wspieraniem tego sektora rolnego. Wśród instytucji zajmujących się wspieraniem rolnictwa ekologicznego wymienić należy Agencję Rynku Rolnego i Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. ARR od 1990 roku zajmuje się wspomaganiami procesów strukturalnych w rolnictwie, zaś od 1 maja 2004 przekazuje środki finansowe uczestnikom rynku w ramach WPR oraz w wymiarze krajowym. ARiMR powstała natomiast w 1994 roku i pełni funkcję akredytacyjnej agencji płatniczej, wdraża instrumenty współfinansowane przez budżet UE. Zajmuje się także rozdysponowaniem środków z budżetu krajowego. Jest instytucją podlegającą Ministerstwu Finansów i Ministerstwu Rolnictwa i Rozwoju Wsi⁴³⁴.

Do instytucji i organizacji wspierających rozwój produkcji rolniczej należą Urząd Wojewódzki, urzędy gmin, starostwa, ośrodki doradztwa rolniczego i szereg innych. Respondenci poddali ocenie wsparcie wybranych organizacji i instytucji w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało najniższy poziom wsparcia, zaś 5 – najwyższy.

⁴³³ A. Falkowski, T. Tyszka, Psychologia zachowań konsumenckich, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001, s. 280.

⁴³⁴ T. Berbeka, Znaczenie Agencji Rynku Rolnego oraz Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa jako instytucji realizujących zadania Wspólnej Polityki Rolnej UE, [w:] B. Kutkowska, Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku, IRWIR PAN, Warszawa 2010, s. 173, 181.

Wykres 7.3. Ocena wsparcia instytucji i organizacji w realizacji produkcji ekologicznej

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało najniższy poziom wsparcia, zaś 5 – najwyższy poziom wsparcia.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wśród wszystkich ocenianych instytucji i organizacji producenci rolni najwyżej ocenili trzy instytucje: ODR-y (średnia 3,97; odchylenie standardowe 1,25), jednostki certyfikujące (średnia 3,74; odchylenie standardowe 1,26) oraz ARiMR (średnia 1,42; odchylenie standardowe 1,42). W pozostałych przypadkach średnia ocena kształtowała się poniżej 3 punktów, a w niektórych przypadkach nawet poniżej 2 – wykres 7.3.

Doradztwo rolnicze od ponad stu lat jest strukturą organizacyjną wspierającą i sprzyjającą rozwojowi gospodarstw rolniczych. Na przestrzeni okresu istnienia systemu doradztwa różne były możliwości i warunki rozwoju, jednakże był to zawsze system działający w sposób inspirujący i pobudzający rolników⁴³⁵. Jednocześnie jest to również instytucja, która w swojej działalności jest rolnikom najbliższa, związane jest to z dostępnością poszczególnych oddziałów.

⁴³⁵ I. Sikorska-Wolak, K. Krzyżanowska, A.J. Parzonko, Doradztwo w zmieniającej się sytuacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2014, s. 5.

Szybki i prężny rozwój produkcji ekologicznej umożliwił wsparcie i działania podejmowane przez jednostki samorządu terytorialnego. Jednostką, która ma największe możliwości i jednocześnie może być najważniejszym beneficjentem rozwoju tego rodzaju produkcji, jest gmina. Aktywne podejście samorządu gminnego, jego rozumienie problemów i potrzeb rolników realizujących ten rodzaj produkcji rolniczej może być nieocenionym wsparciem. Zgodnie z obowiązującym prawem samorząd poprzez realizację zadań własnych i zleconych może podejmować działania wspierające rozwój produkcji ekologicznej na swoim terenie. Może to odbywać się poprzez podejmowanie działań promocyjnych, w których eksponowana będzie tego rodzaju produkcja, a także poprzez stosowanie narzędzi rozwoju lokalnego. Wśród jednostek samorządu terytorialnego najwyższe ocenione zostało wsparcie samorządów gminnych (średnia 2,62; odchylenie standardowe 1,18). Zdecydowanie niżej respondenci ocenili wsparcie ze strony urzędów powiatowych, Urzędu Marszałkowskiego czy Wojewódzkiego (wykres 7.3).

Producenci rolni są bezpośrednimi odbiorcami prowadzonej polityki krajowej na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Szczególnie zainteresowani są wsparciem w zakresie produkcji ekologicznej, której wyrazem jest WPR. W opinii respondentów prowadzona polityka rolna w zakresie wsparcia rolnictwa ekologicznego oceniona została jako przeciętna (61,9%). Ponad 25% producentów dostarczających żywność ekologiczną oceniło działania negatywnie lub bardzo negatywnie. Jedynie niespełna 12% uczestniczących w badaniu ankietowym oceniło prowadzoną politykę rozwoju rolnictwa pozytywnie.

Rolnicy, pozytywnie oceniający działania na rzecz rolnictwa ekologicznego z poziomu krajowego, koncentrowali się głównie na tym, iż korzystali ze wsparcia finansowego w prowadzonej działalności. Dodatkowo respondenci zwracali uwagę na kreowanie w mediach ważności żywności ekologicznej, zdrowego odżywiania poprzez różnego rodzaju akcje i kampanie społeczne, które przedkładają się na popyt zgłaszany przez konsumentów. Negatywny odbiór prowadzonej polityki związany jest z brakiem stabilności, zarówno w prawie, jak i na rynku. Rolnicy wskazywali na ciągle zmieniające się ceny produktów finalnych i surowców niezbędnych do ich produkcji. Rolnicy wskazali również, iż nie odczuwają zainteresowania, zarówno ze strony władz samorządowych, jak również i państwa, w zakresie wspierania produkcji ekologicznej.

Wśród oczekiwanych form wsparcia ze strony producentów żywności ekologicznej najczęściej wymieniane było wsparcie pozafinansowe – wykres 7.4.

Wykres 7.4. Oczekiwane formy wsparcia (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Pomimo znaczącego dostępu do informacji, instytucji organizujących szkolenia i warsztaty, doradztwo fachowe jest ważnym elementem wsparcia, jakiego oczekują producenci. Blisko 90% producentów żywności ekologicznej z obszarów przyrodniczo cennych wskazało, iż jest to ważny dla nich obszar aktywności ze strony instytucji i organizacji. Równie ważnymi formami pozafinansowego wsparcia rolników jest pomoc w promocji (72,4%) oraz w sprzedaży wytworzonej produkcji (66,7%).

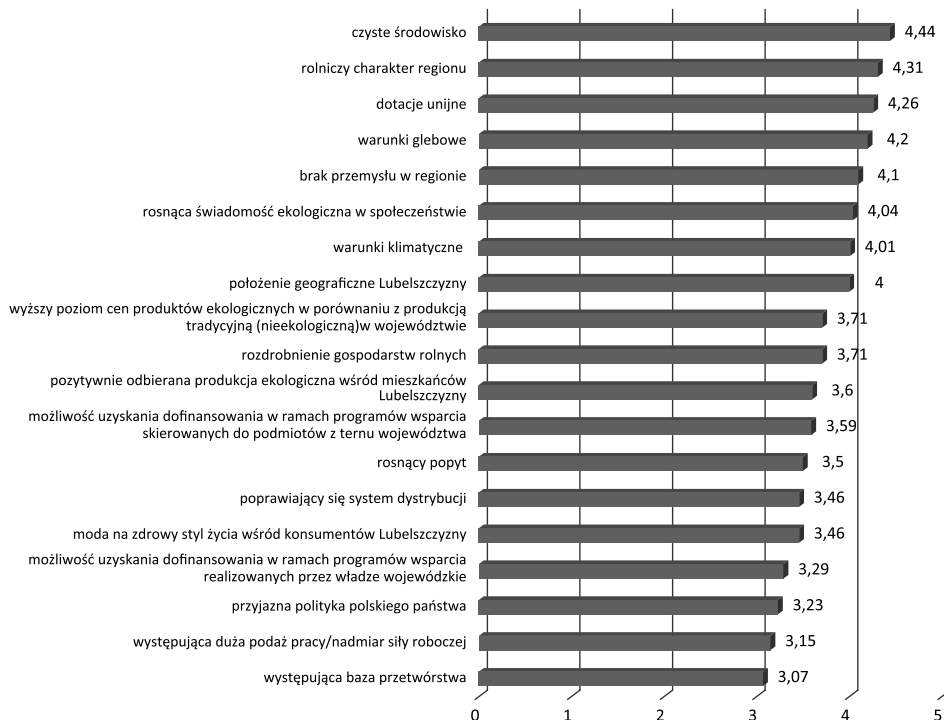
Uzyskane wyniki wskazują, iż rolnicy oczekują nie tylko pomocy w pozyskiwaniu dopłat do pożyczek i kredytów (48,4%), czy preferencyjnych warunków w ubieganiu się o środki finansowe, ale w głównej mierze oczekują pomocy w poszukiwaniu nowych rynków zbytu czy szeroko pojętej pomocy w prowadzonej działalności.

4. Determinanty rozwoju produkcji ekologicznej na obszarach przyrodniczo cennych w województwie lubelskim

Prowadzenie działalności rolniczej ukierunkowanej na produkcję ekologiczną związane jest w wykorzystaniem potencjału i uwarunkowań środowiskowych w województwie. Wśród wybranych czynników i uwarunkowań sprzyjających rozwojowi produkcji ekologicznej badani rolnicy poddawali ocenie 19 z nich. Wykorzystana została w tym celu skala od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało zdecydowanie niesprzyjające uwarunkowanie, zaś 5 – zdecydowanie sprzyjające.

W opinii respondentów rozwojowi produkcji ekologicznej w największym stopniu sprzyja jakość środowiska przyrodniczego – określona jako czyste środowisko (średnia 4,44; odchylenie standardowe 0,5), wykres 7.5.

Wykres 7.5. Ocena uwarunkowań i czynników sprzyjających rozwojowi rolnictwa ekologicznego w województwie lubelskim

Ocena w skali od 1 do 5; gdzie 1 oznaczało czynnik zdecydowanie niesprzyjający, zaś 5 – czynnik zdecydowanie sprzyjający rozwojowi rolnictwa ekologicznego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Potencjał naturalny oraz rolniczy charakter województwa lubelskiego są uwarunkowaniami, które zostały wysoko ocenione przez respondentów jako sprzyjające rozwojowi produkcji ekologicznej. Zarówno warunki glebowe, jak i klimatyczne ocenione zostały przez respondentów średnio powyżej 4 punktów (wykres 7.5). Zdecydowanie wyżej rolnicy ocenili rolniczy charakter regionu (średnia 4,31; odchylenie standardowe 0,75).

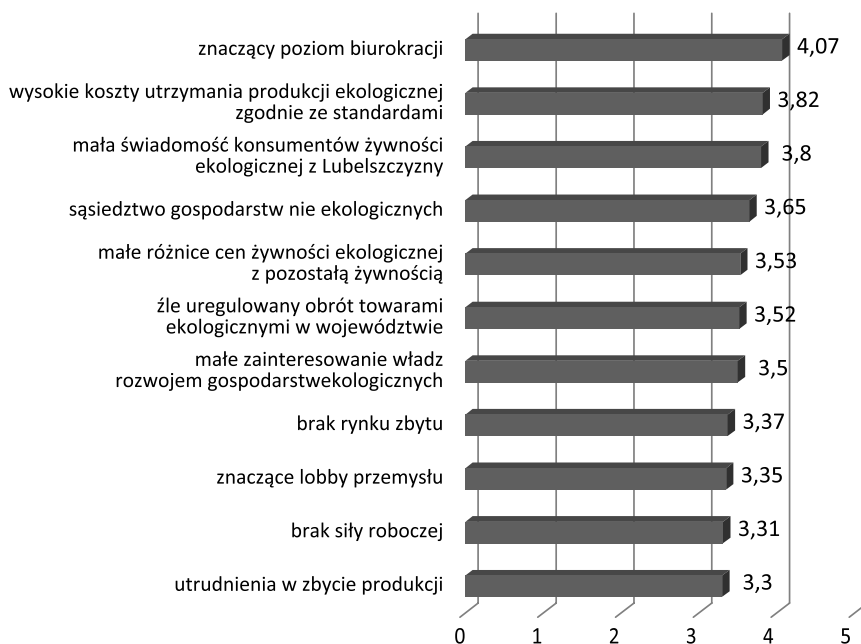
Wyższy poziom cen żywności ekologicznej może być postrzegany zarówno jako szansa rozwojowa tego rynku, jak też i bariera. Wyższe ceny są wynikiem tego, iż⁴³⁶:

- produkcja prowadzona metodami ekologicznymi daje w efekcie niższe o ok. 20% plony,
- wydajność produkcji zwierzęcej jest znacznie niższa,
- tego typu produkcja generuje wyższe koszty, związane między innymi z większymi nakładami pracy,
- zarówno produkcja, jak i przetwórstwo metodami ekologicznymi wiąże się z wysokimi kosztami kontroli i certyfikacji,

⁴³⁶ M. Miśniakiewicz, J. Ptasieńska, Przeobrażenia na rynku żywności ekologicznej w Polsce, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, 834, 2009, s. 137.

- poziom dystrybucji i rozwinięcie rynku żywności ekologicznej łączą się z wysokimi marżami pośredników.

Wykres 7.6. Ocena uwarunkowań i czynników utrudniających rozwój badanych gospodarstw

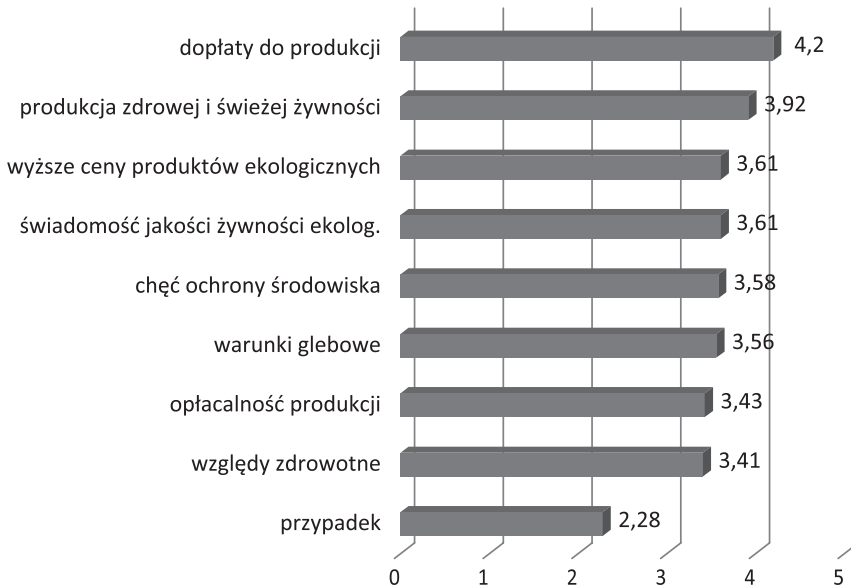
Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało czynnik w bardzo niskim stopniu stanowiący utrudnienie, zaś 5 czynnik w bardzo wysokim stopniu stanowiący utrudnienie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Corocznie rosnąca liczba producentów ekologicznych wskazuje na ciągłe zainteresowanie tym obszarem produkcji rolniczej. Według stanu na dzień 31 grudnia 2013 liczba producentów ekologicznych w zakresie produkcji rolnej wynosiła 26.598 i była wyższa o 3,7% w porównaniu z rokiem 2012⁴³⁷.

Czynników wpływających na podejmowanie decyzji rolników o przejściu na produkcję ekologiczną jest wiele. Rolnicy, oceniając wybrane uwarunkowania w skali od 1 do 5 (gdzie 1 oznaczało uwarunkowanie zdecydowanie najmniej wpływające na decyzję o przestawieniu się na produkcję ekologiczną, zaś 5 – zdecydowanie najbardziej wpływające), wskazali, iż najistotniejszym czynnikiem są efekty ekonomiczne. W opinii producentów biorących udział w badaniu ankietowym zdecydowanie najistotniejsze są czynniki finansowe, związane z otrzymywanymi dopłatami do produkcji – średnia ocen jego ważności kształtowała się na poziomie 4,2, przy odchyleniu standardowym 0,93, wykres 7.7.

⁴³⁷ Opracowanie własne na podstawie danych statystycznych Inspekcji Jakości Handlowej Artykułów Rolno- Spożywczych; <http://www.ijhar-s.gov.pl/>.

Wykres 7.7. Ocena wpływu poszczególnych powodów przestawienia się na produkcję ekologiczną

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało czynnik zdecydowanie nie wpływający na decyzję o przestawieniu się na produkcję ekologiczną, zaś 5 – czynnik zdecydowanie wpływający na decyzję o przestawieniu się na produkcję ekologiczną.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Kolejnym istotnym czynnikiem ekonomicznym jest uzyskanie wyższych cen produktów ekologicznych. Producenci żywności ekologicznej z obszarów przyrodniczo cennych wskazali, iż był to jeden z bardziej znaczących powodów przestawienia produkcji rolniczej na ekologiczną (średnia 3,61; odchylenie standardowe 0,64). Jest to czynnik znaczący, bo, jak wskazują badania przeprowadzone przez W. Łuczka-Bakułę, J. Smoluk-Sikorską w roku 2009 w 34 sklepach⁴³⁸ zlokalizowanych w Poznaniu, obejmujące łącznie 57 produktów, w tym warzywa i owoce, ceny detaliczne ekologicznych owoców i warzyw były wyższe od cen produktów konwencjonalnych. Różnice cenowe były bardzo duże i mieściły się w przedziale od 34% do 324%. Najwyższe różnice wystąpiły w przypadku produktów charakteryzujących się stosunkowo niską ceną (np.: cebula, buraki czerwone). Średnie różnice cenowe dla wszystkich badanych produktów wynosiły 161%⁴³⁹.

Badania na temat funkcji prorozwojowej rolnictwa ekologicznego względem obszarów wiejskich prowadzone w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi realizowane w postaci wywiadów indywidualnych (28) oraz grupowych (7), wskazały,

⁴³⁸ 10 sklepów specjalistycznych, 7 wielkopowierzchniowych sieci detalicznych, oferujących żywność ekologiczną, 17 sklepów konwencjonalnych.

⁴³⁹ W. Łuczka-Bakuła, J. Smoluk-Sikorska, Poziom cen ekologicznych owoców i warzyw a rozwój rynku żywności ekologicznej, *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*, 55 (4), 2010, s. 13.

iż rolnicy przedstawiali dwa rodzaje motywacji zaangażowania w rolnictwo ekologiczne. Po pierwsze były to motywy związane z kalkulacją ekonomiczną, a po drugie – motywy ideologiczno-społeczne⁴⁴⁰. Do czynników o charakterze ideologiczno-społecznym można zaliczyć świadomość wyższej jakości żywności ekologicznej, czy też względy zdrowotne. Znacząca część respondentów wskazywała, iż produkcja ekologiczna umożliwia im oraz wszystkim członkom gospodarstwa domowego spożywanie zdrowej żywności.

Kwestie zdrowotne są szeroko postulowane i zaznaczane w dokumentach systematyzujących produkcję ekologiczną. Jednym z celów produkcji ekologicznej jest „dążenie do produkowania szerokiej gamy produktów spożywczych i innych produktów rolnych, zaspokajających zapotrzebowanie klientów na towary produkowane przy wykorzystaniu procesów niestanowiących zagrożenia dla środowiska, zdrowia ludzi, zdrowia roślin ani dla zdrowia i dobrostanu zwierząt”⁴⁴¹. Rolnicy świadomi są zarówno istoty dbałości o wysoką jakość żywności ekologicznej, jak i jej wpływu na zdrowie. Były to w ich ocenie znaczące powody wpływające na decyzje rozpoczęcia tego rodzaju produkcji. Obydwa czynniki zostały ocenione powyżej średniej, jako ważne w motywowaniu do przestawienia produkcji rolniczej – wykres 7.7.

Produkcja ekologiczna jest systemem produkcji żywności, który łączy korzystne dla środowiska praktyki, znaczące zróżnicowanie biologiczne, ochronę zasobów naturalnych, dbanie o dobrostan⁴⁴². Rolnicy dostrzegają aspekt związany z możliwościami ochrony środowiska dzięki prowadzonej produkcji rolniczej, zgodnie z zasadami produkcji ekologicznej. Średnia ocena ważności czynnika, jakim jest chęć ochrony środowiska, wyniosła 3,58, przy odchyleniu standardowym 0,96. Jest to czynnik, który został oceniony wyżej jako motywujący do przestawienia się na produkcję ekologiczną, w porównaniu z uwarunkowaniami wynikającymi z opłacalności produkcji (średnia 3,43; odchylenie standardowe 1,23).

Zdecydowana większość respondentów wskazuje, iż korzyści z prowadzenia produkcji rolniczej to w głównej mierze poprawa sytuacji finansowej. Wiąże się ona z możliwością otrzymania środków finansowych uzyskiwanych w ramach pakietu rolnośrodowiskowego, a także z osiąganymi wyższymi cenami ze sprzedaży produkcji rolniczej (80% wskazań). Wśród innych korzyści respondenci wymieniali także możliwość dbania o środowisko naturalne (20%), możliwość produkcji zdrowej żywności (20%), która przeznaczana jest także do konsumpcji w gospodarstwie domowym. Rolnicy zwracali również uwagę, iż ta forma produkcji rolniczej daje im satysfakcję i zadowolenie z pracy, a także świadomość dostarczania wysokiej jakości żywności.

Szansą dalszego rozwoju produkcji ekologicznej jest promocja rolnictwa ekologicznego poprzez uwypuklanie jego zdrowotnych i środowiskowych korzyści. Dla

⁴⁴⁰ Rolnictwo ekologiczne czynnikiem rozwoju lokalnego – analiza wybranych przypadków, IRWiR PAN, Warszawa 2013, s.18, 126-127.

⁴⁴¹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91, art. 3.

⁴⁴² B. Mickiewicz, D.K. Zuzek, Zasady wsparcia rozwoju gospodarstw ekologicznych po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych, 54, 2012, s. 12.

dalszego rozwoju i ekspansji polskiej żywności ekologicznej na rynkach europejskich niezbędne jest doradztwo wśród producentów na temat zarówno zakresu produkcji ekologicznej, jak i zasad funkcjonowania rynku Unii Europejskiej.

Rozdział VIII

Działalność agroturystyczna jako szansa wykorzystania walorów środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych

Agroturystyka jest formą działalności, która łączy w sobie wszystkie istotne cechy koncepcji zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju. Stwarza możliwość wykorzystywania walorów środowiskowych obszarów wiejskich przy jednoczesnym korzystnym oddziaływaniu na aspekty społeczno-ekonomiczne mieszkańców. Pozwala bowiem na aktywizację członków gospodarstwa domowego, wpływa na podnoszenie się poziomu dochodów gospodarstwa, a także dochodów innych członków społeczności lokalnej (w sytuacji, gdy gospodarstwo zatrudnia dodatkowe zasoby siły roboczej). W dłuższej perspektywie może oddziaływać także na zmiany demograficzne zachodzące na obszarach wiejskich.

Poziom dochodów osiąganych z tytułu prowadzenia usług agroturystycznych wskazuje, iż dla większości gospodarstw domowych jest to typowa działalność dodatkowa, mająca stanowić uzupełniające źródło dochodów. Przemawia za tym również fakt, iż w zdecydowanej większości gospodarstw wystąpiła niewielka skala działań i inwestycji realizowanych dla budowy pozycji gospodarstwa na tle konkurencji. Wykorzystywanie potencjału środowiskowego, a także majątku, jaki już jest w posiadaniu gospodarstw domowych, pozwala na realizację funkcji turystycznej przez gospodarstwa, co wpływa pozytywnie na realizację wielofunkcyjnego rozwoju wsi.

1. Agroturystyka jako forma wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich

Zachodzące na początku lat 90. przemiany społeczno-gospodarcze spowodowały niekorzystne zmiany na wsi. Szczególnie dotkliwie odczuwalne było ubożenie społeczeństwa związane z tym, iż osiągnięte dochody z tytułu prowadzenia działalności rolniczej nie pokrywały wydatków gospodarstw domowych. W wyniku tego niezbędne były działania związane z poszukiwaniem alternatywnych źródeł dochodów. Niebagatelną rolę w aktywizacji rolników odegrali doradcy, którzy zachęcali i wspomagali w podejmowaniu działalności z zakresu świadczenia usług turystycznych⁴⁴³.

⁴⁴³ I. Kurtyka, Stan aktualny i perspektywy rozwoju agroturystyki na Dolnym Śląsku na tle Polski, Studia i Raporty IUNG-PIB, 15, 2009, s. 115.

Realizacja celów koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich wiąże się także z zagadnieniem zrównoważonej turystyki. Tezy i założenia koncepcji zrównoważonej turystyki zostały sformułowane w trakcie obrad Światowej Konferencji na ten temat. Konferencja miała miejsce w 1995 roku w Hiszpanii, jej efektem była Lanzarocka Karta Zrównoważonej Turystyki 1995⁴⁴⁴. W jej treści podkreślono, iż rozwój turystyki powinien być oparty na kryteriach zrównoważonego rozwoju. Jest to jednoznaczne z faktem, że musi być ekologiczny, zintegrowany ze środowiskiem naturalnym, ekonomicznie wykonalny oraz etycznie i społecznie akceptowalny dla lokalnych społeczności⁴⁴⁵. Zważając na bariery zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich można zaobserwować, iż turystyka wiejska (w tym agroturystyka) jest jedną z najbardziej skutecznych metod ożywiania społeczno-gospodarczego wsi poprzez rozszerzanie jej funkcji turystycznych⁴⁴⁶.

Obszary przyrodniczo cenne stanowią cele podróży turystycznych cieszące się coraz większym zainteresowaniem. Wynika to między innymi z ich zdecydowanie wyższej atrakcyjności, na którą wpływ ma wiele elementów związanych z walorami turystycznymi oraz infrastrukturą turystyczną i paraturystyczną. Elementy te są określane mianem potencjału turystycznego⁴⁴⁷. Walory turystyczne współtworzą walory przyrodnicze oraz działania antropogeniczne. W przypadku obszarów przyrodniczo cennych szczególnie ważne są walory przyrodnicze, które charakteryzują się związkiem ze środowiskiem przyrodniczym. Stanowią je: klimat, krajobraz, rzeźba terenu, elementy flory i fauny, zbiorniki wodne. W wyniku ingerencji człowieka powstają parki narodowe, krajobrazowe, ogrody botaniczne – stanowią one również walory przyrodnicze⁴⁴⁸. Walory turystyczne wpływają zarówno na popyt, jak i na podaż turystyczną. Są często swoistym „magnesem” przyciągającym turystów, stanowią czynnik wpływający stymulująco na rozwój infrastruktury turystycznej⁴⁴⁹.

Turystyka wiejska pełni szereg funkcji. Wśród nich należy szczególnie zwrócić uwagę na występowanie wyraźnych związków pomiędzy ekologią, środowiskiem naturalnym a turystyką wiejską. Efektami takich związków jest „ochrona i popularyzacja walorów przyrody i krajobrazu, zachowanie wartości kulturowych, poprawa bytu ludności wiejskiej”⁴⁵⁰.

Wraz ze wzrostem świadomości ekologicznej i potrzebą obcowania z przyrodą zmieniają się tendencje, zarówno w turystyce światowej, jak i krajowej. Zdecydowa-

⁴⁴⁴ A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010, s. 32.

⁴⁴⁵ J. Leśniak, *Ekohotel SPA jako element zrównoważonej turystyki w Szwecji*, *Journal of Management and Finance*, 4 (1), 2012, s. 420.

⁴⁴⁶ I. Sikorska-Wolak, *Kształtowanie funkcji turystycznych obszarów wiejskich – potrzeby i możliwości*, [w:] I. Sikorska-Wolak (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 33.

⁴⁴⁷ M. Borkowska-Niszczota, *Ocena składników potencjału konkurencyjności turystycznej obszarów przyrodniczo cennych województwa podlaskiego*, *Ekonomia i Zarządzanie*, 6 (1), 2014, s. 312.

⁴⁴⁸ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002, s. 76

⁴⁴⁹ A. Balińska, A. Sieczko, J. Zawadka, *Wybrane problemy rozwoju turystyki*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013, s. 120.

⁴⁵⁰ S. Krasowicz, *Relacje człowiek-środowisko przyrodnicze...*, dz. cyt., s. 25.

nie częściej najbardziej atrakcyjne turystycznie stają się tereny wiejskie o wysokich walorach przyrodniczych, krajobrazowych, kulturowych i wypoczynkowych⁴⁵¹.

Wśród uwarunkowań oddziałujących na rozwój turystyki wiejskiej wymienić należy dwie grupy czynników. Po pierwsze, są to czynniki wyznaczające rozwój szeroko rozumianej turystyki, wśród których znajdują się: siła nabywcza konsumentów oraz potrzeby turystyczne, urbanizacja, atrakcyjność turystyczna, rozwój ośrodków i sieci transportowych, rozwój systemów przepływu informacji, rozwój i zmiany w systemie noclegowej infrastruktury turystycznej. Drugą grupę stanowią uwarunkowania wyznaczające rozwój głównie turystyki wiejskiej (w tym agroturystyki). Tworzą je: charakter rolnictwa, przemiany zachodzące na polskiej wsi, uregulowania prawne, aktywność instytucji edukacyjno-doradczych, system wsparcia finansowego, rola i miejsce turystyki w dokumentach strategicznych, dywersyfikacja ofert w ramach turystyki wiejskiej⁴⁵².

2. Charakterystyka badanych gospodarstw agroturystycznych

Wśród gospodarstw domowych prowadzących działalność agroturystyczną na obszarach przyrodniczo cennych średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wyniosła 12,36 ha (odchylenie standardowe 16,17).

Działalność turystyczna jest obszarem aktywności, który podlega sezonowości. Wśród gospodarstw biorących udział w badaniu, 70% podmiotów to jednostki charakteryzujące się całoroczną działalnością. W pozostałych przypadkach usługi turystyczne świadczone są głównie w okresie letnim.

Tabela 8.1. Charakterystyka badanych gospodarstw agroturystycznych

Liczba miejsc noclegowych w:	Średnia	Odchylenie standardowe
• domu gospodarza	9,17	5,26
• w oddzielnym budynku mieszkalnym	16,0	15,85
Liczba pokoi gościnnych w:		
• domu gospodarza	3,75	1,96
• w tym z oddzielną łazienką	2,44	1,61
• oddzielnym budynku mieszkalnym	3,68	4,94
• w tym z oddzielną łazienką	3,35	5,27

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Jednym z mierników wielkości gospodarstwa prowadzącego działalność agroturystyczną jest liczba miejsc noclegowych oraz liczba pokoi gościnnych. Wśród badanych gospodarstw średnia liczba miejsc noclegowych w domu gospodarza

⁴⁵¹ M. Jalinik, Rozwój turystyki zrównoważonej na obszarze przyrodniczo-krajobrazowym Natura 2000 w Haćkach, [w:] K. Michałowski (red.), Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011, s. 96.

⁴⁵² A. Balińska, I. Sikorska-Wolak, Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 31-32.

oraz w oddzielnym budynku mieszkalnym wynosiła odpowiednio: 9,17 (odchylenie standardowe 5,26), 16,0 (odchylenie standardowe 15,85). O standardzie kwatery decyduje również fakt posiadania pokoi z łazienkami. Średnia liczba pokoi w domu właściciela wynosiła 3,75 (odchylenie standardowe 1,96), zaś w oddzielnym budynku mieszkalnym 3,68 (odchylenie standardowe 4,94) – tabela 8.1.

Ceny noclegów w zależności od standardu pokoi kształtowały się w granicach 30-50 zł za dobę. W gospodarstwach oferujących wyżywienie całodzienne średnia cena usługi wynosiła 40zł (odchylenie standardowe 15,80).

Prowadzenie działalności agroturystycznej stawia przed gospodarstwami szereg wyzwań. Wśród nich należy szczególnie wskazać potrzebę tworzenia takiej oferty turystycznej, która mogłaby być atrakcyjna dla potencjalnych klientów. Przygotowując produkt, dostawcy usług turystycznych, jakimi są gospodarstwa domowe, muszą wskazać atrakcje i usługi świadczone w gospodarstwie.

Tabela 8.2. Atrakcje/ usługi znajdujące się w ofercie turystycznej oraz forma odpłatności za nie (w %)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa oferujące	Forma odpłatności	
		usługa wliczona w koszt pobytu	usługa za dopłatą
ognisko, grill	89,5	93,1	6,9
kuchnia do użytku turystów	86,8	92,9	7,1
plac zabaw dla dzieci	69,4	95,5	4,5
całodzienne wyżywienie	56,8	30,0	70,0
wędkowanie	50,0	60,0	40,0
pole namiotowe, camping	48,6	81,3	18,7
imprezy plenerowe	40,5	72,7	27,3
boisko np. do siatkówki	33,3	90,0	10,0
usługi przewodnickie	32,4	66,7	33,3
przejażdżki bryczką, saniami	32,4	40,0	60,0
staw rybny z możliwością wędkowania	30,6	50,0	50,0
organizacja spływów kajakowych	24,3	14,3	85,7
jazda konna	21,6	28,6	71,4
praca/pomoc w gospodarstwie	20,0	100,0	0,0
organizacja konferencji	13,5	33,3	66,7
możliwość nauki lokalnego rzemiosła	8,3	100,0	0,0
sauna	5,4	100,0	0,0
wypożyczenie sprzętu sportowego			
rower	63,9	65,0	35,0
kajak	14,3	100,0	0,0
narty	5,7	100,0	0,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wśród atrakcji i usług, jakie oferują badane gospodarstwa, najczęściej znalazły się: kuchnia do użytku gości (86,8%), ognisko/grill (89,5%), plac zabaw dla dzieci (69,4%) oraz całodzienne wyżywienie (56,8%). W przypadku pozostałych usług i atrakcji turystycznych odsetek gospodarstw oferujących je kształtował się poniżej 50%. Wśród sprzętów sportowych oferowanych gościom zdecydowanym faworytem jest rower. Znalazł się on w wyposażeniu 55% gospodarstw agroturystycznych – tabela 8.2.

Analizując poziom atrakcyjności gospodarstw agroturystycznych w badanych obszarach oferowanych atrakcji i usług można zastanowić się, z czego wynika niski odsetek gospodarstw oferujących poszczególne z nich. W niektórych przypadkach można przypuszczać, że czynnikiem jest bariera finansowa związana z zakupem odpowiednich elementów wspomagających świadczenie usług (np.: sauna, bryczka). Jednakże warto zwrócić uwagę, iż unowocześnianie oferty gospodarstwa jest narzędziem budowania jego przewagi konkurencyjnej. Rozszerzanie oferty nie tylko o usługi w zakresie sauny, ale także SPA czy wellness jest coraz częściej wykorzystywane w gospodarstwach agroturystycznych. M. Prochorowicz i A. Sammel wskazały, iż rozwiązania takie stosowane w gospodarstwach agroturystycznych w województwie zachodniopomorskim stanowią pewnego rodzaju dodatkową atrakcję wśród turystów⁴⁵³.

Innym powodem ograniczonej oferty turystycznej są możliwości, jakie stwarza infrastruktura i środowisko naturalne znajdujące się w najbliższym otoczeniu gospodarstwa (organizacja spływów kajakowych, wędkowanie). Zastanawiające natomiast jest małe zaangażowanie w przypadku oferowania atrakcji i usług, które nie wymagają znaczących nakładów finansowych, takich jak: ognisko/grill, plac zabaw dla dzieci, pole namiotowe/camping, boisko np. do siatkówki, praca/pomoc w gospodarstwie. Analizując chociażby atrakcję „praca/pomoc w gospodarstwie” – jest to atrakcja, która może stać się wiodącym produktem gospodarstw, wyróżniać je na konkurencyjnym rynku usług agroturystycznych.

W wielu przypadkach można dostrzec niewykorzystanie w pełni potencjału, który istnieje w tych podmiotach. Należałoby się zastanowić, z czego to wynika: czy z niechęci gospodarzy do rozwoju, wprowadzania zmian, czy też z braku wiedzy w tym zakresie. Wiedzy, którą należałoby poszerzać i zdobywać, między innymi poprzez uczestnictwo w różnego rodzaju szkoleniach, a nawet dzięki rozmowie z doradcą w ośrodku doradztwa rolniczego.

Prowadzenie działalności turystycznej, a szczególnie świadczenie usług agroturystycznych, powinno wiązać się z wykreowaniem produktu, który zachęcałby do powrotu w odwiedzane miejsca. Działaniem, które temu sprzyja, jest odpowiednia polityka cenowa. Wśród atrakcji i usług oferowanych przez gospodarstwa agroturystyczne biorące udział w badaniu ankietowym można zaobserwować, iż znacząca część świadczy je za dodatkową opłatą. Nasuwa się pytanie, czy korzystanie z boiska, kuchni, placu zabaw, ogniska wymaga dodatkowych opłat i czy tego rodzaju usługi nie powinny stanowić elementu dodatkowego.

⁴⁵³ M. Prochorowicz, A. Sammel, SPA i wellness jako dodatkowy produkt noclegowej bazy turystycznej, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, Nr 784. Ekonomiczne problemy turystyki, 3 (23), 2013, s. 69-71.

Należy także zwrócić uwagę, iż planując działalność agroturystyczną usługodawcy powinni podejmować decyzje, czy oferowany produkt kierują do wszystkich zainteresowanych wypoczynkiem na wsi, czy też do specjalnych grup klientów⁴⁵⁴. W przypadku badanych gospodarstw agroturystycznych uwidacznia się tendencja do precyzowania oferty skierowanej do zróżnicowanej grupy odbiorców.

Atrakcyjna oferta wpływa na liczbę turystów, jak również na okres ich pozostawania w gospodarstwie. Średnia liczba turystów korzystających z oferty badanych gospodarstw w roku 2012 wyniosła 93,79 osoby (odchylenie standardowe 80,52). Średnia liczba udzielonych noclegów zaś wynosiła 160 sztuk (odchylenie standardowe 670,09).

Turyści odwiedzający badane gospodarstwa agroturystyczne z gmin przyrodniczo cennych w zdecydowanej większości to Polacy. Średnia liczba turystów zagranicznych w roku 2012 kształtowała się na poziomie 10,45 (odchylenie standardowe 17,46). Głównie byli to goście z Niemiec (9 wskazań), Wielkiej Brytanii (4 wskazania), Francji (3 wskazania), Włoch (3 wskazania), a także Szwecji, Słowacji, Norwegii, Danii (po jednym wskazaniu). Warto zaznaczyć, iż gospodarstwa agroturystyczne cieszyły się również zainteresowaniem gości zza wschodniej granicy Polski. Respondenci wskazali bowiem, iż w 2012 roku wśród turystów ich odwiedzający byli mieszkańcy Białorusi (2 wskazania) oraz Ukrainy (4 wskazania). W opinii kierujących gospodarstwami liczba turystów zagranicznych w ostatnich dwóch latach nie zmieniła się (70%), jedynie 17% respondentów było zdania, iż zwiększyła się, zaś pozostali zdecydowanie odczuli spadek zainteresowania.

Analizując miejsce zamieszkania turystów odwiedzających gospodarstwa z uwzględnieniem województw można zaobserwować, iż dominują wśród nich mieszkańcy woj. mazowieckiego (24 wskazania), małopolskiego (12 wskazań), śląskiego (11 wskazań) oraz lubelskiego (9 wskazań). Wśród mieszkańców innych województw korzystających z usług gospodarstw respondenci wymienili województwa: podlaskie (3 wskazania), pomorskie (3 wskazania), dolnośląskie (3 wskazania), świętokrzyskie (3 wskazania), łódzkie (2 wskazania), wielkopolskie (2 wskazania), podkarpackie (1 wskazanie) oraz małopolskie (1 wskazanie). Uzyskane dane wskazują, iż oferta gospodarstw może cieszyć się zainteresowaniem mieszkańców zróżnicowanych obszarów Polski, jednakże znaczącym problemem jest dotarcie z nią do szerszej grupy odbiorców. W opinii usługodawców popyt na świadczone przez nich usługi turystyczne w ciągu ostatnich dwóch lat wzrósł (28,2%). Jedynie niespełna 3% respondentów świadczących usługi agroturystyczne odczuło spadek zainteresowania ze strony klientów. Warto również zauważyć, iż usługi agroturystyczne są obszarem usług, w przypadku których możemy mówić o lojalności klientów. W blisko 35% gospodarstw ponad połowa gości to stali klienci gospodarstw, korzystający ze świadczonych usług systematycznie. Również M. Czerwińska-Jaśkiewicz przeprowadzająca badania wśród 777 klientów gospodarstw agroturystycznych wskazuje na lojalność względem tej formy wypoczynku. W uzyskanych przez nią wynikach 85% badanych zadeklarowało, że wcześniej korzystali z usług agrotury-

⁴⁵⁴ B. Kutkowska, Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Sudetach, IRWiR PAN, Studia i monografie nr 2/2007, Warszawa 2007, s. 49.

stycznych⁴⁵⁵. Fakt lojalności odnośnie do formy odpoczynku wakacyjnego nie zawsze przedkłada się na lojalność względem kwatery agroturystycznej. Na tego rodzaju lojalność wpływać może wysoki standard świadczonych usług.

Zainteresowanie gości przekłada się na poziom osiąganych przez gospodarstwa dochodów. Ponad 40% respondentów oceniło, iż dochody ze świadczonych przez gospodarstwo usług agroturystycznych w ostatnich 2 latach zwiększyły się. Jedynie niespełna 3% było zdania, iż dochody w ich gospodarstwie zmniejszyły się.

3. Determinanty rozwoju działalności agroturystycznej

Z reguły działalność agroturystyczna podejmowana jest przez małe gospodarstwa położone na obszarach atrakcyjnych turystycznie lub na terenach o nie dość korzystnych warunkach produkcyjnych oraz chronionych, na których działalność produkcyjna jest ograniczana wymogami środowiskowymi. Działalność ta ma istotne znaczenie dla aktywizacji zawodowej oraz rozwoju obszarów wiejskich⁴⁵⁶. Rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną ocenili uwarunkowania, które wpłynęły na ich decyzję o rozpoczęciu tej formy działalności. Ankietowani oceniali poszczególne czynniki w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo mały wpływ czynnika na decyzje o działalności agroturystycznej, zaś 5 – bardzo duży wpływ. Otrzymane wyniki badań wskazują, iż głównym czynnikiem motywującym do tego rodzaju aktywności jest chęć pozyskania dodatkowych źródeł dochodów gospodarstwa domowego, w opinii respondentów był to czynnik najistotniejszy – średnia 4,56, odchylenie standardowe 0,83.

⁴⁵⁵ M. Czerwińska-Jaśkiewicz, Marketing w agroturystyce. Ujęcie segmentacyjne, Difin, Warszawa 2013, s. 113-114.

⁴⁵⁶ B. Jeżyńska, Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne, Biuro Analiz i Dokumentacji, Kancelaria Senatu, Warszawa 2014, s. 12.

Tabela 8.3. Ocena wpływu poszczególnych czynników na podjęcie działalności agroturystycznej

Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodów (zasilenie budżetu domowego)	4,56	0,83
wolne pokoje (warunki lokalowe)	4,35	0,78
atrakcyjne położenie	4,27	0,87
położenie w regionie turystycznym	4,26	1,00
potrzeba kontaktów z ludźmi	3,91	1,03
popyt na noclegi	3,84	0,88
brak pracy, innych możliwości zatrudnienia	3,76	0,81
życie w zgodzie z naturą	3,63	1,12
hobby, własne zainteresowania	3,55	0,95
wykorzystanie lokalnych zasobów	3,54	1,23
zachęta doradcy rolnego/władz gminy	3,32	1,24
możliwość skorzystania z funduszy UE	3,30	1,23
uboga baza noclegowa w gminie	3,26	0,92
przykład udanego przedsięwzięcia turystycznego w sąsiedztwie	3,16	1,28
sprzyjający system podatkowy	3,10	1,04
zajmowanie się działalnością prośrodowiskową	3,05	1,20

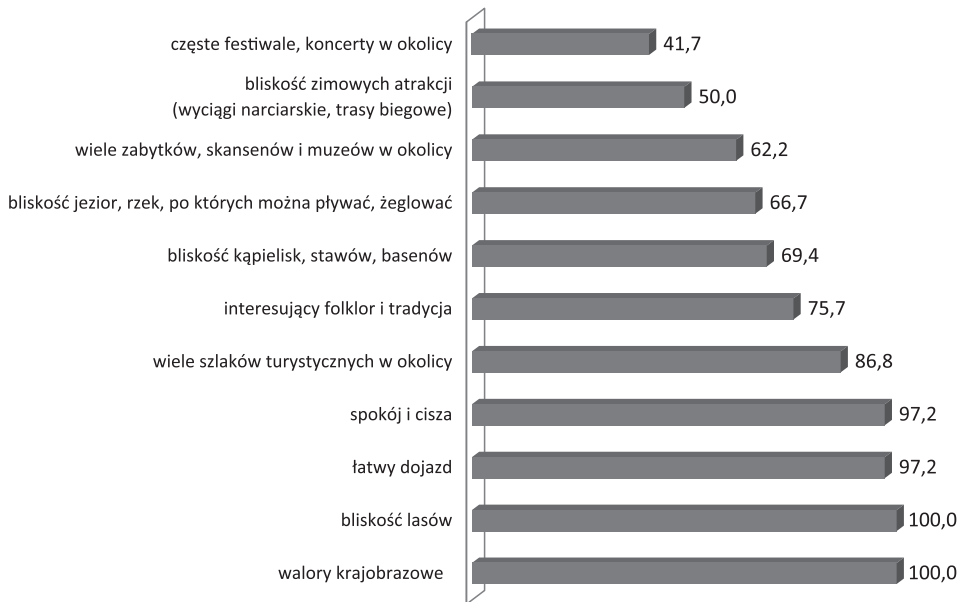
Ocena w skali od 1 do 5, gdzie: 5 oznaczało bardzo duży wpływ, zaś 1 – bardzo mały wpływ na decyzję.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Świadczenie usług turystycznych wiąże się z wykorzystaniem posiadanych budynków oraz wolnych pokoi stanowiących własność gospodarstwa domowego. Posiadanie wolnych zasobów w zakresie tego rodzaju infrastruktury jako czynnik wpływający na podjęcie decyzji o prowadzeniu działalności agroturystycznej ocenione zostało przez respondentów równie wysoko (średnia 4,35, odchylenie standardowe 0,78).

Jednym z ważnych uwarunkowań umożliwiających realizację działalności agroturystycznej, jest położenie w turystycznym regionie kraju. Czynnik ten w opinii respondentów był jednym z ważniejszych w podejmowaniu decyzji o tego rodzaju formie przedsiębiorczości (średnia 4,26, odchylenie standardowe 1,00). Aby można było mówić o atrakcyjności okolicy poza samym położeniem ważne są inne elementy podnoszące atrakcyjność. Wszyscy respondenci prowadzący działalność agroturystyczną na terenie gmin przyrodniczo cennych wyrazili opinię, iż walory krajo-
brazowe oraz bliskość lasów wpływają na atrakcyjność turystyczną ich okolic (wykres 8.1). Równie ważnym czynnikiem, który w opinii prowadzących działalność agroturystyczną wpływa na atrakcyjność gminy, jest spokój oraz cisza (97,2%), a także dostępność i różnicowanie szlaków turystycznych (86,8%).

Wykres 8.1. Czynniki i walory wpływające na atrakcyjność turystyczną gminy w opinii badanych (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Zdaniem respondentów zdecydowanie mniejszy wpływ na atrakcyjność turystyczną mają atrakcje o charakterze rozrywkowym, np.: festiwale, koncerty w najbliższej okolicy. Jedynie ponad 40% respondentów było zdania, iż jest to czynnik podnoszący atrakcyjność turystyczną okolicy. W opinii respondentów zdecydowanie większe znaczenie ma bliskość kąpielisk, stawów czy też rzek, które stwarzają możliwość aktywnego wypoczynku (wykres 8.1.). Równie ważnymi atrybutami są elementy infrastruktury, takie jak muzea, zabytki czy skanseny (62,2) oraz folklor i tradycja (75,7%).

Rolnicy świadczący usługi turystyczne dostrzegają ważność walorów środowiskowych podnoszących atrakcyjność turystyczną gminy oraz najbliższej okolicy jako uwarunkowanie wpływające na decyzje turystów.

W celu oceny wpływu wybranych czynników oraz walorów środowiskowych na wybór przez turystów oferty gospodarstwa agroturystycznego respondenci oceniali je w skali od 1 do 5, gdzie 1 wskazywało na zdecydowany brak wpływu, zaś 5 – na zdecydowanie duży wpływ czynnika. Należy zauważyć, iż w opinii usługodawców wszystkie analizowane uwarunkowania miały duży wpływ na konsumentów usług. Jednakże zdecydowanie najistotniejsze są walory przyrodnicze oraz krajobrazowe, średnia ocena ważności tych czynników wynosiła 4,94 (odchylenie standardowe 0,22) – tabela 8.4.

Tabela 8.4. Ocena wpływu poszczególnych czynników i walorów na decyzje turystów w wyborze oferty gospodarstwa w opinii respondentów

Wyszczególnienie	Średnia	Odchylenie standardowe
przyroda, krajobraz	4,94	0,22
cisza, spokój, wolniej płynący czas	4,92	0,27
życzliwi ludzie, okoliczni mieszkańcy	4,84	0,36
przyjazna, domowa atmosfera, gościnność gospodarzy	4,81	0,46
atrakcyjna, przystępna cena usług turystycznych	4,76	0,48
możliwość aktywnego wypoczynku	4,65	0,70
wysoki standard usług	4,56	0,60
kuchnia regionalna	4,52	0,72
walory kulturowe, zabytki	4,51	0,80

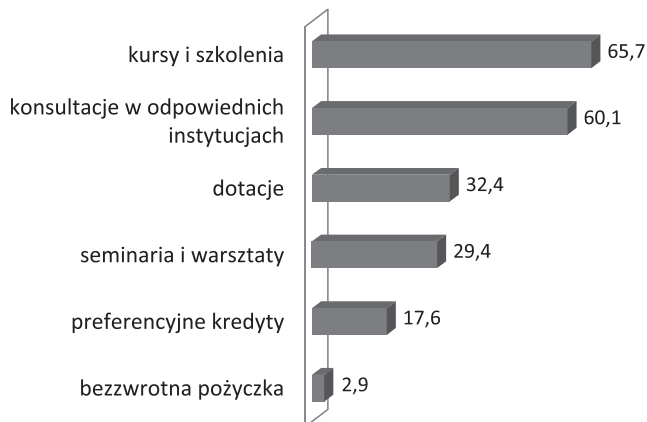
Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 5 oznaczało zdecydowanie duży wpływ, zaś 1 – zdecydowany brak wpływu na decyzję.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Z walorami środowiskowymi wiąże się także kolejny istotny czynnik – cisza i spokój, który w ocenie respondentów był również bardzo znaczącym uwarunkowaniem wpływającym na decyzje turystów o korzystaniu z oferty agroturystycznej gospodarstwa – tabela 8.4.

Realizacja wszelkiego rodzaju działalności gospodarczej, aktywności członków gospodarstwa domowego w zakresie poszukiwania nowych źródeł pozyskiwania dochodów wiąże się z różnego rodzaju problemami. Jednakże w badanej grupie gospodarstw realizujących usługi agroturystyczne, jedynie jeden respondent wskazał na wystąpienie problemów związanych z rozpoczęciem działalności agroturystycznej. Problemy te odnosiły się do braku kompetentnych pracowników w Urzędzie Gminy, którzy stanowiliby źródło wiedzy dotyczącej realizacji tego rodzaju przedsięwzięcia.

Być może dostrzeżenie problemów związanych z rozpoczęciem aktywności w tym obszarze działalności gospodarstwa wiąże się z dobrym przygotowaniem do realizowanej formy przedsiębiorczości. Blisko 70% respondentów korzystało z różnych form pomocy przed rozpoczęciem działalności agroturystycznej. Dotyczyły one głównie podnoszenia kwalifikacji oraz wsparcia finansowego.

Wykres 8.2. Wykorzystane formy wsparcia edukacyjnego i finansowego przy rozpoczęciu działalności agroturystycznej (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Ponad 65% respondentów korzystających ze wsparcia uczestniczyło w kursach oraz szkoleniach. Zainteresowaniem cieszyły się również seminaria oraz warsztaty (29,4%). Wydaje się, iż niezwykle ważnym obszarem pomocy były konsultacje, rozmowy i doradztwo w instytucjach związanych z realizacją aktywności w zakresie działalności agroturystycznej. Ponad 60% prowadzących działalność agroturystyczną, deklarujących korzystanie ze wsparcia, wskazało na ten rodzaj pomocy.

Ważnym rodzajem wsparcia w przekształcaniu działalności gospodarczej, poszerzaniu działalności rolniczej o dodatkowe obszary, jest pomoc finansowa. Ponad 30% respondentów wskazało na skorzystanie z różnego rodzaju dotacji. Dla blisko 20% badanych istotna była możliwość korzystania z preferencyjnych kredytów. Kwestie finansowe są niezwykle ważnym zagadnieniem z uwagi na to, iż zmiany, które często należało wprowadzać w budynkach mieszkalnych oraz pozostałych zasobach majątkowych gospodarstw domowych wiązały się z kosztami finansowymi niezbędnymi na modernizację czy też remonty. Zdecydowana większość świadczących usługi agroturystyczne kapitał finansowy na rozpoczęcie działalności agroturystycznej pozyskała z własnych oszczędności – 94%. Własne środki niejednokrotnie uzupełniane były z różnych innych źródeł. Najważniejszym z nich było wsparcie z projektów współfinansowanych ze źródeł Unii Europejskiej (41,3%). Trzecim, ważnym źródłem środków finansowych na rozpoczęcie działalności były pożyczki od krewnych, rodziny (34,8%). W pozostałych przypadkach liczba kierowników gospodarstw była zdecydowanie mniejsza: kredyt hipoteczny stanowił źródło finansowania działalności w 6,5% gospodarstw. Preferencyjne kredyty wskazane zostały również przez jedynie 3 gospodarstwa (6,5%).

O ile w przypadku rozpoczęcia świadczenia usług agroturystycznych respondenci nie wskazali problemów – a nawet można powiedzieć, że ich nie mieli, o tyle w trakcie prowadzenia działalności problemy te wystąpiły. Jedynie 8% badanych wskazało, iż nie spotyka się z problemami w trakcie prowadzenia działalności.

W przypadku pozostałych przedsiębiorczych kierowników gospodarstw można wskazać dostrzeganie szeregu różnorodnych problemów. Najczęściej wymieniany był mały popyt na świadczone usługi (14 wskazań – 28%). Respondenci za przyczynę małego popytu uznają dużą konkurencję (5 wskazań), a także ubożenie społeczeństwa. Dodatkowo czynnikiem powodującym małą liczbę gości jest zmienność aury, a przez to wybór przez turystów wyjazdów zagranicznych.

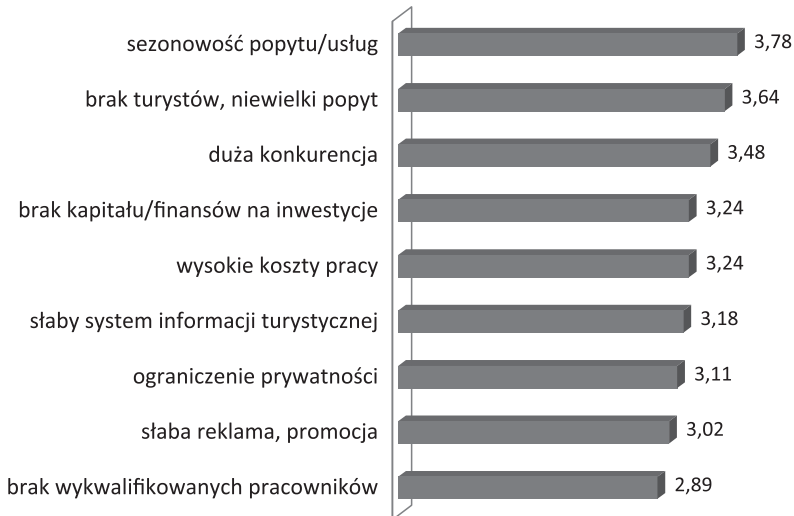
Prowadzenie działalności turystycznej wiąże się z sezonowością świadczenia usług w tym zakresie. Znacząca część badanych (10%) wskazuje, iż jest to jeden z problemów, z którym się najczęściej spotyka. Sami goście stanowią również niejednokrotnie problem w odczuciu właścicieli gospodarstw. Szczególnie w sytuacji, gdy ich uciążliwość związana jest z kłótniami, hałasem oraz nadużywaniem alkoholu (5 wskazań). Stanowi to problem nie tylko dla samych właścicieli, ale również dla najbliższego sąsiedztwa. Odczucia najbliższej społeczności, szczególnie te negatywne, stanowiły problem w opinii respondentów (2 wskazania).

Prowadzenie każdego rodzaju działalności gospodarczej związane jest ze spełnianiem norm i przepisów prawnych. Szczególnie trudne jest to w warunkach braku jasności w interpretowaniu przepisów (5 wskazań) lub też błędnego interpretowania obowiązującego ustawodawstwa (1 wskazanie). W tym celu niezbędne jest wsparcie zarówno instytucji stanowiących mikro- jak też i makrootoczenie biznesowe gospodarstw. Respondenci wskazali na biurokrację w instytucjach i urzędach powiązanych z prowadzeniem działalności gospodarczej (3 wskazania), jak również na brak pomocy ze strony Urzędu Gminy (1 wskazanie). Innym problemem w opinii respondentów jest brak jasnych i czytelnych przepisów odnoszących się do prowadzenia działalności agroturystycznej.

Innymi problemami, z jakimi borykają się przedsiębiorcy, są brak pieniędzy (2 wskazania) oraz wysokie koszty związane z prowadzeniem działalności. Te wysokie koszty w opinii badanych wynikają z kosztów zatrudniania pracowników (2 wskazania) oraz wysokich stawek podatków (5 wskazań).

Różna jest skala tych problemów w odczuciu respondentów. Usługodawcy oceniali problemy związane z prowadzeniem działalności gospodarczej w skali od 1 do 5, gdzie 1 wskazywało, iż dane zjawisko zdecydowanie nie jest problemem, zaś 5 – że jest to zdecydowanie duży problem. W opinii usługodawców najistotniejszym problemem była sezonowość popytu na usługi (średnia 3,78, odchylenie standardowe 1,10). Prawie 70% prowadzących działalność agroturystyczną wskazało, iż jest to zdecydowanie najważniejszy oraz raczej najważniejszy problem, z jakim się stykają ich gospodarstwa.

Wykres 8.3. Ocena ważności problemów związanych z prowadzeniem działalności agroturystycznej

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało „zdecydowanie nie jest to problem”, a 5 – „zdecydowanie jest to problem”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Równie ważną przyczyną problemów gospodarstw jest brak turystów. Związany może być on zarówno z sezonowością świadczenia usług, jak też z dużą konkurencją. Jednakże skala konkurencji w ocenie respondentów ma mniejsze znaczenie (średnia 3,48; odchylenie standardowe 1,04) – wykres 8.3. Wydaje się, iż jedną z metod dążenia do rozwiązania tego rodzaju problemów winno być poszerzenie kanałów dystrybucji świadczonych usług. W turystyce bowiem występują dwa kanały dystrybucji: bezpośrednie i pośrednie. Dystrybucja bezpośrednia polega na sprzedaży produktu ostatecznym konsumentom przez samego usługodawcę. Natomiast system dystrybucji pośredniej polega na zaangażowaniu różnorodnych podmiotów: organizatorów turystyki oraz pośredników. W roli pośredników występują np.: pośrednicy turystyczni, organizacje i stowarzyszenia turystyczne, ośrodki informacji turystycznej⁴⁵⁷.

Czynnikiem najmniej istotnym z punktu widzenia realizacji usług agroturystycznych jest problem z wykwalifikowanymi pracownikami. Blisko 30% badanych było zdania, że to raczej nie jest i zdecydowanie nie jest czynnikiem problematycznym. Średnia ocena ważności problemu była najniższa i wyniosła 2,89 (odchylenie standardowe 0,80). W opinii badanych ważnym problemem mającym wpływ na rozwój prowadzonej działalności jest system informacji turystycznej. Ponad 30% biorących udział w badaniach ankietowych wyraziło opinię, że słabość tego systemu jest znaczącym problemem w prowadzeniu działalności turystycznej. Informacja

⁴⁵⁷ J. Śniadek, Dystrybucja produktu turystycznego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 383, Ekonomiczne problemy turystyki, 4, 2004, s. 174-175.

turystyczna powinna być powiązana z działaniami marketingowymi o charakterze *promotion mix*. W rozwoju prowadzonej działalności przez gospodarstwa ważne wydaje się podejmowanie różnego rodzaju działań o charakterze reklamowym, promocyjnym. Jednakże zagadnienie to wydaje się być traktowanym „po macoszemu” przez usługodawców. Jedynie 28% respondentów było zdania, że słaba reklama i promocja jest dużym i bardzo dużym problemem w prowadzeniu działalności gospodarczej. Wydaje się, iż brakuje świadomości, w jaki sposób wysoki poziom podejmowanych działań promocyjnych może wpłynąć na wzrost liczby klientów. Można przypuszczać, że brak działań promocyjnych i reklamowych może być wynikiem zarówno braku wiedzy, jak również braku kapitału na inwestycje w gospodarstwie. Problemy związane z brakiem środków finansowych są piątym czynnikiem według ważności problemów związanych z prowadzeniem działalności turystycznej. Średnia wskazująca na skalę problemu w ocenie respondentów wynosiła 3,24 przy odchyleniu standardowym 0,83 (wykres 8.3). Nie poszukując przyczyn braku działań promocyjnych należy wskazać, iż 30% gospodarstw wyraziło opinię, iż nie promuje swojego gospodarstwa agroturystycznego.

Realizując działalność gospodarczą, podmioty poszukują pomocy różnego rodzaju instytucji i organizacji działających w obszarze zainteresowania, a także jednostek samorządu terytorialnego. Prowadzący poddali ocenie zaangażowanie oraz wsparcie wybranych instytucji i organizacji, które stanowią ich otoczenie. Aktywność tę oceniali w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało bardzo słabe zaangażowanie, zaś 5 – bardzo silne zaangażowanie. Przeprowadzona analiza wskazała, iż instytucją w opinii respondentów w największym stopniu aktywną w obszarze rozwoju turystyki na obszarach wiejskich są ośrodki doradztwa rolniczego (średnia 3,41; odchylenie standardowe 1,13). ODR-y od początku rozwoju agroturystyki w Polsce pełniły istotną rolę w popularyzacji idei tego rodzaju działalności. W chwili obecnej doradcy ODR przygotowują mieszkańców do rozpoczęcia świadczenia usług agroturystycznych, jak również wspomagają w opracowywaniu samej koncepcji działalności oraz wspierają jej realizację na kolejnych etapach⁴⁵⁸.

⁴⁵⁸ I. Sikorska-Wolak, K. Krzyżanowska, A.J. Parzonko, Doradztwo w zmieniającej się sytuacji..., dz. cyt., s. 96-97.

Tabela 8.5. Zaangażowanie instytucji i organizacji w rozwój turystyki w opinii prowadzących działalność agroturystyczną

Instytucje i organizacje	Średnia	Odchylenie standardowe
ośrodek doradztwa rolniczego	3,41	1,13
stowarzyszenia agroturystyczne	2,88	1,14
władze samorządowe gminy	2,86	1,18
biura i agencje turystyczne	2,80	0,98
władze samorządowe powiatu	2,72	0,93
Agencje Rozwoju Regionalnego	2,56	0,92
nadleśnictwo	2,47	0,87
park narodowy/krajobrazowy	2,38	0,96

Ocena w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznacza bardzo słabe zaangażowanie zaś 5 – bardzo silne zaangażowanie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Niepokojący jest fakt, iż w opinii rolników prowadzących działalność agroturystyczną instytucje takie jak nadleśnictwa czy też zarządzający parkami narodowymi czy krajobrazowymi nie włączają się aktywnie w rozwój turystyki na obszarach wiejskich. Rozwój funkcji turystycznych w gminach możliwy jest tylko i wyłącznie dzięki szeroko rozumianej współpracy wszystkich zainteresowanych instytucji czy też jednostek. Jednakże należy przy tym pamiętać, że niezbędne są pewne aktywności podejmowane przez poszczególne jednostki indywidualnie w celu rozpoczęcia kreowania tych funkcji. Uzyskane wyniki wskazują, iż prowadzący gospodarstwa agroturystyczne takiej aktywności nie dostrzegają. Szczególnie, że w przypadku parków narodowych czy krajobrazowych celem ich tworzenia są wysokie wartości, zarówno przyrodnicze, jak i kulturowe. Opierając się na elementach dziedzictwa kulturowego można dążyć do podnoszenia atrakcyjności turystycznej. Aktywność parków mogłaby się przejawiać na przykład w tworzeniu sieci szlaków turystycznych czy ścieżek rowerowych. Podnoszenie elementów kultury niematerialnej jest narzędziem wzrostu atrakcyjności parków. Przykładem jest Wiśnicko-Lipnicki Park Krajobrazowy, gdzie działania takie realizowane są poprzez organizowane konkursy palm wielkanocnych oraz kult św. Szymona czy św. Urszuli Ledóchowskiej⁴⁵⁹.

Równie nisko zaangażowanie w rozwój turystyki respondenci ocenili w przypadku nadleśnictw (średnia 2,47; odchylenie standardowe 0,87). Na mocy *Ustawy o lasach* stanowią one własność Skarbu Państwa i udostępnione są nieodpłatnie dla ludności⁴⁶⁰. Na ich terenie realizowane są tu różnorodne formy turystyki i rekreacji. W większości przypadków w celu zagospodarowania terenów leśnych nadleśnictwa wykorzystują różne źródła finansowania (np.: środki unijne, środki własne Lasów Państwowych), natomiast samo utrzymanie obiektów jest finansowane ze środków wypracowanych przez poszczególne nadleśnictwa w ramach gospodarki dREW-

⁴⁵⁹ B. Zawilińska, Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki w parkach krajobrazowych Karpat Polskich, Zeszyty Naukowe, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 81, 2010, s. 134.

⁴⁶⁰ Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz. U. 1991 Nr 101 Poz. 444 z późn. zm.

nem⁴⁶¹. Wolorami lasów przede wszystkim są cisza i spokój, kontakt z przyrodą czy też zdrowe powietrze. Są to walory niezwiązane bezpośrednio z inwestycjami czynionymi na ich terenie, dostrzegalnymi dla potencjalnych usługodawców. Można przypuszczać, iż z tego wynika niska ocena aktywności nadleśnictw w rozwoju turystyki w opinii respondentów.

Realizacja koncepcji rozwoju zrównoważonego, zarówno w turystyce, jak i w innej działalności człowieka, powinna obejmować wszystkie instytucje i podmioty funkcjonujące na danych jednostkach terytorialnych. Jednakże jest to niezwykle trudne do osiągnięcia z różnych przyczyn. Rolnicy prowadzący działalność agroturystyczną na obszarach przyrodniczo cennych biorący udział w badaniu wskazali na niewielkie zaangażowanie zarówno władz samorządu gminnego (średnia 2,86; odchylenie standardowe 1,18), jak i powiatowego (średnia 2,72; odchylenie standardowe 0,93) w działania mające na celu rozwój turystyki na obszarach ich gmin. Brak aktywności gmin w działaniach zmierzających do rozwoju zrównoważonego w turystyce uwidocznił się również w badaniach B. Zawilińskiej. Wskazała ona, iż jedynie 45%⁴⁶² samorządów gminnych podejmowało współpracę w dziedzinie turystyki z dyrekcjami parków krajobrazowych⁴⁶³.

Samorzady terytorialne dysponują szeregiem instrumentów, przy wykorzystaniu których mogą oddziaływać na rozwój turystyki. Z jednej strony są to kompetencje prawno-administracyjne (pozwalające na kontrolę działalności turystycznej), z drugiej zaś samorząd kształtuje warunki rozwoju gospodarki turystycznej. Może oddziaływać na rozwój turystyki poprzez politykę podatkową, subsydiowanie działalności podmiotów turystycznych, wspieranie organizacyjne oraz finansowe stowarzyszeń i organizacji turystycznych działających na terenie, planowanie rozwoju przestrzennego i zagospodarowania terenu obiektów sportowych, rekreacyjnych i turystycznych. Jednakże jego znaczącą rolą jest budowanie wizerunku gminy/powiatu przy wykorzystaniu narzędzi marketingu terytorialnego⁴⁶⁴. Z tego też powodu niepokojące jest małe zaangażowanie, w opinii usługodawców, jednostek samorządowych w działania wspierające rozwój turystyki na badanych obszarach przyrodniczo cennych

Rozwój usług agroturystycznych wiąże się z aktywnością samych usługodawców w zakresie promowania się oraz pozyskiwania klientów. Jednakże z tym łączy się aktywność wszystkich podmiotów funkcjonujących na obszarze gmin znajdujących się na obszarach przyrodniczo cennych. Celem tej aktywności powinno być umiejętne wykorzystywanie walorów środowiskowych w tworzeniu produktu turystycznego, który będzie atrakcyjny dla przyjeżdżających turystów. Ważne jest również poszukiwanie nowych możliwości, które pozwolą danym terenom na bycie konkurencyjnym względem innych (np.: turystyka militarna, historyczna).

⁴⁶¹ Z. Szkiruć, Turystyka w leśnych kompleksach promocyjnych na terenie RDLP w Białymstoku, [w:] Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej R11, Turystyka w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych, 4 (23), 2009, s. 299.

⁴⁶² Badaniami objętych było 65 samorządów gminnych w ramach karpackich parków krajobrazowych.

⁴⁶³ B. Zawilińska, Działania władz lokalnych w rozwoju turystyki w Karpackich Parkach Krajobrazowych, Prace Geograficzne, 117, 2007, s. 186.

⁴⁶⁴ J. Wyrzykowski, J. Marak (red.), Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym, Wyższa Szkoła Handlowa, Wrocław 2010, s. 202-203, 211.

4. Aktywność w prowadzeniu działalności agroturystycznej

Rozwój prowadzonej działalności wiąże się z aktywnością kierownika gospodarstwa domowego, rolnego, jak również każdego z członków gospodarstwa. W przypadku prowadzonych różnorodnych form działalności produkcyjnej czy usługowej jednym z przejawów aktywności jest udział w różnego rodzaju stowarzyszeniach, organizacjach czy grupach producenckich, marketingowych.

W przypadku prowadzenia działalności agroturystycznej istotne wydaje się członkostwo w stowarzyszeniach agroturystycznych. Stowarzyszenia agroturystyczne są to organizacje skupiające mieszkańców wsi, którzy prowadzą działalność turystyczną lub też w najbliższej przyszłości zamierzają ją rozpocząć⁴⁶⁵. W Polsce działa ponad 120 stowarzyszeń agroturystycznych⁴⁶⁶.

Część z nich zrzeszona jest w Polskiej Federacji Turystyki Wiejskiej „Gospodarstwa Gościnne”, która powstała w 1996 roku. Federacja jest organizacją, patronującą 45 lokalnym i regionalnym organizacjom stowarzyszającym obiekty turystyki wiejskiej⁴⁶⁷. Stowarzyszenia w swojej aktywności realizują następujące działania⁴⁶⁸:

- szkolenia w obszarze szeroko pojętej przedsiębiorczości,
- ustalanie, wprowadzanie i kontrola standardów jakości kwater agroturystycznych,
- analiza rynku,
- dbanie o regionalną tradycję ludową,
- krzewienie produkcji zdrowej żywności,
- doradztwo w zakresie kształtowania polityki cen,
- publikowanie i popularyzacja folderów, katalogów i przewodników,
- gromadzenie i udostępnianie informacji dotyczących ofert agroturystycznych,
- współpraca z jednostkami administracji państwowej i samorządowej.

Stowarzyszenia agroturystyczne, poza wymienionymi powyżej działaniami, zajmują się także realizacją swoich celów poprzez: współpracę zarówno z krajowymi jak i zagranicznymi stowarzyszeniami turystycznymi i agroturystycznymi, wymianę kulturową, prowadzenie działalności szkoleniowej, a także propagowanie i wdrażanie alternatywnych źródeł energii i innych działań na rzecz ochrony środowiska⁴⁶⁹. Działania te wskazują na dużą aktywność stowarzyszeń, nie tylko w obszarze skoncentrowanym jedynie na turystyce wiejskiej, ale na wszystkich aspektach funkcjonowania podmiotów na obszarach wiejskich.

⁴⁶⁵ L. Strzembicki, Instytucjonalne aspekty zarządzania turystyką wiejską w Polsce, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie, 90, 2003, s. 10.

⁴⁶⁶ A. Tokarz, Znaczenie stowarzyszeń turystycznych i ośrodków doradztwa rolniczego w rozwijaniu turystyki wiejskiej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego (Nr 383). Ekonomiczne problemy turystyki, 4, 2004, s. 187; J. Zuba, M. Zuba, Analiza stopni integracji wybranych stowarzyszeń agroturystycznych w krajowej federacji agroturystycznej, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia, LXII (1), Sectio E, 2007, s. 152.

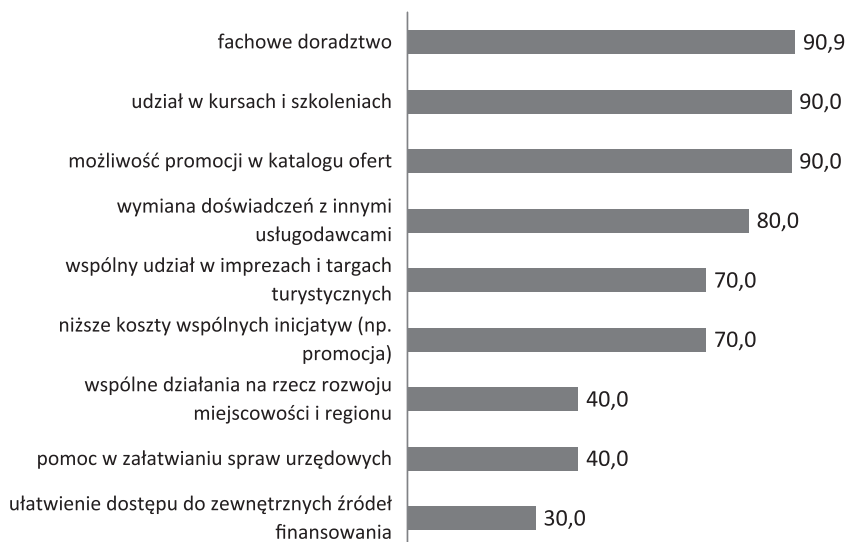
⁴⁶⁷ http://www.pftw.pl/o_federacji, dostęp z dnia 29.04.2015.

⁴⁶⁸ A. Tokarz, Znaczenie stowarzyszeń turystycznych i ośrodków..., dz. cyt., s. 187.

⁴⁶⁹ J. Zawadka, Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie (na przykładzie wybranych gmin wiejskich), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010, s. 45.

Wśród badanych rolników realizujących działalność agroturystyczną jedynie 21% zadeklarowało przynależność do stowarzyszeń agroturystycznych. Zdecydowana większość dostrzega korzyści płynące z uczestnictwa w organizacji.

Wykres 8.4. Korzyści z członkostwa w stowarzyszeniu agroturystycznym w opinii wiejskich usługodawców (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Szczególnie ważnymi korzyściami wynikającymi z członkostwa w stowarzyszeniach jest w opinii respondentów doradztwo (90%), możliwość udziału w kursach i szkoleniach (90%) oraz szansa na promowanie gospodarstwa w katalogu ofert (90%). Jednakże uczestnictwo w stowarzyszeniu nie zawsze przynosi korzyści w odczuciu respondentów. Dla zdecydowanej większości prowadzących działalność agroturystyczną i będących członkami stowarzyszeń agroturystycznych słabymi stronami uczestnictwa jest potrzeba płacenia składek (60%), konieczność podnoszenia kwalifikacji (50%), uczestnictwa w spotkaniach (40%) czy udział w targach (30%).

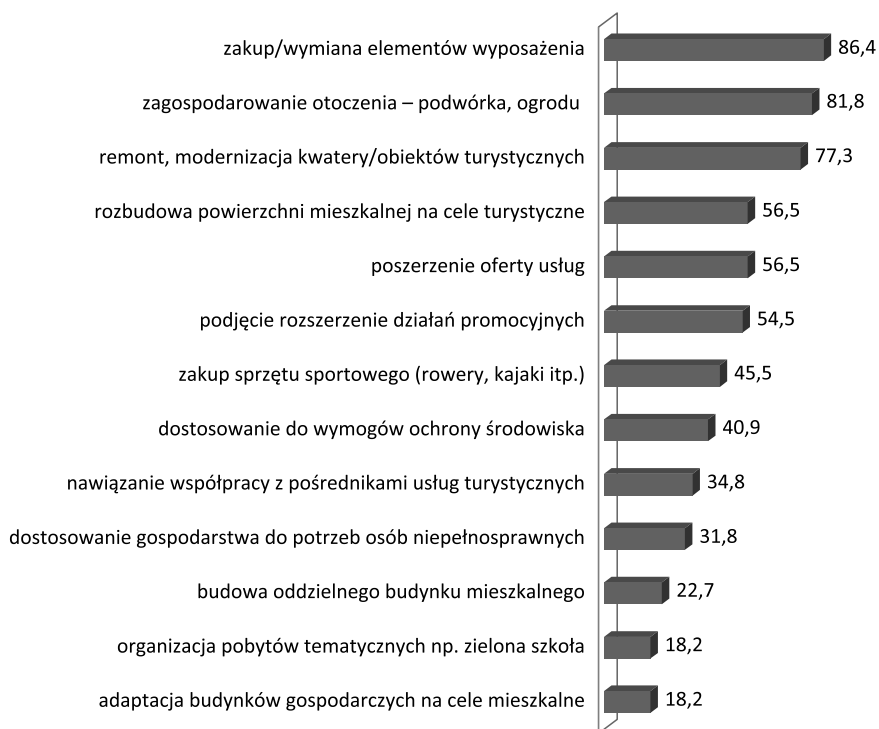
Pomimo dostrzegania szeregu korzyści z tytułu bycia członkiem stowarzyszenia można się jednak zastanawiać nad przyczynami małej aktywności gospodarstw w uczestnictwie w tego rodzaju organizacjach. Badania zrealizowane przez M. Koniusz na grupie 200 gospodarstw agroturystycznych z południa Polski zrzeszonych w stowarzyszeniach wskazują także, że nawet uczestnictwo w stowarzyszeniu nie aktywizuje do działania. Ponad 30% przebadanych przez nią respondentów nie włącza się aktywnie w działania organizacji⁴⁷⁰, co wskazuje na pewną barierę związaną z aktywnością. Dynamiczne działanie stowarzyszeń i organizacji zrzeszają-

⁴⁷⁰ M. Koniusz, Miejsce i rola stowarzyszeń agroturystycznych w rozwoju agroturystyki, [w:] I. Sikorska-Wolak (red.), Turystyczne funkcje obszarów wiejskich, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009, s. 86.

cych usługodawców związane jest z ich aktywnością i potrzebą wspólnego działania oraz współpracy. Można przypuszczać, iż kwaterydawcy nie zawsze dostrzegają istotę funkcjonowania stowarzyszeń, których celem jest promocja danego regionu, dzięki której w perspektywie czasu więcej turystów odwiedzi go.

Stworzenie atrakcyjnego i konkurencyjnego gospodarstwa agroturystycznego wiąże się z podejmowaniem działań w zakresie zarówno modernizowania miejsc noclegowych, jak i poszerzania oferty świadczonych usług. Wśród gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną na obszarach przyrodniczo cennych 46% podmiotów w okresie ostatnich 5 lat realizowało inwestycje lub podejmowało działania innowacyjne związane z prowadzoną działalnością. Zaprezentowane to zostało na wykresie 8.5.

Wykres 8.5. Inwestycje i działania realizowane w gospodarstwie w ostatnich pięciu latach (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

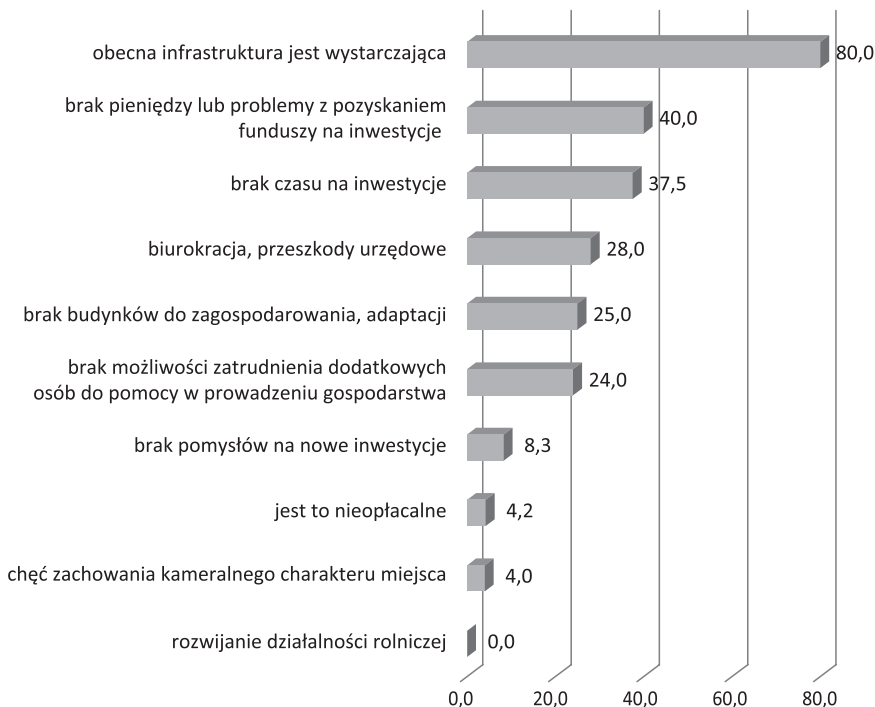
Najczęściej realizowanymi inwestycjami był zakup lub wymiana elementów wyposażenia kwatery (86,4%). Głównie były to meble stanowiące konieczny element prowadzenia działalności. Drugim, równie często podejmowanym działaniem było zagospodarowanie podwórka czy ogrodu (81,8%). Usługodawcy w celu stworzenia komfortowych warunków odpoczynku dla gości inwestowali w budowę altan, pla-

cu zabaw czy też miejsc na ognisko/grilla. Blisko 80% respondentów realizujących inwestycje w ciągu ostatnich pięciu lat wskazało, iż skoncentrowano się na remoncie lub też modernizacji obiektu świadczenia usług turystycznych.

Uwzględniając wszelkie działania realizowane przez rolników świadczących usługi agroturystyczne należy zwrócić uwagę, iż skala działań podejmowanych w celu stworzenia atrakcyjnych warunków pobytu turystom jest jednak niewielka. Realizacja tego rodzaju usług powinna wiązać się z budowaniem przewagi konkurencyjnej nad innymi gospodarstwami poprzez ciekawą, nietypową ofertę usług dodatkowych. Wyniki badań wskazują, iż jedynie niewiele ponad 50% usługodawców podejmowało działania mające na celu poszerzenie oferty usługowej, realizacja działań o charakterze promocyjnym wskazana była jedynie przez 54% respondentów.

Rozwój jakiegokolwiek działalności związany jest z realizacją ciągle nowych rozwiązań czy wprowadzaniem nowych pomysłów. Wśród gospodarstw agroturystycznych z terenu obszarów przyrodniczo cennych jedynie 20% w ostatnich dwóch latach poprzedzających badania zwiększyło skalę działalności lub też zakres oferowanych usług turystycznych. W przypadku 3% gospodarstw skala ta zmniejszyła się, zaś 77% podmiotów prowadzących usługi agroturystyczne nic w swoim gospodarstwie nie zmieniło. Można by w tym miejscu zacytować niemieckiego pisarza Johanna Wolfganga von Goethego: „Kto nie idzie do przodu, ten się cofa”. Z czego może wynikać niechęć usługodawców do podejmowania działań związanych z realizacją inwestycji rozwojowych w tym zakresie: z niechęci, obawy? Pytając o plany rozwojowe na najbliższe lata, jedynie 30% kierowników gospodarstw wykazało zainteresowanie rozwijaniem działalności agroturystycznej. W pozostałych przypadkach respondenci definitywnie wykazali brak zainteresowania działaniami prorozwojowymi.

Wykres 8.6. Przyczyny nierozwijania działalności agroturystycznej (% wskazań)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań.

Wśród deklarowanych przyczyn braku zainteresowania podejmowaniem działań rozwojowych respondenci wskazali głównie na wystarczającą w chwili obecnej infrastrukturę, która spełnia ich oczekiwania (80%). Drugim, ważnym powodem był brak środków finansowych, które można przeznaczyć na rozwój działalności lub też problemy z pozyskaniem funduszy z innych źródeł (40%) – wykres 8.6.

Wśród przedsiębiorczych rolników, którzy zainteresowani są poszerzeniem prowadzonej działalności agroturystycznej, wpływ na tę aktywność mają sami turyści. Ponad 90% kierowników gospodarstw deklarujących chęć podejmowania działań wskazało, iż decydującym czynnikiem jest chęć dostosowania się do sugestii turystów odwiedzających gospodarstwo. Po raz kolejny okazało się, iż niezastąpionymi instytucjami i organizacjami są głównie ODR-y. Ponad 60% usługodawców wskazało, iż dla rozwoju gospodarstwa i przy wprowadzeniu nowych rozwiązań wykorzystano doradztwo instytucji. Inspiracją dla takich działań były również: pasje i zainteresowania usługodawców (46,2%), media (42,9%) oraz działania konkurencji (38,5%).

Agroturystyka jest formą działalności, która dostarcza pozytywnych skutków zarówno mieszkańcom wsi, jak i miast. Stwarza możliwość odpoczynku mieszkańcom miast, spragnionym kontaktu z naturą, tradycją i kulturą. Ludności zamiesz-

kującej obszary wiejskie daje zaś możliwość pozyskiwania dodatkowych źródeł dochodów, a także stwarza możliwość sprzedaży produktów powstających w gospodarstwie. Jednocześnie działalność agroturystyczna stwarza możliwość rozwoju gminy poprzez wykorzystywanie walorów środowiskowych.

Jedną z form promowania konkretnych obszarów winno być oferowanie produktów regionalnych, których rola miałyby charakter marketingowy. Byłyby one elementem zachęcającym nie tylko konsumentów krajowych, ale również zagranicznych. Produkty regionalne są bowiem zarówno czynnikiem promującym, zwiększającym produkcję, ale również przyczyniają się do wzrostu dobrobytu na obszarach wiejskich, z których pochodzą⁴⁷¹.

W opinii prowadzących działalność agroturystyczną na atrakcyjność turystyczną gminy zdecydowanie większy wpływ mają walory przyrodnicze (np.: walory krajobrazowe, dostępność lasów, kąpiele, szlaków turystycznych) niż atrakcje będące wynikiem aktywności ludzi (np.: festiwale, koncerty, bliskość wyciągów narciarskich, tras biegowych).

⁴⁷¹ A. Baer-Nawrocka, A. Suchoń, Ochrona produktów regionalnych i tradycyjnych w Unii Europejskiej, Wybrane zagadnienia ekonomiczne i prawne, *Więś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014, s. 116.

Podsumowanie

Środowisko przyrodnicze, z uwzględnieniem jego walorów oraz zasobów, jest problemem stanowiącym przedmiot zainteresowania szeregu nauk i zagadnieniem o charakterze interdyscyplinarnym. Aspekty środowiskowe funkcjonowania podmiotów na obszarach wiejskich stanowią istotny element rozważań, zarówno dotyczących rozwoju zrównoważonego, jak też i wielofunkcyjnego. Obszarem szczególnie ważnym dla realizacji założeń i celów rozwojowych, powiązanych z dbaniem o środowisko, są obszary przyrodniczo cenne. Prowadzenie każdego rodzaju działalności na tych terenach uwarunkowane jest koniecznością dostosowania się do wymogów prawnych, związanych z prowadzeniem zarówno działalności rolniczej, jak też każdego innego rodzaju aktywności. Wszystkie podmioty gospodarcze, podobnie jak gospodarstwa domowe, szczególnie te prowadzące działalność rolniczą, zobligowane są do analizy wykorzystania zasobów środowiskowych i do dbania o nie.

Przedmiotem monografii była problematyka zachowań gospodarstw domowych realizujących produkcję rolniczą, w tym prowadzących działalność agroturystyczną w kontekście działań związanych z korzystaniem z zasobów środowiskowych. Uwzględnienie uwarunkowań dotyczących prowadzenia tej działalności wymaga analizy wdrażanych elementów zarządzania środowiskowego, które w gospodarstwach rolnych wiążą się z przestrzeganiem zasad Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej, czy też poszukiwania metod na wykorzystanie zasobów przyrody i gospodarstwa domowego w celu poprawy jego sytuacji dochodowej.

Wykorzystanie tychże zasobów w badanym obszarze wiąże się z podejmowaniem działalności rolniczej ukierunkowanej na produkcję ekologiczną, czy też świadczenie usług agroturystycznych. Wszelkie te działania wskazują na funkcjonowanie gospodarstw domowych, zgodnie z wielofunkcyjnym rozwojem wsi i obszarów wiejskich.

Produkcja rolnicza związana jest z ciągłym oddziaływaniem na zasoby środowiskowe, zarówno poprzez sam proces produkcyjny, jak też okołoprodukcyjny. Umiejętne wykorzystywanie zasobów środowiskowych i dbanie o nie wiąże się z potrzebą posiadania wysokiej wiedzy na tematy środowiskowe oraz świadomości ekologicznej. Pozwala to na efektywne wykorzystywanie posiadanego potencjału na rzecz środowiska, jak również ułatwia podejmowanie działań i inwestycji związanych ze środowiskiem przyrodniczym.

Analiza materiału pierwotnego pozwoliła na dokonanie weryfikacji pierwszej hipotezy, zakładającej, iż realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i produkcji zrównoważonej związana jest ze zmianami postaw kierowników gospodarstw domowych oraz wzrostem świadomości ekologicznej. Założono, że zmiana postaw odnosi się także do innych aspektów działalności gospodarstw domowych, np.: wdrażania rozwiązań prośrodowiskowych, konsumpcji zrównoważonej.

Uzyskane wyniki badań wskazały, że zdecydowana większość badanych rolników posiada niski stan wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej, co bezpośrednio wiąże się z brakiem umiejętności oceny wpływu prowadzonej przez siebie działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze. Ponad 30% rolników wyraziło nawet opinię, że działalność realizowana w ich gospodarstwie rolnym nie wpływa wcale na środowisko przyrodnicze. Jedynie 5% biorących udział w badaniu wskazało, iż siła wpływu prowadzonej produkcji rolniczej na środowisko przyrodnicze jest duża i bardzo duża. Wystąpił duży odsetek kierowników gospodarstw w gminach przyrodniczo cennych i w gminach porównawczych, którzy byli zdania, że prowadzona przez nich działalność nie wpływa na środowisko naturalne. Wskazuje to na potrzebę ciągłego poszerzania wiedzy w zakresie szerszego uświadamiania rolników o wpływie podejmowanych przez nich działań na środowisko. To poszerzanie wiedzy odnosi się nie tylko do gospodarstw domowych prowadzących działalność rolniczą. Głównym celem propagowania wiedzy z zakresu problematyki środowiskowej powinno być wzbudzenie zainteresowania wszystkich członków gospodarstwa środowiskiem przyrodniczym, wskazywanie, jakie działania realizowane także w gospodarstwie domowym mogą wpływać na otaczającą nas przyrodę. Innym, niezwykle ważnym wynikiem ujawnionym w trakcie badań jest to, iż rolnicy nie potrafili określić, czy skala wpływu prowadzonej działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze jest pozytywna czy też negatywna. Blisko 60% rolników nie potrafiło jednoznacznie odpowiedzieć na tak postawione pytanie.

Poziom wiedzy w zakresie zagadnień środowiskowych jest skorelowany także z oceną wykorzystania przyrodniczych zasobów na cele rolnicze w opinii rolników. W odniesieniu do niektórych z badanych zasobów/walorów można przypuszczać, iż nie stanowią one pola oddziaływania produkcji rolniczej w badanych gospodarstwach na bardzo wysokim i wysokim poziomie. Poziom wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów w ocenie producentów mieszkających na obszarach przyrodniczo cennych i porównawczych był zróżnicowany. Producenci rolni z obszarów o wyższych walorach środowiskowych zdecydowanie wyżej oceniali poziom wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów. Należałoby zastanowić się, z czego wynika fakt, iż rolnicy z gmin przyrodniczo cennych zdecydowanie wyżej oceniali poziom wykorzystania poszczególnych walorów oraz zasobów (z wyjątkiem energii słonecznej). Można przypuszczać, że jest to wynik specyficznego obszaru, na którym prowadzą produkcję. Innym czynnikiem, który wpływa na ocenę poziomu wykorzystania walorów oraz zasobów, jest poziom wiedzy z zakresu problematyki ochrony środowiska. Producenci biorący udział w badaniu poddawali subiektywnej ocenie poziomu swojej wiedzy w zakresie problematyki ochrony środowiska, oceniali go w trzystopniowej skali (niska, średnia, wysoka). Analiza stopnia wykorzystania poszczególnych walorów i zasobów w tych trzech grupach wskazała, iż rolnicy, którzy zadeklarowali wiedzę z zakresu problemów środowiskowych na poziomie średnim i wysokim, zdecydowanie wyżej oceniali poziom wykorzystania zasobów i walorów.

Szansą na przybliżanie mieszkańców wsi do problematyki środowiskowej są programy rolnośrodowiskowe. Założeniem realizacji programów rolnośrodowiskowych jest, między innymi, dbanie o stan środowiska naturalnego, ochrona zagrożo-

nych gatunków, czy też dbanie o stan gleb oraz wód. W opinii zdecydowanej większości producentów rolnych uczestniczących w programach rolnośrodowiskowych można mówić o pozytywnym ich wpływie na zachowanie oraz niepogarszanie naturalnych elementów środowiska. Ponad 30% rolników było zdania, iż zdecydowanie wpływają one pozytywnie na elementy środowiska, 43% określiło, że raczej pozytywnie, jedynie co dziesiąty respondent był zdania, że realizacja programów raczej nie wpływa na zachowanie elementów środowiska naturalnego. Sami rolnicy wskazali, że czynnikiem w największym stopniu wpływającym na decyzję o przystąpieniu do programu była głównie chęć uzyskania dodatkowych środków finansowych. Chęć zwiększania dochodów gospodarstw w ten sposób stanowiła powód realizacji programów, zarówno w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych, jak i porównawczych. Poza aspektem finansowym, na decyzje o wyborze pakietu w opinii rolników wpływ miały następujące czynniki: chęć zagospodarowania wolnej przestrzeni, jakość gleby, rodzaj prowadzonej wcześniej produkcji oraz ochrona środowiska.

Jednakże nawet uczestnictwo w programach rolnośrodowiskowych nie jest czynnikiem, który powodowałaby wśród rolników pełną znajomość zasad Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej, minimalnych norm utrzymania gruntów rolnych, czy też zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Wśród rolników biorących udział w badaniu ankietowym z terenu województwa lubelskiego pojęć tych nie zna od 8 do 16% rolników, zaś 20% zna normy, ale ich nie stosuje. Analizując te wielkości w odniesieniu do rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych i porównawczych można wskazać, iż sytuacja ta jest gorsza w gospodarstwach z terenu gmin porównawczych. Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej stosowany jest jedynie przez 50% gospodarstw, zaś 20% kierowników gospodarstw wskazało, że o KDPR nie słyszało.

Kolejnym, niezwykle ważnym aspektem działań związanych z rozwojem zrównoważonym, jest kwestia odpadów komunalnych, zarówno pochodzących z produkcji rolniczej, jak i z gospodarstw domowych. O ile w przypadku odpadów pochodzących z gospodarstw domowych sytuacja w wyniku zmian ustawowych uległa zdecydowanej poprawie (gdyż jedynie 8% gospodarstw domowych wskazało, iż usuwa odpady we własnym zakresie), to w odniesieniu do odpadów gospodarczych sytuacja jest zdecydowanie mniej korzystna. Ponad 17% kierowników gospodarstw wskazało, iż odpady gospodarcze (np.: po środkach ochrony roślin, olejach, nawozach) usuwa we własnym zakresie. Dodatkowo należy wspomnieć, iż w gospodarstwach brakuje infrastruktury do składowania odpadów, zarówno bytowych, jak i pochodzących z gospodarstwa rolnego.

Realizacja zrównoważonej produkcji rolnej wiąże się między innymi z odpowiednim zarządzaniem gospodarstwem rolnym. Służą temu podstawowe dokumenty i zapisy potrzebne do prowadzenia gospodarstwa (np.: mapy glebowo-rolnicze, karty pól, bilanse azotu). Dokumentem, którym dysponowało najwięcej gospodarstw, była karta pól – posiadała ją 56% gospodarstw z gmin przyrodniczo cennych i 73% z gmin porównawczych. W przypadku pozostałych dokumentów, odsetek gospodarstw deklarujących ich prowadzenie jest zdecydowanie niższy.

Zainteresowanie podnoszeniem wiedzy z zakresu ochrony środowiska wykazało jedynie 30% respondentów, zaś blisko 60% zadeklarowało brak zdania na ten temat. Wskazuje to na duże możliwości kreowania postaw prośrodowiskowych do podnoszenia świadomości w tym zakresie. Jest to szczególnie istotne ze względu na to, że kierownicy gospodarstw jako powód braku zainteresowania oddziaływaniem ich gospodarstwa na środowisko przyrodnicze wskazywali fakt, iż w ich opinii prowadzone przez nich gospodarstwo nie zanieczyszcza środowiska przyrodniczego i nie wpływa na nie.

Równie ważnym aspektem rozwoju zrównoważonego jest kreowanie postaw związanych z konsumpcją zrównoważoną. Jednym z jej obszarów jest przemyślane i nabywanie dóbr zgodne z potrzebami, jak również uwzględnianie w procesie nabywczym istotnych uwarunkowań takich jak materiał, z którego wykonane jest opakowanie produktów, czy skład surowcowy. W odniesieniu natomiast do dóbr trwałego użytku ważne są powody, między innymi, wymiany sprzętu. W wielu przypadkach sprzęt RTV czy AGD jest nabywany nawet wówczas, gdy posiadane wyposażenie jest stare, chociaż jeszcze sprawne. Wskazuje to na dążenie do posiadania nowego wyposażenia, może nie zawsze jest to pokierowane poprawą parametrów technicznych, ale samym faktem posiadania nowości. Wśród badanych 22 elementów wyposażenia AGD i RTV oraz trzech stanowiących środki transportu zdecydowaną większość stanowiły dobra standardowe, będące w posiadaniu ponad 80% gospodarstw (14 elementów). W grupie tej nie było ani jednego elementu wyposażenia, które byłoby dobrem luksusowym, czyli występującym u mniej niż 10% gospodarstw. Wskazuje to na to, że dobra, które jeszcze parę lat temu uważane były za luksusowe, stają się obecnie dobrami powszechnego użytku, dostępnymi dla zdecydowanej większej grupy odbiorców. Za wysokim poziomem konsumpcji przemawia również fakt niskiego udziału samozaopatrzenia oraz samoobsługi w realizacji potrzeb gospodarstwa domowego.

Reasumując wyniki przeprowadzonych badań można wskazać, że dla realizacji koncepcji rozwoju zrównoważonego i produkcji zrównoważonej niezbędna jest zmiana postaw kierowników gospodarstw domowych. Zmiany te powinny prowadzić do:

- poszerzania stopnia zainteresowania mieszkańców wsi problematyką środowiskową, zwrócenia szczególnej uwagi na wpływ prowadzonej działalności na środowisko przyrodnicze;
- zachęcania do uczestnictwa w różnych formach doszkalania podnoszących wiedzę z zakresu problematyki ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego;
- budowania postaw aktywnych w zakresie chęci posiadania wiedzy o środowisku, zmianach w nim zachodzących, wpływie rolnictwa i form aktywności pozarolniczej na walory i zasoby środowiskowe;
- wdrażania rozwiązań proekologicznych nie tylko w gospodarstwie domowym, ale także w produkcji rolniczej;
- ewolucji postaw konsumpcyjnych ukierunkowanych na konsumpcję zrównoważoną, nie zaś konsumpcjonizm;

- poszerzania wiedzy na temat rozwiązań z zakresu Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej i ich wdrażania.

Wydaje się, iż powinno nastąpić zwiększenie dostępu do źródeł wiedzy, mogących wpłynąć na wzrost zainteresowania problematyką środowiskową czy zagadnieniami o charakterze ekologicznym. Szczególny nacisk powinien być położony na szkoły i uczelnie wyższe. Jedynie 18% respondentów wskazało, że szkoła, czy też uczelnia, jest źródłem wiedzy. Niezaprzeczalnie rolę taką powinny również pełnić organizacje ekologiczne oraz media.

Realizacja produkcji rolnej, działań związanych z prowadzeniem pozarolniczej działalności wiąże się z potrzebą pomocy ze strony instytucji i organizacji zewnętrznych. Biorąc pod uwagę trudności rolników, związane z prowadzeniem różnego rodzaju dokumentacji, wydawać się może, iż formą wsparcia oczekiwaną w największym stopniu są porady związane ze składaniem wniosków o płatność, pomoc w przygotowywaniu dokumentacji przyrodniczej.

Szansą na wdrażanie zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest wykorzystanie uwarunkowań środowiskowych umożliwiających rozwój, między innymi, produkcji ekologicznej i działalności agroturystycznej. Możliwe jest to do osiągnięcia przy szeroko zakrojonym wsparciu instytucjonalnym, którego celem będzie zarówno przybliżenie problematyki środowiskowej, jak i podejmowanie innych form pomocy.

Pozytywną weryfikację drugiej hipotezy umożliwiły wyniki badań, wskazując, iż rolnicy prowadzący działalność na obszarach przyrodniczo cennych w największym stopniu oczekują wsparcia w zakresie porad i informacji na temat pozyskiwania funduszy na rozwój gospodarstw rolnych. Drugą formą wsparcia były porady w zakresie składania wniosków o płatność. Wydaje się, że jest to istotna informacja wskazująca na ciągłą potrzebę prowadzenia szkoleń i warsztatów w tym zakresie. Miałoby to na celu doprowadzenie do sytuacji, w której rolnicy nie odczuwaliby obaw związanych z potrzebą sprostania wymogom administracyjnym w realizacji programów rolnośrodowiskowych, czy też poszukiwaniem metod pozyskiwania dodatkowych środków na rozwój gospodarstw rolnych. Tym bardziej jest to ważne, że to duże gospodarstwa rolne, specjalizujące się w konkretnej produkcji, np. ekologicznej, są podmiotami, które w zdecydowanie większym stopniu zwracają uwagę na kwestie środowiskowe.

Szczególnie ważne jest wsparcie instytucji i organizacji ze względu na to, iż, w opinii kierowników gospodarstw, to poziom biurokracji jest czynnikiem, który w głównej mierze nie sprzyja prowadzeniu działalności rolniczej. Wskazuje to na fakt, iż rolnicy odczuwają znaczące problemy związane z załatwianiem spraw formalnych związanych z prowadzeniem działalności. Rola instytucji i organizacji szczególnie wyraźnie zarysowuje się w kwestiach związanych z prowadzeniem działalności rolniczej na obszarach przyrodniczo cennych. Rolnicy wskazywali bowiem, iż szczególnie uciążliwe w ich opinii są między innymi wymogi i normy, ograniczające wybór określonego profilu produkcji, poziom skomplikowania przepisów prawnych oraz dokumentacji, problemy z przepływem informacji do gospodarstw lub też całkowity jej brak. Sami rolnicy dostrzegają potrzebę wsparcia, zarówno w przygotowywaniu dokumentacji przyrodniczej, jak i w zakresie dostępu do in-

formacji związanej z prowadzeniem działalności. Wskazuje to na ciągłą potrzebę wspierania kierowników gospodarstw w realizacji produkcji oraz aktywności pozarolniczej.

Uzyskany materiał badawczy i weryfikacja hipotez wskazuje, że rolnicy prowadzący działalność zarówno na obszarach przyrodniczo cennych, jak i na terenie gmin porównawczych nie posiadają wystarczającej wiedzy w zakresie oddziaływania realizowanej przez nich działalności, podejmowanych działań na środowisko przyrodnicze. Fakt zamieszkiwania na terenach o wyższych walorach środowiskowych nie wpływa na wzrost świadomości ekologicznej. Zdecydowanie większe powiązanie widoczne jest pomiędzy świadomością ekologiczną, zainteresowaniem kwestiami środowiskowymi, chęcią wprowadzania rozwiązań prośrodowiskowych, realizacją konsumpcji zrównoważonej a rodzajem gospodarstwa domowego i rolnego.

Poszukując czynników, które mogą wpływać na poziom zainteresowania respondentów problematyką ochrony środowiska uwzględniono dwie główne zmienne: rodzaj gospodarstwa oraz miejsce zamieszkania (gmina przyrodniczo cenna/gmina porównawcza). Okazuje się, iż czynnikiem zdecydowanie częściej determinującym opinie odnośnie do wykorzystania zasobów, podejmowania działań prośrodowiskowych jest rodzaj prowadzonego gospodarstwa. Większe uwrażliwienie na kwestie środowiskowe wystąpiło w przypadku gospodarstw dużych i ekologicznych. Są to podmioty, które w zdecydowanie większym stopniu realizują produkcję zrównoważoną, w podejmowanych działaniach większą wagę przykładają do kwestii środowiska przyrodniczego.

Rolnicy sami oceniają swoją wiedzę na zagadnienia związane ze środowiskiem i jego wykorzystywaniem na niskim poziomie. Wskazuje to, że istnieje ciągła potrzeba realizacji programów samorządowych, rządowych w zakresie poszerzania wiedzy na ten temat. Niezaprzeczalnie instytucją, która odgrywa tu znaczącą rolę, są Ośrodki Doradztwa Rolniczego. Jednakże należy cały czas poszukiwać nowych form przybliżania się problematyki środowiskowej do rolników, gospodarstw domowych przy wykorzystaniu innych, dodatkowych metod. Rolę taką mogą pełnić organizacje pozarządowe oraz inne instytucje powiązane z wsią i obszarami wiejskim.

Biorąc pod uwagę to, iż zdecydowana większość respondentów mieszkała na obszarach przyrodniczo cennych, instytucjami, które powinny w zdecydowanie większym stopniu kreować postawy prośrodowiskowe i budować wiedzę gospodarstw domowych, są instytucje odpowiedzialne za poszczególne formy ochrony obszarowej.

W świetle przeprowadzonych badań nasuwa się potrzeba ich pogłębienia, w takich obszarach jak opracowanie wskaźnika świadomości ekologicznej oraz powiązanie go z zachowaniami w zakresie konsumpcji zrównoważonej i realizacji produkcji rolniczej w kontekście podejmowania działań prośrodowiskowych. Ponieważ jako główny problem wskazano kwestie związane z niskim poziomem wiedzy w zakresie problematyki środowiskowej oraz niskim poziomem zainteresowania kwestiami środowiska przyrodniczego, warto poszukiwać czynników, które mają bezpośredni i pośredni wpływ na taki stan rzeczy.

Bibliografia

Pozycje książkowe i artykuły naukowe:

- Adamowicz M. (red.), Wiejskie gospodarstwo domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji, Prace Naukowe SGGW nr 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Babuchowska K., Marks-Bielska R., Realizacja działania PROW 2007-2013 „Modernizacja gospodarstw rolnych” w województwie lubelskim, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, (XXVI), 11 (4), 2011.
- Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski. Badanie trackingowe – pomiar: październik 2013, Raport PBS przygotowany dla Ministerstwa Środowiska, Sopot 2013.
- Baer-Nawrocka A., Suchoń A., Ochrona produktów regionalnych i tradycyjnych w Unii Europejskiej, Wybrane zagadnienia ekonomiczne i prawne, *Więś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014.
- Balińska A., Sieczko A., Zawadka J., Wybrane problemy rozwoju turystyki, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2013.
- Balińska A., Sikorska-Wolak I., Turystyka wiejska szansą rozwoju wschodnich terenów przygranicznych na przykładzie wybranych gmin, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Banasiak J., Przegląd pojęć i definicji w projektowaniu procesów produkcji rolniczej, *Inżynieria Rolnicza*, 4 (102), 2008.
- Bancarzewska M., Inwestycje w ochronę środowiska w 2013 r., *Wiadomości Statystyczne*, 10, 2014.
- Bański J., Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia, *Więś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014.
- Bański J., Problemy demograficzne obszarów wiejskich, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 12, 2008.
- Barletta M., Marketing skierowany do kobiet, CeDeWu, Warszawa 2006.
- Barteczek A., Rączaszek A. (red.), Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, Katowice 2014.
- Baum R., Śleszyński J., Trwały i zrównoważony rozwój gospodarstwa rolnego, [w:] Kiełczewski D., Dobrzańska B. (red.), *Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2009.
- Berbeka T., Znaczenie Agencji Rynku Rolnego oraz Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa jako instytucji realizujących zadania Wspólnej Polityki Rolnej UE, [w:] Kutkowska B., *Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*, IRWIR PAN, Warszawa 2010.

- Berkowska E., Rasz H., Stankiewicz D., Infrastruktura techniczna wsi, *Studia BAS*, 4 (24), 2010.
- Bernat T. (red.), *Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydawnictwo PRINT GROUP Daniel Krzanowski, Szczecin 2007.
- Bogajewski T., Odpady opakowaniowe z tworzyw sztucznych oraz wielomateriałowe w różnych obszarach i typach zabudowy, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (29), 2006.
- Bołtromiuk A., *Ekonomiczne aspekty funkcjonowania obszarów chronionych*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
- Bołtromiuk A. (red.), *Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, IRWiR PAN, Warszawa 2011.
- Borkowska-Niszczota M., Ocena składników potencjału konkurencyjności turystycznej obszarów przyrodniczo cennych województwa podlaskiego, *Ekonomia i Zarządzanie*, 6 (1), 2014.
- Borys T., Czaja S., *Badania nad zrównoważonym rozwojem w Polskich Ośrodkach Naukowych*, [w:] Kielczewski D. (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2009.
- Borys T., Fiedor B. (red.), *Ekonomia 11. Gospodarka a środowisko*, Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 140, Wrocław 2010.
- Brodzińska K., Kierunki i perspektywy rozwoju programu rolnośrodowiskowego w Polsce po 2013 roku, *Woda-Środowisko-Obszary wiejskie*, 9, 3 (27), 2009.
- Brodzińska K., Rolnictwo ekologiczne – tendencje i kierunki zmian, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 14 (XXIX), 3, 2014.
- Brodzińska K., Rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce na tle uwarunkowań przyrodniczych i systemu wsparcia finansowego, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 10 (XXV), 2010.
- Budżety gospodarstw domowych w 2013 roku, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Bywalec C., *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Bywalec C., *Konsumpcja a rozwój gospodarczy i społeczny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.
- Bywalec C., Rudnicki L., *Podstawy ekonomiki konsumpcji*, Akademia Ekonomiczna, Kraków 1999.
- Bzowska-Bakalarz M., Bieganowski A., Gil K., Karta pola jako narzędzie zarządzania w agrotechnice na przykładzie produkcji buraków cukrowych, *Inżynieria Rolnicza*, 13, 2006.
- Charakterystyka gospodarstw rolnych, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2012.

- Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2000.
- Chmielecki A., Między mózgiem i świadomością. Próba rozwiązania problemu psychofizycznego, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001.
- Chmielewska B., Samozaopatrzenie w rolnictwie, Studia i monografie nr 110, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2002.
- Chmielewska B., Spożycie żywności w gospodarstwach domowych rolników, Studia i Monografie nr 97, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2000.
- Chmielewska B., Wpływ członkostwa Polski w UE na sytuację ekonomiczną małych gospodarstw oraz rozwój przedsiębiorczości na obszarach wiejskich, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 11 (XXVI), 4, 2011.
- Czerwińska-Jaśkiewicz M., Marketing w agroturystyce. Ujęcie segmentacyjne, Difin, Warszawa 2013.
- Czubak W., Sadowski A., Wigier M., Ocena funkcjonowania i skutków wdrażanych programów wsparcia inwestycji w gospodarstwach rolnych z wykorzystaniem funduszy UE, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, Kwartalnik, 1 (322), 2010.
- Czudec A., Wielofunkcyjność rolnictwa górskiego i podgórskiego (na przykładzie Bieszczadów i Beskidu Niskiego), Polish Journal of Agronomy, 13, 2013.
- Czyżewski A., Danilczuk A., Konkurencyjność polskiego rynku drobiu i jaj w wymiarze z Unią Europejską, Roczniki Naukowe, SERiA, X (4), 2008.
- Czyżewski A., Kułyk P., Fakty i mity wokół rolnictwa w świetle badań empirycznych, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 10 (XXV), 1, 2010.
- Czyżewski A., Stępień S., Elementy nowości wspólnej polityki rolnej po 2014 roku w odniesieniu do polskiego rolnictwa, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Problemy Rolnictwa Światowego, 14 (XXIX), 3, 2014.
- Czyżewski B., Produktywność zasobów w rolnictwie w Polsce wobec paradygmatu zrównoważonego rozwoju, Studia ekonomiczne, Economic studies, 2 (LXXI-II), 2012.
- Dacko M., Charakterystyka systemów zarządzania środowiskowego i ocena potencjalnych korzyści ich wdrożenia w gospodarstwach rolnych, Stowarzyszenie Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Rocz. Nauk. SERiA, XV (5), 2013.
- Dobra praktyka ochrony roślin, Bezpieczeństwo i higiena pracy podczas stosowania środków ochrony roślin, Instytut Medycyny Wsi im. Witolda Chodźki na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Lublin 2012.
- Dobrzańska B., Planowanie strategiczne zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
- Dobrzańska B., Dobrzański G., Kiełczewski D., Ochrona środowiska przyrodniczego, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

- Dokumenty końcowe Konferencji ONZ „Środowisko i rozwój” w Rio de Janeiro, Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa 1993, Za: Gudowski J., Ignacy Sachs jako prekursor koncepcji zrównoważonego rozwoju, [w:] Kiełczewski D. (red.), *Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2009.
- Dolata M., Stan i zmiany wyposażenia obszarów wiejskich w infrastrukturę ochrony środowiska naturalnego, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 11 (XXVI), 2, 2011.
- Domagała-Świątkiewicz I., Wpływ działalności rolniczej na środowisko naturalne, [w:] Wiecha K., Kołoczko H., Kasztecki P. (red.), *Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku – nowe wyzwania i zagrożenia*, Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych, Wydział Ogrodniczy Akademii Rolniczej w Krakowie, Kraków 2005.
- Domka L., *Kryzys środowiska a edukacja dla ekorozwoju*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1998.
- Drejerska N. (red.), *Rolnictwo, gospodarka żywnościowa, obszary wiejskie – 10 lat w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2014.
- Drygas M., Kryteria definiowania gospodarstw rodzinnych w wybranych krajach, *Więś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 2015.
- Duer I. i inni, *Kodeks Dobrej Praktyki Rolniczej*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Środowiska, Warszawa 2004.
- Duer I., *Zwykła dobra praktyka rolnicza*, http://www.proland.iung.pulawy.pl/materials/wp5/trfarm/03_duer_zdpr_prezentacja.pdf.
- Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności w polityce lokalnej i regionalnej*, Poradnik TEEB dla miast: usługi ekosystemów w gospodarce miejskiej, Wydanie polskie: Fundacja Sendzimira, Kraków 2011.
- Ekonomia ekosystemów i bioróżnorodności. Raport wstępny*, Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Luksemburg 2008.
- Ellis F., Household strategies and rural livelihood diversification, *The Journal of Development Studies*, 35 (1), 1998.
- Falkowski A., Tyszka T., *Psychologia zachowań konsumenckich*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2001.
- Famielec J., Kapitały finansowania ochrony środowiska w świetle ustawy o rachunkowości, *Zeszyty Naukowe*, 860, 2011.
- Fleskens L., Duarte F., Eicher I., A conceptual framework for the assessment of multiple functions of agro-ecosystems: A case study of Trás-os-Montes olive groves, *Journal of Rural Studies*, 25, 2009.
- Fijałkowski D. (red.), *Ochrona przyrody i środowiska na Lubelszczyźnie*, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Lublin 2003.
- Fotyma M., Krasowicz S., *Teoria i praktyka zrównoważonego rozwoju rolnictwa w krajach europejskich*, *Fragmenta Agronomica*, (XXIV) 3 (95), 2007.
- Frenkel I., *Ludność wiejska*, [w:] Nurzyńska I., Poczta W., *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2014.

- Frenkel I., Rosner A., Perspektywy przemian struktury zatrudnienia ludności wiejskiej, *Wieś i Rolnictwo*, 1, 1998.
- Głębocki B. (red.), Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa, Powszechny Spis Rolny 2010, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Golinowska M., Adamska H., Wsparcie rolnictwa ekologicznego w Polsce po 2004 roku, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014.
- Golinowska M., Rozwój rolnictwa ekologicznego, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Goraj L., Bocian M., Cholewa I., Wspólnotowa typologia gospodarstw rolnych po zmianie w 2010 roku, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 2013.
- Goryńska-Goldmann E., Ratajczak P., Świadomość żywieniowa a zachowania żywieniowe konsumentów, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4 (18), 2010.
- Gospodarka mieszkaniowa w 2013 r. Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.
- Gospodarstwa domowe i rodziny. Charakterystyka demograficzna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Gospodarstwo domowe i rodziny, Województwo lubelskie, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2003.
- Górnicki K. (red.), Kapitał ekologiczny Polski północno-wschodniej, Fundacja Zielone Płuca Polski, Białystok 2010.
- Górnicki K., Wybrane problemy badań świadomości ekologicznej, [w:] Górnicki K. (red.), Kapitał ekologiczny Polski północnowschodniej, Fundacja Zielone Płuca Polski, Białystok 2010.
- Grabowska M., Rozwój ekologiczny obszarów wiejskich, [w:] Kryk B. (red.), Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010.
- Grotkowska-Leder J., Zaradny czy bezradny? Strategie życiowe współczesnych Polaków w świetle wybranych wyników badań ogólnopolskich, *Zeszyty Naukowe* Nr 9, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Kraków 2011.
- Gudowski J., Ignacy Sachs jako prekursor koncepcji zrównoważonego rozwoju [w:] D. Kiełczewski (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2009.
- Gutkowska K., Diagnoza funkcjonowania wiejskich gospodarstw domowych na przełomie wieków, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- Gutkowska K., Ozimek I., Laskowski W., Uwarunkowania konsumpcji polskich gospodarstw domowych, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2001.
- Gutkowska K., Pikut M., Konsumpcja w wiejskich gospodarstwach domowych, *Wieś i Rolnictwo*, 4 (165), 2014.
- Gutkowska K., Rodzinne gospodarstwa domowe na wsi w warunkach gospodarki rynkowej, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1997.
- Gutkowska K., Żakowska-Biernas S., Rolnictwo ekologiczne w Polsce i na świecie. Aspekty prawne, terminologiczne, rynkowe. *Wieś i Rolnictwo*, 1, 2002.

- Guzal-Dec D., Operacjonalizacja modelu Presja-Stan-Reakcja w badaniu cenności ekologicznej gmin wiejskich na przykładzie województwa lubelskiego, *Annual Set the Environment Protection/ Rocznik Ochrona Środowiska*, 15, (3).
- Hajduga E., Podstawowe obciążenia fiskalne gospodarstw rolnych w Polsce, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 827 Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*, 69, 2014.
- Halamska M., Charakterystyka społeczna polskich rolników, [w:] *Chłop, rolnik, farmer? Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej – nadzieje i obawy polskiej wsi*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2000.
- Halamska M., *Życie na wsi: elementy stylu życia*, *Wieś i Rolnictwo*, 1 (158), 2013.
- Harasim A., Metody oceny zrównoważonego rozwoju rolnictwa na poziomie gospodarstwa rolnego, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 32 (6), 2013.
- Harding R., *Ecologically sustainable development: origins, implementation and challenges*, *Desalination*, 187, 2006.
- Hartman A., Sifonis J., Kador J., *E-biznes strategie sukcesu w gospodarce internetowej. Sprawdzone metody organizacji przedsięwzięć e-biznesowych*, Wydawnictwo Liber, Warszawa 2001.
- Hłobił A., Teoria i praktyka edukacji ekologicznej na rzecz zrównoważonego rozwoju, *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 5 (2), 2010.
- Hodoly A., *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*, Wydawnictwo KiW, Warszawa 1971.
- Hull Z., Świadomość ekologiczna. W harmonii z naturą człowiek wartością najwyższą, *Aura*, 11, 1984.
- Huylenbroeck G. Van, Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A., *Multi-functionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments*, *Living Reviews in Landscape Research*, 1 (3), 2007.
- Jaliniak M., *Rozwój turystyki zrównoważonej na obszarze przyrodniczo-krajobrazowym Natura 2000 w Haćkach*, [w:] Michałowski K. (red.), *Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011.
- Jarosz Z., Stan i kierunki zmian w rozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, *Pamiętnik Puławski*, 151, 2009.
- Jastrzębska-Smolaga H., *W kierunku trwałej konsumpcji. Dylematy zagrożenia szanse*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Jednolity Akt Europejski (The Single European Act), Europejski Wspólny Program Działań na Rzecz Środowiska (np. The 7th Environment Action Programme).
- Jeżyńska B., *Współczesne funkcje gospodarstw rodzinnych. Zagadnienia prawne*, Biuro Analiz i Dokumentacji, Kancelaria Senatu, Warszawa 2014.
- Józwiak W. (red.), *Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996-2002*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2003.
- Józwiak W., Kagan A., Mirkowska Z., *Innowacje w polskich gospodarstwach rolnych, zakres ich wdrażania i znaczenie*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3 (332), 2012.

- Kaczmarska E., Raźniak P. (red.), Społeczno-ekonomiczne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014.
- Kagan A., Pomiar oddziaływania wielkotowarowych przedsiębiorstw rolnych na środowisko naturalne w latach 2005-2009, [w:] Zegar J.S. (red.), Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2013.
- Kagan A., Oddziaływanie rolnictwa na środowisko naturalne, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 3 (328), 2011.
- Kalinowski J., Gonet D., Stachowiak M., Ewolucja potrzeb innowacyjnych rolników, Rocz. Nauk. SERiA, XXVI (3), 2014.
- Kania J., Doradztwo rolnicze wobec wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, Kwartalnik, 2 (64), 2011.
- Kapusta F., Poziom infrastruktury technicznej i społecznej jako indyktor i stymulator rozwoju regionalnego, <https://www.ur.edu.pl/file/30088/31.pdf>.
- Kapusta F., Ziemia w rolnictwie polskim, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Rolnictwo, CVII (596), 2013.
- Karwat-Woźniak B., Zmiany w społeczno-ekonomicznych uwarunkowaniach rozwojowych rolnictwa, Journal of Agribusiness and Rural Development, 2 (28), 2013.
- Kata R., Korzystanie z usług bankowych przez rolników indywidualnych w Polsce, Journal of Agribusiness and Rural Development, 4 (22), 2011.
- Kasprzyk B., Leszczyńska M., Dochody i wydatki jako determinanty dobrobytu ekonomicznego gospodarstw domowych w Polsce – ujęcie regionalne, [w:] Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Determinanty rozwoju regionalnego w kontekście procesów globalizacji, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Zeszyt Nr 28, Rzeszów 2012.
- Kędzior Z., Gospodarstwo domowe – podmiot gospodarujący, Wydawnictwo Instytutu Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 1992.
- Kędzior Z., Karcz K., Modele zachowań gospodarstw domowych i przedsiębiorstw (lata 2000-2010), Centrum Badań i Ekspertyz, AE w Katowicach, Katowice 1998.
- Kędziora A., Przyrodnicze podstawy ochrony ekosystemów rolniczych, Fragmenta Agronomica, XXIV, 3 (95), 2007.
- Kiełbasa B., Współczesne determinanty skutecznego zarządzania gospodarstwem (przedsiębiorstwem) rolnym, Studia i Materiały, Miscellanea Oecinomicae, 16 (2), 2012.
- Kiełczewski D. (red.), Od koncepcji ekorozwoju do ekonomii zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2009.
- Kiełczewski D., Dobrzańska B. (red.), Ekologiczne problemy zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2009.
- Kiełczewski D., Konsumpcja a perspektywy zrównoważonego rozwoju, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2008.

- Kiełczewski D., Różnorodność stylów życia jako czynnik rozwoju zrównoważonego, *Ekonomia i Środowisko*, 3 (43), 2012.
- Kiełczewski D., Struktura pojęciowa konsumpcji zrównoważonej, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (32), 2007.
- Kiełczewski D., Związki między ekologizacją i serwicyzacją konsumpcji, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (27), 2007.
- Kiełsznia M., Funkcjonowanie gospodarstw rolnych na obszarach chronionych w Polsce na przykładzie Kampinoskiego Parku Narodowego, *Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Oeconomica*, 277 (58), 2010.
- Klimczyk-Bryk M., Świadomość ekologiczna konsumentów i jej uwarunkowania, *Zeszyty naukowe, Akademia Ekonomiczna w Krakowie*, 543, 2000.
- Kłuba M., Mechanizacja i nawożenie, [w:] Głębocki B. (red.), *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa, Powszechny Spis Rolny 2010, Główny Urząd Statystyczny*, Warszawa 2014.
- Kłodziński M., Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast, *Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 2006.
- Kłodziński M., Bariery wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, *Wieś i Rolnictwo*, 2 (155), 2012.
- Kłodziński M., Dzun W. (red.), *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich, IRWiR PAN*, Warszawa 2005.
- Kłodziński M., Główne funkcje polskich obszarów wiejskich z uwzględnieniem dezagrarnizacji wsi i pozarolniczej działalności gospodarczej, *Studia BAS*, 4 (24), 2010.
- Kłodziński M., Rolnictwo a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce, *Pamiętnik Puławski*, 151 (2), 2009.
- Kłós L., Świadomość ekologiczna Polaków jako podstawa „zielonej” gospodarki, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (49), 2014.
- Kociszewski K., Ekologizacja polskiego rolnictwa a jego zrównoważony rozwój w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej, *Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Wrocław 2013.
- Kokoszka K., Ochrona środowiska na terenach wiejskich w świetle nowej perspektywy Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej 2014-2020, [w:] Bartczek A., Rączaszek A. (red.), *Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu. Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, Katowice 2014.
- Kondratowicz-Pozorska J., Globalizacja a rozwój rolnictwa ekologicznego w Polsce, *Zeszyty naukowe Nr 607, Współczesne problemy Ekonomiczne nr 2(2010). Globalizacja. Liberalizacja. Etyka, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, Szczecin 2010.
- Kondratowicz-Pozorska J., Zmiana roli gospodarstw rolnych i przekształcenie ich w nowoczesne firmy przyszłości, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 414, 2005.
- Konieczna-Woźniak R., „Odmłodzona” starość – implikacje podmiotowe i społeczne, *Studia edukacyjne*, 21, 2012.

- Koniusz M., Miejsce i rola stowarzyszeń agroturystycznych w rozwoju agroturystyki, [w:] Sikorska-Wolak I. (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Korsak-Adamowicz M., Dopka D., Płotczyk B., Prowadzenie gospodarstw rolnych w różnych systemach a wpływ na środowisko przyrodnicze, *Fragm. Agron.*, 29 (2), 2012.
- Korsak-Adamowicz M., Dopka D., Płotczyk B., Pozyskiwanie przez rolników środków finansowych z dodatkowych źródeł na przykładzie programu rolno-środowiskowego, *Polityka Europejska, Finanse i Marketing*, 6 (55), 2011.
- Korsak-Adamowicz M., Starczewski J., Dopka D., Działania rolników zmierzające do kształtowania i ochrony bioróżnorodności, *Pamiętnik Puławski*, II (151), 2009.
- Kosicka-Gębska M., Gębski J., Oczekiwania i obawy związane z wprowadzeniem do obrotu produktów i żywności pochodzących z modyfikacji genetycznych, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Warszawie*, 9 (24), 2009.
- Kowal E., Kucińska-Landwójtowicz A., Misiołek A., *Zarządzanie środowiskowe, PWE*, Warszawa 2013.
- Kowalczyk A. (red.), *Turystyka zrównoważona*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
- Kowalska A., Jakość i konkurencyjność w rolnictwie ekologicznym, *Difin*, Warszawa 2012.
- Kowalski A., Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2010.
- Kowalski A., Miejsce polskiego rolnictwa na globalnym rynku żywnościowym, [w:] Kowalski A., Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2010.
- Kozera A., Wysocki F., Sytuacja finansowa gospodarstw domowych rolników na tle pozostałych grup społeczno-ekonomicznych ludności, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 3 (33), 2014.
- Kozera A., Stanisławska J., Wysocki F., Sytuacja finansowa gospodarstw domowych zamieszkujących obszary wiejskie w Polsce po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, *Roczniki Naukowe Ekonomii i Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 101 (2), 2014.
- Kozielecki J., *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2000.
- Kozyra J., Siebielec G., Stan środowiska przyrodniczego na obszarach wiejskich, [w:] Nurzyńska I., Poczta W., *Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi*, Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2014.

- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020: regiony, miasta, obszary wiejskie, Dokument przyjęty przez Radę Ministrów dnia 13 lipca 2010 r., Monitor Polski, nr 36-1375, Poz. 423.
- Kramer J., Konsumpcja w gospodarce rynkowej, Wydawnictwo PWE, Warszawa 1997.
- Kramer J., Konsumpcja. Prawidłowości, struktura, przyszłość. PWE, Warszawa 1993.
- Krasiński Z., Piasny J., Szulce H., *Ekonomika konsumpcji*, PWE, Warszawa 1984.
- Krasowicz S., Kopiński J., Wpływ warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych na regionalne zróżnicowanie rolnictwa w Polsce, Raporty PIB, Zeszyt 3, 2006.
- Krasowicz S., Relacje człowiek-środowisko przyrodnicze w aspekcie zrównoważonego rozwoju, *Problemy Inżynierii Rolniczej*, 1, 2008.
- Krasowicz S., Rola oceny ekonomicznej w badaniach rolniczych, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (12), 2009.
- Krugman P., Wells R., *Mikroekonomia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Krupa A., Ochrona krajobrazu w programie rolnośrodowiskowym, Biblioteczka programu rolnośrodowiskowego 2007-2013, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010.
- Krupa A., Potencjalne negatywne oddziaływanie Pakietu 3, Programu rolnośrodowiskowego na siedliska przyrodnicze będące pod ochroną, *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego*, 2, 2011.
- Kryk B. (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010.
- Kryk B., Ekorozwój jako przyjęta koncepcja rozwoju społeczno-ekonomicznego a inwestycje ekologiczne, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego (Nr 367). Prace Katedry Mikroekonomii*, nr 8, Szczecin 2004.
- Kryńska E., Kwiatkowski E., *Podstawy wiedzy o rynku pracy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
- Ksiel R., Zakrzewska K., Kierunki wykorzystania środków z wybranych funduszy Wspólnej Polityki Rolnej przez rolników województwa mazowieckiego, *Polish Journal Agronomy*, 14, 2013.
- Kucharska A. Przewodnik po programie rolnośrodowiskowym, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2010.
- Kuczuk A., Zarządzanie środowiskowe na poziomie gospodarstwa rolnego, *Handel wewnętrzny. Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku*, t. 2, Szczecin 2012.
- Kudłak R., Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju poprzez system zarządzania środowiskowego w przedsiębiorstwach w Polsce, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2008.
- Kukuła K., Budowa rankingu województw ze względu na wyposażenie techniczne rolnictwa w Polsce, *Wiadomości Statystyczne*, 7, 2014.
- Kulikowski R., *Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce: przemiany i zróżnicowania przestrzenne po II wojnie światowej*, Instytut Geografii

- i Przestrzennego Zagospodarowania PAN im. Stanisława Leszczyckiego, Prace Geograficzne nr 241, Warszawa 2013.
- Kulikowski R., Produktywność i towarowość rolnictwa w Polsce, *Barometr Regionalny*, 4 (30), 2012.
- Kurek J., Wójcicki Z., Technologiczna i ekologiczna modernizacja wybranych gospodarstw rodzinnych, Część IV – Wyposażenie i działalność badanych obiektów w 2010 r., Wydawnictwo Instytutu Technologiczno-Przyrodniczego w Falentach, Falenty-Warszawa 2011.
- Kurtyka I., Stan aktualny i perspektywy rozwoju agroturystyki na Dolnym Śląsku na tle Polski, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 15, 2009.
- Kusińska A., Olejniczuk-Merta A. (red.), *Konsumpcja w Polsce. Raport roczny*, Instytut Badań Rynku Konsumpcji i Koniunktury, Warszawa 2009.
- Kuś J., Specjalizacja gospodarstw rolnych i jej konsekwencje produkcyjne, ekonomiczne i siedliskowe, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 32 (6), 2013.
- Kutkowska B., Nowe funkcje obszarów wiejskich na przykładzie terenu sudeckiego, [w:] Woźniak M. (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, zeszyt 29, *Rozwój zrównoważony i problemy obszarów wiejskich*, Rzeszów 2012.
- Kutkowska B., Pilawka T., Wdrażanie instrumentów wspólnej polityki rolnej w gospodarstwach woj. dolnośląskiego po 2004 roku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu przyrodniczego we Wrocławiu, Rolnictwo*, XCVII, 578, 2010.
- Kutkowska B., Realizacja programów rolnośrodowiskowych na terenie dolnego śląska w latach 2004-2006 ze szczególnym uwzględnieniem obszarów o wysokich walorach przyrodniczych, *Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych*, 35/36, 2008.
- Kutkowska B., *Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Kutkowska B., Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Sudetach, IRWiR PAN, *Studia i monografie* nr 2/2007, Warszawa 2007.
- Kwasek M., Poziom życia rolników w ostatniej dekadzie XX wieku, *Studia i Monografie*, nr 111, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2002.
- Kwestia Agrarna w Polsce i na świecie, Red. zbiorowa, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005.
- Kwiatkowski C.A., Harasim E., Maziarz P., *Gospodarstwa ekologiczne w strategii zrównoważonego rozwoju rolnictwa*, *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 32 (6), 2013.
- Leszczyńska M., *Polityka fiskalna państwa a dochody polskich gospodarstw domowych*, [w:] *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Kryzys finansów publicznych – przyczyny, implikacje, perspektywy spójności społeczno-ekonomicznej*, Zeszyt 31, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2013.
- Leśniak J., *Ekohotel SPA jako element zrównoważonej turystyki w Szwecji*, *Journal of Management and Finance*, 4 (1), 2012.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2002.

- Lira J., Stanisławska J., Poziom dochodów realnych i ich prognoza w gospodarstwach domowych rolników w porównaniu do innych gospodarstw, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 2011.
- Lorek E., Zarządzanie środowiskiem w regionie śląskim – próba oceny, [w:] Michałowski K. (red.), *Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011.
- Lorencowicz E., Cupiał M., Ocena racjonalności dobru i wykorzystania maszyn i urządzeń rolniczych w gospodarstwach rolnych Lubelszczyzny w kontekście poprawy ich efektywności i konkurencyjności na rynku, *Regionalny System Zarządzania Zmianą Gospodarczą*, Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, Lublin 2012.
- Lund V., Coleman G., Gunnarsson S., Appleby M.C., Karkinen K., Animal welfare science-working at the interface between the natural and social sciences. *Applied Animal Behaviour Science*, 97, 2006.
- Łuczka-Bakuła W., Rolnictwo ekologiczne w Polsce w aspekcie integracji z Unią Europejską, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (24), 2003.
- Łuczka-Bakuła W., Rynek żywności ekologicznej – wyznaczniki i uwarunkowania rozwoju. PWE, Warszawa 2007.
- Łuczka-Bakuła W., Smoluk-Sikorska J., Poziom cen ekologicznych owoców i warzyw a rozwój rynku żywności ekologicznej, *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*, 55 (4), 2010.
- Łuszczyc M., Kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów przyrodniczo cennych, [w:] Poskrobko T. (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych*, Tom 1, Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011.
- Majchrowska A., Świadomość ekologiczna i postawy wobec środowiska naturalnego wśród mieszkańców Lubelszczyzny. *Kapitał Intelktualny Lubelszczyzny 2010-2013*, Za: Frątczak J., Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nieszkolnej, Wyd. WSP, Bydgoszcz 1995, s. 5; <http://www.kil.lubelskie.pl/wp-content/uploads/2013/08/%C5%9Awiadomo%C5%9B%C4%87-ekologiczna-i-postawy-wobec-%C5%9Brodowiska-naturalnego.pdf>
- Majewski E., Ekonomiczna a ekologiczna trwałość gospodarstwa rolniczego, *Roczniki Nauk Rolniczych*, Seria G, 3 (96), 2009.
- Małaga-Toboła U., Produkcja towarowa a kierunki zmian wyposażenia technicznego w rozwoju gospodarstw rolnych, *Inżynieria Rolnicza*, 9 (118), 2009.
- Małysa-Kaleta A., Konsumpcja w kształtowaniu jakości życia Polaków, [w:] Kędzior Z. (red.), *Konsumpcja i rynek w warunkach zmian systemowych*, Warszawa 2002.
- Mamat M.N., Mokhtar F., Developing Hadhari Environmental Attitude Test as Instrument for Malaysian Environmental Attitude, *Social and Behavioral Sciences*, 49, 2012.
- Manteuffel R., *Filozofia rolnictwa*, Polskie Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Maslov A. H., *Motywacja i osobowość*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1990.

- McIntyre B.D., Herren H.R., Wakhungu J., Watson R.T., *International Assessment of Agricultural Knowledge, Science (IAASTD) and Technology for Development*, Global Report, Island Press, Washington 2009.
- Mebratu D., *Sustainability and sustainable development: historical and conceptual review*, *Environmental Impact Assessment Review*, 18, 1998.
- Michaliszyn B., Janikowski R., *Przyczynek do zrównoważonej konsumpcji, Człowiek i Przyroda*, 6, 1997.
- Michałowski K. (red.), *Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011.
- Michałowski K., Wiśniewski E., *Uwarunkowania realizacji programów rolnośrodowiskowych na obszarach wiejskich środkowowschodniej Polski*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Białymstoku, Białystok 2010.
- Michna W. (red.), *Wiejskie gospodarstwo domowe*, Wydawnictwo Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1989.
- Mickiewicz B., Zuzek D.K., *Zasady wsparcia rozwoju gospodarstw ekologicznych po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej*, *Ochrona Środowiska, Zasobów Naturalnych*, 54, 2012.
- Miś T., *Specyficzne uwarunkowania prowadzenia gospodarstw przez młodych rolników*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 75, 2009.
- Miśniakiewicz M., Ptasieńska J., *Przeobrażenia na rynku żywności ekologicznej w Polsce*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 834, 2009.
- Motowidlak U., *Tendencje w rolnictwie ekologicznym w krajach Unii Europejskiej*, *Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*, 5 (20), 2008.
- Mroczek J.R., *Dobrostan zwierząt jako element retardacji przekształcania zasobów w produkcji zwierzęcej*, *Inżynieria Ekologiczna*, 34, 2013.
- Mróz B., *Consumo ergo sum? Rola konsumpcjonizmu we współczesnych społeczeństwach*, Za: Kozłowski T., *Popnatura i masowa nuda*, [w:] Mróz B. (red.), *Oblicza konsumpcjonizmu*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009.
- Mróz B. (red.), *Oblicza konsumpcjonizmu*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009.
- Mróz B., *Dyskretny urok konsumpcjonizmu. Szkic do portretu konsumenta XXI wieku*, [w:] Zawadzka A., Górnik-Durose M. (red.), *Życie w konsumpcji, konsumpcja w życiu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2010.
- Mróz B., *Konsumenci i gospodarstwa domowe na nieformalnym rynku pracy w Polsce*, *Konsumpcja i Rozwój*, 1 (2), 2012.
- Mróz B., *Konsument w globalnej gospodarce. Trzy perspektywy*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2013.
- Niewęglowska G., *Szanse i ograniczenia gospodarstw położonych w strefie ograniczeń środowiskowych na podstawie danych polskiego FADN*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2 (12), 2009.

- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, tom V.
- Nowosielski R., Spilka M., Kania A., Zarządzanie środowiskowe i systemy zarządzania środowiskowego, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2010.
- Nurzyńska I., Poczta W., Polska wieś 2014. Raport o stanie wsi, Wydawnictwo naukowe Scholar, Warszawa 2014.
- Nyc K., Pokładek R., Eksploatacja systemów melioracyjnych podstawą racjonalnej gospodarki wodnej w środowisku przyrodniczo-rolniczym, Współczesne problemy inżynierii środowiska XIV, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Ochrona środowiska 2014, Informacje i opracowania statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Olejniczuk-Merta A., Współczesne przeobrażenia w konsumpcji a rozwój konsumpcji zrównoważonej, [w:] Kusińska A., Olejniczuk-Merta A. (red.), Konsumpcja w Polsce. Raport roczny, Instytut Badań Rynku Konsumpcji i Koniunktury, Warszawa 2009.
- Oleszko-Kurzyna B., Rozwój zrównoważony rolnictwa wobec wymogów Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 4 (XIX), 2008.
- Oniszko-Popławska A., Curkowski A., Wiśniewski G., Dziamski P., Energia w gospodarstwie rolnym, Instytut na rzecz Ekorozwoju, Warszawa 2011.
- Ossowska L., Poczta W., Endogenne uwarunkowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich Pomorza Środkowego, Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu, Poznań 2009.
- Pałaszewska-Reindl T., Strzelecka M., Tylec-Jurand B., Gospodarstwo domowe. Funkcje i rola na rynku, Wydawnictwo Instytutu Rynku Wewnętrznego i Konsumpcji, Warszawa 1983.
- Papuziński A., Filozofia zrównoważonego rozwoju jako subdyscyplina badań filozoficznych, Problemy Ekorozwoju, 2 (2), 2007.
- Papuziński A., Świadomość ekologiczna w świetle teorii i praktyki. Zarys politologicznego modelu świadomości ekologicznej, Problemy Ekorozwoju, 1 (1), 2006.
- Pawlak J., Powierzchnia gospodarstw rolnych a stan parku ciągnikowego, Problemy Inżynierii Rolniczej, Tom R.21, 1 (79), 2013.
- Pieńkowski D., Konsumpcja w warunkach kryzysu społeczno-przyrodniczego, Ekonomia i Środowisko, 2 (11), 1997.
- Pikut M., Wydatki na zagospodarowywanie czasu wolnego w gospodarstwach domowych, Ekonomia i Zarządzanie, 3, 2013.
- Piontek F., Internalizacja kosztów zewnętrznych jako warunek zrównoważonego rozwoju, Ekonomia i Środowisko, 3 (43), 2012.
- Piotrowski J., Współczesne gospodarstwo domowe i jego funkcjonowanie, [w:] Ekonomiczno-społeczna rola gospodarstwa domowego, Wydawnictwo CRZZ, Warszawa 1970.

- Plan Działań dla Żywności i Rolnictwa Ekologicznego w Polsce na lata 2011-2014, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2011.
- Poczta W., Hardt Ł., Skutki integracji Polski z UE dla rolnictwa i obszarów wiejskich – próba oceny, [w:] Polska w Unii Europejskiej. Doświadczenia pierwszego roku członkostwa. Wyd. UKIE, Warszawa 2005.
- Poczta W., Szuba-Barańska E., Beba P., Czubak W., Strukturalne i ekonomiczne różnorodności a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE, *Więś i Rolnictwo*, 1.1 (166.1), 2015.
- Podolec B., Materialna sfera warunków życia gospodarstw domowych na wsi, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 817, 2010.
- Podręcznik ekozespołów, Polska GAP, Warszawa 1997.
- Polacy o bezpieczeństwie żywności i GMO, Komunikat badań, Fundacja Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa 2013.
- Pondel H., Środowisko naturalne w działalności gmin wiejskich województwa wielkopolskiego, [w:] Michałowski K. (red.) Środowiskowe uwarunkowania zrównoważonego rozwoju, Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011.
- Pondel H., Środowisko przyrodnicze w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na przykładzie Wielkopolski, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań 2013.
- Poskrobko B. (red.), Zarządzanie środowiskiem, PWE, Warszawa 2007.
- Poskrobko B., Poskrobko T., Zarządzanie środowiskowe w Polsce, PWE, Warszawa 2012.
- Poskrobko T. (red.), Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych, Tom 1, Planistyczne i implementacyjne aspekty rozwoju obszarów przyrodniczo cennych, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok 2011.
- Prochorowicz M., Sammel A., SPA i wellness jako dodatkowy produkt noclegowej bazy turystycznej, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, Nr 784, *Ekonomiczne problemy turystyki*, 3 (23), 2013.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013), Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2014.
- Przygodzka R., Fiskalne instrumenty wspierania rozwoju rolnictwa – przyczyny stosowania, mechanizmy i skutki, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2006.
- Pyl A., Problematyka ochrony gruntów rolnych wynikająca z przepisów ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych, *Zesz. Nauk. UP Wroc., Rol.*, 576 (XCVI), 2010.
- Redclift M.R., Sustainable Development (1987-2005) – an Oxymoron Comes of Age, *Problemy Ekorozwoju – Problems of Sustainable Development*, 4 (1), 2009.
- Regionalna Strategia Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin 2013.
- Report of the World Commission on Environment and Development: "Our Common Future" 1987, http://www.channelingreality.com/Documents/Brundtland_Searchable.pdf.
- Rocznik Statystyczny Województw, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.

- Roeske-Słomka I., Sytuacja finansowa gospodarstw domowych, *Wiadomości Statystyczne*, 7, 2004.
- Rolnictwo ekologiczne czynnikiem rozwoju lokalnego – analiza wybranych przypadków, IRWiR PAN, Warszawa 2013.
- Rolnictwo w województwie lubelskim w 2013 roku, *Informacje i opracowania statystyczne*, Urząd Statystyczny w Lublinie, Lublin 2014.
- Roszkowska-Madra B., Koncepcja rozwoju europejskiego rolnictwa i obszarów wiejskich, *Gospodarka Narodowa*, 10, 2009.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91.
- Rudnicki L., *Zachowanie konsumentów na rynku*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2000.
- Runowski H., Rolnictwo ekologiczne – rozwój czy regres? *Roczniki Nauk Rolniczych, Seria G*, 96 (4), 2009.
- Sadłowski A., Koncepcja rolnictwa wielofunkcyjnego w propozycjach Komisji Europejskiej w sprawie Wspólnej Polityki Rolnej po 2013 roku, *Rocz. Nauk. SE-RiA*, XIII (5), 2011.
- Sadowski A., Girzycka W., Rolnicze inwestycje modernizacyjne i dostosowujące do standardów UE, finansowane ze środków unijnych, *Polityka Europejska, Finanse i Marketing*, 6 (55), 2011.
- Sadowski A., Struktura świadomości ekologicznej, *Ekonomia i Środowisko*, 2 (17), 2000.
- Senyszyn J., *Potrzeby konsumpcyjne. Wstęp do ekonomicznej teorii potrzeb*, Wydawnictwo UG, Gdańsk 1995.
- Seroka-Stolka O., Analiza wybranych czynników determinujących poziom świadomości ekologicznej przyszłych menedżerów, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (41), 2012.
- Siedlecka A., *Adaptacja wiejskich gospodarstw domowych do warunków gospodarki rynkowej*, Rozprawa doktorska, Maszynopis, Warszawa 2006.
- Sikora J., Społeczno-zawodowa sytuacja kobiet w procesie przemian obszarów wiejskich Polsce, *Journal of Agribusiness and a Rural Development*, 4 (34), 2014.
- Sikorska-Wolak I., Krzyżanowska K., Parzonko A.J., *Doradztwo w zmieniającej się sytuacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2014.
- Sikorska-Wolak I. (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Sikorska-Wolak I. (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Sikorska-Wolak I., *Kształtowanie funkcji turystycznych obszarów wiejskich – potrzeby i możliwości*, [w:] Sikorska-Wolak I. (red.), *Turystyczne funkcje obszarów wiejskich*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2009.
- Skowroński A., Zrównoważony rozwój perspektywą dalszego postępu cywilizacyjnego, *Problemy Ekorozwoju*, 1 (2), 2006.

- Słaby T., Maliszewski K., Konsumpcjonizm a jakość życia, [w:] Mróz B. (red.), *Oblicza konsumpcjonizmu*, Oficyna Wydawnicza SGH w Warszawie, Warszawa 2009.
- Spychalski G., Wielofunkcyjność jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich, [w:] Adamowicz M. (red.), *Wiejskie gospodarstwo domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*, Prace Naukowe SGGW nr 33, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Stolarska A., Zmiany sytuacji dochodowej polskich rodzin na wsi po akcesji do Unii Europejskiej, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 107, 2014.
- Strategia Rozwoju Województwa Lubelskiego na lata 2014-2020 (z perspektywą do 2030 r.), Zarząd Województwa Lubelskiego, Lublin 2013.
- Strzelecka A., Samozaopatrzenie rolniczych gospodarstw domowych, [w:] Zadora H., Łukasik G. (red.), *Finanse w niestabilnym otoczeniu — dylematy i wyzwania, Finanse przedsiębiorstw*, Studia Ekonomiczne, ZN WUE w Katowicach, 107, 2012.
- Stuczyński T., Jończyk K., Korzeniowska-Pucułek R., Kuś J., Terelak H., Warunki przyrodnicze ekologicznej produkcji rolniczej a jej stan obecny na obszarze Polski, *Studia i Raporty IUNG – PIB*, 5, 2007.
- Strumińska-Kutra M., Świadomość ekologiczna Polaków analiza wyników badań ilościowych z lat 1992-2011, Instytut na Rzecz Ekorozwoju, Warszawa 2012.
- Strzembicki L., Instytucjonalne aspekty zarządzania turystyką wiejską w Polsce, *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie*, 90, 2003.
- Synowiec A., Meandry techniki podatkowej, *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*, 1 (7), 2013.
- Syrek M., *Ekonomiczne funkcje współczesnego gospodarstwa domowego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1980.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 1970.
- Szczepański J., *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, PWE, Warszawa 1981.
- Szczepieniec-Puchalska D., Polscy konsumenci w obliczu megatrendów w konsumpcji, *Konsumpcja i Rozwój*, 1 (2), 2012.
- Szeptycki A., Znaczenie techniki w systemie zrównoważonej produkcji rolniczej, *Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering*, 51 (2), 2006.
- Szewczyk A., *Informacja w walce z bezrobociem*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Szkiroń Z., Turystyka w leśnych kompleksach promocyjnych na terenie RDLP w Białymstoku, [w:] *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej R11, Turystyka w lasach i na obszarach przyrodniczo cennych*, 4 (23), 2009.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2002.
- Szuba E., Poczta W., Źródła zmian wartości produkcji i dochodów w sektorze rolnym po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej, *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów wiejskich*, 101 (2), 2014.

- Śliczna M., System dystrybucji żywności ekologicznej jako element wpływający na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, [w:] Kryk B. (red.), Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Aspekty ekologiczne, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2010.
- Śniadek J., Dystrybucja produktu turystycznego, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 383, Ekonomiczne problemy turystyki, 4, 2004.
- Świecka B. (red.), Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywa ekonomiczna i społeczna, Difin, Warszawa 2008.
- Światowy G., Gospodarstwo domowe jako kreator przemian społecznych i gospodarczych, Konsumpcja i Rozwój, 2, 2012.
- Tabor S., Postęp techniczny a efektywność substytucji pracy żywej pracą uprzedmiotowioną w rolnictwie. Rozprawa habilitacyjna, Inżynieria Rolnicza, 10 (85), Kraków 2006.
- Tokarz A., Znaczenie stowarzyszeń turystycznych i ośrodków doradztwa rolniczego w rozwijaniu turystyki wiejskiej, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Nr 383, Ekonomiczne problemy turystyki, 4, 2004.
- Turczak A., Zwiech P., Zależność między miejscem zamieszkania na wsi i w mieście a głównym źródłem utrzymania ludności, Wiadomości statystyczne, Główny Urząd Statystyczny, Polskie Towarzystwo Statystyczne, 1, 2015.
- Unolt J., Ekonomiczne problemy rynku pracy, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Kraków 1999.
- Walaszczyk A., Systemy informacyjne w rolnictwie precyzyjnym, Innowacje w zarządzaniu i inżynierii produkcji, Opole 2012.
- Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych i rodzin - NSP 2011. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2014.
- Warzecha K., Polskie gospodarstwa domowe w okresie przemian społeczno-gospodarczych. Analiza ekonometryczno-statystyczna, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Wydawnictwo AE, Katowice 2005.
- Wiatrak A.P., Regionalny wymiar rozwoju obszarów wiejskich, [w:] Kwestia Agrarna w Polsce i na świecie, Red. zbiorowa, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2005.
- Wiecha K., Kołoczko H., Kasztecki P. (red.), Ochrona środowiska naturalnego w XXI wieku – nowe wyzwania i zagrożenia, Fundacja na Rzecz Wspierania Badań Naukowych, Wydział Ogrodniczy Akademii Rolniczej w Krakowie, Kraków 2005.
- Wielewska I., Rozwój OZE na obszarach wiejskich i ich wpływ na środowisko przyrodnicze w opinii doradców rolnych, Problemy Rolnictwa Światowego, Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, 14 (XXIX), 3, 2014.
- Wilkin J. (red.), Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
- Winiarczyk-Raźniak A., Wymiary poziomu życia w Polsce w świetle wybranych wskaźników, [w:] Kaczmarek E., Raźniak P. (red.), Społeczno-ekonomicz-

- ne i przestrzenne przemiany struktur regionalnych, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014.
- Wiszniewski E., *Gospodarstwo domowe: problemy ekonomiki i funkcjonowania*, Wydawnictwo SGH, Warszawa 1993.
- Włodarczyk-Śpiewak K., *Wyposażenie w dobra trwałe gospodarstw domowych województwa zachodniopomorskiego*, *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania*, 3, 2008.
- Wojtaszek Z., *Encyklopedia Ekonomiczno-Rolnicza*, Warszawa 1994.
- Woźniak M. (red.), *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, zeszyt 29, *Rozwój zrównoważony i problemy obszarów wiejskich*, Rzeszów 2012.
- Wódz J., *Problemy świadomości ekologicznej*, Wydawnictwo ŚIN, Katowice 1990.
- Wódz J., *Świadomość ekologiczna mieszkańców Górnego Śląska – postawienie problemu*, [w:] Wódz J., *Problemy świadomości ekologicznej*, Wydawnictwo ŚIN, Katowice 1990.
- Wyřębek H., *Zarządzanie ochroną środowiska w jednostkach samorządu terytorialnego*, *Zeszyty Naukowe Akademii Podlaskiej w Siedlcach*, Seria: Administracja i Zarządzanie, 84 (11), 2010.
- Wyrzykowski J., Marak J. (red.), *Turystyka w ujęciu interdyscyplinarnym*, Wyższa Szkoła Handlowa, Wrocław 2010.
- Young R. De, *Some psychological aspects of reduced consumption behavior. The Role of Intrinsic Satisfaction and Competence Motivation*, *Environment and Behavior*, 28 (3), 1996.
- Zadora H., Łukasik G. (red.), *Finanse w niestabilnym otoczeniu — dylematy i wyzwania*, *Finanse przedsiębiorstw*, *Studia Ekonomiczne, ZN WUE w Katowicach*, 107, 2012.
- Zalega T., *Innowacje a konsumpcja i zachowania konsumpcyjne – wybrane zagadnienia*, *Marketing i Rynek*, 2 (CD), 2015.
- Zalega T., *Konsumpcja. Determinanty, Teorie, Modele*, PWE, Warszawa 2012.
- Zalega T., *Nowe trendy i makrotrendy w zachowaniach konsumenckich gospodarstw domowych w XXI wieku*, *Konsumpcja i Rozwój*, 2 (5), 2013.
- Zalega T., *Nowe trendy w zachowaniach konsumpcyjnych miejskich gospodarstw domowych w okresie kryzysu*, *Marketing i Rynek*, 8, 2013.
- Zalega T., *Spożycie żywności w gospodarstwach domowych z osobami bezrobotnymi w województwie mazowieckim*, *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 93, 2011.
- Zalejski J., Faszczewska K., *Zachowania polskich konsumentów wobec produktów ekologicznych*, *Ekonomia i Zarządzanie*, 4 (3), 2012.
- Zaremba-Warnke S. (red.), *Marketing ekologiczny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2009.
- Zarębski M., *Bariery i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (na przykładzie regionu konińskiego)*, UMK, Toruń 2002.
- Zawadka J., *Ekonomiczno-społeczne determinanty rozwoju agroturystyki na Lubelszczyźnie (na przykładzie wybranych gmin wiejskich)*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2010.

- Zawadzka A., Górnik-Durose M. (red.), *Życie w konsumpcji, konsumpcja w życiu*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Sopot 2010.
- Zawilińska B., *Działania władz lokalnych w rozwoju turystyki w Karpackich Parkach Krajobrazowych*, *Prace Geograficzne*, 117, 2007.
- Zawilińska B., *Uwarunkowania i kierunki rozwoju turystyki w parkach krajobrazowych Karpat Polskich*, *Zeszyty Naukowe*, 81, 2010.
- Zbaraszewski W., Pieńkowski D., Steingrube W., *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania turystyki transgranicznej na obszarach przyrodniczo cennych*, *Bo-gucki Wydawnictwo Naukowe*, Greifswald – Szczecin 2014.
- Zegar J.S. (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (20)*. Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, Numer 93, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowego Instytutu Badawczego*, Warszawa 2013.
- Zegar J.S., *Dochody gospodarstw chłopskich w okresie transformacji (na przykładzie gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną)*, *Studia i Monografie*, nr 101, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa 2000.
- Zegar J.S., *Gospodarstwa rodzinne wobec wyzwań wyżywienia i ochrony środowiska – ujęcie globalne*, *Więś i Rolnictwo*, 4 (157), 2012.
- Zegar J.S., *Kwestia struktury agrarnej rolnictwa rodzinnego w Polsce*, *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 1 (31), 2014.
- Zegar J.S., *Przesłanki i uwarunkowania polityki kształtowania dochodów w rolnictwie*, *Studia i Monografie*, nr 107, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa 2001.
- Zegar J.S., *Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku*, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa 2009.
- Zegar J.S., *Współczesne wyzwania rolnictwa*, *Wydawnictwo Naukowe PWN*, Warszawa 2012.
- Zegar J.S., *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy*, Warszawa 2006.
- Zegar J.S. (red.), *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*. *Powszechny Spis Rolny 2010*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013.
- Zegar J.S. (red.), *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Wybrane zagadnienia zrównoważonego rozwoju rolnictwa, *Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowego Instytutu Badawczego*, (20), Warszawa 2013.
- Zegar J.S., *Szanse rolnictwa zrównoważonego na terenach Natura 2000*, [w:] *Bołtromiuk A. (red.), Uwarunkowania zrównoważonego rozwoju gmin objętych siecią Natura 2000*, *IRWiR PAN*, Warszawa 2011.
- Zielińska A., *Istota obszarów przyrodniczo cennych w naukach prawnych i ekonomicznych*, [w:] *Borys T., Fiedor B. (red.), Ekonomia 11. Gospodarka a środowisko*, *Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, nr 140, Wrocław 2010.

- Zielińska A., Konkurencyjność obszarów przyrodniczo cennych, [w:] Bernat T. (red.), *Przedsiębiorstwo i państwo – wybrane problemy konkurencyjności*, Katedra Mikroekonomii Uniwersytetu Szczecińskiego, Wydawnictwo PRINT GROUP Daniel Krzanowski, Szczecin 2007.
- Zielińska A., Pozaekonomiczny potencjał obszarów przyrodniczo cennych w Polsce, *Handel Wewnętrzny, Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju w XXI wieku*, Tom 1, Szczecin 2012.
- Zielińska A., Wpływ kapitału ludzkiego na funkcjonowanie obszarów przyrodniczo cennych, *Ekonomia i Środowisko*, 1 (29), 2006.
- Zrałek J., Kobieta jako uczestnik procesu podejmowania decyzji nabywczych na rynku żywności, [w:] *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Orientacja na klienta na konkurencyjnym rynku*, Zeszyty Naukowe nr 711, Problemy zarządzania, finansów i marketingu nr 25, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2012.
- Zuba J., Zuba M., Analiza stopni integracji wybranych stowarzyszeń agroturystycznych w krajowej federacji agroturystycznej, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Lublin-Polonia*, LXII (1), Sectio E, 2007.
- Żelazna K., *Zarządzanie zasobami wiejskich gospodarstw domowych*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2000.
- Żeleziak M., Dlaczego rolnictwo ekologiczne? *Rocznik Świętokrzyski. Ser. B – Nauki Przyrodnicze*, 30, 2009.

Akty prawne:

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 Nr 78, Poz. 483; 2001 Nr 28 Poz. 319; 2006 Nr 200 Poz. 1471; 2009 Nr 114 Poz. 946.
- Ustawa o organizmach zmodyfikowanych genetycznie, Dz. U. 2001 Nr 76 Poz. 811 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz. U. 2013 Poz. 627, 628, 842; 2014 Poz. 805, 850, 1101, 1863.
- Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne, Dz. U. 2001 Nr 115 Poz. 1229, z późn. zm.; Dz. U. 2012 Poz. 145, 951, 1513; 2013 r. Poz. 21, 165; 2014 Poz. 659, 822, 850, 1146.
- Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne, Dz. U. 2001 Nr 115 Poz. 1229, z późn. zm.; Dz. U. 2012 Poz. 145, 951, 1513; 2013 Poz. 21, 165; 2014 Poz. 659, 822, 850, 1146, art. 9.1.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, art. 3, pkt. 50, Dz. U. 2001 Nr 62 Poz. 627, z późn. zm.; Dz. U. 2013 Poz. 1232, 1238; 2014 Poz. 40, 47, 457, 822, 1101, 1146, 1322.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, Dz. U. 2001 Nr 62 Poz. 627 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, Dz. U. 2003 Nr 80 Poz. 717 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz. U. 1991 Nr 101 Poz. 444 z późn. zm.

Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz. U. 2013 Poz. 1205; 2014 Poz. 40, 1101; 2015 Poz. 200.

Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko, Dz. U. 2008 Nr 199 Poz. 1227 z późn. zm.

Ustawa z dnia 7 lipca 2004r. Prawo budowlane art. 7 ust. 2 pkt 2, Dz. U. 2010 Nr 243, Poz. 1623, z późn. zm.).

Ustawa o warunkach zdrowotnych żywności i żywienia, Dz. U. 2001 Nr 63 Poz. 634 z późn. zm.

Ustawa z dnia 12 marca 2004r o pomocy społecznej, Dz. U. 2015.163, art. 36

Źródła internetowe:

[http:// www.archiwum.ekoportal.gov.pl](http://www.archiwum.ekoportal.gov.pl)

[http:// www.arimr.gov.pl](http://www.arimr.gov.pl)

[http:// www.dzienziemi.org.pl](http://www.dzienziemi.org.pl)

[http:// www.ijhar-s.gov.pl](http://www.ijhar-s.gov.pl)

[http:// www.minrol.gov.pl](http://www.minrol.gov.pl)

[http:// www.minrol.gov.pl](http://www.minrol.gov.pl)

[http:// www.ochrona-przyrody.edu.pl](http://www.ochrona-przyrody.edu.pl)

[http:// www.odr.pl](http://www.odr.pl)

[http:// www.parki.lubelskie.pl](http://www.parki.lubelskie.pl)

[http:// www.parkinarodowe.edu.pl](http://www.parkinarodowe.edu.pl)

[http:// www.pftw.pl](http://www.pftw.pl)

[http:// www.poleskipn.pl](http://www.poleskipn.pl)

[http:// www.stat.gov.pl](http://www.stat.gov.pl)

<http://proland.iung.pulawy.pl>

<http://www.bip.lublin.rdos.gov.pl>

<http://www.channelingreality.com>

<http://www.kil.lubelskie.pl>

<http://www.lubelskie.pl>

<http://www.lublin.stat.gov.pl>

<http://www.naszemiesci.mos.gov.pl>

<http://www.stat.gov.pl>

<http://www.ur.edu.pl>

Spis tabel

Tabela 1.1 Klasyfikacja rynkowych i pozarynkowych funkcji rolnictwa.....	18
Tabela 1.2 Pozytywne funkcje rolnictwa w wymiarze terytorialnym.....	21
Tabela 1.3 Aspekty zrównowazenia konsumpcji i ich cechy.....	47
Tabela 1.4 Ograniczenia dla dzialalnosci gospodarczej na obszarach przyrodniczo cennych.....	52
Tabela 2.1 Wskaźniki obciążenia demograficznego dla Polski i woj. lubelskiego na dzień 31 grudnia 2013r.	59
Tabela 2.2 Wartość dodana brutto według rodzajów dzialalnosci w 2011 roku.....	61
Tabela 2.3 Powierzchnia oraz rodzaje rezerwatów na terenie województwa lubelskiego.....	66
Tabela 2.4 Indywidualne gospodarstwa rolne prowadzące dzialalnosć rolniczą według grup obszarowych użytków rolnych.....	70
Tabela 2.5 Powierzchnia zasiewów, udział produkcji zasiewów w zasiewach ogółem w Polsce, plony z ha, zmiana zbiorów wybranych podstawowych upraw – gospodarstwa indywidualne (dane dla 2013 roku).....	76
Tabela 2.6 Powierzchnia zasiewów wybranych podstawowych upraw w woj. lubelskim poszczególnych latach.....	77
Tabela 2.7 Struktura produkcji zwierzęcej w wybranych latach 2004, 2007 i 2013 (w sztukach).....	80
Tabela 3.1 Stopień wyposażenia i wykorzystania sprzętu rolniczego (w %)	89
Tabela 3.2 Statystyki opisowe dla „wieku” budynków oraz budowli.....	95
Tabela 3.3 Poziom średniorocznych dochodów netto na osobę w badanych gospodarstwach domowych z uwzględnieniem rodzaju gospodarstwa (w %).....	103
Tabela 3.4 Ocena poprawy sytuacji finansowej gospodarstwa domowego po uzyskaniu pomocy z UE dla gospodarstwa rolnego.....	104
Tabela 3.5 Analiza post hoc uwarunkowań różniących się istotnie statystycznie w poszczególnych grupach gospodarstw według ich typu.....	110

Tabela 3.6 Ocena wpływu wybranych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolniczej w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych.....	111
Tabela 3.7 Ocena wpływu wybranych zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej w badanych grupach gospodarstw	114
Tabela 3.8 Ocena wpływu wybranych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej w gospodarstwach prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych oraz porównawczych.....	117
Tabela 3.9 Szanse i ograniczenia związane z prowadzeniem działalności rolniczej w strefie ograniczeń środowiskowych w opinii kierowników gospodarstw	124
Tabela 3.10 Ocena wybranych zasobów gospodarstwa rolnego istotnych dla podejmowania produkcji zrównoważonej.	126
Tabela 3.11 Ocena wybranych zasobów gospodarstwa rolnego istotnych dla podejmowania produkcji zrównoważonej w grupach gospodarstw	128
Tabela 3.12 Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia rolników prowadzących działalność na obszarach przyrodniczo cennych w opinii kierowników prowadzących gospodarstwo rolne na terenie gmin przyrodniczo cennych i porównawczych.....	131
Tabela 4.1 Źródła pozyskiwania wiedzy/informacji na tematy ekologiczne (w %).	141
Tabela 4.2 Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze działalności rolniczej w poszczególnych grupach gospodarstw	150
Tabela 4.3 Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w związku z prowadzoną działalnością rolniczą w gospodarstwach z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych.....	152
Tabela 4.4 Ocena negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w opinii respondentów poszczególnych grup gospodarstw prowadzących działalność rolniczą.....	155
Tabela 4.5 Ocena negatywnego wpływu działalności rolniczej na środowisko przyrodnicze w gospodarstwach w gminach przyrodniczo cennych i porównawczych	157

Tabela 4.6 Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego w opinii kierowników poszczególnych typów gospodarstw.....	165
Tabela 4.7 Proekologiczne działania wprowadzane w gospodarstwie domowym/rolnym (w %).	168
Tabela 4.8 Proekologiczne działania realizowane w poszczególnych rodzajach gospodarstw (w %)	170
Tabela 4.9 Działania proekologiczne a rodzaj gospodarstwa - statystyki badające istnienie zależności	171
Tabela 5.1 Świadomość występowania norm i Kodeksu Dobrej Praktyki oraz odsetek gospodarstw stosujących te zasady(w %)	180
Tabela 5.2 Świadomość występowania norm i Kodeksu Dobrej Praktyki oraz odsetek gospodarstw stosujących te zasady w gospodarstwach według ich rodzaju (w %).	181
Tabela 5.3 Wykorzystywane metody usuwania odpadów (w %).....	186
Tabela 5.4 Udział gospodarstw posiadających wybrane dokumenty potrzebne do prowadzenia gospodarstwa rolnego (w %).	190
Tabela 5.5 Udział gospodarstw posiadających wybrane dokumenty potrzebne do prowadzenia gospodarstwa, według grup gospodarstw (w %).	191
Tabela 5.6 Ocena wpływu poszczególnych czynników na decyzję o przystąpieniu do programu rolnośrodowiskowego	197
Tabela 6.1 Wpływ wybranych determinant na decyzje zakupu produktów spożywczych (w %)	208
Tabela 6.2 Ocen wpływu wybranych determinant na decyzje zakupu produktów spożywczych w gospodarstwach domowych z gmin przyrodniczo cennych i porównawczych	209
Tabela 6.3 Ocena wpływu poszczególnych czynników na podejmowanie decyzji zakupu produktów spożywczych z uwzględnieniem płci respondentów.	211
Tabela 6.4 Stan posiadania wybranych dóbr trwałego użytku w badanych gospodarstwach domowych (w %)	215
Tabela 6.5 Poziom wyposażenia gospodarstw domowych w wybrane dobra ..	217
Tabela 6.6 Powody nabywania dóbr w opinii respondentów (w %)	218
Tabela 6.7 Poziom zaspokojenia wybranych potrzeb konsumpcyjnych	219
Tabela 6.8 Ważność potrzeb konsumpcyjnych w gospodarstwie domowym (w %)	223

Tabela 8.1 Charakterystyka badanych gospodarstw agroturystycznych.	245
Tabela 8.2 Atrakcje/ usługi znajdujące się w ofercie turystycznej oraz forma odpłatności za nie (w %).	246
Tabela 8.3 Ocena wpływu poszczególnych czynników na podjęcie działalności agroturystycznej.	250
Tabela 8.4 Ocena wpływu poszczególnych czynników i walorów na decyzje turystów w wyborze oferty gospodarstwa w opinii respondentów.	252
Tabela 8.5 Zaangażowanie instytucji i organizacji w rozwój turystyki w opinii prowadzących działalność agroturystyczną.	257

Spis wykresów

Wykres 2.1 Podmioty gospodarki narodowej w rejestrze REGON w latach 2009-2013 w woj. lubelskim i podregionach	62
Wykres 2.2 Liczba gospodarstw ekologicznych z certyfikatem w woj. lubelskim na tle innych województw	74
Wykres 2.3 Powierzchnia użytków rolnych zajmowanych przez gospodarstwa ekologiczne z certyfikatem w województwie lubelskim na tle pozostałych regionów Polski w roku 2012	74
Wykres 2.4 Struktura towarowej produkcji rolniczej w 2012 roku	75
Wykres 2.5 Zmiany pogłowia bydła w województwie lubelskim na tle pozostałych województw w roku 2013 w porównaniu do roku 2012	79
Wykres 3.1 Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzenia i samochody (% wskazań)	86
Wykres 3.2 Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzenia do produkcji roślinnej (% wskazań)	87
Wykres 3.3 Wyposażenie gospodarstw prowadzących działalność rolniczą w urządzenia do produkcji zwierzęcej (% wskazań)	88
Wykres 3.4 Poziom wyposażenia mieszkań w podstawowe instalacje w badanej grupie gospodarstw domowych (% wskazań)	92
Wykres 3.5 Metody odprowadzania ścieków w gospodarstwie domowym (% wskazań)	94
Wykres 3.6 „Wiek” budynków i budowli w gospodarstwach domowych gmin przyrodniczo cennych i porównawczych woj. lubelskiego	96
Wykres 3.7 Cel nierolniczy wykorzystania budynków będących w posiadaniu gospodarstw	97
Wykres 3.8 Struktura gospodarstw ze względu na główne źródło dochodów (% wskazań)	101
Wykres 3.9 Procentowy udział dochodów netto z gospodarstwa rolnego w ogóle dochodów gospodarstw domowych	102
Wykres 3.10 Poziom średniorocznych dochodów netto na osobę w badanych gospodarstwach domowych (% wskazań)	103
Wykres 3.11 Ocena sytuacji finansowej gospodarstwa po uzyskaniu pomocy finansowej z UE wg rodzaju gospodarstw domowych ...	104

Wykres 3.12 Ocena wpływu wybranych uwarunkowań na prowadzenie działalności rolniczej	107
Wykres 3.13 Ocena wpływu wybranych zewnętrznych uwarunkowań produkcji zrównoważonej na prowadzenie działalności rolniczej	113
Wykres 3.14 Opinie respondentów na temat występowania ograniczeń związanych z prowadzeniem działalności rolniczej na obszarach chronionych (% wskazań)	119
Wykres 3.15 Istnienie wpływu lokalizacji gospodarstwa rolnego na obszarach chronionych na kierunki prowadzenia działalności rolniczej (% wskazań)	120
Wykres 3.16 Samoocena znajomości wymagań prawnych związanych z działalnością rolniczą w obszarze ochrony środowiska (% wskazań)	121
Wykres 3.17 Rodzaj strefy ograniczeń środowiskowych, w których funkcjonowały badane gospodarstwa	123
Wykres 3.18 Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw prowadzących działalność rolniczą	130
Wykres 3.19 Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw według lokalizacji prowadzonej działalności rolniczej	132
Wykres 3.20 Ocena stopnia zapotrzebowania na poszczególne formy wsparcia w opinii kierowników gospodarstw według rodzaju gospodarstwa	134
Wykres 4.1 Ocena poziomu zainteresowania problematyką ochrony środowiska naturalnego (% wskazań)	139
Wykres 4.2 Zainteresowanie respondentów uczestnictwem w różnych formach doszkalania, podnoszących wiedzę z zakresu problematyki ochrony środowiska oraz zarządzania środowiskowego	142
Wykres 4.3 Zainteresowanie respondentów uczestnictwem w szkoleniach i seminariach z zakresu problematyki ochrony środowiska i zarządzania środowiskowego, według rodzaju gospodarstwa ..	143
Wykres 4.4 Siła wpływu prowadzonej działalności rolniczej na stan środowiska przyrodniczego	144
Wykres 4.5 Siła wpływu działalności gospodarstwa rolnego respondentów na środowisko przyrodnicze gminy, jego zasoby i walory, według rodzaju gospodarstwa	145

Wykres 4.6 Kierunek wpływu działalności rolniczej w gospodarstwie respondentów na środowisko przyrodnicze	146
Wykres 4.7 Ocena przejawów pozytywnego wpływu na środowisko przyrodnicze w ocenie badanych producentów rolnych.....	148
Wykres 4.8 Ocena przejawów negatywnego wpływu działalności rolnej gospodarstw na środowisko przyrodnicze	154
Wykres 4.9 Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego gminy	159
Wykres 4.10 Ocena poziomu wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego w opinii kierowników gospodarstw	161
Wykres 4.11 Stopień wykorzystania w działalności rolniczej zasobów i walorów środowiska geograficznego według zadeklarowanego poziomu wiedzy z zakresu problematyki ochrony środowiska ...	163
Wykres 4.12 Cele uwzględniane przez respondentów przy podejmowaniu decyzji związanych z rozwojem gospodarstwa, kierunkiem produkcji, formą produkcji, według rodzaju gospodarstw (% wskazań)	172
Wykres 5.1 Prowadzenie wybranych praktyk w badanych gospodarstwach rolnych (% wskazań).....	177
Wykres 5.2 Ocena wpływu systemu zarządzania środowiskowego w Polsce na funkcjonowanie gospodarstw rolnych.....	189
Wykres 5.3 Elementy procesu zarządzania środowiskowego występujące w gospodarstwach rolnych (% wskazań)	192
Wykres 5.4 Źródło informacji o programach rolnośrodowiskowych w badanej grupie gospodarstw (% wskazań)	196
Wykres 5.5 Ocena procedur związanych z przystąpieniem do programu rolnośrodowiskowego w opinii rolników	199
Wykres 5.6 Ocena pozytywnego wpływu realizacji programów rolnośrodowiskowych.....	201
Wykres 6.1 Poziom zaspokojenia potrzeb gospodarstwa domowego w zakresie samozaopatrzenia i samoobsługi.....	222
Wykres 7.1 Realizacja produkcji ekologicznej i produkcji certyfikowanej w latach (% wskazań)	230
Wykres 7.2 Ocena wybranych barier prowadzenia produkcji ekologicznej.....	232
Wykres 7.3 Ocena wsparcia instytucji i organizacji w realizacji produkcji ekologicznej.....	235

Wykres 7.4 Oczekiwane formy wsparcia (% wskazań)	237
Wykres 7.5 Ocena uwarunkowań i czynników sprzyjających rozwojowi rolnictwa ekologicznego w województwie lubelskim	238
Wykres 7.6 Ocena uwarunkowań i czynników utrudniających rozwój badanych gospodarstw	239
Wykres 7.7 Ocena wpływu poszczególnych powodów przestawienia się na produkcję ekologiczną	240
Wykres 8.1 Czynniki i walory wpływające na atrakcyjność turystyczną gminy w opinii badanych (% wskazań)	251
Wykres 8.2 Wykorzystane formy wsparcia edukacyjnego i finansowego przy rozpoczynaniu działalności agroturystycznej (% wskazań)	253
Wykres 8.3 Ocena ważności problemów związanych z prowadzeniem działalności agroturystycznej	255
Wykres 8.4 Korzyści z członkostwa w stowarzyszeniu agroturystycznym w opinii wiejskich usługodawców (% wskazań)	260
Wykres 8.5 Inwestycje i działania realizowane w gospodarstwie w ostatnich pięciu latach (% wskazań)	261
Wykres 8.6 Przyczyny nierozwijania działalności agroturystycznej (% wskazań)	263

Spis rysunków

Rysunek 1. Rozmieszczenie badanych gmin przyrodniczo cennych i porównawczych na terenie woj. lubelskiego	11
Rysunek 1.1. Model „domu” – funkcje rolnictwa	20
Rysunek 1.2. Klasyfikacja wiejskich gospodarstw domowych ze względu na udział dochodów z tytułu produkcji rolnej w dochodach ogółem gospodarstwa	36
Rysunek 2.1. Podział administracyjny województwa lubelskiego	58
Rysunek 2.2. Parki krajobrazowe w województwie lubelskim w 2013 roku	67
Rysunek 2.3 Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej dla poszczególnych województw z uwzględnieniem gmin	72
Rysunek 7.1. Korzyści z rolnictwa ekologicznego	227